

Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych

Tom I

Redakcja naukowa

Katarzyna Góralczyk, Marta Szuniewicz-Stępień

**Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych
i konfliktach zbrojnych**

Tom I

**Międzysektorowe wyzwania:
specjalista ds. ochrony dóbr kultury na wypadek sytuacji
kryzysowej i wojny – opracowanie programu studiów
podyplomowych, dedykowanych pracownikom działającym
na pograniczu dziedzin.**

Projekt korzysta z dofinansowania o wartości 155 550 EUR otrzymanego od Islandii, Liechtensteinu i Norwegii w ramach Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i 27 450 EUR otrzymanych ze środków budżetu Państwa Polskiego. Celem projektu jest opracowanie od podstaw nowego kierunku studiów podyplomowych, materiałów edukacyjnych oraz serii publikacji.

Projekt realizowany jest w ramach Programu Edukacja, którego operatorem jest Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji (FRSE).

Iceland
Liechtenstein
Norway grants

Operatorem programu jest:

f r s e
Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji

Projekt realizowany był w latach 2020–2022 w partnerstwie przez trzy instytucje: Stowarzyszenie Willa Decjusza (lider), Akademię Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni oraz Instytut Kultury Willa Decjusza.

25 LAT
YEARS
VD
VILLA
DECIUS

Instytut Kultury
Willa Decjusza

Niniejsza publikacja jest częścią kolekcji, na którą składają się:

1.

Monografia zbiorowa pt.:
Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych
tom I

2.

Monografia zbiorowa pt.:
Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych
tom II

3.

Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych.
Wybór źródeł krajowych

4.

Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych.
Wybór źródeł międzynarodowych

5.

Ochrona dóbr kultury
w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych.
Kazusy i instrukcje

Autorzy:

Bożena Boba-Dyga

Dariusz R. Bugajski

Piotr Dobosz

Katarzyna Góralczyk

Witold Górny

Aleksandra Guss

Krzysztof T. Kociołek

Marek Lemiesz

Anna Mazur

Marcin Sabaciński

Krzysztof Sałaciński

Janusz Smaza

Marta Szuniewicz-Stępień

Radosław Tyślewicz

Jacek Wajchert

Małgorzata Węgrzak

Robert Wojtas

Kamil Zeidler

Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych

Tom I

Redakcja naukowa

Katarzyna Góralczyk
Marta Szuniewicz-Stępień

Gdynia 2022

Recenzja naukowa:
dr hab. Andrzej Ciupiński
dr hab. Marcin Marcinko
dr inż. Katarzyna Pałubska

Redakcja naukowa:
Katarzyna Góralczyk
Marta Szuniewicz-Stępień

Redakcja merytoryczna:
Katarzyna Góralczyk

Redakcja techniczna:
Marta Szuniewicz-Stępień

Korekta:
Jolanta Mikołajczyk

Koordinacja procesu wydawniczego:
Aleksandra Szymańska-Niekłań

Projekt okładki i opracowanie graficzne:
Piotr Hrehorowicz

Skład i przygotowanie do druku:
Piotr Hrehorowicz, Małgorzata Punzet, Inter Line SC

@Copyright: Stowarzyszenie Willa Decjusza

Niniejsza publikacja należy do serii wydawniczej
Instytutu Kultury **Willa Decjusza**

ISBN kolekcji: 978-83-963739-9-1
e-ISBN tomu: 978-83-963739-8-4

Wydanie pierwsze

Wydawca:
Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni

Współwydawcy:
Stowarzyszenie Willa Decjusza
Instytut Kultury Willa Decjusza

Druk i oprawa:
Wydawnictwo Akademickie AMW
wydawnictwo@amw.gdynia.pl

Nakład: 100 egz.
Wydrukowano w formacie B5, na papierze offsetowym kl. III, 80 g
Zam. nr 27/2022; AMW Wewn. 1214/2022.

Spis treści

Słowo wstępne	17
Od redakcji	19
Przedmowa	35
Wykaz skrótów	39

TOM I

Kamil Zeidler, Małgorzata Węgrzak

Rozdział 1. Zagadnienie ogólne.	45
1.1. Prawo ochrony dziedzictwa kultury w ujęciu systemowym ...	45
1.2. Zasady prawa ochrony dziedzictwa kultury.	49
1.3. Podstawowe pojęcia prawa ochrony dziedzictwa kultury w prawie międzynarodowym i polskim	56
1.3.1. Uwagi wprowadzające	56
1.3.2. Podstawowe pojęcia w prawie międzynarodowym	57
1.3.3. Podstawowe pojęcia w prawie polskim	61

Katarzyna Góralczyk

Rozdział 2. Zagrożenia dla dziedzictwa kultury	67
2.1. Zagrożenia powstałe w efekcie działań natury	69
2.2. Zagrożenia powstałe w efekcie działania człowieka.	80
2.2.1. Działania nieświadome człowieka	80
2.2.2. Działania świadome człowieka	82
2.3. Działania w czasie konfliktu zbrojnego	99

Dariusz R. Bugajski

Rozdział 3. Podwodne dziedzictwo kultury.	105
3.1. Skala zjawiska	105
3.2. Prawo międzynarodowe i prawo morza	107
3.3. Międzynarodowa ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego	113
3.4. Ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego przez Polskę	122
3.5. Ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego związanego z Polską poza polskimi obszarami morskimi	125

Rozdział 4. Dziedzictwo kulturowe narodów 133

Janusz Smaza

- 4.1. Polskie dziedzictwo kultury poza granicami kraju. 133
  - 4.1.1. Polskie dziedzictwo kultury za granicą. Przyczyny. . . . 133
  - 4.1.2. Restytucja dzieł sztuki. Co dalej? 139
  - 4.1.3. Dobra kultury Rzeczypospolitej Polskiej za granicą –
współcześnie 140
  - 4.1.4. Kolekcje, zbiory i inne dobra polskiej kultury
na świecie. Przykłady 141
  - 4.1.5. Aneks – podstawowa terminologia 143

Radosław Tyślewicz

- 4.2. Dziedzictwo kultury krajów trzecich na terytorium
Rzeczypospolitej Polskiej 148
  - 4.2.1. Unia Europejska i Strefa Schengen – ochrona dóbr
kultury w czasie pokoju 149
  - 4.2.2. Warianty ochrony dziedzictwa kulturowego państw
trzecich w Polsce 155

Marcin Sabaciński

Rozdział 5. Nielegalny obrót obiektami dziedzictwa kultury. 167

- 5.1. Uwagi terminologiczne i ramy prawne 167
- 5.2. Zapobieganie i zwalczanie kradzieży dóbr kultury 169
- 5.3. Nielegalne pozyskiwanie i handel dobrami kultury. 174

Kamil Zeidler, Małgorzata Węgrzak, Aleksandra Guss

Rozdział 6. Karnoprawna ochrona dziedzictwa kultury 181

- 6.1. Przepięstwa przeciwko dziedzictwu kultury w prawie
krajowym. 182
  - 6.1.1. Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks karny 182
  - 6.1.2. Ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece
nad zabytkami. 188
  - 6.1.3. Inne ustawy 195
- 6.2. Zwalczanie przestępczości przeciwko dziedzictwu kultury . . 198

Piotr Dobosz, Witold Górny, Anna Mazur

**Rozdział 7. Struktura organizacyjna administracji publicznej i specyfika
więzi administracyjnych w obszarze ochrony zabytków. 199**

- 7.1. Administracyjnoprawny wymiar prawa ochrony dziedzictwa
kulturowego. 199

7.2. Struktura organizacyjna administracji publicznej w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego.	202
7.2.1. Administracja publiczna – uwagi wprowadzające	202
7.2.2. Administracja konserwatorska w obszarze centralnej administracji rządowej	204
7.2.3. Administracja konserwatorska w obszarze terenowej administracji rządowej	210
7.2.4. Zadania jednostek samorządu terytorialnego w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego	215
7.3. Więzi wewnątrzadministracyjne w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego	219
7.3.1. Więzi organizacyjne w strukturze administracji publicznej – zagadnienia wprowadzające	219
7.3.2. Centralizacja i decentralizacja administracji publicznej	221
7.3.3. Koncentracja i dekoncentracja administracji publicznej	222
7.3.4. Kierownictwo w administracji publicznej.	223
7.3.5. Nadzór w administracji publicznej	224
7.3.6. Kontrola w administracji publicznej.	228
7.3.7. Zwierzchnictwo i zespolenie w administracji publicznej	231
7.3.8. Koordynacja w administracji publicznej	233
7.3.9. Współdziałanie w administracji publicznej.	235
7.4. Relacje zachodzące pomiędzy organami administracji publicznej a podmiotami zewnętrznymi (w szczególności z właścicielem lub użytkownikiem obiektu zabytkowego) w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego	237
7.5. Znamiona krajowego i ponadpaństwowego modelu administracyjnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego na tle integracji europejskiej.	239
7.6. Wpływ prawodawstwa Unii Europejskiej i Rady Europy na administracyjnoprawną ochronę dziedzictwa kulturowego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem okoliczności konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej	240

Robert Wojtas

Rozdział 8. Realizacja zadań ustawowych z zakresu ochrony dziedzictwa kultury	243
8.1. Realizacja zadań administracji państwowej	243
8.1.1. Organy administracji rządowej w obszarze ochrony dóbr kultury	243

8.1.2. Powierzenie zadań ochrony zabytków innym organom.	260
8.1.3. Właściwość rzeczowa administracji państwowej w zakresie ochrony zabytków.	261
8.1.4. Organy opiniodawczo-doradcze w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.	263
8.1.5. Instytucje kultury wspierające ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami	264
8.1.6. Realizacja zadań administracji państwowej na wypadek zdarzeń kryzysowych i wojny	267
8.2. Realizacja zadań administracji samorządowej.	270
8.2.1. Zagadnienia wprowadzające.	270
8.2.2. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami.	273
8.2.3. Obowiązki i uprawnienia jednostek samorządu terytorialnego	279

Katarzyna Góralczyk, Krzysztof T. Kociołek, Robert Wojtas

Rozdział 9. Obowiązki właścicieli, zarządców, użytkowników oraz posiadaczy zabytków w realizacji zadań ochronnych	295
9.1. Ochrona przeciwpożarowa	295
9.2. Ochrona zbiorów muzeum	306
9.3. Plan ochrony zabytków za wypadek sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego	308
9.4. Plan ochrony zabytków: gminny, powiatowy, wojewódzki i krajowy	322

Krzysztof T. Kociołek

Rozdział 10. Ochrona przeciwpożarowa obiektów i zbiorów	329
10.1. Zagrożenia przeciwpożarowe, klęski żywiołowe i inne miejscowe zagrożenia zabytków.	329
10.2. Aspekty oceny zagrożenia pożarowego i analizy ryzyka	332
10.3. Zabezpieczenia obiektów zabytkowych – wymagane i zastosowane	334
10.3.1. Urządzenia przeciwpożarowe	335
10.3.2. Hydranty wewnętrzne i zawory hydrantowe	338
10.3.3. Wyposażenie w gaśnice	340
10.3.4. Drogi pożarowe	342
10.3.5. Zaopatrzenie w wodę do zewnętrznego gaszenia pożaru	343
10.4. Obowiązki właścicieli, zarządców i użytkowników w zakresie ochrony przeciwpożarowej obiektów zabytkowych.	344

10.4.1. Konserwacje urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic . .	344
10.4.2. Okresowe przeglądy budynków i obiektów budowlanych	345
10.4.3. Ewakuacja	347
10.5. Zasady postępowania w sytuacji zagrożeń	348
10.6. Wymagane dokumenty w zakresie bezpieczeństwa pożarowego obiektów zabytkowych	350
10.7. Współpraca właścicieli, zarządców i użytkowników z organami odpowiedzialnymi za ochronę przeciwpożarową. Elementy czynności kontrolno-rozpoznawczych realizowanych przez Państwową Straż Pożarną.	352

Bożena Boba-Dyga

Rozdział 11. Konserwacja ratunkowa	363
11.1. Konserwacja – uwagi wprowadzające	363
11.1.1. Podstawowe pojęcia w ochronie zabytków	363
11.1.2. Działania konserwatorskie	365
11.1.3. Pojęcie i klasyfikacja konserwacji.	368
11.1.4. Ramy doktrynalne.	372
11.2. Metody i zabiegi konserwatorskie.	377
11.3. Konserwacja ratunkowa <i>sensu stricto</i>	383
11.3.1. Definicja konserwacji ratunkowej	383
11.3.2. Czynniki nadzwyczajne	384
11.3.3. Charakter działań konserwatorskich w obliczu zagrożenia.	386
11.3.4. Etapy działań konserwatorskich w obliczu zagrożenia	388
11.3.5. Pakowanie.	391
11.4. Szczegółowe postępowanie konserwatorskie w sytuacji kryzysowej	393
11.4.1. Podstawowe działania ratunkowe.	393
11.4.2. Postępowanie na wypadek powodzi lub zalania	396
11.4.3. Postępowanie na wypadek pożaru	399

Marek Lemiesz

Załącznik. Nowoczesne techniki nieinwazyjnej prospekcji i dokumentacji dóbr kultury – zestawienie metod	403
--	------------

TOM 2.

Marta Szuniewicz-Stępień

Rozdział 12. Ochrona dóbr kultury w międzynarodowym prawie humanitarnym konfliktów zbrojnych	439
12.1. Ochrona dóbr kultury a rozwój MPHKZ	439
12.2. Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego (Haga, 14.05.1954 r.)	446
12.2.1. Ogólne postanowienia Konwencji haskiej z 1954 r.	447
12.2.2. Instytucja ochrony specjalnej	451
12.2.3. Protokół do Konwencji haskiej z 1954 r. i pozostałe akty	455
12.3. Dalszy rozwój prawnomiędzynarodowej ochrony dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych	456
12.4. Drugi Protokół do Konwencji haskiej z 1954 r. dotyczący ochrony dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego (1999)	458
12.4.1. Ogólne postanowienia	458
12.4.2. Instytucja ochrony wzmocnionej	463
12.4.3. Znaczenie Drugiego Protokołu do Konwencji haskiej z 1954 r.	467
12.5. Ochrona dziedzictwa kultury podczas konfliktów zbrojnych w zwyczajowym MPHKZ	468
12.6. Problem ochrony dóbr kultury podczas niemiędzynarodowego konfliktu zbrojnego	471
12.7. Odpowiedzialność karna za naruszenia zasad ochrony dziedzictwa kultury w konflikcie zbrojnym	474
12.8. Podsumowanie	476

Marta Szuniewicz-Stępień

Rozdział 13. Ochrona dziedzictwa kultury w działaniach operacyjnych wielonarodowych sił zbrojnych – aspekty prawne	479
13.1. Znaczenie ochrony dziedzictwa kultury w operacjach wielonarodowych sił zbrojnych	479
13.2. Reżim prawny działań wielonarodowych sił zbrojnych w zakresie CPP	485
13.2.1. Reżim prawny wielonarodowych operacji wojskowych	485
13.2.2. Zobowiązania prawnomiędzynarodowe w zakresie CPP podczas wielonarodowych operacji wojskowych	486
13.3. Ochrona dziedzictwa kultury a zasady targetingu	489
13.3.1. Zasada rozróżniania jako podstawa targetingu	489

13.3.2. Zasada proporcjonalności w działaniach zbrojnych. . .	492
13.3.3. Środki ostrożności	495
13.3.4. Rules of Engagement a ochrona dziedzictwa kultury .	496
13.4. NATO a ochrona dziedzictwa kultury.	498
13.4.1. Początkowe podejście NATO do CPP.	498
13.4.2. Operacja NATO w Libii – Lessons Learned z CPP	500
13.4.3. Projekt NATO SPS CPP	503
13.4.4. Nowe dokumenty i inicjatywy z zakresu CPP w NATO.	505
13.4.5. Obecne podejście NATO do CPP	511
13.4.6. BI-SC CPP Directive (2019)	521
13.5. Ochrona dziedzictwa kultury na agendzie ONZ	528
13.6. Ochrona dziedzictwa kultury w misjach UE	530
13.7. Podsumowanie	532

Marek Lemiesz

Rozdział 14. Ochrona dóbr kultury w siłach zbrojnych wybranych

państw sojuszniczych NATO i stowarzyszonych.	535
14.1. Ochrona dziedzictwa kulturowego w świetle doktryny NATO	537
14.2. Stany Zjednoczone.	542
14.2.1. Stan legislacyjny na rok 2021	542
14.2.2. Tradycja ochrony dóbr kultury w armii amerykańskiej	546
14.2.3. Ochrona zasobów naturalno-kulturowych w użytkowaniu Departamentu Obrony.	547
14.2.4. Kwestia CPP podczas operacji w Iraku i Afganistanie .	548
14.2.5. Irak – pierwsze działania prewencyjne	551
14.2.6. Inicjatywy edukacyjne w USA	552
14.2.7. Rola US Civil Affairs	553
14.2.8. In-Theater Heritage Training Project	554
14.2.9. Cultural Heritage Action Group	556
14.2.10. CPP na szczeblu operacyjno-strategicznym	557
14.3. Wielka Brytania	558
14.3.1. Specyfika aktualnych uregulowań prawnych	558
14.3.2. Administrowanie dziedzictwem użytym przez Ministerstwo Obrony	559
14.3.3. Instytucje ochrony dóbr kultury w armii	560
14.3.4. Działania edukacyjne z zakresu CPP.	561
14.3.5. CPP w ramach działań zbrojnych i stabilizacyjnych . .	563
14.4. Niderlandy	565
14.4.1. Prawne podstawy ochrony dziedzictwa kulturowego. .	565
14.4.2. CPP w siłach zbrojnych – system organizacji.	566

14.4.3. CPP w edukacji personelu wojskowego	567
14.4.4. Ochrona dóbr kultury w operacjach zagranicznych. . .	568
14.5. Włochy	569
14.5.1. Uwarunkowania prawne	569
14.5.2. Wybrane aspekty organizacji i szkolenia.	570
14.5.3. CPP w misjach zagranicznych wojska	571
14.5.4. Comando Carabinieri Tutela Patrimonio Culturale . . .	571
14.6. Austria	573
14.6.1. Uwarunkowania prawno-systemowe	573
14.6.2. CPP w siłach zbrojnych i organizacjach cywilno- wojskowych	573
14.6.3. Ochrona dóbr kultury w dydaktyce wojskowej	575
14.6.4. Działania na terenach post-konfliktowych	576
14.7. Podsumowanie	577

Radosław Tyślewicz

Rozdział 15. Ochrona dziedzictwa kultury w działaniach CIMIC podczas operacji stabilizacyjnych i pokojowych.	579
15.1. Wprowadzenie do zadań CIMIC	579
15.2. Pojęcie współpracy cywilno-wojskowej CIMIC w wojsku	580
15.3. Doktryna CIMIC	584
15.4. Definicje CIMIC wg NATO, Sił Zbrojnych RP i Unii Europejskiej	593
15.5. Główne zadania CIMIC.	595
15.6. Doświadczenia PKW w zakresie działań CIMIC wspierających ochronę dóbr kultury	603

Jacek Wajchert

Rozdział 16. Zadania Sił Zbrojnych i służb mundurowych w zakresie ochrony dóbr kultury	609
16.1. Decyzja nr 72/MON (2014)	611
16.2. Wytyczne Dowódcy Operacyjnego Rodzajów Sił Zbrojnych (2014)	614
16.3. Rozkaz Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych nr 26 (2015).	617
16.4. Wytyczne Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych (2015)	620
16.5. Inne służby mundurowe	627
16.5.1. Policja	627
16.5.2. Krajowa Administracja Skarbowa.	628
16.5.3. Straż Graniczna	631

Krzysztof Sałaciński

Rozdział 17. Realizacja zadań ochrony dóbr kultury w warunkach wojennych przez Rzeczpospolitą Polską podczas operacji w Iraku . .	633
17.1. Zarys sytuacji	633
17.1.1. Zagrożenia dla dziedzictwa kultury w Iraku	634
17.1.2. Inicjatywy Ministerstwa Kultury RP	635
17.1.3. Działania podejmowane na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku	635
17.2. Katalog działań ochronnych	636
17.2.1. Polski program ochrony dziedzictwa kultury Iraku . .	638
17.2.2. Rola Biura Spraw Obronnych Ministerstwa Kultury w realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury.	639
17.3. Koordynacja działań na rzecz ochrony dziedzictwa kultury Iraku	643
17.3.1. Współpraca polskich ekspertów ds. ochrony dóbr kultury z ekspertami irackimi	644
17.3.2. Współdziałanie z ekspertami ochrony dziedzictwa kultury i innymi instytucjami.	645
17.4. Działania podejmowane na forum międzynarodowym	647
17.4.1. Współpraca polsko-iracka w dziedzinie kultury	648
17.4.2. Działania na forum UNESCO	650
17.4.3. Międzynarodowa konferencja z okazji 50. rocznicy Konwencji haskiej z 1954 r.	652
17.4.4. Współpraca społeczna z Irakiem.	654
17.4.5. Dokumentacja dziedzictwa kulturowego – zdjęcia lotnicze	654
17.5. Praktyczne aspekty realizacji zadań ochrony dziedzictwa kultury	655
17.5.1. Reagowanie na negatywne opinie środowiska międzynarodowego	657
17.5.2. Prezentacje w Londynie i Paryżu	657
17.6. Podsumowanie	658
Kalendarium.	660

Marek Lemiesz

Rozdział 18. Ochrona dziedzictwa kultury podczas misji wojskowych – polskie doświadczenia z Iraku i Afganistanu	669
18.1. Wprowadzenie	669
18.2. Irak	672
18.2.1. Utworzenie zespołu specjalistów ds. ochrony dóbr kultury	672

18.2.2. Specyfika irackiego teatru działań	677
18.2.3. Prace inwentaryzacyjne i prospekcja powietrzna	682
18.2.4. Realizacja projektów	685
18.2.5. Prewencja prób nielegalnego wywozu dóbr kultury . .	689
18.2.6. Edukacja i działania popularyzacyjne	692
18.2.7. Casus Babilonu	693
18.3. Afganistan	699
18.3.1. Specjaliści ds. ochrony dziedzictwa kulturowego przy PKW Afganistan.	699
18.3.2. Dziedzictwo kulturowe – charakterystyka	703
18.3.3. Rekonesans archeologiczno-konserwatorski i inwentaryzacja dóbr kultury	706
18.3.4. Projekty pomocowe	709
18.3.5. Zapobieganie nielegalnemu obrotowi zabytkami oraz działania edukacyjne.	711
18.4. Wnioski.	713
Wykaz rysunków i tabel	719
Bibliografia	721
I. AKTY PRAWNE.	721
1. Akty prawa międzynarodowego	721
2. Akty prawa krajowego	725
II. INNE DOKUMENTY.	733
1. Dokumenty typu soft law	733
2. Wyroki sądowe.	735
3. Dokumenty wojskowe	736
4. Pozostałe materiały	738
III. LITERATURA	743
IV. MATERIAŁY INTERNETOWE.	777
O Autorach	795

Słowo wstępne

Szanowni Państwo,

Nie sposób mówić i myśleć o Krakowie w oderwaniu od jego historycznego dziedzictwa kulturowego. Na jego bogactwo składa się wiele elementów: budynki, nawarstwienia archeologiczne, dzieła sztuki oraz zwyczaje i tradycje. Naszym obowiązkiem jest dbałość o tę spuściznę, by móc przekazać ją w nienaruszonym stanie kolejnym pokoleniom.

Znaczące nakłady finansowe na utrzymanie i renowację zabytków, ale także tworzenie przyjaznego środowiska i wspieranie całego sektora kultury w Krakowie owocuje rozwojem naszej miejskiej społeczności, przynosząc bardzo dobre wyniki na polu edukacji kulturalnej i uczestnictwa obywateli w kulturze. Wymiana myśli i doświadczeń w obszarze ochrony dziedzictwa to temat niezwykle istotny dla wszystkich mieszkańców Krakowa – nie tylko profesjonalnie związanych z zabytkami. Świadomość wyzwań i znajomość możliwych scenariuszy pozwala na podejmowanie kroków wyprzedzających i zapobieganie potencjalnym zagrożeniom.

Projekt „Międzysektorowe wyzwania: specjalista ds. ochrony dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowej i wojny – opracowanie programu studiów podyplomowych, dedykowanych pracownikom działającym na pograniczu dziedzin” wpisuje się w krakowski *modus operandi*: szeroko zakrojonej interdyscyplinarnej współpracy i wysiłku nastawionego na wprowadzenie zmian o dalekosiężnych skutkach. Partnerstwo miast i instytucji, w tym przypadku krakowskiej Willi Decjusza oraz Akademii Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni owocuje na wielu polach, dzięki czemu dziś w ręce czytelników trafiają publikacje podchodzące do tematu wielopoziomowo. W zbiorowej monografii znajdują się omówienia i opracowania teoretyczne zagadnień, zbiór kasusów prezentuje przegląd sytuacji problemowych wraz z propozycjami rozwiązania oraz dwa tomy będące kompendiami regulacji prawnych, decyzji oraz ekspertyz na gruncie prawodawstwa polskiego oraz orzecznictwa i praktyki międzynarodowej. Wierzę, że dotrą do wszystkich, którzy z pasji i zawodowo dbają o zachowanie materialnych dóbr kultury dla następnych generacji.

Jacek Majchrowski
Prezydent Miasta Krakowa

Szanowni Państwo,

Wieloaspektowość ochrony dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych wymaga interdyscyplinarnego podejścia. Powyższe założenie legło u podstaw wniosku projektowego, który zyskał akceptację i dofinansowanie ze środków EOG. Akademia Marynarki Wojennej z Gdyni z wielką satysfakcją przyjęła zaproszenie do partnerstwa w realizacji Projektu, gdyż ochrona dóbr kultury zajęła w ostatnich latach ważne miejsce w procesie kształcenia, szkolenia i przygotowania operacyjnego polskich żołnierzy. Na mocy traktatów międzynarodowych i krajowych ustaw na członkach sił zbrojnych spoczywa szereg obowiązków w zakresie ochrony dóbr kultury – nie tylko ich poszanowania w toku prowadzonych działań zbrojnych, ale i podejmowania działań pozytywnych, często o wymiarze ratunkowym tak na terytorium RP, jak i poza jego granicami. Zarówno w doktrynie Sojuszu Północnoatlantyckiego, jak i krajowych aktach prawa resortowego (MON) oraz decyzjach i wytycznych wojskowych (Dowództwa Generalnego i Dowództwa Operacyjnego Rodzajów Sił Zbrojnych) postępuje proces dookreślania zadań i obowiązków w odnośnym zakresie.

Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych jest ważna zarówno dla środowisk cywilnych, jak i mundurowych, co w pełni potwierdza szerokie partnerstwo merytoryczne i zakres treści ujętych w ramach publikacji, stanowiących owoc dwuletniej pracy członków zespołu eksperckiego. Wielopłaszczyznowa analiza różnych aspektów ochrony dóbr kultury w obliczu szczególnych zagrożeń pozwoliła na opracowanie spektrum zagadnień tematycznych i stworzenie unikatowego produktu na polskim rynku wydawniczym. Z zadowoleniem odnotowuję fakt, że ukazała się ona nakładem naszego Wydawnictwa Akademickiego i to w 100. rocznicę utworzenia Akademii Marynarki Wojennej, pozwalając jej wypłynąć na nowe obszary naukowo-dydaktyczne.

Pragnę wyrazić nadzieję, że niniejsza publikacja spotka się z życzliwym przyjęciem Czytelników i stanie się cennym narzędziem kształcenia, doskonalenia zawodowego i profesjonalnego wsparcia w realizacji zadań ustawowych w przedmiotowym zakresie.

konradm. prof. dr hab. Tomasz Szubrycht
Rektor-Komendant
Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni

Od redakcji

Mianem dziedzictwa kulturowego najprościej można określić to wszystko, co jako społeczność otrzymaliśmy od naszych przodków i co mamy obowiązek przekazać przyszłym pokoleniom. Wiedzę o wcześniejszych losach, osobach czy wydarzeniach nietrudno jest przekazać ustnie, bywa to jednak zawodne z uwagi na nietrwałość pamięci, osobiste przekonania czy emocje mówiącego. Kluczem do poznania czasów wcześniejszych są pozostawione przez naszych przodków przedmioty codziennego użytku, dokumenty, archiwalia, dzieła sztuki oraz architektury. Te ruchome lub nieruchome wytwory dawnych twórców stanowią cenne świadectwo minionych czasów, przemawiające do nas dzisiaj. Będąc dowodem naszej odrębności i indywidualności kulturowej, są jednocześnie częścią całej ogólnoludzkiej spuścizny. Zachowanie ich w możliwie najlepszym stanie dla kolejnych pokoleń stanowi jeden z naszych podstawowych obowiązków – jako narodu i państwa.

Potrzeba ochrony i opieki nad obiektami, których przeznaczeniem było krzewienie kultury i sztuki towarzyszyła człowiekowi od czasów starożytnych. Rozwój myśli nowożytnej i towarzyszące jej zmiany zwyczajów wojennych stworzyły podwaliny dla unormowań, zamieszczanych w treści pierwszych traktatów międzynarodowych dotyczących ochrony dóbr kultury w trakcie konfliktów zbrojnych. Normy konserwatorskie, określające założenia i podstawowe zasady ingerencji w substancję zabytkową, również powstały w podobnym okresie. Jakkolwiek w ostatnim stuleciu człowiek był świadkiem niespotykanego rozwoju techniki i nauki, potrzeba ochrony naszego dziedzictwa kulturowego stała się tym bardziej istotna, gdyż katalog i skala zagrożeń uległy znacznemu poszerzeniu. Najlepszym gwarantem zapewnienia dziedzictwu niezbędnego bezpieczeństwa jest edukacja osób odpowiedzialnych za ochronę, a obok niej – ustawiczne upowszechnianie wśród społeczeństw wiedzy o potrzebie jego zachowania.

Obiekty dziedzictwa kulturowego nieustannie stają w obliczu szeregu zagrożeń naturalnych oraz będących wynikiem działalności człowieka, zarówno w sytuacjach kryzysowych jak i w trakcie otwartych walk zbrojnych. Ochrona dóbr kultury, rozumiana jako opieka nad nimi w czasie

pokoju, a także jako poszanowanie ich w czasie kryzysu lub konfliktu zbrojnego, zobowiązuje osoby w nią zaangażowane oraz postronnych użytkowników do konkretnych działań oraz zachowań dostosowanych do istniejących warunków. Czas pokoju to okres zapobiegania i przygotowania obiektu zabytkowego lub służącego gromadzeniu dóbr kultury na nadejście możliwości zagrożenia. Na etapie zbliżającego się kryzysu następuje podwyższenie gotowości służb oraz osób odpowiedzialnych za ochronę dóbr kultury. Zaistnienie sytuacji kryzysowej lub konfliktu zbrojnego czyni koniecznym podjęcie niezbędnych działań, zgodnie z wcześniej ustalonymi zasadami i wytycznymi (np. plany ochrony, plan obrony cywilnej czy instrukcje dla sił zbrojnych). Ostatnim stadium jest zabezpieczenie i dokumentowanie powstałych strat po ustaniu zagrożenia.

Ochrona dóbr kultury w nadzwyczajnych okolicznościach jest nie tylko szczególnie istotna, ale również znacznie utrudniona. Co więcej, skuteczność podejmowanych działań ratunkowych często uzależniona jest od odpowiedniego stopnia poprzedzających je przygotowań i zabezpieczeń oraz należytego przeszkolenia właścicieli, zarządców, użytkowników i posiadaczy obiektów zabytkowych oraz personelu instytucji gromadzących i udostępniających dobra kultury (muzea, biblioteki, archiwa), czyli działań jakie mogą i powinny być podjęte jeszcze przed pojawieniem się zagrożenia. Tymczasem takie zabiegi, choć często ujęte w ramy konkretnych zobowiązań prawnych, nie są podejmowane lub ich poziom jest daleki od zadawalającego. Konkretnie zadania zostały jednak postawione – zarówno organom administracji rządowej i samorządowej, jak i podmiotom działającym w sektorze ochrony dóbr kultury – tak w przestrzeni wewnątrzpaństwowej, jak i poprzez zobowiązania prawnomiędzynarodowe.

Pojawia się pytanie o zakres i kształt tych zobowiązań, formy ochrony, podmioty zobowiązane, skuteczność zabezpieczeń oraz jakość współpracy na wypadek zaistnienia sytuacji nadzwyczajnej, stwarzającej poważne zagrożenia dla obiektów dziedzictwa kultury. Kluczowego znaczenia nabiera stopień przygotowania osób w zakresie obowiązków, wśród których znajduje się ochrona dziedzictwa kultury – zwłaszcza w sytuacji poważnego zagrożenia. Tymczasem ochrona dziedzictwa kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych ma charakter wielosektorowy, a nowy katalog zagrożeń, zmiany zachodzące na teatrze prowadzonych działań zbrojnych oraz kulturowe i społeczne czynniki stojące u podstaw współczesnych kryzysów wymogły zastosowanie interdyscyplinarnego podejścia do badanych zjawisk i procesów. W konsekwencji – badania, których przedmiotem w niniejszej monografii jest ochrona dziedzictwa kulturowego cechuje multidyscyplinarność, na co dobitnie wskazuje tematyka podejmowanych

analiz. Odnaleźć tu można treści kształcenia z obszaru prawa, administracji, bezpieczeństwa, obronności, konserwacji, archeologii, muzealnictwa oraz nauk pokrewnych. Nie ulega zatem wątpliwości, że kompleksowe i rzetelne przygotowanie ochrony wymaga wiele wysiłku od osób odpowiedzialnych za bezpieczeństwo dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza w sytuacji szczególnych zagrożeń.

Ochronę dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktów zbrojnych należy rozpatrywać na dwóch płaszczyznach. Pierwszą z nich jest sytuacja kryzysowa, jaką tworzą zjawiska wywołane czynnikami natury (woda, wiatr, ogień, katastrofa naturalna) lub działaniem człowieka (m.in. zniszczenie, kradzież, wandalizm, przemyt, terroryzm). Działania podejmowane przez właściwe służby oraz pracowników, a często też wolontariuszy, wynikają z regulacji prawa wewnętrznego i wspólnie wypracowanych procedur. Ich uczestnikami są członkowie służb mundurowych (Państwowej Straży Pożarnej, Policji, sił zbrojnych), pracownicy administracji rządowej i samorządowej, właściciele, zarządcy, administratorzy i użytkownicy obiektów zabytkowych. Drugą płaszczyznę stanowi konflikt zbrojny, w którym zastosowanie znajdują normy międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych, w szczególności Konwencja haska z 1954 roku i jej Protokoły dodatkowe. Nakładają one określone zobowiązania na strony walczące, a ich naruszenie wiąże się z odpowiedzialnością karną. Uczestnikami tych działań są przede wszystkim członkowie sił zbrojnych oraz wyspecjalizowani członkowie personelu cywilnego, wykonujący swe zadania w rejonie działań zbrojnych lub na terenach post-konfliktowych.

Poziom posiadanej wiedzy i umiejętności niezbędnych na wypadek zaistnienia zagrożenia oraz sposób zachowania się w obliczu zaistniałego kryzysu w znacznym stopniu determinują jakość ochrony obiektów dziedzictwa w owym pełnym napięć okresie i wpływają na rozmiar poniesionych strat. Właśnie idea zapewnienia odpowiedniego przygotowania (zdobycia lub ugruntowania wiedzy, umiejętności i kompetencji zawodowych) legła u podstaw **projektu pt. Międzysektorowe wyzwania: specjalista ds. ochrony dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowej i wojny – opracowanie programu studiów podyplomowych, dedykowanych pracownikom działającym na pograniczu dziedzin**, finansowanego w ramach Mechanizmu Finansowego EOG na lata 2014–2021 Program Edukacja, realizowanego przez Instytut Kultury Willa Decjusza w Krakowie, Stowarzyszenie Willa Decjusza w Krakowie i Akademię Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni. Celem projektu było wzbogacenie oferty edukacyjnej i uzupełnienie jej o nową propozycję adresowaną do szerokiego grona odbiorców: pracowników administracji rządowej i samorządowej,

instytucji kultury, właścicieli i zarządców obiektów zabytkowych, architektów, konserwatorów, archeologów, duchowieństwa, służb mundurowych, a także osób zainteresowanych zagadnieniami z tego zakresu. Autorzy mają nadzieję, że efekt ich starań zainteresuje także osoby prowadzące badania naukowe w obszarze ochrony dziedzictwa kultury, jak również osoby zawodowo trudniące się ochroną obiektów muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych oraz zabytków.

W skład liczącego 18 osób **zespołu eksperckiego** weszli przedstawiciele środowisk akademickich (Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Gdański, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie), Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, organów administracji konserwatorskiej (Małopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków i Wojewódzka Rada Ochrony Zabytków) i instytucji kultury (Instytut Dziedzictwa Narodowego), służb mundurowych (Siły Zbrojne RP i Państwowa Straż Pożarna), reprezentanci Polskiego Komitetu i punktów Błękitnej Tarczy oraz specjaliści cywilni ds. ochrony dziedzictwa kultury posiadający doświadczenie nabyte w trakcie misji wojskowych w Iraku i Afganistanie¹.

Niniejsza monografia, obejmująca teksty reprezentatywne dla nauk prawnych i nauk o bezpieczeństwie, jest jednym z czterech opracowań, jakie powstały w wyniku pracy zespołu eksperckiego, opublikowanych pod zbiorczym tytułem *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych*². **Celem monografii** jest przedstawienie regulacji prawa krajowego i międzynarodowego w zakresie ochrony dziedzictwa kultury w sytuacjach szczególnego zagrożenia (tj. w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych), wskazanie podmiotów zobowiązanych i zakresu spoczywających na nich zadań, a także zaprezentowanie dobrych praktyk wynikających z analizy doświadczeń w opisywanym obszarze, nabytych zarówno w kraju, jak i poza jego granicami.

W publikacji wykorzystano bogaty **materiał źródłowy**: akty prawne, opracowania naukowe, akty soft law (rezolucje, rekomendacje, zalecenia), orzeczenia sądów krajowych i międzynarodowych, raporty, sprawozdania, podręczniki wojskowe, rozkazy i notatki służbowe, artykuły popularyzatorskie i inne dokumenty, w tym szereg materiałów internetowych³. W celu

¹ Zob. O autorach.

² Pozostałe tomy to *Kazusy i instrukcje* (red. K. Góralczyk i M. Szuniewicz-Stępień), *Wybór źródeł krajowych* (oprac. K. Góralczyk, K. Sałaciński, M. Szuniewicz-Stępień) i *Wybór źródeł międzynarodowych* (oprac. K. Góralczyk, M. Lemiesz, M. Szuniewicz-Stępień), wydane w 2022 r. przez Wydawnictwo Akademickie AMW w Gdyni.

³ Zob. liczącą kilkadziesiąt stron bibliografię.

najpełniejszego ich wyzyskania autorzy posłużyli się analitycznymi metodami badawczymi: analizy aktów prawnych, orzeczeń sądowych i dokumentów, krytycznej analizy literatury oraz metodą statystyczną.

Z uwagi na znaczne zróżnicowanie terminologii odnoszącej się do przedmiotu ochrony na gruncie prawa krajowego i międzynarodowego („zabytek”, „dobro kultury”, „dziedzictwo kulturowe”, „muzealia”, „archiwalia” itp.), zespół ekspercki – co do zasady – posługuje się w niniejszym podręczniku **terminami „dobro kultury” oraz „dziedzictwo kultury (kulturowe)”**, choć pozostawiono bez zmian oficjalne tłumaczenia tytułów aktów prawnych i ich postanowień.

Monografia składa się z **18 rozdziałów** oraz bibliografii. Można w niej wyodrębnić 3 działy: pierwszy – poświęcony ogólnym kwestiom prawnym, szeroko pojętej identyfikacji dziedzictwa i czynnikom mu zagrażającym (rozdziały 1–6), drugi – poruszający zagadnienia ochrony dziedzictwa kultury w sytuacjach kryzysowych (rozdziały 7–11) oraz trzeci – dotyczący ochrony dziedzictwa kultury w sytuacjach konfliktu zbrojnego i na terenach post-konfliktowych (rozdziały 12–18). Z uwagi na znaczną objętość oraz zróżnicowaną zawartość merytoryczną niniejsza publikacja przyjęła formę 2-tomową (tom I: rozdziały 1–11 oraz tom II: rozdziały 12–18).

W **pierwszym rozdziale** prof. dr hab. Kamil Zeidler i dr Małgorzata Węgrzak z Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego przedstawili wprowadzenie do problematyki ochrony dziedzictwa kultury, obejmujące prawo ochrony dziedzictwa kultury, system jego ochrony, źródła prawa (bezpośrednio i pośrednio regulujące) oraz zasady i podstawowe pojęcia prawa ochrony dziedzictwa kultury. Powyższe informacje, choć – z uwagi na ograniczone ramy i tak obszernego opracowania – mające często charakter sygnalizacyjny, zapewniają Czytelnikowi podstawowe rozeznanie w definicjach legalnych z obszaru ochrony dziedzictwa kultury, cechujących się znacznym zróżnicowaniem terminologii przyjętej przez międzynarodowego i krajowego prawodawcę. Autorzy podkreślili złożoność tzw. kompleksowych gałęzi prawa (do których należy zaliczyć prawo ochrony dziedzictwa kultury), co w pełni potwierdza zakres tematyczny kolejnych rozdziałów, ukazujących wielosektorowość zagadnień związanych z ochroną zagrożonego dziedzictwa kultury i wielość gałęzi prawa, które się do nich odnoszą.

W **drugim rozdziale** dr Katarzyna Góralczyk z Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie szeroko przedstawiła zagadnienie zagrożeń dziedzictwa kultury. Omówione zostały zagrożenia powstające w efekcie działań sił natury (te oczywiste – woda, powietrze, wiatr, ogień, katastrofy naturalne, jak również zagrożenia ze strony mikroorganizmów, roślin

czy owadów) oraz pojawiające się na skutek działalności człowieka – prowadzonej zarówno nieświadomie (działalność rolnicza, niewłaściwe przechowywanie, brak właściwego ustawodawstwa, niewystarczająca wiedza i umiejętności, wadliwa organizacja służb odpowiedzialnych za ochronę i opiekę nad zabytkami, jakość systemu zabezpieczeń, niewystarczający poziom edukacji w obszarze ochrony dziedzictwa kultury), jak i świadomie (skutki inwestycji, katastrofy budowlane, niezgodna ze sztuką renowacja i konserwacja obiektów zabytkowych, zmiana funkcji obiektu zabytkowego, niekontrolowana turystyka, działania naukowe, zniszczenia i uszkodzenia mechaniczne powodowane przez demonstracje i zamieszki, drony, działania przestępcze i akty terroryzmu). Za wymagające wyodrębnienia autorka uznała także zagrożenia występujące w trakcie konfliktu zbrojnego oraz cyberzagrożenia.

Rozdział trzeci autorstwa kmdr. dr. hab. Dariusza R. Bugajskiego, prof. Akademii Marynarki Wojennej poświęcony został podwodnemu dziedzictwu kultury. Ma on szczególne znaczenie, gdyż był przygotowywany w roku, w którym Rzeczpospolita Polska zobowiązała się do podjęcia działań mających na celu ochronę tej kategorii dziedzictwa kultury, dokonując ratyfikacji relewantnej Konwencji UNESCO z 2001 roku. Treść rozdziału dostarcza Czytelnikowi podstawowej wiedzy z zakresu międzynarodowego prawa morza, w tym na temat statusu prawnego poszczególnych obszarów morskich i uprawnień jakie przysługują na nich państwowym. Orientacja w powyższych kwestiach jest niezbędna, gdyż postanowienia wskazanej konwencji UNESCO odwołują się do – często posiadających już charakter zwyczajowy – norm Międzynarodowej konwencji o prawie morza z 1982 r. Szczególny nacisk został położony na wraki statków i okrętów oraz odpowiednio unormowana krajowe i międzynarodowe w tym zakresie.

Czwarty rozdział podręcznika, dotyczący dziedzictwa kulturowego narodów, ma charakter dwuczłonowy. Pierwsza część obejmuje polskie dziedzictwo kultury poza granicami kraju i została opracowana przez dr. hab. Janusza Smazę z Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki warszawskiej ASP. Po wyjaśnieniu przyczyn i skali przemieszczania polskich dóbr kultury poza terytorium państwowe na przestrzeni wieków, autor przedstawia najważniejsze elementy polskiego dziedzictwa kultury „rozsiane” po świecie. W drugiej części rozdziału dr Radosław Tyślewicz z Akademii Marynarki Wojennej zaprezentuje wstępne rozważania nad zagadnieniem ochrony dziedzictwa kultury krajów trzecich, znajdującego się na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Szczególnie wyeksponowana została koncepcja tworzenia tzw. magazynów centralnych muzealiów i bezpiecznych miejsc schronienia dóbr kultury na czas zagrożenia

na terytorium innego państwa (tzw. *safe heavens*). W tym kontekście autor omawia kwestię nielegalnego wywozu i przewozu w strefie Schengen. Przedstawia również trzy warianty dotyczące ochrony przez Polskę dóbr kultury o szczególnym znaczeniu dla dziedzictwa narodowego innych państw, tj. czasowego przechowywania dóbr innego państwa w związku z zagrożeniem panującym na jego terytorium, ochrony elementów takiego dziedzictwa kultury znajdujących się na terytorium RP oraz roli centralnych magazynów muzealnych – tworzonych w Polsce obiektów wielkopowierzchniowych, pozwalających na przyjmowanie, w celu przechowania lub konserwacji, obiektów o szczególnej wartości dla kultury i tożsamości narodowej innych państw.

W **rozdziale piątym** mgr Marcin Sabaciński z Narodowego Instytutu Dziedzictwa prezentuje problematykę nielegalnego obrotu obiektami dziedzictwa kultury. Po uwagach natury definicyjnej i wskazaniu aktów prawnych odnoszących się do omawianego zagadnienia, autor omawia najważniejsze przestępstwa wymierzone w prawo własności i/lub posiadania dóbr kultury. Przy opisie kradzieży obiektów dziedzictwa kultury zwrócono uwagę na międzynarodowy wzór dokumentowania dóbr kultury na wypadek kradzieży (*Object ID Standard*) i bazy danych skradzionych dóbr kultury. Po wskazaniu najbardziej narażonych na kradzież obiektów dziedzictwa kultury następuje odniesienie do zagadnienia nielegalnego ich przemytu do innych państw.

Karnoprawna ochrona dziedzictwa kultury to tytuł **rozdziału szóstego**, przygotowanego przez zespół z Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego w osobach prof. dr. hab. Kamila Zeidlera, dr Małgorzaty Węgrzak i mgr Aleksandry Guss. Przedstawiono w nim przepisy prawne odnoszące się do przestępstw przeciwko dziedzictwu kultury w prawie krajowym (Kodeksie karnym z 1997 roku, ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku oraz innych aktach prawnych), uzupełniając je o ustalenia poczynione w krajowej doktrynie i jurysprudencji. Swoje rozważania autorzy kończą omówieniem zagadnienia zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kultury.

Rozdział siódmy podręcznika autorstwa ekspertów z Uniwersytetu Jagiellońskiego – prof. dr. hab. Piotra Dobosza, dr. Witolda Górniego i mgr Anny Mazur – odnosi się do struktury organizacyjnej administracji publicznej i specyfiki więzi administracyjnych w obszarze ochrony zabytków. Przedstawienie administracyjnego wymiaru prawa ochrony dziedzictwa kulturowego, w tym najistotniejszych aktów prawnych, poprzedza szeroką analizę struktur organizacyjnych administracji publicznej w omawianym obszarze ochrony dziedzictwa kultury. W pierwszej części autorzy

zapoznają Czytelnika z najważniejszymi pojęciami i koncepcjami administracyjnoprawnymi (pojęcie i ujęcia administracji publicznej, organ administracyjny i jego właściwość, kompetencja administracyjna, administracja rządowa i samorządowa). Następnie prezentują administrację konserwatorską na szczeblu centralnym administracji rządowej (właściwy minister, Generalny Konserwator Zabytków, gremia doradcze: Rada Ochrony Zabytków i Główna Komisja Konserwatorska oraz Narodowy Instytut Dziedzictwa) oraz administracji rządowej w terenie (wojewoda, wojewódzki konserwator zabytków wraz z wojewódzkim urzędem ochrony zabytków oraz Wojewódzka Rada Ochrony Zabytków), wyszczególniając spoczywające na niej zadania z zakresu ochrony dziedzictwa kultury. W dalszej części przedstawiono zadania jednostek samorządu terytorialnego, obejmujące m.in. zabezpieczenie zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków, pełnienie roli właściciela obiektów zabytkowych czy prowadzenie gminnej ewidencji zabytków. Następnie scharakteryzowano więzi wewnątrzadministracyjne w obszarze ochrony dziedzictwa kultury (struktura administracji publicznej, centralizacja i decentralizacja administracji publicznej, jej koncentracja i dekoncentracja, kierownictwo oraz nadzór i kontrola, zwierzchnictwo i zespolenie oraz współdziałanie w administracji publicznej). Rozdział kończy opis relacji zachodzących pomiędzy organami administracji publicznej a podmiotami zewnętrznymi, takimi jak właściciele, zarządcy, posiadacze i użytkownicy obiektów zabytkowych oraz charakterystyka narodowego i ponadnarodowego modelu administracyjnoprawnej ochrony dziedzictwa kultury.

Poświęcony realizacji zadań ustawowych z zakresu ochrony dziedzictwa kultury **rozdział ósmy** opracował podinsp. w st. spocz. mgr Robert Wojtas z Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Rozdział składa się z dwóch części. W pierwszej opisano organy i zadania administracji państwowej w zakresie ochrony dziedzictwa kultury. Dokonano w niej analizy przepisów, wskazano kompetencje, procedury oraz zagadnienia organizacyjne administracji rządowej. Następnie zaprezentowano kwestie odnoszące się do systemu ochrony dóbr kultury w sytuacji kryzysowej i w trakcie konfliktu zbrojnego oraz katalog obowiązków i zadań organów administracji i kierowników jednostek. Na koniec wskazano korelacje pomiędzy administracją rządową i służbami mundurowymi w zakresie wzajemnej współpracy. W drugiej części przedstawiono działalność organów administracji samorządowej. Po wyjaśnieniu podstawowych pojęć (administracja i samorząd terytorialny) i przedstawieniu trójstopniowego podziału terytorialnego państwa, autor wskazał podstawy prawne zadań w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na poszczególnych poziomach

administracji samorządowej. Dokonano rozróżnienia na zadania związane z „ochroną” i „opieką”, dookreślono przedmiot ochrony oraz opisano podstawowe formy ochrony zabytków (wpis do rejestru zabytków, wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego lub w innych decyzjach). Główną część podrozdziału stanowi prezentacja obowiązków i uprawnień jednostek samorządu terytorialnego, odpowiednio: gminnego, powiatowego i województwa, w oparciu o ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Uzupełnia ją wskazanie dodatkowych zadań jednostek samorządu terytorialnego, wynikających z innych aktów prawnych. W podsumowaniu autor podkreśla znaczenie nieustannego współdziałania wielu podmiotów i instytucji na rzecz zapewnienia należytej ochrony obiektom dziedzictwa kultury.

Rozdział dziewiąty, zatytułowany „Obowiązki właścicieli, zarządców, użytkowników oraz posiadaczy zabytków w realizacji zadań ochronnych”, jest wynikiem wspólnej pracy dr Katarzyny Góralczyk z Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, st. bryg. w st. spoczynku mgr. inż. poż. Krzysztofa T. Kociołka z Punktu Kontaktowego Błękitnej Tarczy w Krakowie i podinsp. w st. spocz. mgr. Roberta Wojtasa z Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Autorzy opisują obowiązki związane z zapewnianiem ochrony przeciwpożarowej, w tym: zagwarantowania pasa ochronnego i drogi pożarowej, wyznaczenia drogi ewakuacyjnej, zastosowania technicznych środków zabezpieczenia przeciwpożarowego oraz cyklicznego przeprowadzania tzw. ćwiczeń pożarowych. Wiele miejsca poświęcono instrukcji bezpieczeństwa pożarowego, planowaniu w zakresie ratunkowego zabezpieczenia ruchomości na czas ewakuacji, a także systemowi sygnalizacji pożarowej. W dalszej części rozdziału autorzy przedstawili uwagi dotyczące planów ochrony muzeów dookreślając elementy, jakie powinny znaleźć się w ich części opisowej, graficznej i załącznikach do planu. Dalej zaprezentowane zostały wymogi i wytyczne odnoszące się do sporządzania planów ochrony zabytków (gminnych, powiatowych i wojewódzkich) oraz krajowego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowej. Całość dopełnia tabela z przykładowymi znakami umownymi, stosowanymi w części graficznej planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

Dziesiąty rozdział dotyczy ochrony przeciwpożarowej obiektów i zbiorów i został opracowany przez st. bryg. w st. spoczynku mgr. inż. poż. Krzysztofa T. Kociołka. Punktem wyjścia dla prowadzonych rozważań jest wyjaśnienie pojęć ochrony przeciwpożarowej, zagrożeń pożarowych, kłęski żywiołowej i innych miejscowych zagrożeń zabytków oraz zarysowanie

skali zjawiska i zasygnalizowanie najczęstszych przyczyn pożarów. W zakresie zarządzania ryzykiem pożarowym autor omawia aspekty oceny zagrożenia pożarowego (identyfikacja, analiza i ewaluacja zagrożenia pożarowego) i analizy ryzyka (klasyfikacja zagrożeń pożarowych, klasyfikacja obiektów oraz materiałów budowlanych). Następnie przedstawia zabezpieczenia obiektów zabytkowych – zarówno te wymagane, jak i zastosowane w praktyce, w tym urządzenia przeciwpożarowe (przeciwpożarowy wyłącznik prądu, stałe urządzenia gaśnicze, system sygnalizacji pożarowej, dźwiękowy system ostrzegawczy, oświetlenie awaryjne i ewakuacyjne), hydranty wewnętrzne i zawory hydrantowe, gaśnice i drogi pożarowe. W dalszej części wskazano obowiązki właścicieli, zarządców i użytkowników w zakresie ochrony przeciwpożarowej obiektów zabytkowych, w tym: konserwacji urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic, przeprowadzania okresowych przeglądów budynków i obiektów budowlanych, zapewnienia odpowiednich warunków ewakuacji. Ostatnie podrozdziały poświęcone zostały zasadom postępowania w sytuacji zagrożeń, dokumentacji wymaganej w zakresie bezpieczeństwa pożarowego obiektów zabytkowych oraz współpracy ich właścicieli, zarządców i użytkowników z organami Państwowej Straży Pożarnej odpowiedzialnymi za ochronę przeciwpożarową w ramach czynności kontrolno-rozpoznawczych.

Rozdział jedenasty, traktujący o konserwacji ratunkowej, przygotowała konserwatorka dzieł sztuki mgr Bożena Boba-Dyga z Ogólnopolskiej Rady Konserwatorów Dzieł Sztuki przy Zarządzie Głównym Związku Polskich Artystów Plastyków, ekspertka Wojewódzkiej Rady Ochrony Zabytków w Małopolsce. Rozpoczynają go uwagi terminologiczne (definicje pojęć „konserwacja”, „konserwacja zabytków”, „prace konserwatorskie”), klasyfikacja konserwacji dziedzictwa kulturowego oraz informacja o istotnych dla podjętej problematyki źródłach międzynarodowych (aktach prawnych i dokumentach doktrynalnych). Ważną część stanowi zestawienie metod i realizowanych zabiegów konserwatorskich (z krótkim ich opisem). W podrozdziale poświęconym konserwacji ratunkowej, po uwagach natury definicyjnej i wzmiance dotyczącej najczęstszych czynników nadzwyczajnych przyczyniających się do zniszczenia zabytków, dokonano charakterystyki działań konserwatorskich w obliczu zagrożenia, ukazując konserwację ratunkową w jej wymiarze prewencyjnym (zadania organizacyjne i zabezpieczenie obiektów) i interwencyjnym. Omówiono tu etapy działań konserwatorskich: ocenę zagrożenia, dokumentację stanu istniejącego, zabezpieczenie (przygotowanie obiektów do transportu i przechowywania, proces i rodzaje pakowania), działania doraźne, a także te zmierzające do oceny stanu zniszczeń oraz ich usunięcia. Rozdział

zamyka opis działań ratunkowych podejmowanych w obliczu zagrożenia – zarówno ogólnych zasad postępowania, jak i szczegółowej procedury mającej zastosowanie w przypadku powodzi, zalania oraz w razie pożaru.

Uzupełnieniem treści przedstawionych w rozdziale 11 i zwieńczeniem pierwszego tomu monografii jest **załącznik** poświęcony nowoczesnym technikom nieinwazyjnej prospekcji i dokumentacji dóbr kultury, opracowany przez archeologa mgr. Marka Lemiesza, eksperta Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Polskiego Komitetu Błękitnej Tarczy. Po krótkich uwagach wprowadzających dokonano w nim, w formie tabeli, zestawienia przedmiotowych metod i technik wraz z ich opisem, funkcjami pełnionymi w ochronie dóbr kultury oraz przykładami zastosowania. Do materiału dołączono wykaz wybranej literatury przedmiotu.

Tom drugi otwiera **rozdział dwunasty**, autorstwa dr hab. prof. Akademii Marynarki Wojennej Marty Szuniewicz-Stępień, dotyczy zagadnień związanych z ochroną dziedzictwa kultury w międzynarodowym prawie humanitarnym konfliktów zbrojnych. Rozpoczyna go przegląd pierwszych postulatów i doświadczeń wojennych w zakresie ochrony dóbr kultury oraz relewantnych regulacji w tworzącym się prawie międzynarodowym konfliktów zbrojnych (Kodeks Liebera z 1863 roku, Deklaracja brukselska z 1874 roku, Podręcznik Oksfordzki Moyniera z 1880 roku i regulacje konwencji haskich z 1899 i 1907 roku oraz tzw. Pakt Roericha z 1935 roku). W dalszej części szczegółowo przedstawiono regulacje współczesnego prawa humanitarnego odnoszące się do ochrony dóbr kultury w sytuacji konfliktu zbrojnego – od ogólnych norm traktatowych Konwencji genewskich z 1949 roku i protokołów dodatkowych z 1977 roku po wyspecjalizowaną w tym zakresie Konwencję haską z 1954 roku wraz z jej protokołami (w szczególności Drugim Protokołem z 1999 roku). Zaprezentowano zakres obowiązków spoczywających na państwach w czasie pokoju i na stronach walczących (w trakcie walk zbrojnych i/lub okupacji wojennej), znaki ochronne, zakres ochrony konwencyjnej oraz instytucje ochrony specjalnej i ochrony wzmocnionej, jak również przyjęte w nich rozwiązania instytucjonalne i proceduralne. Autorka wyodrębniła zagadnienie ochrony dziedzictwa kultury w zwyczajowym prawie humanitarnym oraz ochrony dóbr kultury w sytuacji niemiędzynarodowego konfliktu zbrojnego, ze szczególnym uwzględnieniem problemów w odniesieniu do działalności niepaństwowych grup zbrojnych. W ostatnim podrozdziale podjęła problem odpowiedzialności karnej za naruszenie zasad ochrony dziedzictwa kultury w konflikcie zbrojnym (kategoria zbrodni wojennych, przestępstwa ekstradycyjne z art. 15 Drugiego Protokołu, statuty i wyroki międzynarodowych trybunałów karnych).

Ta sama autorka w **rozdziale trzynastym** poruszyła temat prawnych aspektów ochrony dziedzictwa kultury w działaniach operacyjnych wielonarodowych sił zbrojnych. Punktem wyjścia uczyniono uwagi w przedmiocie znaczenia ochrony dziedzictwa kultury w operacjach wielonarodowych sił zbrojnych, kładących w ostatnich latach nacisk na „dialog”, ideę post-konfliktowej stabilizacji państwa przyjmującego, zdobycie „serc i umysłów” miejscowej ludności i władz lokalnych oraz współpracę między siłami zbrojnymi a sektorem cywilnym, a ponadto na postrzeganie ochrony dziedzictwa kultury jako istotnego elementu warunkującego powodzenie misji. Następnie autorka zarysowuje problem związany z rekonstrukcją reżimu normatywnego działań wielonarodowych sił zbrojnych w zakresie ochrony dziedzictwa kultury oraz szeroko omawia aspekt ochrony dziedzictwa kultury w procedurze targetingu. Zwraca uwagę na zasady identyfikacji obiektu jako celu wojskowego, na implikacje zasady rozróżnienia, środki ostrożności i wymogi zasady proporcjonalności ataku oraz *Rules of Engagement*. Druga część opracowania odnosi się do ochrony dziedzictwa kultury w doktrynie NATO – od jeszcze nie tak dawnych zdawkowych wzmianek o CPP (ang. *Cultural Property Protection*) poprzez doświadczenia płynące z operacji w Libii i projekt NATO SPS CPP aż po wypracowanie w ramach Sojuszu nowych dokumentów w omawianym zakresie (na czele z Aneksem I do AJEPP 2 w wersji z 2018 roku i Bi-Strategicznymi Wytycznymi Dowództwa dotyczącymi implementacji CPP w operacjach i misjach NATO z 2019 roku) oraz przyjęcie całościowego podejścia do ochrony dziedzictwa kultury podczas operacji wojskowych. Rozdział kończą uwagi dotyczące zakresu uznania priorytetu ochrony dziedzictwa kultury na agendzie ONZ (mandaty operacji kreowanych przez ONZ, rezolucje Rady Bezpieczeństwa, w tym rezolucja nr 2100 z 2013 roku ustanawiająca operację MINUSMA w Mali i rezolucja nr 2347 z 2017 roku) oraz w Unii Europejskiej (misja doradcza EUAM Iraq z 2017 roku i nowa koncepcja cywilnych misji CSDP).

W **rozdziale czternastym** mgr Marek Lemiesz przedstawia metody realizacji zadań z zakresu ochrony dziedzictwa kultury w siłach zbrojnych kilku wybranych państw, głównie należących do NATO, odnosząc je do postanowień międzynarodowego prawa humanitarnego oraz dokumentów strategicznych i doktrynalnych Paktu, regulujących kwestię ochrony dziedzictwa historycznego (np. STANAG 7141, AJEPP-4, AJP-3.19). Autor stara się zapoznać Czytelnika z uwarunkowaniami prawnymi ochrony dóbr kultury przez te siły zbrojne, ze zróżnicowaniem definicji pojęcia dobra kultury, konieczności wojskowej i interpretacji zapisów Konwencji haskiej w poszczególnych armiach, a także zadaniami utworzonych w wojsku struktur dedykowanych ochronie dóbr kultury oraz współpracujących

z armią instytucji cywilnych. Przedstawia również praktykowane rozwiązania szkoleniowe typu *heritage awareness* w omawianym obszarze. Dużo miejsca poświęcono omówieniu działań prewencyjnych podejmowanych przez kontyngenty wojskowe tych krajów w ramach operacji stabilizacyjnych na Bałkanach, w Iraku i Afganistanie. Państwa poddane analizie należą dziś do przodujących pod względem przyjętych rozwiązań w obszarze CPP. Jak najbardziej oczywisty był wybór Stanów Zjednoczonych, mających ponad stuletnią tradycję ochrony dóbr kultury w armii amerykańskiej (Kodeks Liebera, epizod tzw. *Monuments Men*), modelową politykę zarządzania zasobami kulturowymi i naturalnymi na obszarach użytkowanych przez Departament Obrony (*Center for Environmental Management of Military Lands*), a także najbardziej rozbudowany i najefektywniejszy system edukacji z zakresu ochrony dóbr kultury, oparty na efektywnym dialogu wojska z cywilnym środowiskiem akademickim (*In-Theater Heritage Training Project*, *CENTCOM Historical/Cultural Advisory Group*). Również Holandia od lat pozostaje jednym z liderów w realizacji założeń Konwencji haskiej z 1954 roku (za których implementację odpowiada *Cultuurhistorische Achtergronden en Informatie*), a model ochrony dziedzictwa kultury oparty o zadania wyspecjalizowanych struktur w ramach współpracy cywilno-wojskowej CIMIC stał się dziś standardem przyjętym przez dokumenty doktrynalne NATO. Wielka Brytania znalazła się w zestawieniu z uwagi na specyfikę brytyjskiej koncepcji, wyrosłej na gruncie Konwencji genewskich, co wiązało się z trwającym dziesięciolecia procesem ratyfikacji Konwencji haskiej (zakończonym dopiero w 2017 roku). Z kolei Włochy zasługują na uwagę z powodu bogatych doświadczeń formacji *Comando Carabinieri Tutela Patrimonia Culturali* w zakresie zwalczania przestępczości przeciw dziedzictwu na swoim terytorium, a także w realiach misji zagranicznych. Do grupy omawianej w rozdziale dołączono też Austrię, co dało możliwość przeanalizowania rozwiązań nieco odmiennych od standardów NATO, za to specyficznych dla tego kraju (jak instytucja *Kulturgüterschutzoffiziere*), które sprawdziły się na przestrzeni ostatnich dekad.

Dr Radosław Tyślewicz z Akademii Marynarki Wojennej w **rozdziale piętnastym** odniósł się do ochrony dziedzictwa kultury w działaniach CIMIC podczas operacji stabilizacyjnych i pokojowych. W swoim tekście autor w sposób obszerny omawia ideę i znaczenie współpracy cywilno-wojskowej (ang. *civil-military cooperation*), jej początki i doświadczenia z drugiej połowy XX wieku. Wyeksponowano przyczyny powstania CIMIC, jej charakter jako nowego narzędzia w rękach dowódców liniowych w konfliktach nowego typu oraz funkcje pełnione przez CIMIC (wsparcia sił, łącznikowa i wsparcia środowiska cywilnego). Dokonano analizy definicji współpracy

cywilno-wojskowej, funkcjonujących w doktrynie Sojuszu Północnoatlantyckiego (AJP-9), Siłach Zbrojnych RP (DD-9) i Unii Europejskiej (7106/02), wskazując różnice w ich zakresie przedmiotowym. Następnie przedstawiono główne zadania CIMIC, kładąc nacisk na działania podejmowane w fazie przedoperacyjnej (planowanie, doradztwo i szkolenie), zadania w zakresie zbierania i aktualizowania informacji oraz współpracy ze środowiskiem cywilnym na teatrze działań operacji stabilizacyjnej lub pokojowej, w tym dokonywania oceny operacyjnej (oceny możliwości). Na zakończenie podkreślono znaczenie ekspertów z zakresu ochrony dziedzictwa kultury oraz dokonano prezentacji wybranych doświadczeń Polskiego Kontyngentu Wojskowego w zakresie działań CIMIC wspierających ochronę dóbr kultury podczas operacji w Iraku (prezentacja zadań wraz z uzasadnieniem).

W **szesnastym rozdziale** kmrdr Jacek Wajchert z Centrum Doskonalenia Kursowego Akademii Marynarki Wojennej zaprezentował zadania sił mundurowych w sferze ochrony dziedzictwa kultury, ze szczególnym uwzględnieniem członków Sił Zbrojnych RP. Rozważania otwiera analiza zobowiązań wynikających z Konwencji haskiej z 1954 roku oraz postanowień Decyzji nr 250/MON w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kultury w działaniach Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej z 2005 roku, będącej pierwszym kompleksowym dokumentem regulującym problematykę ochrony dóbr kultury w czasie konfliktu zbrojnego w polskim wojsku. W dalszej części poddano analizie Decyzję nr 72/MON w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych w resorcie obrony narodowej z 2014 roku, określającą zadania i kompetencje poszczególnych osób w zakresie ochrony dziedzictwa kultury oraz wydane w celu jej realizacji Wytyczne Dowódcy Operacyjnego Rodzajów Sił Zbrojnych z 2014 roku i Rozkaz nr 26 Dowódcy Generalnego Rodzajów Sił Zbrojnych z 2015 roku wraz z wytycznymi. Rozdział zamykają uwagi dotyczące działalności innych służb mundurowych – Policji, Straży Granicznej i Krajowej Administracji Skarbowej – w odniesieniu do obszaru zapobiegania i zwalczania przestępczości skierowanej przeciw dziedzictwu kultury.

Mgr Krzysztof Sałaciński z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w **rozdziale siedemnastym** porusza problem praktycznej realizacji zadań ochrony dóbr kultury w warunkach wojennych z perspektywy koordynacji krajowej. Prezentuje przebieg i zakres prac prowadzonych przez ministerstwo we współpracy z instytucjami partnerskimi, ośrodkami szkoleniowymi, cywilnymi ekspertami oraz organizacjami. Autor ukazuje rozpiętość podjętych inicjatyw i działań, realizowanych w Polsce od momentu podjęcia decyzji o przystąpieniu do koalicji ze Stanami Zjednoczonymi (tworząc wspólny front państw walczących z terroryzmem), aż po

zakończenie działań Polskiego Kontyngentu Wojskowego w Iraku. Podejmowane posunięcia miały wieloaspektowy charakter, dostosowany do charakteru poszczególnych zmian PKW. W pierwszej kolejności były to czynności organizacyjne, mające na celu stworzenie Polskiego Programu implementującego zasady i obowiązki wynikające z ratyfikowanej Konwencji haskiej w warunkach wojennych (Polska rozpoczynając misję stabilizacyjną była stroną Konwencji haskiej i jej Pierwszego Protokołu; Drugi Protokół został ratyfikowany w roku 2012), jak również przygotowanie cywilnych specjalistów realizujących zadania w Iraku, a także zapewnienie potrzebnego wyposażenia i realizacji zgłaszanych zapotrzebowań technicznych oraz prowadzenie szkoleń dla wyjeżdżających żołnierzy, organizację i późniejszą współpracę z instytucjami (muzeami, archiwami, bibliotekami, uczelniami oraz innymi). Kolejny obszar działań stanowiło wypełnianie podpisanych umów dotyczących programów dla specjalistów oraz studentów z Iraku odbywających szkolenia w polskich instytucjach i uczelniach. Bardzo ważnym aspektem działań polskiej administracji i dyplomacji była współpraca ze środowiskiem międzynarodowym w tym UNESCO, ICOMOS, ICOM, NATO i innymi organizacjami zaangażowanymi w działania na rzecz ochrony irackiego dziedzictwa kulturalnego.

Ostatni rozdział – autorstwa mgr. Marka Lemiesza, doradcy przy Polskich Kontyngentach Wojskowych w Iraku i Afganistanie – poświęcony jest ochronie dziedzictwa kultury podczas misji wojskowych przedstawia polskie doświadczenia z Iraku i Afganistanu. Autor opisuje proces tworzenia zespołu specjalistów ds. ochrony dóbr kultury i jego działalność podjętą na obszarze odpowiedzialności Dywizji Wielonarodowej Centrum-Południe (MND-CS). Zaprezentowana została Czytelnikowi specyfika irackiego teatru oraz uwarunkowania towarzyszące działaniom polskich archeologów. W dalszej części przedstawione zostały prace inwentaryzacyjne i prospekcja powietrzna przeprowadzona w Iraku celem sporządzenia możliwie najpełniejszej dokumentacji archeologicznej oraz projekty zrealizowane w oparciu o program funduszowy Dowódcy Dywizji Wielonarodowej (CERP). Autor odnosi się również do działań podejmowanych w ramach zapobiegania próbom nielegalnego wywozu dóbr kultury (kontrola targowisk, kontrola bagażu personelu PKW powracającego do kraju, przeprowadzenie specjalistycznych szkoleń dla funkcjonariuszy polskiej Żandarmerii Wojskowej). Jako ostatnie przedstawiono działania edukacyjne i popularyzacyjne oraz omówiono głośny kazus Babilonu. Na przykładzie operacji w Afganistanie autor przedstawił udział specjalistów ds. ochrony dziedzictwa kulturowego przy Polskim Kontyngencie Wojskowym – działającym w ramach sił ISAF – od ich strukturalnego przyporządkowania przez ustalony

plan działań po realizowanie zadań w zakresie rekonesansu archeologiczno-konserwatorskiego i inwentaryzacji dóbr kultury oraz wykonane projekty pomocowe. Tę część również kończą uwagi dotyczące prewencji nielegalnego obrotu artefaktami oraz podjętych działań edukacyjnych. Rozdział zamyka podsumowanie problemów i wyzwań w zakresie ochrony dziedzictwa kultury na terenach post-konfliktowych.

Monografię wieńczy obszerna zbiorcza **bibliografia**, na którą składa się wykaz aktów prawnych, literatury przedmiotu i innych dokumentów wykorzystanych we wszystkich publikacjach powstałych w ramach projektu⁴.

Zgodnie z przyświecającym autorom zamysłem – opracowania treści służących w pierwszym rzędzie kształceniu kadr administracji publicznej i instytucji odpowiedzialnych za ochronę dóbr kultury w obliczu zagrożenia – każdy rozdział kończy się **pytaniami kontrolnymi**. Mogą być one pomocne w opanowaniu obszernego materiału i umożliwić weryfikację zdobytej przez Czytelnika wiedzy.

Redaktorki są w pełni świadome wszelkich niedociągnięć niniejszego opracowania. Co więcej, pierwotny plan zakładał znacznie szerszy zakres przedmiotowy monografii. Tym niemniej, niezależnie od uwarunkowań i ograniczeń, które wpłynęły na jej ostateczny kształt należy podkreślić, że jest to pierwsza podjęta w polskiej literaturze naukowej próba kompleksowego podejścia do spectrum zagadnień związanych z ochroną dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych.

Niniejsza monografia – w zamiarach jej twórców – ma dalece wykraczać poza podręcznikowe treści kształcenia. Autorzy żywią nadzieję, że spotka się ona z pozytywnym przyjęciem nie tylko środowisk akademickich, ale również instytucji kultury, organów administracji publicznej, służb mundurowych i innych osób zawodowo związanych z ochroną dóbr kultury w sytuacjach szczególnego zagrożenia. I – że stanie się ona przydatnym narzędziem w ich codziennej pracy.

dr Katarzyna Góralczyk
dr hab. Marta Szuniewicz-Stępień, prof. AMW

Kraków–Gdynia, 2.02.2022 r.

⁴ Z uwagi na równoległe powstawanie czterech publikacji, niemożliwym okazało się podanie w przypisach, które akty prawne i inne dokumenty może Czytelnik odnaleźć w towarzyszących niniejszej monografii zbiorach źródeł. Wobec powyższego redaktorki dokonały odpowiednich oznaczeń w „Wykazie aktów prawnych” w ramach końcowej bibliografii.

Przedmowa

XXI wiek przyniósł przewartościowanie znaczenia ochrony dziedzictwa kultury w polityce europejskiej i światowej. Wraz z międzynarodową interwencją w Iraku w 2003 r. i zdjęciami zniszczeń starożytnego Babilonu, jakie obiegły cały świat tematyka ochrony dziedzictwa kultury w działaniach zbrojnych stała się „języczkiem u wagi” opinii światowej. Towarzyszące temu zjawisko nielegalnego pozyskiwania i handlu artefaktami, zwłaszcza wobec późniejszych działań ISIS czyniących z niego główne źródło dochodu, zostało nie tylko potępione na szczelbu Rady Bezpieczeństwa (słynna rezolucja nr 2347 z 2017 r.), ale działania mające na celu zapobieganie i zwalczanie tego procederu wpisano jako element unijnej polityki bezpieczeństwa i obronności.

Sama tematyka zniszczeń i grabieży dóbr kultury nie jest jednak nowa, żeby wspomnieć chociażby dotkliwe straty, jakie dla polskiej kultury przyniósł potop szwedzki w XVII wieku czy okres II wojny światowej. Dla Rzeczypospolitej Polskiej przykład iracki był jednak szczególnie istotny, gdyż nasi żołnierze wysłani w ramach Polskiego Kontyngentu Wojskowego byli jedynymi pośród państw Koalicji, których wiązały ograniczenia wynikające z Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w czasie konfliktu zbrojnego, przyjętej w Hadze 14.05.1954 r. Stroną powyższego traktatu nie były wówczas ani Stany Zjednoczone, ani Zjednoczone Królestwo. To dzięki staraniom polskiego resortu kultury w porozumieniu z resortem obrony w misji wzięli udział cywilni specjaliści do spraw ochrony dóbr kultury, którzy na miejscu podejmowali szereg działań służących zabezpieczeniu obiektów dziedzictwa kulturowego Iraku i ograniczających szkodliwe skutki obecności wojska w tym jakże bogatym w artefakty państwie.

Mając zatem na uwadze polskie doświadczenia w obszarze współpracy cywilno-wojskowej w zakresie ochrony dóbr kultury z Iraku i Afganistanu, a z drugiej strony – ogrom zniszczeń, jakich doświadczył w ostatnich dwóch dekadach ogarnięty walkami rejon Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, konieczność uwzględnienia zagadnień związanych z poszanowaniem obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego w toku działań zbrojnych nie budzi już wątpliwości. Problematyka CPP (*Cultural Property*

Protection) stała się nieodłącznym elementem doktryny NATO oraz szkolenia i ćwiczeń przeprowadzanych w siłach Sojuszu Północnoatlantyckiego. Odnośne regulacje prawne stały się elementem programów kształcenia członków polskich sił zbrojnych oraz wewnętrznych regulaminów wojskowych.

Poza czynnikami związanymi bezpośrednio i pośrednio z toczonymi w rejonie działaniami zbrojnymi szereg innych niebezpieczeństw wywoływanych przez siły przyrody (wodę, wiatr, ogień, trzęsienia ziemi) i działalność człowieka zagraża obiektom dziedzictwa kultury. W obliczu powyższego ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych jawi się jako niezmiernie istotna i nader aktualna. Pomimo szeregu przyjętych rozwiązań prawnych, administracyjnych czy technicznych stopień zagrożenia obiektów zabytkowych i instytucji gromadzących dobra kultury nie słabnie. Niepowetowane straty spowodowane przez powódzie, wichury czy pożary (z jakże jaskrawym niedawnym przykładem Katedry Notre-Dame w Paryżu) często stawiają pod znakiem zapytania adekwatność podjętych działań zapobiegawczych oraz skuteczność prowadzonej akcji ratowniczej.

Sytuacje szczególne wymagają specjalnych środków – zapobiegawczych (przygotowanie się na ewentualność zaistnienia przedmiotowych zagrożeń) oraz środków doraźnych – mających na celu zabezpieczenie zagrożonych dóbr kultury. Określone obowiązki spoczywają na wielu podmiotach – z jednej strony na właścicielach, posiadaczach i zarządcach obiektów zabytkowych oraz personelu odpowiedzialnym za bezpieczeństwo instytucji gromadzących dobra kultury, z drugiej zaś na organach administracji samorządowej i rządowej zobowiązanych do sporządzenia planów ochrony dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowej i wojny.

Na Siłach Zbrojnych RP również spoczywają obowiązki w obszarze ochrony dóbr kultury, wynikające bezpośrednio z międzynarodowego prawa humanitarnego konfliktów zbrojnych (zwłaszcza ze wspomnianej Konwencji haskiej z 1954 r.), jak i z krajowych regulacji prawnych przyjętych w ramach systemu zarządzania kryzysowego i obrony cywilnej. Ponadto, udział w strukturach Unii Europejskiej i Sojuszu Północnoatlantyckiego zobowiązuje do wdrożenia przyjętych w ich ramach standardów ochrony dóbr kultury w sytuacjach zagrożenia. W resorcie obrony narodowej, jak i w Dowództwie Generalnym Rodzajów Sił Zbrojnych i Dowództwie Operacyjnym Rodzajów Sił Zbrojnych przyjęto w ostatnich latach szereg wytycznych mających na celu sprostanie tym zobowiązaniom i przygotowanie naszych żołnierzy do należytego wykonywania zadań w obszarze ochrony dóbr kultury w kraju i za granicą.

Konieczność kompleksowego podejścia do kwestii ochrony dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych wymaga uwzględnienia

zarówno perspektywy „cywilnej”, jak i „mundurowej”. Brak świadomości potrzeb oraz problemów, z jakimi borykają się inne podmioty zaangażowane w proces ochrony dóbr kultury może w sposób negatywny wpływać na jakość współpracy, która na etapie zaistnienia sytuacji kryzysowej będzie nieunikniona, a szybkość i trafność podejmowanych decyzji i wdrażanych rozwiązań będzie miała decydujący wpływ na efektywność tych działań. Wiedza i doświadczenie ekspertów z różnych dziedzin umożliwia uwzględnienie najszerszego zakresu analizowanych problemów na wielu płaszczyznach i z wielu perspektyw. Postrzeganie tej problematyki przez służby mundurowe, osoby odpowiedzialne za bezpieczeństwo zabytków i obiektów posiadających zbiory dóbr kultury oraz pracowników administracji publicznej działających w szeroko rozumianym zarządzaniu kryzysowym często znacznie się różnią, kładąc akcent na inne elementy w procesie podejmowania decyzji. Dlatego tak niezmiernie istotnym jest, by nie tylko dostrzec te odmienne perspektywy, ale również w możliwie pełnym stopniu zbudować w oparciu o nie model spójnego działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych.

Walorem niniejszej publikacji jest jej niewątpliwa interdyscyplinarność – zawiera ona bowiem treści z zakresu dziedziny nauk społecznych i humanistycznych, w szczególności nauk prawnych i nauk o bezpieczeństwie. Autorami poszczególnych rozdziałów są uznani eksperci, często z bogatym doświadczeniem zawodowym. Dzięki temu udało się stworzyć wyjątkową pozycję podejmującą wysiłek przedstawienia w nowatorski sposób wieloaspektowości ochrony dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych z uwzględnieniem perspektywy krajowej i międzynarodowej, cywilnej i wojskowej.

Podjętą w niniejszej monografii próbę przedstawienia powyższej problematyki w spójny i kompleksowy sposób należy uznać za nie tylko godną pochwały, ale i wielce potrzebną nie tylko środowisku wojskowemu. Wszystkie podmioty zaangażowane w ochronę dóbr kultury w sytuacji szczególnych zagrożeń (odpowiednie szczeble samorządu terytorialnego, właściciele, posiadacze i zarządcy obiektów zabytkowych, personel instytucji gromadzących dobra kultury, inne służby mundurowe – Policja, Straż Graniczna, Państwowa Straż Pożarna) oraz środowisko akademickie znajdą w tej publikacji interesujące i przydatne im treści. Gdy spojrzymy na niniejszą monografię wraz z uzupełniającym ją zbiorem kasusów i instrukcji oraz dwoma zbiorami źródeł (krajowych i międzynarodowych) otrzymamy kompleksowy produkt, unikatowy na polskim rynku wydawniczym.

Jako Rektor Akademii Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni pragnę wyrazić słowa uznania dla autorów i redaktorek

monografii, satysfakcję z faktu, że ukazała się ona nakładem naszego Wydawnictwa Akademickiego i nadzieję, że spotka się ona z Państwa życzliwym przyjęciem oraz zaprosić Państwa na nasz pokład¹!

kadm. prof. dr hab. Tomasz Szubrycht
Rektor – Komendant
Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni

---

¹ Niniejsza monografia powstała przede wszystkim z myślą o uczestnikach otwieranych na Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni studiów podyplomowych z zakresu ochrony dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych.

Wykaz skrótów

AAP	<i>Allied Administrative Publication</i> (NATO)
ACO	<i>Allied Command Operations</i>
ACO CORP	<i>Allied Command Operations Comprehensive Operations Planning Directive</i>
AJP	<i>Allied Joint Publication</i> (NATO)
AoR	<i>Area of Responsibility</i> – obszar odpowiedzialności (NATO)
BI-SC CPP Directive	Bi-Strategiczne Wytyczne Dowództwa dotyczące implementacji ochrony dziedzictwa kultury w operacjach i misjach NATO (2019)
BMKZ	Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków
BT	Błękitna Tarcza
CASA	<i>Civil Affairs Staging Area</i> – przeszkolony personel do współpracy w obszarze cywilnym
CCOE/	NATO CIMIC Centre of Excellence – Centrum Doskonałości
CIMIC COE	Współpracy Cywilno-Wojskowej (NATO)
CCT	inne zagadnienia przekrojowe (NATO)
CDE	<i>Collateral Damage Estimation</i> – procedura szacowania strat ubocznych
CDEF	Centre de Doctrine d'Emplo des Forces
CEMML	Center for Environmental Management of Military Lands
CERP	<i>Commander's Emergency Response Program</i> – program funduszowy Dowódcy Dywizji Wielonarodowej (Irak)
CHTF	<i>Cultural Heritage Task Force</i> (USA)
CIMIC	<i>civil-military cooperation</i> – współpraca cywilno-wojskowa
CIOR	<i>La Confédération Interalliée des Officiers de Réserve</i> -Międzysojusznicza Konfederacja Oficerów Rezerwy
CMI	<i>civil-military interactions</i> – interakcje cywilno-wojskowe (NATO)
COG	<i>centre of gravity</i> – punkt ciężkości (NATO)
COIN	<i>Counter-insurgency</i> – operacja kontrpartyzancka
CORDS	<i>Civil Operations and Revolutionary Development Support</i> – główna wojskowa misja cywilna w Wietnamie
CP	<i>Cultural Property</i> – dobra kultury
CPA	<i>Coalition Provisional Authority</i> – Tymczasowe Władze Koalicyjne – Irak

CPP	<i>Cultural Property Protection</i> – ochrona dóbr kultury
CPP FP	<i>Cultural Property Protection Focal Point</i> (NATO)
CPR	Centrum Powiadamiania Ratunkowego
CPS	<i>Civil Planning System</i> – System Planowania Cywilnego (NATO)
CSDP	<i>The Common Security and Defence Policy</i> – Wspólna Polityka Bezpieczeństwa i Obrony (UE)
DD	Doktryna krajowa wojskowa
DGRSZ	Dowództwo Generalne Rodzajów Sił Zbrojnych (RP)
DoD	Departament of Defence (US) – Departament Obrony USA
DORSZ	Dowództwo Operacyjne Rodzajów Sił Zbrojnych (RP)
DP99	Drugi Protokół do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze 14.05.1954 r., sporządzony w Hadze 26.03.1999 r. (Dz.U. z 2012 r. poz. 248)
DSO	dźwiękowy system ostrzegawczy
Dz.Urz. WE/UE	Dziennik Urzędowy Wspólnot Europejskich/Unii Europejskiej
Dz.Urz. MKiDN	Dziennik Urzędowy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
Dz.Urz. MON	Dziennik Urzędowy Ministra Obrony Narodowej
EBS	<i>Environmental Baseline Study</i> (NATO)
EEAS	European External Action Service
EP	<i>Environmental Protection</i> – ochrona środowiska (NATO)
ETEE	<i>education, training, exercises and evaluation</i> – edukacja, szkolenia, ćwiczenia i ewaluacji (NATO)
EUAM	<i>European Union Advisory Mission</i> – misja doradcza Unii Europejskiej
FPS	<i>Facilities Protection Service</i> – Policja Archeologiczna (Irak)
Gds.ZiRD	Grupy ds. Zarządzania i Rozwoju Dystryktów – Irak
GIS	<i>Gespatial Imaging System</i> – system obrazowania przestrzennego
GKZ	Generalny Konserwator Zabytków
HN	<i>Host Nation</i> – państwo goszczące (przyjmujące)
HTS	<i>Human Terrain System</i> (NATO)
IBP	Instrukcja Bezpieczeństwa Pożarowego
ICBS	<i>International Committee of the Blue Shield</i> – Międzynarodowy Komitet Błękitnej Tarczy
ICCROM	<i>International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property</i> – Międzynarodowy Ośrodek Studiów dla Poprawy i Rozwoju Metod Konserwacji Dziedzictwa Kultury
ICOM	<i>International Council of Museums</i> – Międzynarodowa Rada Muzeów

ICRC	<i>International Committee of the Red Cross</i> – Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża
IHL	<i>International Humanitarian Law</i> – międzynarodowe prawo humanitarne (konfliktów zbrojnych)
IMCuRWG	International Military Cultural Resources Working Group
IMO	<i>International Maritime Organisation</i> – Międzynarodowa Organizacja Morska
ISAF	<i>International Security Assistance Force</i> – Międzynarodowe Siły Wspierania Bezpieczeństwa – Irak
ISIS	Państwo Islamskie Iraku i Syrii
ISR	<i>Intelligence, Surveillance and Reconnaissance</i> (NATO)
JALLC	NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre
JFC	<i>Joint-Force Command(er)</i> – Dowództwo/Dowódca Sił Połączonych (NATO)
JTS	<i>Joint Targeting System</i> – system targetingu NATO
KAS	Krajowa Administracja Skarbowa
KFOR	<i>Kosovo Force</i>
KH54	Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisana w Hadze 14.05.1954 r. (Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212)
k.k.	Ustawa z 7.07.1997 r. Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1444 ze zm.)
KNZ	Karta Narodów Zjednoczonych, podpisana w San Francisco 26.06.1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90)
KoPM	Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza, sporządzona w Montego Bay 10.12.1982 r. (Dz.U. z 2002 r. Nr 59, poz. 543)
k.p.a.	Ustawa z 14.06.1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 735)
KPZK	Krajowy Plan Zarządzania Kryzysowego
LLs	<i>Lessons Learned</i> – system wykorzystania doświadczeń
MC	<i>Military Committee</i> – Komitet Wojskowy (NATO)
MFAA	<i>Monuments, Fine Arts, and Archives</i> – Sekcja Zabytków, Dzieł Sztuki i Archiwów (USA)
MILENG	<i>military engineering</i> – inżynieria wojskowa
MINUSMA	franc. <i>Mission multidimensionnelle intégrée des Nations Unies pour la stabilisation au Mali</i> – operacja wsparcia pokoju w Mali pod agidą ONZ
MKBT	Międzynarodowy Komitet Błękitnej Tarczy
MKCK	Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża
MND-CS	<i>Multinational Division Center-South</i> – Dywizja Wielonarodowa Centrum-Południe w Iraku
MoIC	<i>Ministry of Information and Culture</i> – Ministerstwo Informacji i Kultury (Irak)
MPHKZ	Międzynarodowe prawo humanitarne konfliktów zbrojnych
MSE	<i>Subject Matter Expert</i> (NATO)

MTKJ	Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii
MTK	Międzynarodowy Trybunał Karny w Hadze
MKDNI	Ministerstwo Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu (RP – od 2021 r.)
MKiDN	Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (RP – do 2021 r.)
MoU	<i>Memorandum of Understanding</i>
MW	Marynarka Wojenna
MP	<i>Military Police</i> – Żandarmeria Wojskowa
NATO COE	NATO Centres of Excellence
NATO SHAPE	NATO Supreme Headquarters Allied Powers Europe
NATO SPS	<i>NATO Science for Peace and Security</i>
NCMP	<i>NATO Crisis Management Process</i>
NCS	<i>NATO Codification System</i>
NID	Narodowy Instytut Dziedzictwa
NIMOZ	Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów
NGO/NGOs	<i>non-governmental organisation(s)</i> – organizacja pozarządowa/organizacje pozarządowe
NOPS	<i>NATO Operational Planning System</i> – System Planowania Operacyjnego NATO
NIWS	<i>NATO Intelligence Warning System</i> – System Ostrzegania Wywiadowczego NATO
NKWD	Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR
NOAA	National Oceanic and Atmospheric Administration of US
OBWE	Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
OOD	<i>Operation Odyssey Dawn</i>
OODA	Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego
OPP	<i>Operational Planning Process</i> – proces planowania operacyjnego
ORP	Okręt Rzeczypospolitej Polskiej
OSK	Orzecznictwo Sądów Krajowych
OSP	Ochotnicza Straż Pożarna
OUN	Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów
OUP	<i>Operation Unified Protector</i>
PD I	Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12.08.1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I), sporządzony w Genewie 8.06.1977 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 41, poz. 175)
PD II	Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12.08.1949 r. dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół II), sporządzony w Genewie 8.06.1977 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 41, poz. 175)
PMESII	<i>political, military, economic, social, infrastructure, information</i> – systemy polityczne, wojskowe, gospodarcze, społeczne, infrastruktury i informacji
PKW	Polski Kontyngent Wojskowy

PoC	<i>Protection of Civilians</i> – ochrona ludności cywilnej
POR	<i>prepare, observe, refer</i> – przygotowanie, obserwacja, sprawozdanie (NATO)
provw.	provincia
PRT	<i>Provincial Reconstruction Team</i> – Zespół Odbudowy Prowincji
PSK	Powiatowe Stanowisko Kierowania
PSP	Państwowa Straż Pożarna
PWP	przeciwpożarowy wyłącznik prądu
RB	Rada Bezpieczeństwa (ONZ)
REP	<i>Recognised Environmental Picture</i> (NATO)
RMS	<i>Royal Mail Ship</i> – statek przewożący pocztę
ROE	<i>Rules of Engagement</i> – zasady działania przy użyciu siły
RSZ	Rodzaje Sił Zbrojnych (RP)
rozporządzenie MSWiA z 2010 r.	rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 7.06.2010 r. w sprawie ochrony przeciwpożarowej budynków, innych obiektów budowlanych i terenów (Dz.U. z 2010 r. Nr 109, poz. 719 ze zm.)
rozporządzenie MKiDN z 2014 r.	rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 2.09.2014 r. w sprawie zabezpieczania zbiorów muzeum przed pożarem, kradzieżą i innym niebezpieczeństwem grożącym ich zniszczeniem lub utratą (Dz.U. z 2014 r. poz. 1240)
r.w.u.o.z.	Rozporządzenie Ministra Kultury z 9.04.2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz.U. z 2004 r. Nr 75, poz. 706)
SACEUR	<i>Supreme Commander Allied Powers Europe</i> – Najwyższy Dowódca Sił Sojuszniczych w Europie
SBAH	Państwowy Zarząd ds. Starożytności i Dziedzictwa w Iraku
SHAPE	<i>Supreme Headquarters Allied Powers Europe</i> (NATO) – Kwatera Główna Sił Sojuszniczych w Europie
SOF	<i>Special Operations Forces</i> (NATO)
SOFA	<i>Status of Force Agreement</i> – porozumienie w sprawie statusu sił zbrojnych
SOMA	<i>Status of Mission Agreement</i> – porozumienie w sprawie statusu misji
SOP	<i>Standing Operational Procedures</i>
SP	<i>Stability Policing</i> (NATO)
SSP	system sygnalizacji pożaru
StratCom	<i>Strategic Communication</i> (NATO) – komunikacja strategiczna
SUG	stałe urzędnictwo gaśnicze
STANAG	<i>Standardization Agreement</i> – Umowa Standaryzacyjna (NATO)
TCA	<i>Theatre Civil Assessment</i> – ocena cywilnego teatru działań (NATO)
TCC	<i>Troop Contributing Country</i> – państwo wysyłające kontyngent wojskowy

TFWE	<i>Task Force White Eagle – Polskie Siły Zadaniowe</i>
TOR	<i>Terms of Reference</i>
TST	Zespół wsparcia taktycznego CIMIC
UHE	<i>Understanding the Human Environment – Zrozumienia Środowiska Ludzkiego (NATO)</i>
UN	<i>United Nations – Organizacja Narodów Zjednoczonych</i>
UNESCO	<i>United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury</i>
UNIDROIT	<i>International Institute for the Unification of Private Law – Międzynarodowy Instytut Unifikacji Prawa Prywatnego</i>
UNIFIL	<i>United Nations Interim Force in Lebanon – Tymczasowe Siły Zbrojne Organizacji Narodów Zjednoczonych w Libanie</i>
u.o.p.	ustawa z 24.08.1991 r. o ochronie przeciwpożarowej (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1123 ze zm.)
UPA	Ukraińska Powstańcza Armia
u.r.m.	ustawa z 8.08.1996 r. o Radzie Ministrów (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 178)
USCBS	<i>U.S. Committee of the Blue Shield – Amerykański Komitet Błękitnej Tarczy</i>
u.o.z.o.z.	Ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.)
WCO	<i>World Customs Organization – Światowa Organizacja Celna</i>
wkz	wojewódzki konserwator zabytków
WRC	<i>The Nairobi Wreck Removal Convention (2007)</i>
WUOZ	Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków
WSKR	Wojewódzkie Stanowisko Koordynacji Ratownictwa
z.n.i.d.	Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 30.01.2020 r. w sprawie nadania statutu Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa (Dz.Ur.z. MKiDN z 2020 r. poz. 5)

Zbiór kasusów

Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Kazy i instrukcje, red. K. Góralczyk, M. Szuniewicz-Stępień, AMW, Gdynia 2022

Źródła międzynarodowe

Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł międzynarodowych, red. K. Góralczyk, M. Lemiesz, M. Szuniewicz-Stępień, AMW, Gdynia 2022

Źródła krajowe

Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł krajowych, red. K. Góralczyk, K. Sałaciński, M. Szuniewicz-Stępień, AMW, Gdynia 2022

ROZDZIAŁ 1.

Zagadnienia ogólne

1.1. Prawo ochrony dziedzictwa kultury w ujęciu systemowym

Prawo ochrony dziedzictwa kultury jest, z jednej strony, podstawowym składnikiem systemu ochrony dziedzictwa kultury, z drugiej natomiast jest tzw. kompleksową gałęzią prawa.

System ochrony dziedzictwa kultury tworzą trzy podstawowe filary: prawo, finansowanie oraz kształtowanie społecznej świadomości konieczności ochrony dziedzictwa kultury¹. Tylko ich równoczesne rozwijanie pozwala na budowanie skutecznego systemu ochrony. Dalej jednak rozdział jest poświęcony tylko pierwszemu elementowi systemu, czyli prawu ochrony dziedzictwa kultury.

Prawo ochrony dziedzictwa kultury jest **tzw. kompleksową gałęzią prawa**. Podział prawa na gałęzie służy porządkowaniu prawa i nie jest efektem działalności prawodawcy, który w tym zakresie milczy, lecz nauki prawa. Gałęzie prawa wyróżnia się na podstawie kilkunastu różnych kryteriów². Istotą kompleksowych gałęzi prawa jest to, że składają się na nie przepisy należące do różnych gałęzi prawa (prawo międzynarodowe, prawo europejskie, prawo konstytucyjne, prawo administracyjne, prawo karne, prawo cywilne itd.), które jednocześnie należą do danej kompleksowej gałęzi prawa. Przy czym stwierdzenie, że dany akt prawodawczy czy grupa przepisów wchodzi w skład kompleksowej gałęzi prawa nie skutkuje ich wyłączeniem z tej gałęzi, do której tradycyjnie są one zaliczane.

Prawo ochrony dziedzictwa kultury jest zakotwiczone w Konstytucji RP z 2.04.1997 r.³ W myśl jej art. 5, „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego

¹ Zob. K. Zeidler, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa 2007, s. 273–290.

² Zob. K. Zeidler, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury jako nowa gałąź prawa*, [w:] *Prawo ochrony zabytków*, red. K. Zeidler, Warszawa-Gdańsk 2014, s. 23–33.

³ Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”. W przepisie tym zostało wskazanych sześć najważniejszych zadań państwa, które jest bezpośrednim adresatem tej normy konstytucyjnej. Co więcej, rozwinięcie tego obowiązku państwa znajduje się art. 6 ust. 1 Konstytucji RP, który stanowi, że „Rzeczpospolita stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Natomiast prawo podmiotowe zostało sformułowane w art. 73 Konstytucji RP, w myśl którego „[k]ażdemu zapewnia się wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także wolność korzystania z dóbr kultury”.

Konsekwencją wyżej wskazanej kompleksowości gałęzi prawa jest występowanie źródeł prawa ochrony dziedzictwa kultury w wielu różnych aktach prawodawczych – prawa krajowego, prawa europejskiego oraz prawa międzynarodowego⁴. Przy czym niektóre z tych aktów prawodawczych poświęcone są w całości prawu ochrony dziedzictwa kultury (źródła bezpośrednio regulujące), niektóre natomiast mają inny podstawowy przedmiot regulacji, a jedynie zawierają przepisy, które dotyczą ochrony dziedzictwa kultury (źródła pośrednio regulujące).

Należy je tu wymienić, zastrzegając przy tym, że poniższy katalog ma charakter otwarty, tzn. zawiera najważniejsze źródła prawa ochrony dziedzictwa kultury, jednak nie wszystkie. Co istotne – ze względu na zakres przedmiotowy podręcznika źródła prawa europejskiego zostały ograniczone do dwóch podstawowych aktów prawodawczych.

→ **Prawo międzynarodowe (źródła bezpośrednio regulujące)**
– **system UNESCO:**

- Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze 14.05.1954 r.⁵ oraz Drugi protokół do Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze 14.05.1954 r., sporządzony w Hadze 26.03.1999 r.⁶;
- Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury, sporządzona w Paryżu 17.11.1970 r.⁷;

⁴ Zob. K. Zeidler, *Przestrzenie badawcze prawa ochrony dziedzictwa kultury*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2015, t. XXXIII, s. 491–506.

⁵ Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212.

⁶ Dz.U. z 2012 r. poz. 248.

⁷ Dz.U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106.

- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu 16.11.1972 r.⁸;
- Konwencja UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury, podpisana w Rzymie 24.06.1995 r.⁹;
- Konwencja UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu 2.11.2001 r.¹⁰;
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu 17.10.2003 r.¹¹;
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego, sporządzona w Paryżu 20.10.2005 r.¹²

→ **Prawo międzynarodowe (źródła bezpośrednio regulujące)**

– **system Rady Europy:**

- Europejska konwencja kulturalna, sporządzona w Paryżu 19.12.1954 r.¹³;
- Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, sporządzona w Grenadzie 3.10.1985 r.¹⁴;
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valetta 16.01.1992 r.¹⁵;
- Europejska konwencja krajobrazowa, sporządzona we Florencji 20.10.2000 r.¹⁶;
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa audiowizualnego, przyjęta w Strasburgu 8.11.2001 r.¹⁷;
- Konwencja ramowa Rady Europy o wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, przyjęta w Faro 27.10.2005 r.¹⁸;

⁸ Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190.

⁹ O ile konwencja ta została przygotowana przez inną organizację międzynarodową (UNIDROIT), o tyle traktuje się ją jako *sui generis* nowelizację Konwencji UNESCO z 1972 r., a UNESCO oficjalnie rekomenduje jej ratyfikację; Konwencja nie została jednak jeszcze ratyfikowana przez RP. Nieoficjalny przekład Czytelnik znajdzie w: *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Wybór źródeł międzynarodowych*, oprac. K. Góralczyk, M. Lemiesz, M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022.

¹⁰ Dz.U. z 2021 r. poz. 1302.

¹¹ Dz.U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018.

¹² Dz.U. z 2007 r. Nr 215, poz. 1585.

¹³ Dz.U. z 1990 r. Nr 8, poz. 44.

¹⁴ Dz.U. z 2012 r., poz. 210.

¹⁵ Dz.U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564.

¹⁶ Dz.U. z 2006 r. Nr 14, poz. 98.

¹⁷ Dz.U. z 2021 r. poz. 1886.

¹⁸ Rzeczpospolita Polska podpisała konwencję 11.05.2021 r. W Sejmie trwają prace nad rządowym projektem ustawy o ratyfikacji (druk nr 1571).

- Europejska konwencja o przestępstwach dotyczących dóbr kultury, przyjęta w Nikozji 3.05.2017 r.

→ **Prawo europejskie (źródła bezpośrednio regulujące):**

- Rozporządzenie Rady (WE) nr 116/2009 z 18.12.2008 r. w sprawie wywozu dóbr kultury (wersja skonsolidowana)¹⁹;
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/60/UE z 15.05.2014 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego, zmieniająca rozporządzenie (UE) nr 1024/2012²⁰.

→ **Prawo krajowe (źródła bezpośrednio regulujące):**

- ustawa z 14.07.1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach²¹;
- ustawa z 21.11.1996 r. o muzeach²²;
- ustawa z 27.06.1997 r. o bibliotekach²³;
- ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami²⁴ (dalej: u.o.z.o.z.);
- ustawa z 25.05.2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury²⁵.

→ **Prawo krajowe (źródła pośrednio regulujące):**

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r.²⁶;
- ustawa z 4.02.1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych²⁷;
- ustawa z 7.07.1994 r. – Prawo budowlane²⁸;
- ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks karny²⁹;
- ustawa z 27.03.2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym³⁰;
- ustawa z 16.04.2004 r. o ochronie przyrody³¹.

¹⁹ Dz.Urz. UE L 39 z 10.02.2009 r.

²⁰ Dz.Urz. UE L 159 z 28.05.2014 r.

²¹ T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 164.

²² T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 902.

²³ T.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1479.

²⁴ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.

²⁵ T.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1591.

²⁶ Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

²⁷ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1062.

²⁸ T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1333 ze zm.

²⁹ T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1444 ze zm.

³⁰ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 741 ze zm.

³¹ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1098 ze zm.

1.2. Zasady prawa ochrony dziedzictwa kultury

Pojęcie **zasad prawa** jest w nauce prawa niejednoznaczne³². Ujmując je najbardziej ogólnie, są to normy o szczególnym znaczeniu w systemie prawa, najczęściej wyrażające określone wartości i służące ochronie ważnych dóbr. Zasady prawa:

- 1) wyznaczają kierunki działań prawodawczych, wskazując, jakie stany rzeczy prawodawca powinien osiągnąć poprzez tworzenie prawa oraz jakich wartości w procesie prawodawczym nie może naruszać, a także wskazują sposoby ukształtowania określonych instytucji prawnych oraz metody oddziaływania na życie społeczne,
- 2) wpływają na proces wykładni prawa,
- 3) wskazują kierunki stosowania prawa, a także pozwalają wypełnić luki w prawie i wyznaczają kierunek działań podejmowanych w ramach tzw. luzu decyzyjnego,
- 4) ukierunkowują sposób czynienia użytku z przysługujących określonym podmiotom praw³³.

Funkcja prawotwórcza zasad prawa przejawia się w wyznaczaniu kierunku działań prawodawczych. Zasady wskazują, jakie stany rzeczy prawodawca powinien osiągać poprzez tworzenie prawa oraz jakich wartości w procesie stanowienia prawa nie powinien naruszać. **Funkcja organizacyjna zasad prawa** polega na tym, że działają one w sposób porządkujący na system prawa, jak i na jego części, czyli gałęzie i dziedziny prawa. **Funkcja integrująca zasad prawa** polega na tym, że zasady wskazują kierunki stosowania prawa, harmonizując porządek prawny i zapewniając treściową, celowościową, funkcjonalną oraz aksjologiczną spójność systemu prawnego. Zasady prawa mogą wyznaczać cele i drogi prowadzące do pożądanego stanu, pełniąc swoją rolę optymalizacyjną, nawet wtedy, gdy wyznaczany w nich stan jest odległy od rzeczywistości.

Zasady prawa dzieli się na: 1) zasady wprost sformułowane w tekście prawnym (zasady *explicite*), 2) zasady, które wymagają zastosowania reguł inferencyjnych i wynikające najczęściej z celu aktu prawodawczego (zasady *implicite*), przy czym zasady takie mogą być także oparte na jednym

³² Szerzej: S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Zasady prawa. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 1974; G. Maroń, *Zasady prawa. Pojmowanie i typologia a rola w wykładni prawa i orzecznictwie konstytucyjnym*, Poznań 2011; M. Kordela, *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*, Poznań 2014; S. Tkacz, *O zintegrowanej koncepcji zasad prawa w polskim prawoznawstwie (Od dogmatyki do teorii prawa)*, Toruń 2014.

³³ S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 2001, s. 186.

przepisie prawnym, jak i być wyinterpretowywane z większej ich liczby, oraz 3) zasady niewyrażone w akcie prawodawczym ani *explicite* ani *implicite*, a będące częścią danej kultury prawnej. Zasady można również podzielić na: zasady rozumiane jako zasady całego systemu prawa (zasady uniwersalne) oraz zasady rozumiane jako zasady jakiejś części systemu prawa (zasady partykularne). Rozwijając ten podział, wskazać można: 1) zasady ogólne systemu prawa, w szczególności zasady konstytucyjne, 2) zasady poszczególnych gałęzi prawa, 3) zasady konkretnego aktu prawodawczego. Z kolei podział zasad prawa dotyczący ich pochodzenia obejmuje: 1) zasady prawa krajowego, 2) zasady prawa europejskiego, 3) zasady prawa międzynarodowego. Ten podział zasad prawa nie jest jednak rozłączny, bowiem jedna i ta sama zasada może być zasadą prawa krajowego, prawa europejskiego i prawa międzynarodowego. Z kolei zasada ogólna może stanowić jednocześnie zasadę danej gałęzi prawa czy równocześnie kilku gałęzi prawa. Zasady prawa mogą być zasadami całego systemu prawnego (tak jest najczęściej z zasadami prawa konstytucyjnego) lub zasadami danej gałęzi prawa (np. zasady prawa cywilnego, zasady prawa karnego, zasady prawa administracyjnego itd.).

Jednym z kryteriów wydzielenia prawa ochrony dziedzictwa kultury jako **tzw. kompleksowej gałęzi prawa** jest kryterium posiadania własnych zasad prawa. W prawie ochrony dziedzictwa kultury wyróżnia się kilkadziesiąt zasad prawa, przy czym część z nich są to zasady specyficzne prawa ochrony dziedzictwa kultury, część zaś są to zasady ogólne systemu prawa lub którejsz z gałęzi prawa, które mają zastosowanie do prawa ochrony dziedzictwa kultury³⁴. Jako przykład tych drugich mogą posłużyć zasady kodeksu postępowania administracyjnego, które stają się zasadami prawa ochrony dziedzictwa kultury z uwagi na fakt, że prawo administracyjne dostarcza podstawowych narzędzi prawnych ochrony zabytków w prawie krajowym. Poniżej wymienione są najważniejsze zasady prawa należące do obu tych grup.

Do najważniejszych zasad własnych prawa ochrony dziedzictwa kultury zalicza się:

- zasadę ochrony dziedzictwa kultury,
- zasadę społecznej użyteczności dziedzictwa kultury,
- zasadę dostępu do i wolności korzystania z dziedzictwa kultury,
- zasadę zarządzania dziedzictwem kultury,

³⁴ Zob. szerzej: K. Zeidler, *Zasady prawa ochrony dziedzictwa kultury – propozycja katalogu*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2018, nr 4, s. 147–154; M. Węgrzak, *Zasady prawa ochrony dziedzictwa kultury w orzecznictwie sądów administracyjnych*, Gdańsk 2020, *passim*.

- zasadę zmiany wartości użytkowej dziedzictwa kultury w czasie,
- zasadę ochrony integralności dziedzictwa kultury,
- zasadę kontroli stanu zachowania dziedzictwa kultury,
- zasadę kontroli wywozu zabytków za granicę,
- zasadę finansowania przez dysponenta zabytku,
- zasadę finansowania ze środków publicznych.

Spośród zasad ogólnych w prawie ochrony dziedzictwa kultury autorzy postanowili wskazać następujące:

- zasadę zrównoważonego rozwoju,
- zasadę ochrony własności,
- zasadę praworządności,
- zasadę proporcjonalności.

Zasada ochrony dziedzictwa kultury jest zasadą naczelną, metazasadą prawa ochrony dziedzictwa kultury i jest podstawową dyrektywą wykładni systemowej dla całej kompleksowej gałęzi prawa ochrony dziedzictwa kultury. Służy ona wykładni pozostałych zasad, a także poszczególnych przepisów prawa ochrony dziedzictwa kultury. Zasada ta nie jest wyrażona wprost w przepisach prawa, niemniej jednak można ją wyinterpretować z ogół regulacji prawnych dotyczących ochrony dziedzictwa kultury, w szczególności przepisów Konstytucji RP (preambuła oraz art. 5, 6, 73) oraz ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23.07.2003 r., a także umów międzynarodowych.

Zasada społecznej użyteczności dziedzictwa kultury wypływa z rozumienia dziedzictwa kultury jako dobra wspólnego, które to pojęcie jest jednym z najtrudniejszych pojęć we współczesnej nauce prawa. Zasada ta przejawia się w szczególności w realizacji zasady powszechnej dostępności do dóbr kultury, które stanowią dobro wspólne. Dziedzictwo kultury winno być bowiem „społecznie użyteczne”, aby być dobrze współcześnie wykorzystane³⁵.

Zasada dostępu do dziedzictwa kultury i wolności korzystania z dóbr kultury, która jest równocześnie zasadą konstytucyjną, znalazła się w art. 6

³⁵ K. Zeidler, *Restytucja dóbr kultury ze stanowiska filozofii prawa. O trudnych przypadkach na granicy kultury i prawa*, Warszawa 2011, s. 197; zob. też: M. Węgrzak, *Zasada dostępu do zbiorów muzealnych a ich ochrona*, [w:] *Muzea. Aspekty praktyczne i prawne*, red. I. Gredka-Ligarska, A. Rogacka-Lukasik, *Muzea. Aspekty praktyczne i prawne*, Sosnowiec 2018; M. Węgrzak, *Zasada społecznej użyteczności zabytków w kontekście turystyki kulturowej*, [w:] *Prawo ochrony dóbr kultury, jako narzędzie innowacyjności turystycznej w strukturach lokalnych*, red. P. Dobosz, W. Górny, A. Mazur, A. Kozień, Kraków 2019, s. 41–55.

ust. 1 i art. 73 Konstytucji RP. Zgodnie z art. 6 Konstytucji RP, Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju. W myśl art. 73 Konstytucji RP, każdemu zapewnia się wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także wolność korzystania z dóbr kultury.

Zasada zrównoważonego rozwoju choć ukształtowała się na gruncie praw ochrony środowiska, jest w pełni adaptowalna w prawie ochrony dziedzictwa kultury. O ile wykładnia językowa art. 5 Konstytucji RP nie pozwala na stwierdzenie, że zasada zrównoważonego rozwoju odnosi się nie tylko do ochrony środowiska, lecz także do strzeżenia dziedzictwa narodowego, o tyle ma ona zastosowanie *per analogiam*. Ochrona dziedzictwa kultury pozostaje w związku z ochroną dziedzictwa naturalnego, a podejmowanie działań z zakresu ochrony może odnosić skutek zarówno w zakresie ochrony środowiska i przyrody, jak i poszczególnych składników dziedzictwa kultury. Co więcej, w art. 2 ust. 1 Konwencji UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r. zasada zrównoważonego rozwoju została przywołana wprost.

Zasada zarządzania dziedzictwem, rozumiana jako zasada „zarządzania zmianą”, łączy się z zasadą zmiany wartości użytkowej dziedzictwa kultury w czasie, a także z zasadą zrównoważonego rozwoju. Zarządzanie dziedzictwem kultury obejmuje zarówno ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, jak i problematykę współczesnego wykorzystania zabytków oraz stworzenia odpowiednich warunków ich poznawania. Zasada ta skutkuje odejściem od idei ochrony dziedzictwa kultury rozumianej klasycznie, koncentrującej się przede wszystkim na konserwacji oraz ograniczeniu dostępu do zabytków. Naczelnym celem odpowiedniego zarządzania dziedzictwem powinno być połączenie postulatu przekazania poszczególnych składników dziedzictwa kultury przyszłym pokoleniom w jak najlepszym stanie, ze współczesnym z niego korzystaniem. Model ten nie zakłada wyłącznej odpowiedzialności organów państwowej administracji ochrony zabytków za stan i zachowanie dziedzictwa, przyjmując jako niezbędne włączenie w działania ochronne nie tylko jednostek samorządu terytorialnego, ale także właścicieli oraz posiadaczy zabytków, a także szerzej – społeczeństwa³⁶.

W bezpośrednim związku z zasadą zarządzania dziedzictwem kultury pozostaje **zasada zmiany wartości użytkowej dziedzictwa kultury w czasie**. Wartość użytkową zabytku należy rozumieć jako zdolność do

³⁶ K. Zalaśńska, *Zarządzanie dziedzictwem kultury*, [w:] K. Zalaśńska, K. Zeidler, *Wykład prawa ochrony zabytków*, Warszawa-Gdańsk, 2015, s. 172–186.

zaspokajania określonych potrzeb materialnych lub kulturalnych. Wyznacza ona jego przydatność oraz potrzebę korzystania z niego, przy czym w różnym czasie użyteczność rzeczy może być odmienna. Nawet jeśli dany obiekt wypełniał określone funkcje w przeszłości, obecnie może mieć inne, nowe zastosowanie. Używanie obiektów dziedzictwa kultury może mieć charakter pierwotny lub wtórny, przy czym pierwotne używanie jest zgodne z przeznaczeniem obiektu w chwili jego powstania, czyli gdy nie był jeszcze zabytkiem oraz z celami, dla których został stworzony. Jednak z uwagi postęp cywilizacyjny i techniczny dany obiekt, aby być społecznie użyteczny, może z upływem czasu zmienić swoje przeznaczenie. Zabytek jest wówczas użytkowany wtórnie i najczęściej wymaga adaptacji do potrzeb obecnego dysponenta. W rezultacie tych zmian konieczne jest takie działanie, które umożliwi zachowanie zabytku dla przyszłych pokoleń, podkreślenie jego wartości oraz utrzymanie go w należyтым stanie.

Zasada ochrony integralności dziedzictwa kultury nawiązuje do zasady integralności utworu w rozumieniu ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych z 1994 r. Odmienny jednak jest cel, bowiem chodzi nie o ochronę praw twórcy utworu, a ochronę dobra kultury przed ingerencją w jego kształt i formę. Zasada ta powiązana jest z zaleceniami wypracowanymi na gruncie tzw. teorii konserwatorskiej, w szczególności koniecznością zachowania oryginalnej substancji zabytku i zasadą minimum ingerencji. Dotyczy to także zalecenia eksponowania zabytku *in situ*.

Zasada kontroli stanu zachowania dziedzictwa kultury jest istotna z punktu widzenia prawidłowej realizacji zasady ochrony dziedzictwa kultury. Stan zabytku, który został wpisany do rejestru zabytków, musi być monitorowany przez organy ochrony zabytków, bowiem ciążą na nich obowiązki ustawowe z tym związane. W celu skutecznej realizacji działań z zakresu ochrony zabytków oraz opieki nad zabytkami niezbędne jest bieżące uzyskiwanie informacji o stanie zabytków, aby w razie konieczności wpływać na ich właścicieli lub posiadaczy. Narzędziem przysługującym administracji konserwatorskiej jest uprawnienie do stosowania środków nadzoru konserwatorskiego. Celem prowadzenia nadzoru realizowanego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków lub działających z jego upoważnienia pracowników wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków jest sprawdzenie przestrzegania i stosowania przepisów ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a w przypadku ich naruszenia – podejmowania odpowiednich działań mających na celu usunięcie naruszeń i zabezpieczenie wartości zabytku.

Zasada kontroli wywozu zabytków za granicę odnosi się do zabytków ruchomych i zastąpiła wcześniejszą zasadę zakazu wywozu zabytków

za granicę. Obecnie obowiązuje zasada swobody wywozu pewnej grupy zabytków, które w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23.07.2003 r. wskazane są poprzez podanie kryterium wartości oraz wieku. Celem tej zasady jest wspieranie mechanizmów chroniących przed następstwami niekontrolowanego uszczuplenia zasobu dziedzictwa kultury w granicach Polski. Rozdział 5 ww. ustawy określa rodzaje pozwoleń na wywóz oraz określa kategorie zabytków, które pozwoleń nie wymagają. Wyróżnia się: jednorazowe pozwolenie na wywóz stały, pozwolenie na wywóz czasowy, pozwolenie wielokrotne indywidualne, pozwolenie wielokrotne ogólne.

Zasada finansowania przez dysponenta zabytku przejawia się w jego odpowiedzialności za utrzymanie zabytku w należytym stanie. Ogólną zasadą, przewidzianą w ustawie z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jest obciążenie obowiązkiem finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robot budowlanych przy zabytkach podmiotów posiadających tytuł prawny do dysponowania nimi, w pierwszej kolejności ich właścicieli. Z treści art. 5 ww. ustawy wynika, że opieka nad zabytkiem ma charakter zindywidualizowany, a odpowiedzialnym za jej realizację jest aktualny prawny dysponent zabytku. Dla podmiotowego zakresu obowiązku finansowania opieki nad zabytkami nie ma znaczenia status prawny dysponenta zabytku, tylko to, czy posiada on tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego³⁷. Nie jest zatem istotne, czy jest to tytuł prawny w postaci prawa rzeczowego, czy obligacyjnego wynikającego ze stosunku zobowiązaniowego. Natomiast w sytuacji, gdy faktycznym posiadaczem zabytku nie jest jego właściciel lub podmiot dysponujący w stosunku do niego tytułem prawnym, obowiązek sprawowania opieki nad tym zabytkiem spoczywać będzie na właścicielu.

Zasada finansowania ze środków publicznych powiązana jest z zasadą finansowania przez dysponenta zabytku i stwarza możliwości uzyskiwania wsparcia ze środków publicznych. Zasadę tę można rozumieć także jako konieczność partycypacji państwa w ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Dysponenci zabytków mogą bowiem ubiegać się o dotacje na sfinansowanie kosztów prac i robót, udzielane przez organy państwowe (Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz wojewódzkich konserwatorów zabytków), jak i właściwe organy jednostek samorządu terytorialnego. Właściciel bądź posiadacz zabytku wpisanego do rejestru może ubiegać się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie

³⁷ Zob. art. 71 ust. 1 u.o.z.o.z.

prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy tym zabytku.

Zasada ochrony własności może w określonych sytuacjach stać w sprzeczności z zasadą ochrony dziedzictwa kultury, tworząc tzw. trudny przypadek w prawie. Organa państwa mają możliwość ingerencji w prawa właściciela w imię dobra wspólnego, jakim jest ochrona poszczególnych składników dziedzictwa kultury. Ochrona własności jest konstytucyjną powinnością państwa. Zgodnie z art. 21 Konstytucji RP „Rzeczpospolita Polska chroni własność i prawo dziedziczenia” a „[w]ywłaszczenie jest dopuszczalne jedynie wówczas, gdy jest dokonywane w drodze ustawy i tylko ze względu na ważny interes publiczny”. Zasadę tę uzupełnia przepis art. 64 Konstytucji RP, zgodnie którym każdy ma prawo do własności, innych praw majątkowych oraz prawa dziedziczenia, a dopuszczalne są ograniczenia własności tylko w drodze ustawy i tylko w zakresie, w jakim nie narusza ona istoty prawa własności. Odnosząc się do ograniczenia własności ze względu na ochronę dziedzictwa kultury, przywołać należy treść art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, zgodnie z którym „[o]graniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego bądź dla ochrony środowiska zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób”. Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw innych osób. Katalog przesłanek ma charakter zamknięty i nie może być interpretowany rozszerzająco, a dopuszczalność ograniczeń musi być oceniana przy uwzględnieniu zasady proporcjonalności, tak aby środek służący ograniczeniu umożliwił osiągnięcie celu, a jednocześnie nie wkraczał w istotę gwarantowanego prawa.

Zasada proporcjonalności wiąże się z problemem właściwego wyważenia ochrony dobra wspólnego (dziedzictwo kultury) i dobra jednostki (prawo własności) oraz służy ochronie przed nieuzasadnionym i nadmiernie dotkliwym wkraczaniem państwa w sferę wolności i praw. Na gruncie prawa ochrony dziedzictwa kultury zasada ta przejawia się w adekwatności celu i środków potrzebnych do realizacji danego zamierzenia, przy uwzględnieniu obowiązku zachowania dziedzictwa kultury w jak najlepszym stanie dla przyszłych pokoleń. Na treść zasady proporcjonalności składają się nakazy:

- 1) przydatności,
- 2) konieczności,
- 3) proporcjonalności *sensu stricto*, zgodnie z którym cel winien pozostawać w odpowiednim stosunku do ciężaru i dolegliwości podejmowanych środków.

Zasada praworzędności formułuje nakaz działania organów ochrony zabytków na podstawie i w granicach prawa. Jest ona ważna ze względu na szeroki zakres dyskrecyjnej władzy konserwatora zabytków, która nie może się stać władzą dowolną i nieograniczoną. Działania podejmowane w obszarze ochrony dziedzictwa kultury w wielu sytuacjach wymagają uzyskania uprzedniej zgody organów konserwatorskich, a treść wydawanych decyzji administracyjnych pokazuje, jak szeroki jest tu obszar uprawnień. Niejednokrotnie źródeł podstaw materialnych decyzji administracyjnej szukać trzeba w obszarach innych niż wprost wyrażone w przepisach prawnych, na przykład teorii konserwatorskiej³⁸. W zakresie ochrony dziedzictwa kultury zasada ta rozumiana formalnie realizowana jest poprzez podejmowanie przez organy ochrony zabytków działań, których podstawa znajduje oparcie w ustawie, zgodnie z obowiązującymi przepisami kompetencyjnymi.

1.3. Podstawowe pojęcia prawa ochrony dziedzictwa kultury w prawie międzynarodowym i polskim

1.3.1. Uwagi wprowadzające

W procesie stosowania prawa kluczowe są **definicje legalne**, jeśli tylko prawodawca postanowił je wprowadzić do aktu prawodawczego. Decydują one o przedmiotowym zakresie zastosowania danej regulacji, instytucji prawnej, normy. W prawie ochrony dziedzictwa kultury występuje cały zespół definicji przedmiotu ochrony, który jest jednak dość niejednorodny i wprowadza brak pewności prawa wobec trudności określania zakresu nazw, czyli jednoznacznego wyznaczenia zbioru desygnatów objętych daną nazwą³⁹. Dlatego na samym początku podręcznika konieczny jest przegląd definicji przedmiotu ochrony w różnych aktach prawodawczych – zarówno prawa międzynarodowego, jak i prawa polskiego. Pozwoli to uporządkować siatkę pojęciową, a zarazem w praktyce stosowania prawa będzie to odpowiedź, który akt normatywny może mieć zastosowanie w zindywidualizowanych stanach faktycznych.

³⁸ Zob. K. Zeidler, *O znaczeniu i roli teorii konserwatorskiej w procesie stosowania prawa*, [w:] *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa-Lublin 2008.

³⁹ Zob. M. Zajęcki, *Definiowanie pojęć podstawowych prawa kultury w kontekście zasad wykładni prawa polskiego*, [w:] *Kultura w praktyce. Zagadnienia prawne*, red. A. Jagielska-Burduk, W. Szafranski, Poznań 2012, s. 23–41.

1.3.2. Podstawowe pojęcia w prawie międzynarodowym

Dziedzictwo kultury (także: dziedzictwo kulturalne, dziedzictwo kulturowe) jest pojęciem języka prawnego i znajdujemy jego definicję w prawie międzynarodowym. Zacząć jednak należy od przywołania definicji doktrynalnej, czyli sformułowanej w nauce prawa ochrony dziedzictwa kultury, przez Jana Pruszyńskiego⁴⁰, aby później przejść do definicji legalnych zawartych w umowach międzynarodowych.

Dziedzictwo kultury to zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nimi wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi uznawany za godny ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa i jego rozwoju oraz przekazania następnym pokoleniom, z uwagi na zrozumiałość i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej.

Pojęciem **dziedzictwa kultury i natury** posługuje się Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r., choć dotyczy ona głównie nieruchomego dziedzictwa kultury, a ruchome obejmuje o tyle, o ile pozostaje ono w związku z chronionymi nieruchomościami.

Artykuł 1

W rozumieniu niniejszej Konwencji za „dziedzictwa kulturalne” uważane są:

- zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, grotty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jedność lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

⁴⁰ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001, s. 50.

Artykuł 2

W rozumieniu niniejszej Konwencji za „dziedzictwo naturalne” uważane są:

- pomniki przyrody utworzone przez formacje fizyczne i biologiczne albo zgrupowania takich formacji, przedstawiające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia estetycznego lub naukowego,
- formacje geologiczne i fizjograficzne oraz strefy o ściśle oznaczonych granicach, stanowiące siedlisko zagrożonych zagładą gatunków zwierząt i roślin, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki lub ich zachowania,
- miejsca lub strefy naturalne o ściśle oznaczonych granicach, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki, zachowania lub naturalnego piękna.

Podwodne dziedzictwo kultury zostało zdefiniowane w art. 1 ust. 1 lit. a konwencji UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego z 2001 r.:

Artykuł 1 – Definicje

Dla celów niniejszej Konwencji:

1. (a) „Podwodne dziedzictwo kulturowe” oznacza wszelkie ślady egzystencji ludzkiej mające charakter kulturowy, historyczny lub archeologiczny, które pozostawały lub pozostają całkowicie lub częściowo pod wodą, okresowo lub stale, przez co najmniej 100 lat, w tym:

- (i) stanowiska, budowle, obiekty, artefakty oraz szczątki ludzkie, wraz z ich kontekstem archeologicznym i przyrodniczym;
- (ii) statki, samoloty oraz inne pojazdy lub ich części, ładunek lub inna zawartość, wraz z ich kontekstem archeologicznym i przyrodniczym; oraz
- (iii) przedmioty o charakterze prehistorycznym.

Warto dodać, że konwencja powyższa wyjaśnia także pojęcia takie, jak: „działania nakierowane na podwodne dziedzictwo kulturowe” oraz „działania przypadkowo oddziałujące na podwodne dziedzictwo kulturowe”. To pierwsze oznacza działania, których głównym obiektem jest podwodne dziedzictwo kulturowe i które mogą, pośrednio lub bezpośrednio, fizycznie naruszyć lub w inny sposób uszkodzić podwodne dziedzictwo kulturowe. Te drugie oznaczają działania, które mogą fizycznie naruszyć lub uszkodzić podwodne dziedzictwo kulturowe, choć nie jest ono głównym, ani jednym z kilku, przedmiotem tych działań.

Niematerialne dziedzictwo kultury zostało zdefiniowane w art. 2 Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r. Zaznaczyć tu należy, że zakres definicji zawartej w konwencji

jest węższy aniżeli doktrynalne rozumienie dziedzictwa niematerialnego. Dlatego zasadnym jest posługiwanie się w języku polskim dwoma pojęciami o różnym zakresie nazw – niematerialnym dziedzictwem kulturowym w rozumieniu konwencji UNESCO z 2003 r. oraz niematerialnym dziedzictwem kultury jako pojęciem szerszym i obejmującym wszystkie składniki dziedzictwa kultury, które mają swój wymiar niematerialny. W tym sensie na przykład zabytek architektury jest zarazem materialnym i niematerialnym dziedzictwem kultury, a to ze względu na jego „niematerialne” wartości.

Artykuł 2 – Definicje

Dla celów niniejszej Konwencji:

1. „Niematerialne dziedzictwo kulturowe” oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Dla celów niniejszej Konwencji, uwaga będzie skierowana wyłącznie na takie niematerialne dziedzictwo kulturowe, które jest zgodne z istniejącymi instrumentami międzynarodowymi w dziedzinie praw człowieka, jak również odpowiada wymogom wzajemnego poszanowania między wspólnotami, grupami i jednostkami, oraz zasadom zrównoważonego rozwoju.
2. „Niematerialne dziedzictwo kulturowe” w rozumieniu ustępu 1, przejawia się między innymi w następujących dziedzinach:
  - a) tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
  - b) sztuki widowiskowe;
  - c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;
  - d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;
  - e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Warto nadmienić, że ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego – w rozumieniu art. 2 ust. 3 ww. konwencji – oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczanie, promowanie, wzmocnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.

Dobro kultury jest pojęciem języka prawnego i jego definicje znajdujemy w prawie międzynarodowym. Po pierwsze, w Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z 1954 r.

Artykuł 1 – Definicja dóbr kulturalnych

W rozumieniu niniejszej Konwencji uważa się za dobra kulturalne, bez względu na ich pochodzenie oraz na osobę ich właściciela:

- a) dobra ruchome lub nieruchome, które posiadają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu, na przykład zabytki architektury, sztuki lub historii, zarówno religijne, jak świeckie; stanowiska archeologiczne; zespoły budowlane posiadające jako takie znaczenie historyczne lub artystyczne; dzieła sztuki, rękopisy, książki i inne przedmioty o znaczeniu artystycznym, historycznym lub archeologicznym, jak również zbiory naukowe i poważne zbiory książek, archiwaliów lub reprodukcji wyżej określonych dóbr;
- b) gmachy, których zasadniczym i stosowanym w praktyce przeznaczeniem jest przechowywanie lub wystawianie dóbr kulturalnych ruchomych, określonych pod lit. a), na przykład muzea, wielkie biblioteki, składnice archiwalne, jak również schrony mające na celu przechowywanie w razie konfliktu zbrojnego, dóbr kulturalnych ruchomych, określonych pod lit. a);
- c) ośrodki obejmujące znaczną ilość dóbr kulturalnych określonych pod lit. a) i b), zwane w dalszym ciągu „ośrodkami zabytkowymi”.

Po wtóre, definicja legalna dobra kultury znajduje się w Konwencji UNESCO dotyczącej środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury z 1970 r. Zaznaczyć tu należy, że ta konwencja poświęcona jest ruchomym dobrom kultury.

Artykuł 1

Dla celów niniejszej Konwencji za dobra kultury uważane są dobra, które ze względów religijnych lub świeckich uznawane są przez każde Państwo za mające znaczenie dla archeologii, prehistorii, historii, literatury, sztuki lub nauki i które należą do następujących kategorii:

- a. rzadkie zbiory i okazy z dziedziny zoologii, botaniki, mineralogii i anatomii; przedmioty przedstawiające wartość paleontologiczną;
- b. dobra mające związek z historią, w tym również z historią nauki i techniki, historią wojskowości i historią społeczną, a także dobra pozostające w związku z historią życia przywódców, myślicieli, naukowców i artystów narodowych oraz ważnych dla narodu wydarzeń;
- c. przedmioty uzyskane drogą wykopalisk archeologicznych (legalnych i nielegalnych) i odkryć archeologicznych;

- d. elementy pochodzące z rozebranych zabytków artystycznych lub historycznych albo ze stanowisk archeologicznych;
- e. antyki liczące ponad sto lat, takie jak napisy, monety i wyryte pieczęcie;
- f. materiały etnograficzne;
- g. dobra, przedstawiające wartość artystyczną, takie jak:
  - (i) obrazy, malowidła i rysunki wykonane w całości ręcznie, na jakimkolwiek podkładzie i przy wykorzystaniu dowolnego tworzywa (z wyjątkiem rysunków przemysłowych i artykułów przemysłowych ręcznie zdobionych);
  - (ii) oryginalne dzieła sztuki posągowej i rzeźby wykonane z dowolnego tworzywa;
  - (iii) oryginały sztychów, rycin i litografii;
  - (iv) oryginały zestawów i montaży artystycznych wykonane z dowolnego tworzywa;
- h. rzadkie rękopisy i inkunabuły, dawne książki, dokumenty i publikacje mające szczególne znaczenie (historyczne, artystyczne, naukowe, literackie itp.), w postaci pojedynczych egzemplarzy lub w zbiorach;
- i. znaczki pocztowe, skarbowe i podobnego rodzaju w postaci pojedynczych egzemplarzy lub w zbiorach;
- j. archiwa, w tych archiwa fonograficzne, fotograficzne i filmowe;
- k. liczące ponad sto lat meble oraz dawne instrumenty muzyczne.

Ze względu na to, że bodaj każda umowa międzynarodowa w pierwszych artykułach definiuje przedmiot, którego dotyczy – również w innych umowach międzynarodowych znajdują się także definicje legalne przedmiotu ochrony. Skoro jednak najważniejsze zostały już przywołane, nie jest konieczne podawanie tu ich wszystkich, a jedynie – kiedy to będzie potrzebne – zalecane jest sięgnięcie bezpośrednio do tekstów umów międzynarodowych (informacja o prawie abstrakcyjna bezpośrednia).

1.3.3. Podstawowe pojęcia w prawie polskim

Dziedzictwo kultury jest pojęciem języka prawnego, występuje bowiem w aktach prawodawczych prawa polskiego, w tym w cytowanych wcześniej przepisach Konstytucji RP z 1997 r., choć nie ma w nich jego definicji legalnej.

Dobro kultury jest pojęciem języka prawnego, występuje bowiem także w aktach prawodawczych prawa krajowego, choć nie ma w nich jego definicji legalnej. Warto nadmienić, że definicja dobra kultury znajdowała się w obowiązującej wcześniej ustawie o ochronie dóbr kultury z 1962 r.⁴¹. (za-

⁴¹ T.j. Dz.U. z 1999 r Nr 98, poz. 1150 ze zm.

stąpionej ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r.). W myśl jej art. 2, „[d]obrem kultury w rozumieniu tej ustawy jest każdy przedmiot ruchomy lub nieruchomy, dawny lub współczesny, mający znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na jego wartość historyczną, naukową lub artystyczną”. Mimo tak szeroko sformułowanej definicji dobra kultury, zakres regulacji tej ustawy *de facto* był dalej zawężony tylko do zabytków. I chociaż definicja ta już nie obowiązuje, to można uznać, że ma ona nadal znaczenie doktrynalne.

Niestety, bałagan pojęciowy został wprowadzony ustawą o restytucji narodowych dóbr kultury z 2017 r., której celem była implementacja dyrektywy unijnej z 2014 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego. Znalazła się tam niepoprawna systemowo definicja legalna dobra kultury. Nie jest ona spójna z dotychczas obowiązującymi w prawie ochrony dziedzictwa kultury definicjami legalnymi, w tym definicjami na gruncie prawa międzynarodowego, europejskiego, a także krajowego. Niemniej jednak do czasu naprawienia tego błędu legislacyjnego pozostaje ona w obiegu prawnym. Obok definicji dobra kultury (art. 2 pkt 1), w ustawie tej zdefiniowano także inne pojęcia: dobro kultury wyprowadzone z naruszeniem prawa z terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (art. 2 pkt 3), narodowe dobro kultury (art. 2 pkt 4), zagraniczne narodowe dobro kultury (art. 2 pkt 5), zbiory publiczne (art. 2 pkt 6). Należy tu przywołać definicję pierwszego z wymienionych pojęć:

Art. 2. Użyte w ustawie określenia oznaczają:

- 1) **dobro kultury** – zabytek w rozumieniu art. 3 pkt 1 ustawy z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [...], rzecz ruchomą niebędącą zabytkiem, a także ich części składowe lub zespoły, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na ich wartość artystyczną, historyczną lub naukową, lub ze względu na ich znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego.

Pojęciem **dobra kultury współczesnej** posługuje się ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 2003 r. Należy bowiem wyjaśnić relację nazw – dobro kultury i zabytek. Otóż pojęcie dóbr kultury jest pojęciem szerszym od pojęcia zabytku, tak że każdy zabytek jest dobrem kultury, ale nie każde dobro kultury jest zabytkiem.

Art. 2 pkt 10. Ilekroć w ustawie jest mowa o „dobrach kultury współczesnej” – należy przez to rozumieć niebędące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły

budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna.

Zabytek jest podstawowym i najważniejszym w praktyce pojęciem prawa krajowego. Jego definicja legalna znalazła się w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. Należy zaznaczyć, że ma ona charakter materialny, co znaczy, że o stwierdzeniu czy rzecz jest zabytkiem czy zabytkiem nie jest – nie rozstrzyga decyzja administracyjna (decyzja o wpisie zabytku do rejestru zabytków), a łączne spełnienie przesłanek ustawowych. Fakt wpisania zabytku do rejestru uwiarygodnia to, że wpisana rzecz jest zabytkiem w rozumieniu ustawy, choć zdarzyć się może tak, że decyzja administracyjna oparta została na podstawie błędów w ustaleniach faktycznych lub została wydana przy braku łącznego spełnienia wszystkich przesłanek wymienionych w art. 3 pkt. 1 u.o.z.o.z. – i wówczas rzecz, która nie jest zabytkiem może znajdować się w rejestrze zabytków.

Art. 3. Użyte w ustawie określenia oznaczają:

- 1) zabytek – nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) zabytek nieruchomy – nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt 1;
- 3) zabytek ruchomy – rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt 1;
- 4) zabytek archeologiczny – zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.

Uszczegółowienie tej definicji zawiera art. 6 u.o.z.o.z., będącej definicją legalną agregatową otwartą:

Art. 6.1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

- 1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:
  - a) krajobrazami kulturowymi,
  - b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
  - c) dziełami architektury i budownictwa,
  - d) dziełami budownictwa obronnego,
  - e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,

- f) cmentarzami,
  - g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
  - h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 2) zabytki ruchome będące, w szczególności:
- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
  - b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
  - c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
  - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
  - e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach,
  - f) instrumentami muzycznymi,
  - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
  - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
  - b) cmentarzyskami,
  - c) kurhanami,
  - d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Należy także zwrócić uwagę na kilka innych pojęć, które pojawiają się w prawie krajowym, gdzie znaleźć można ich definicje legalne. Są to następujące pojęcia: muzealia, materiały biblioteczne, archiwalia. Ich definicje legalne budzą wątpliwości, a zakresy nazw się pokrywają, co pociąga za sobą praktyczne problemy w procesie stosowania prawa.

Muzealia zostały zdefiniowane w art. 21 ustawy o muzeach z 1996 r., choć jest to definicja pozorna, źle sformułowana, która niewiele wyjaśnia:

Art. 21.

1. Muzealiami są rzeczy ruchome i nieruchomości stanowiące własność muzeum i wpisane do inwentarza muzealiów. Muzealia stanowią dobro ogólnonarodowe.
- 1a. W przypadku muzeum nieposiadającego osobowości prawnej, muzealiami są rzeczy ruchome i nieruchomości stanowiące własność podmiotu, który utworzył muzeum, oraz wpisane do inwentarza muzealiów.

Pojęciem **materiałów bibliotecznych** posługuje się ustawa o bibliotekach z 1997 r. W art. 5 wprowadzona została definicja legalna, bardzo szeroko kreśląca zbiór desygnatów wchodzących w zakres nazwy:

Art. 5. Materiałami bibliotecznymi są w szczególności dokumenty zawierające utrwalony wyraz myśli ludzkiej, przeznaczone do rozpowszechniania, niezależnie od nośnika fizycznego i sposobu zapisu treści, a zwłaszcza: dokumenty graficzne (piśmiennicze, kartograficzne, ikonograficzne i muzyczne), dźwiękowe, wizualne, audiowizualne i elektroniczne.

Archiwalia zostały zdefiniowane w ustawie o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach z 1983 r.

Art. 1. Materiałami archiwalnymi wchodzącymi do narodowego zasobu archiwalnego, zwanymi dalej „materiałami archiwalnymi”, są wszelkiego rodzaju akta i dokumenty, korespondencja, dokumentacja finansowa, techniczna i statystyczna, mapy i plany, fotografie, filmy i mikrofilmy, nagrania dźwiękowe i wideofonowe, dokumenty elektroniczne w rozumieniu przepisów ustawy z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne oraz inna dokumentacja, bez względu na sposób jej wytworzenia, mająca znaczenie jako źródło informacji o wartości historycznej o działalności Państwa Polskiego, jego poszczególnych organów i innych państwowych jednostek organizacyjnych oraz o jego stosunkach z innymi państwami, o rozwoju życia społecznego i gospodarczego, o działalności organizacji o charakterze politycznym, społecznym i gospodarczym, zawodowym i wyznaniowym, o organizacji i rozwoju nauki, kultury i sztuki, a także o działalności jednostek samorządu terytorialnego i innych samorządowych jednostek organizacyjnych – powstała w przeszłości i powstająca współcześnie.

Należy przywołać także pojęcie kluczowe dla kodeksowej karnoprawnej ochrony dziedzictwa kultury z art. 294 § 2 k.k., czyli dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury. Nie ma ono definicji legalnej, a jego zastosowanie zostanie omówione w części podręcznika dotyczącej karnoprawnej ochrony dziedzictwa kultury.

Powyższy katalog pojęć podstawowych prawa ochrony dziedzictwa kultury – po pierwsze, nie jest wyczerpujący, co znaczy, że w prawie ochrony dziedzictwa kultury, zwłaszcza w innych umowach międzynarodowych oraz źródłach prawa europejskiego można napotkać różnorodne definicje przedmiotu ochrony, które w tym rozdziale nie zostały przywołane. Po wtóre, katalog ten nie zawiera pojęć rozłącznych. Znaczy to, że jedna i ta

sama rzecz może być desygnatem wielu wyżej wskazanych pojęć. W praktyce stosowania prawa może to rodzić problemy dotyczące właściwej kwalifikacji sprawy ze względu na przedmiot ochrony, a co za tym idzie problemów związanych z wyborem odpowiedniej podstawy prawnej. Jest to błąd systemowy wtedy, gdy różna jest dyspozycja normy przy takim samym stanie faktycznym. Niemniej jednak zawsze pierwszym etapem stosowania prawa będzie odpowiedź na pytanie o przedmiot ochrony, którego sprawa dotyczy, a co za tym idzie o odnalezienie właściwej podstawy prawnej. Dlatego znajomość definicji przedmiotów ochrony, których w prawie ochrony dziedzictwa kultury jest tak wiele, pozostaje kwestią podstawową.

Pytania kontrolne:

1. Wymień podstawowe źródła prawa ochrony dziedzictwa kultury w prawie polskim.
2. Wymień podstawowe źródła prawa ochrony dziedzictwa kultury w prawie europejskim i międzynarodowym.
3. Dlaczego prawo ochrony dziedzictwa kultury może być uznane za kompleksową gałąź prawa? Uzasadnij.
4. Wyjaśnij pojęcie zasady prawa w prawoznawstwie.
5. Wymień podstawowe funkcje zasad prawa.
6. Przedstaw podstawowe podziały zasad prawa.
7. Podaj przykłady zasad prawa ochrony dziedzictwa kultury.
8. Omów zasadę ochrony dziedzictwa kultury.
9. Omów pojęcie dziedzictwa kultury.
10. Przedstaw definicję zabytku w prawie polskim.

ROZDZIAŁ 2.

Zagrożenia dla dziedzictwa kultury

Ochrona dziedzictwa kulturowego stanowi dla każdego społeczeństwa wartość nadrzędną, zapewniając mu zachowanie tożsamości, jej trwałość oraz rozwój¹, zaś utrata posiadanych przez tę społeczność dóbr kultury zubaża światowe dziedzictwo, a z nim naszą cywilizację. Dlatego jesteśmy zobowiązani otaczać ochroną oraz opieką dobra kulturowe, materialne i niematerialne – tak wytworzone przez naszych przodków, jak i otrzymane współcześnie – by w możliwie najlepszym stanie przekazać je przyszłym pokoleniom. Ochrona dziedzictwa kulturowego w czasie pokoju oraz potrzeba doskonalenia zasad i procedur jego ochrony na wypadek konfliktu zbrojnego oraz sytuacji kryzysowej stanowią jedne z głównych celów współczesnego państwa. Podjęcie tej kwestii w Konstytucji RP² oraz *Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2020*³ świadczy o wielkiej wadze dziedzictwa kulturowego, jako wspólnego dobra narodu i źródła jego dumy⁴. Dobra kultury stanowią pomost między nami a osobami, ideami i wydarzeniami minionych epok. Dokumentują akty patriotyzmu, walki wyzwolenicze, bohaterstwo, są świadectwem rozwoju języka, sztuki oraz nauki. Odmiennością, wynikającą z cech artystycznych i estetycznych, podkreślają unikatowość epok historycznych, zdając się być „głosem minionych czasów”. Jako obiekty materialne, ruchome lub nieruchome, dobra kultury narażone są na zniszczenia i uszkodzenia. Zaniedbania, zaniechania czy niedopatrzienia prowadzić mogą do poważnych konsekwencji i nieodwracalnych strat w zasobie kulturowym. Zniszczenie obiektu dziedzictwa kulturowego stanowi niepowetowaną stratę z uwagi na fakt, iż nie da się odzyskać jego utraconej autentyczności oraz uniwersalnej wartości

¹ Art. 6 Konstytucji RP z 2.04.1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.).

² *Ibidem*, art. 5

³ *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, BBN, Warszawa 2020, M.P. z 2020 r. poz. 413, s. 27.

⁴ *Vide*: A. Frankiewicz-Bodynek, *Konstytucyjna regulacja dziedzictwa narodowego oraz dóbr kultury*, Toruń 2009, s. 249–272.

dobra⁵. Zanim jednak zaprezentowane zostaną procesy, sposoby oraz metody ochrony dóbr kultury, należy zdefiniować i przedstawić zjawiska, przed jakimi powinno się je zabezpieczać. Zagrożenia dla dóbr kultury to temat interdyscyplinarny oraz wieloaspektowy. Wiele z nich wiąże się z rozwojem cywilizacji, w tym gospodarki, techniki oraz z polityczną i społeczną aktywnością człowieka. Pojęcie zagrożenia można zdefiniować jako serię zdarzeń losowych lub dokonanych świadomie, których konsekwencją jest negatywny wpływ na funkcjonowanie struktur państwowych, warunki bytowe, życie i zdrowie ludności oraz środowisko naturalne⁶.

Rodzaje zagrożeń, jakim podlega dziedzictwo kulturowe są odmienne w różnych rejonach świata, także siła ich oddziaływania jest inna. Wpływają na to m.in. czynniki naturalne, sytuacja polityczna kraju, na terenie którego znajdują się zabytki, poziom rozwoju gospodarczego i ekonomicznego oraz prawne formy ochrony zabytków, przewidziane w regulacjach wewnątrzpaństwowych. Ponieważ nie sposób wskazać wszystkich, dlatego też ograniczono się do tych, które uważane są za najczęściej występujące. Podejmowanie jakiegokolwiek działania w celu ochrony dóbr kultury wymaga wskazania zagrażających mu czynników. Bez tego nie jest możliwe podjęcie odpowiednich kroków, mających uchronić je przed zniszczeniem lub uszkodzeniem.

Sytuacje nadzwyczajne, jakimi są konflikt zbrojny i sytuacje kryzysowe, generują osobny katalog zagrożeń. W myśl art. 3 ustawy o zarządzaniu kryzysowym z 26.04.2007 r., sytuacja kryzysowa wpływa „negatywnie na poziom bezpieczeństwa ludzi, mienia w znacznych rozmiarach lub środowiska, wywołując znaczne ograniczenia w działaniu właściwych organów administracji publicznej ze względu na nieadekwatność posiadanych sił i środków”⁷. Do najważniejszych zagrożeń dla zabytków zalicza się: powódzie, ulewę, pożary, katastrofy naturalne i budowlane, awarie techniczne i chemiczne, terroryzm, rabunki, wandalizm, zamieszki, rozruchy uliczne oraz konflikt zbrojny⁸.

Poniżej omówione zostaną czynniki zagrażające materialnemu dziedzictwu kulturowemu w podziale na: czynniki naturalne, wywołane

⁵ Na temat dziedzictwa: K. Kowalski, *O istocie dziedzictwa Europejskiego – rozważania*, Kraków 2013, s. 15–46; B. Szymgin, *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa Lublin 2016, s. 115–135.

⁶ *Vide Rodzaje zagrożeń, procedury i sposoby reagowania na zagrożenia*, Głogów 2014, s. 3.

⁷ Art. 3 pkt 1 ustawy z 26.04.2007 r. o zarządzaniu kryzysowym (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1856 ze zm.).

⁸ § 3 ust 2 rozporządzenia Ministra Kultury z 25.08.2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153).

działaniami ludzkimi oraz aktywnością w cyberprzestrzeni, powstałe w efekcie zaistnienia sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego. Ponadto zostaną wskazane zagrożenia dla dziedzictwa podwodnego.

2.1. Zagrożenia powstałe w efekcie działań natury

Do pierwszej grupy zagrożeń dla dóbr kultury należą czynniki naturalne, trudne do przewidzenia i niezależne od człowieka. Należą do nich m.in.: woda, wiatr, ogień, powietrze, naturalne starzenie się obiektów, temperatura, fauna i flora oraz katastrofy naturalne.

Woda jest surowcem naturalnym wpływającym na obiekty w sposób biologiczny, chemiczny oraz fizyczny. Występuje w postaci wody gruntowej, wilgoci, mgły zawieszanej w powietrzu lub opadów, które wnikają w szczeliny, powodując uszkodzenia struktury. W czasie niskich temperatur woda zamienia się w śnieg oraz lód. Zmrożony ciężki śnieg, który opadł na zewnętrzne elementy obiektów może trwale uszkodzić ich powierzchnię. Woda zamieniona w lód może spowodować rozsadzanie murów. Ryzyko takie wystąpiło m.in. w rzymskim Colosseum, które musiało zostać zamknięte na kilka miesięcy⁹, gdyż zamrożona woda rozsadzała mury.

Zagraża ona także obiektom zabytkowym w sytuacji występującej powodzi, gdy w jednym miejscu następuje duże jej nagromadzenie. Zjawisko to ma charakter nagły, katastrofalny, gwałtowny oraz nieregularny. Powódź zdefiniowana została jako „czasowe pokrycie przez wodę terenu, który w normalnych warunkach nie jest pokryty wodą, w szczególności wywołane przez wezbrania wody w ciekach naturalnych, zbiornikach wodnych, kanałach oraz od strony morza, z wyłączeniem pokrycia przez wodę terenu wywołanego przez wezbranie wody w systemach kanalizacyjnych”¹⁰.

Krajowy Plan Zarządzania Kryzysowego (dalej: KPZK)¹¹, ze względu na ich źródło dzieli powodzie na:

- **rzeczne** – tj. wynikające z podniesienia się poziomu wód płynących w korytach rzek, strumieni, potoków oraz jezior; występujące wiosną, gdy dodatkowo temperatury roztopiają zalegający śnieg;
- **opadowe** – powstające w efekcie nagłych i gwałtownych opadów deszczu lub roztopiania się śniegu;

⁹ Koloseum się rozpada. Przez śnieg, TVN Meteo, 16.02.2012; <https://tvn24.pl/tvnmeteo/informacje-pogoda/swiat,27/koloseum-sie-rozpada-przez-snieg,35721,1,1.html> (dostęp 20.02.2021).

¹⁰ Art. 16 pkt 43 ustawy z 20.07.2017 r. Prawo wodne (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 624 ze zm.).

¹¹ Krajowy Plan Zarządzania Kryzysowego. Aktualizacja 2020, część A, Warszawa 2020.

- **od wód gruntowych** – powstają, gdy wody gruntowe osiągają poziom powyżej gruntu;
- **od strony morza** – powstają, kiedy woda morska przedostaje się na stały ląd. Zjawisko to towarzyszy trzęsieniom ziemi, mającym swe epicentrum w dnie mórz i oceanów (tzw. tsunami);
- **od urządzeń hydrotechnicznych** – następują w efekcie awarii urządzeń służących utrzymaniu właściwego poziomu wód płynących. Należą do nich m.in. jazy – budowane w poprzek rzek lub kanałów, śluzy – będące fragmentami kanału przegrodzonego komorą wodną, wrota bezpieczeństwa, zastawki, kanały, groble, mosty, wiadukty oraz przepusty kanałowe¹².

Według kryterium mechanizmu powstania powódzie można podzielić na:

- **powódzie roztopowe** będące konsekwencją nagłego zwiększenia się ilości wody w zbiornikach i ciekach wodnych. Są związane z topnieniem zmagazynowanej już wody w postaci śniegu. Najczęściej występują w wiosennych miesiącach, gdy nagły wzrost temperatury i silniej świecące słońce zbyt szybko roztopiają śnieg;
- **powódzie opadowe** związane są z miesiącami letnimi, w których występują nagłe i silne opady z burzami;
- **powódzie zimowe** wynikające najczęściej z utrzymującego się oblodzenia cieków wodnych, a przez to czasowej bariery dla płynącej, niezamarzniętej wody;
- **powódzie ściekowe** powstające w wyniku zbyt dużego nagromadzenia się wody w kanalizacji ściekowej i wydostania się jej na zewnątrz.

Osobnym zjawiskiem jest podnoszenie się poziomu stałych zbiorników wodnych mórz i oceanów. Z tym zagrożeniem walczy od wielu lat m.in. Wenecja¹³ oraz niektóre wyspy oceaniczne (np. Malediwy¹⁴).

Powódź stanowi ekstremalne i katastrofalne w skutkach zjawisko dla obiektów zabytkowych. Na terenach zalanych uszkodzeniom i zniszczeniom ulegają zarówno obiekty ruchome jak i nieruchome¹⁵. W czasie po-

¹² *Ibidem*, s. 4–8.

¹³ M. Mazzini, *Wenecja już pod wodą. Kiedyś może całkiem zatonać*, „Polityka”, 1.01.2020, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1937048,1,wenecja-znow-pod-woda-kiedys-mozecalkiem-zatonac.read> (dostęp: 20.02.2021).

¹⁴ H. Gadomska, *Idylliczna kraina na skraju zagłady. Odwiedź Malediwy póki to możliwe*, „National Geographic”, 9.03.2020; <https://www.national-geographic.pl/traveler/arttykul/idylliczna-kraina-na-skraju-zagłady-odwiedź-malediwy-póki-to-możliwe> (dostęp: 20.02.2021).

¹⁵ Szerzej na ten temat w: *Ochrona dóbr kultury w razie zagrożeń ze szczególnym uwzględnieniem powodzi. Materiały z międzynarodowych warsztatów*, oprac. W. Białek, Warszawa-Wrocław-Kłodzko-Brzeg 1998, Warszawa 1998.

wodzi, jaka nawiedziła Polskę w roku 1997 uszkodzone zostały 294 obiekty należące do instytucji kultury, w tym biblioteki i archiwa¹⁶.

Woda jako surowiec naturalny wpływa każdego dnia na obiekty zabytkowe poprzez padające deszcze, parę wodną czy wilgoć, naruszając ich strukturę. Ma ona destrukcyjny wpływ na obiekty z kamienia, cegły oraz zapraw budowlanych. W efekcie zawilgocenia, przy dużych zmianach temperatury między dniem a nocą oraz w okresach jesienno-zimowych, dochodzi do wnikania wody do wnętrza struktury i zamarzania. Ponadto nierównomierne osuszanie obiektów (gdy przy wysuszonej warstwie zewnętrznej w warstwie wewnętrznej utrzymuje się wilgoć) sprzyja rozwojowi zawilgoceń oraz mikroorganizmów. Generuje to pęknięcia, kruszenie się fragmentów, powstawanie odkształceń i innych deformacji. Poprzez swoją stałą obecność woda może powodować także odbarwienia kolorystyczne. Podatne na takie oddziaływanie są drewniane rzeźby lub freski. Natomiast w formie wód gruntowych podchodzi pod fundamenty obiektów, ingerując w ich strukturę¹⁷.

Kolejnym związanym z wodą zjawiskiem jest rozpuszczanie i wyłukiwanie fragmentów obiektów, np. pomników, będące wynikiem jej bezpośredniego oddziaływania na strukturę obiektu np. deszcz, topniejący śnieg itp. Zawilgocenie powoduje uszkodzenia, często nieodwracalne, w większości materiałów z jakich wykonane są obiekty zabytkowe nieruchome i ruchome¹⁸. Wskazać można tu tynki, wykładziny, elementy drewniane i drewnopodobne, malowidła, obicia, dywany, ubrania, obrazy, książki, dokumenty, mapy, wytwory z gliny oraz wiele innych¹⁹.

Powietrze to czynnik naturalny, przed którym nie sposób ochronić obiektu zabytkowego, wpływający na niego szkodliwie przez naturalne trwałe utlenianie, powodujące uszkodzenia lub zniszczenia. Innym istotnym zagrożeniem jest rozwój przemysłu, smog oraz obecność coraz większej ilości związków chemicznych w powietrzu, wpływających negatywnie na strukturę obiektów. Obecne w powietrzu gazy powstają w efekcie spalania węgla, torfu, substancji trujących w tym plastiku i gum, benzyny, ropy

¹⁶ J. Zielak, *Ochrona dziedzictwa kulturowego w sytuacji szczególnych zagrożeń. Doświadczenia i wnioski po powodzi w 1997 i 1998 roku*, [w:] *Dobra kultury w obliczu zagrożeń. III Forum Konserwatorów Toruń 24–26 lutego 2000 roku*, red. J. Sosnowska, Toruń 2000, s. 29–48.

¹⁷ W. Ślesiński, *Konserwacja zabytków sztuki*, t. 2. *Rzeźba*, Warszawa 1990, s. 10–11.

¹⁸ M. Trochonowicz, *Obiekty murowe w ruinie. Wpływ czynników degradujących na ich zachowanie*, [w:] *Trwała ruina II, problemy utrzymania i adaptacji. Ochrona, konserwacja i adaptacja zabytkowych murów*, red. B. Szmygin, Lublin-Warszawa 2010, s. 173–184.

¹⁹ B. J. Rouba, *Zawilgocenie – problem opiekuna kościoła*, „Renowacje i Zabytki” 2021, nr 1, s. 122–137.

naftowej. Dodatkowo w atmosferze obecne są związki chemiczne, wytworzone przez silniki samolotów i innych środków transportu. Te, po kontakcie z wodą aktywizują związki siarki, które w efekcie zachodzących reakcji chemicznych tworzą nalot na kamieniu. Konsekwencją tego jest uniemożliwienie mu „oddychania i łuszczenie się małych fragmentów w skale. Ciągłe cywilizacyjne unowocześnianie i uprzemysławianie połączone jest z nieustannym wzrostem stężenia szkodliwych substancji w powietrzu. Dodatkowy czynnik, mający charakter katastrofy naturalnej stanowią awarie zakładów chemicznych, przemysłowych oraz reaktorów jądrowych”²⁰. Wydostające się wówczas, niesione wiatrem znaczne ilości pyłów chemicznych i fizykochemicznych uszkadzają zabytki. Opadające cząstki związków chemicznych oraz pyłów z atmosfery tworzą nawarstwienia na obiektach zabytkowych, głównie kamiennych i murowanych. Zjawisko to potęgowane jest przez wilgoć, która działa jak magnes przyciągając i przyczepiając cząstki pyłów do obiektów.

Wiatr – najprościej zdefiniować jako ruch powietrza powstały w wyniku różnicy ciśnienia atmosferycznego na danym obszarze²¹. Wraz ze zwiększającą się różnicą ciśnień rośnie jego siła, a gdy przekracza prędkość 54 km/h staje się groźny²². Działanie bezpośrednie wiatru na budynki i obiekty powoduje korozję eoliczną²³ i deflację²⁴. Zjawiska te występują nawet przy standardowej sile podmuchu. Pod wpływem wiatru mogą być odrywane małe cząstki kamieni i cegieł, słabo zespolone z pozostałą strukturą. Przenoszone z miejsca na miejsce, przy zetknięciu z płaszczyzną innych budowli, uderzając naruszają ich ściany zewnętrzne. Wiatr przenosi również gazy oraz substancje chemiczne wytwarzane przez sąsiadujące z obiektem gospodarstwa domowe, co stanowi kolejne zagrożenie. Cząstki substancji osadzające się na powierzchni murów, dekoracjach, rzeźbach oraz posągach, przyczyniają się do procesu niszczenia, poprzez wnikanie oraz naruszanie wnętrza ich struktury.

Wichury – nagłe i silne porywy wiatru, a w skrajnych sytuacjach huragany i trąby powietrzne, bywają połączone z obfitymi opadami deszczu

²⁰ Na temat awarii reaktorów jądrowych: T. Ilnicki, *Czarnobyl i Fukushima*, Warszawa 2021.

²¹ Hasło: *Wiatr* [w:] *Słownik Języka Polskiego PWN*, wersja on line: www.sjp.pwn.pl (dostęp: 21.02.2021).

²² KPZK, s. 24.

²³ Korozja eoliczna to proces, w którym niesiony przez wiatr materiał skalny uderza w przeszkody terenowe, znacznie zmieniając ich powierzchnię.

²⁴ Deflacja to wywiewanie materiału skalnego w wyniku czego powstają zagłębienia – rynny lub niecki deflacyjne.

i burzami, które coraz częściej uszkadzają obiekty, zrywają dachy, wyrwają małe elementy konstrukcji, a także ozdoby na elewacjach budynków. W 2002 roku wichura zerwała XIX-wieczną attykę, maszkarony i zabytkowe wieżyczki na krakowskich Sukiennicach²⁵. Systematycznie niszczą one nagrobki na cmentarzach²⁶ czy pomniki. Silny wiatr może przewracać obiekty ruchome, np. krzesła, stojaki, parasole kawiarniane, wyposażenie ogródków gastronomicznych lub inne ruchome przedmioty i wyrzucić je w kierunku okolicznych obiektów zabytkowych. Te, nawet jeśli uderzą o ścianę zewnętrzną obiektu, nie naruszają jej struktury w znaczący sposób, jednak mogą dokonać uszkodzeń. Zagrożenie takie może dotknąć witraży, innych zdobień lub elementów zewnętrznych budynku.

Ogień jest chemiczną reakcją spalania jako procesu fizykochemicznego, na którą składa się temperatura, tlen i materiał palny. W czasie spalania wydziela się światło, ciepło, dym, popiół oraz opary. Zasięg i trwanie ognia zależy przede wszystkim od ilości materiału palnego oraz dostępu tlenu.

Innym zjawiskiem spalania jest tlenie, w trakcie którego następuje spalanie bez wydzielania się światła, przy jednoczesnej obecności temperatury i dymu. Tleniu ulegają przedmioty wytworzone z surowców naturalnych²⁷. Rodzajem spalania jest również żarzenie, czyli spalanie bezpłomieniowe.

Efektym wystąpienia niekontrolowanego procesu spalania jest pożar. Przytaczając definicję Krzysztofa Kociołka, pożar jest „niekontrolowanym procesem spalania, występującym w miejscu do tego nieprzeznaczonym, rozprzestrzeniającym się w sposób niekontrolowany, powodującym zagrożenie dla zdrowia i życia ludzi i zwierząt oraz straty materialne”²⁸. Jego przyczynami najczęściej są wadliwe instalacje elektryczne lub ich awarie, używanie sprzętu niebezpiecznego pod względem pożarowym, samozapalenia, podpalenia, zaniedbania, niedofinansowania obiektów oraz nieostrożność osób będących w obiekcie lub jego otoczeniu²⁹. 19.01.2021 r. spłonęło austriackie Mountain Motorcycle Museum mieszczące się w drewnianym budynku. Pomimo szybkiej akcji ratowniczej cała kolekcja motocykli i za-

²⁵ M. Kula, *Sukiennice bez maszkaronów*, „Wyborcza.pl” Kraków, 31.07.2002, <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/1,44425,956498.html> (dostęp 20.01.2021).

²⁶ Przykładem może być cmentarz w Ludwikowie. Zob. A. Krystek, *Powalone drzewa. Zdeprawowany cmentarz. We wtorek dalej będzie wiało*, PiK Polskie Radio, 11.02.2020, <https://www.radio-pik.pl/2,83833,powalone-drzewa-zdeprawowany-cmentarz-we-wtorek> (dostęp: 20.02.2021).

²⁷ K. Kociołek, *Poradnik inspektora ochrony przeciwpożarowej*, Wydawnictwo TARBONUS, Kraków-Tarnobrzeg 2015, s. 23.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Cf. K. Kociołek, *op.cit.*, s. 30; *Muzeum bezpieczne*, red. H. Jędras, P. Jaskanis (przekład S. Jaszczyńska, J. Stepnowska), Kraków-Warszawa, 2018, s. 179–181.

bytkowych samochodów uległa zniszczeniu³⁰. 3.08.2018 r. ogień strawił Muzeum Narodowe Brazylii w Rio de Janeiro, utraciono większość kolekcji liczącej 20 milionów eksponatów, w tym mumie, szkielet dinozaura, meteoryty oraz wiele unikalnych artefaktów³¹. 25.03.2020 r. także nad ranem, pożar pochłonął neogotycki spichlerz. Budynek stanowił część zespołu pałacowego w Drogoszach, przedstawiany jako jeden z piękniejszych przykładów architektury pałacowej w dawnych Prusach Wschodnich³². Bazylika Notre Dame³³ oraz Bazylika w Nantes³⁴ to zaledwie dwa obiekty sakralne spośród wielu, które w ostatnich latach zostały uszkodzone w wyniku pożaru. Zagrożenia, jakim jest ogień, nawet przy zastosowaniu najlepszych zabezpieczeń i systemach przeciwpożarowych nie można lekceważyć. Konsekwencje mogą być nieodwracalne.

Mikroorganizmy (drobnoustroje), do których należą m.in. glony, porosty, bakterie oraz grzyby, a także pleśnie. W wyniku pozostawienia obiektu w złych warunkach czy zaniedbania pojawiają się ubytki, kurz oraz zabrudzenia. Powodują one uszkodzenia, a nawet całkowite zniszczenia obiektów wytworzonych z materiałów organicznych poprzez gnicie, butwienie, a nawet rozpad. Zjawiskom takim sprzyjają pojawiające się plamy oraz naloty powierzchniowe powstałe w wyniku działalności człowieka lub czynników atmosferycznych, ubytki, mechaniczne uszkodzenia, przerwania lub osłabienia struktury obiektu, rozszczepienie lub rozdzielnie struktury zabytku np. oderwanie fragmentu, deformacja, wygięcie, odpryski oraz pojawienie się drobnoustrojów, jaj i larw owadów. Na uszkodzenia i zniszczenia powstałe w wyniku aktywności mikroorganizmów narażone są zabytki wykonane z drewna (gnicie, zagrzybienie), malowidła i polichromie³⁵

³⁰ M. Gis, *Splonęło najwyżej położone muzeum motocyklowe w Europie*, „Rzeczpospolita” serwis: Motoryzacja, 19.01.2021, <https://moto rp pl/tu-i-teraz/55711-splonelo-najwyzej-polozone-muzeum-motocyklowe-w-europie> (dostęp 20.03.2021).

³¹ M. Prusinowski, *„Tej tragedii można było uniknąć” Splonęło Muzeum Narodowe w Rio de Janeiro*, Historia.org.pl, 5.09.2018, <https://historia.org.pl/2018/09/05/winni-sa-nasi-poprzednicy-splonelo-muzeum-narodowe-w-rio-de-janeiro/> (dostęp 20.03.2021).

³² *Pożar zniszczył unikatowy zabytek z pałacowego zespołu rodu Donhoffów*, 23.03.2020, <https://www.eska.pl/olsztyn/pozar-zniszczyl-unikatowy-zabytek-z-palacowego-zespołu-rodu-donhoffow-zdjecia-aa-edv9-G2Ss-exM3.html> (dostęp: 20.02.2021).

³³ *UNESCO deklaruje wsparcie przy uratowaniu katedry Notre Dame*. „Bezcenne dziedzictwo”, Polskie Radio 24.pl, 15.04.2019, <https://www.polskieradio24.pl/5/1223/Artykul/2295400,UNESCO-deklaruje-wsparcie-przy-uratowaniu-katedry-Notre-Dame-Bezcenne-dziedzictwo> (dostęp: 20.02.2021).

³⁴ *Pożar w katedrze w Nantes. Strażacy opanowali ogień*, 18.07.2020, <https://www.onet.pl/informacje/onetiwiadomosci/francja-pozar-w-katedrze-w-nantes/123f0z1,79cfc278> (dostęp: 20.02.2021).

³⁵ Szerzej: A. Mazur, *Procesy niszczące malowidła ścienne oraz metody ich blokowania*, ASP, Warszawa 2017, s. 10–63.

(zaplamienia, złuszczenia itp.). Ma to bezpośredni związek z wykorzystanymi produktami, jak spoiwa czy farby.

Najczęściej spotykanym problemem jest zagrzybienie budynków. Dotyczy ono też rzeczy ruchomych takich jak papier. Do katalogu rzeczy wykonanych z papieru należą książki, rękopisy, starodruki, mapy, fotografie, grafiki, akwarele, znaczki, listy, dokumenty oraz wiele innych. Obiekty te najczęściej narażone są na negatywne działanie grzybów, rozwojowi których sprzyja zawilgocenie, zmiany temperatury oraz nieodpowiednie przechowywanie³⁶.

Skóra, jako materiał wykorzystywany przez człowieka, miała (i nadal posiada) szereg zastosowań. Począwszy od surowca piśmienniczego, przez oprawy książek, wykończenia mebli, ubrania, uprząże, obuwie. One również narażone są na działanie grzybów.

Wśród najczęstszych przyczyn pojawienia się grzyba na obiekcie budowlanym lub przedmiocie, obok wilgoci wskazuje się m.in.: przetransportowanie zarodników przez wiatr lub organizmy żywe (ludzką odzież, sierść lub nawet pióra zwierząt), użycie zagrzybionego surowca w produkcji (np. infekcja drzewa lub drewna pochodzącego z rozbiórki), wykorzystywanie do budowy budynków cegły lub kamienia opanowanego przez grzyb, przedostanie się grzyba do obiektu z gleby wskutek niewystraczającego odkażenia podłoża oraz przedostanie się grzybów z sąsiedniego środowiska (inny budynek, gleba, skały)³⁷.

Rośliny – dobra kultury stają się także ofiarą ich aktywności. Rośliność, poprzez rozrost korzeni oraz pnączy, może spowodować duże uszkodzenia, jak pęknięcia murów, porastanie powierzchni (niekiedy całej dostępnej). Rośliny opanowujące opuszczone obiekty zabytkowe mogą rozkruszać ich fragmenty (ściany, mury), ale również powodować oddzielenie zewnętrznych elementów lub rujnację (całkowitą bądź częściową), na skutek – wywołanego silnym wiatrem lub uderzeniem pioruna – oderwania się i upadku gałęzi lub konarów rosnących w pobliżu drzew

Owady – te organizmy żywe mogą bezpośrednio uszkadzać powierzchnie, wykorzystując je jako przestrzeń życiową bądź pokarm. Generują one zniszczenia lub uszkodzenia poprzez drążenie tuneli, gryzienie oraz zjadanie. Do najbardziej podatnych na ich aktywność surowców należą drewno, papier oraz tkaniny.

³⁶ Szerzej: A. B. Strzelczyk, J. Karbowska-Berent, *Drobnoustroje i owady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Toruń 2004, s. 19–174.

³⁷ P. Witomski, *Zagrożenia drewna w zabytkach powodowane przez grzyby*, Konferencja krajowa Potrzeby konserwatorskie obiektów sakralnych na przykładzie makroregionu łódzkiego, Łódź, 9–10.12.2005, s. 13–21, <http://thermo.p.lodz.pl/sacrum/materialy.php> (dostęp 20.03.2021).

Uszkodzenia obiektów i przedmiotów drewnianych mogą przybierać różne formy, w zależności od cech charakterystycznych surowca. Pierwszym z nich jest drewno suche, występujące m.in. w zbiorach muzealnych, z którego są wytworzone przedmioty użytku codziennego jak meble, ramy obrazów, ozdoby czy elementy dawnej biżuterii. Przedmioty te narażone są na działanie m.in. kołatka domowego, wyschlika grzebykoroźnego czy spuszczela pospolitego. Kolejną grupę owadów stanowią te, które potrzebują w swoim początkowym etapie rozwoju środowiska wilgotnego i zdegradowanego przez grzyby. Warunki takie można znaleźć w ołtarzach, stelach lub innych drewnianych elementach wyposażenia budowli sakralnych gdzie najczęściej występującym jest tykotek pstry. Drewno mocno zawilgocone i zagrzybione jest najlepszym miejscem dla m.in. kołatka upartego, krokwiowca piłkoroźnego, czy zmorszніка czerwonego. Z kolei całe konstrukcje mogą uszkadzać mrówki lub skórniki.

Kolejnym materiałem ulegającym uszkodzeniom w wyniku działania owadów jest papier. Niszczą go poprzez darcie kart, obgryzanie pojedynczych kart lub całych bloków, opraw książek i manuskryptów oraz w inny sposób. Najpopularniejszymi owadami są żywiak chlebowiec, pusztosz kradnik, rybik cukrowy oraz karaczany.

Wełna, skóra, tkaniny oraz futra należą do ostatniej grupy produktów narażonych na negatywne oddziaływanie owadów. Materiały te, podobnie jak drewno, są traktowane jako środowisko życia i pożywienie. Są przegryzane, dziurawione, zlepiane przez złożone jaja. Można tu wymienić mrzyska gabinetowego, skórnika słoniniec, przetyczka wypuklak czy mola włosienniczka³⁸.

Zwierzęta, w zależności od prowadzonego trybu życia, mogą wpływać i działać destrukcyjnie na obiekty zabytkowe w sposób bezpośredni i pośredni. Bezpośrednie oddziaływanie zwierząt żyjących pod ziemią i ryjących korytarze może uszkodzić np. nieodkryte stanowiska archeologiczne. Istotne szkody, prowadzące nawet do znacznego uszkodzenia konstrukcji budowlanej mogą wyrządzić zwierzęta kopiące oraz grzebiące (jamy, nory). Inny rodzaj uszkodzeń powodują odchody ptaków, budowane przez nie gniazda oraz wykorzystywane jako schronienie wolne przestrzenie architektoniczne. Warto zwrócić tu uwagę na fakt, iż wiele zabytków

³⁸ Szerzej nt. niszczenia obiektów zabytkowych przez owady: A. Krajewski, *Szkody powodowane przez owady w materialnych dobrach kultury*, Konferencja krajowa Potrzeby konserwatorskie obiektów sakralnych na przykładzie makroregionu łódzkiego, Łódź, 9–10.12.2005, s. 21–30; <http://thermo.p.lodz.pl/sacrum/materialy.php> (dostęp: 20.02.2021).

(budowle, pomniki) umożliwia ptakom obserwowanie okolicy z wysokości³⁹. Małe gryzonie (jak szczury czy myszy) mogą nadgryzać czy dziurawić obiekty ruchome, w tym papier, tkaniny, drewno. Przegryzając kable, rury itp., są one w stanie zniszczyć systemy ochrony oraz montowane w obiektach instalacje.

Naturalne starzenie się obiektów jest procesem dotyczącym każdego obiektu materialny przechowywany w warunkach naturalnych. Polega na ciągłej i trwałej zmianie powodowanej czynnikami zewnętrznymi. Szybkość oraz intensywność jej przebiegu zależy od materiału lub surowca, z jakiego zabytek powstał.

Budowle kamienne są odporniejsze na oddziaływanie czynników naturalnych niż papier. Podczas gdy na stan budowli wpływa siła i częstotliwość wiatru, tlenu, słońca czy zmian temperatur, papierowi zagrażają dodatkowo niebezpieczeństwa, jak nasłonecznienie, ciśnienie czy wilgotność pomieszczeń w jakich jest przechowywany. Nie występuje jeden wzorzec starzenia się obiektów. Przebieg tego procesu zależy od surowca, z jakiego został wykonany dany obiekt. Do najczęstszych skutków procesu starzenia się należą m.in.: wykruszenia, rozwarstwiania, utrata intensywności koloru, rozsypywanie się, pęknięcie i powstawanie rys w strukturze, pojawianie się ubytków⁴⁰.

Katastrofy naturalne – zaliczamy do nich trzęsienia i osunięcia ziemi, wybuchy wulkanów, cyklony tropikalne, tsunami. Cyklony to bardzo silne wiatry połączone z gwałtownymi deszczami i burzami (często wywołujących powodzie). Zagrożenia jakie niosą za sobą dla dóbr kultury są wynikiową zagrożeń powodowanych przez deszcz i wiatr. Podobnie w przypadku wystąpienia tsunami.

Inne skutki pociągają za sobą wybuch wulkanu i związane z nim wydobywanie się z krateru oraz przemieszczanie na dalekie odległości popiołów, fragmentów skał, gazów oraz gorącej lawy. Konsekwencją tego zjawiska mogą być pożary lasów, miast i osiedli ludzkich, a także zabrudzenie kamienia i elewacji budynków przez osiadający popiół i pył, zanieczyszczenia wody czy uszkodzenia instalacji itp. W ostatnim roku obserwowaliśmy takie procesy na wyspach kanaryjskich czy w pobliżu Tonga⁴¹.

³⁹ Gołębie – największy wróg polskich zabytków. Jak sobie z nimi poradzić, 28.04.2015, <http://regiodom.pl/portal/wiadomosci/architektura/golebie-najwiekszy-wrog-polskich-zabytkow-jak-sobie-z-nimi-poradzic> (dostęp: 20.03.2021).

⁴⁰ Zarys problematyki ochrony zabytków, red. T. Rudkowski, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Warszawa 1996, s. 40–42.

⁴¹ M. Chwistek, Wybuch wulkanu w pobliżu Tonga był 500 razy potężniejszy od bomby zrzuconej na Hiroszimę, 20.01.2022, <https://www.komputerswiat.pl/aktualnosci/wydarzenia/wybuch-wulkanu-w-poblizu-tonga-byl-500-razy-poteczniejszy-od-bomby-zrzuconej-na/0s850d0> (dostęp 28.01.2022).

Trzęsienia ziemi występują, gdy w wyniku zaburzenia we wnętrzu ziemi wyzwala się energia w postaci ciepła, fal sejsmicznych oraz ruchu skał. Najczęstszą przyczyną trzęsień ziemi jest ruch płyt tektonicznych. Towarzyszą one także wybuchom wulkanów, zapadnięciom się jaskiń, szybów kopalnianych itp. Skala potencjalnych zniszczeń lub uszkodzeń zależy od siły wstrząsów. Zburzeniu mogą ulec całe budynki lub ich fragmenty. Malowidła ścienne, polichromie, witraże, freski mogą też ulec popękaniu, oderwaniu, odpadnięciu. Dachy i stropy mogą się zapaść. Wszystkie obiekty ruchome wewnątrz budynków jak i na zewnątrz mogą się rozbić, wywrócić, potłuc. Obiekty przymocowane do ścian mogą odpaść i w wyniku upadku doznać fizycznego uszkodzenia. Podobnie, potłuczeniu lub uszkodzeniu mogą ulec wszystkie małe przedmioty, szczególnie jeśli wykonane są z delikatnego i podatnego na zniszczenia surowca (szkło, porcelana, glina). Wtórna konsekwencja trzęsienia ziemi może być pożar, powódź lub wybuch gazu, spowodowane uszkodzeniami instalacji w budynkach⁴².

Pandemie i epidemie. Ludzkość od zarania dziejów cierpi na choroby zakaźne wywoływane przez biologiczne czynniki chorobotwórcze. Czynniki te zdefiniowane zostały w ustawie jako: „posiadające zdolność wywoływania objawów chorobowych drobnoustroje komórkowe lub wytwarzane przez nie produkty, zewnętrzne i wewnętrzne pasożyty człowieka lub wytwarzane przez nie produkty, cząstki bezkomórkowe zdolne do replikacji lub przenoszenia materiału genetycznego, w tym zmodyfikowane genetycznie hodowle komórkowe lub wytwarzane przez nie produkty”⁴³. Grypa, dżuma, cholera, gruźlica czy ospa powodowały śmierć tysięcy ludzi na przestrzeni wieków. Walka z nimi często okazywała się nieskuteczna, zaś powodowana strachem przed zachorowaniem migracja do innych miejscowości przyczyniała się do rozprzestrzeniania tych chorób. Dopiero rozwój medycyny, a wraz z nim wynalezienie szczepionek, przyczyniły się do uodpornienia na wiele z nich. O epidemii można mówić w sytuacji pojawienia się „na danym obszarze zakażeń lub zachorowań na chorobę zakaźną w liczbie wyraźnie większej niż we wcześniejszym okresie albo wystąpienia zakażeń lub chorób zakaźnych dotychczas niewystępujących”⁴⁴. Gdy epidemia rozprzestrzenia się równocześnie w wielu krajach, obejmując nawet kontynenty i gdy posiada wysoki poziom zachorowalności – przeradza się w pandemię.

Obecnie na całym świecie trwają zmagania z koronawirusem SARS-CoV-2, powodującym COVID-19. Ogólnoświatowa pandemia zmusza poszczególne

⁴² Muzeum bezpieczne..., s. 199–200.

⁴³ Art. 2 pkt 2 ustawy z 5.12.2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 2069 ze zm.).

⁴⁴ *Ibidem*, art. 2 pkt 9.

rządy do wprowadzania wielu ograniczeń społecznych i zakazów. Dotykają one również instytucji kultury, obiektów zabytkowych, ale i wykonujących swą pracę służb, wymuszając przystosowanie się do nowych warunków.

W czasie występowania epidemii/pandemii zagadnieniem o pierwszorzędym znaczeniu jest zmiana organizacji pracy personelu i przygotowanie się na potencjalnie zmniejszoną liczbę osób wykonujących swe obowiązki. Powodem takiego stanu jest zachorowalność, jak i pozostawanie przez określony czas w kwarantannie. Dotyczy to zarówno administracji (muzea, biblioteki, archiwa), wykonawców robót remontowych czy konserwatorskich (obiekty budowlane, dzieła sztuki), jak i osób wykonujących obowiązki związane z ochroną (monitoring, utrzymanie instalacji i urządzeń, w tym systemu komputerowego). Problem zmniejszonego składu personelu może dotknąć również służby ratownicze (PSP) oraz służby ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego (Policja, straże gminne itd.).

Kolejna kwestia to budżet, z którym wiąże się utrzymanie funkcjonowania instytucji/obiektu oraz zapewnienie bezpieczeństwa (utrzymywanie czystości, dezynfekcja itd.). Epidemia/pandemia to czas redukcji wydatków finansowych, do czego w przypadku muzeów przyczynia się m.in. ograniczenie/zamknięcie ruchu turystycznego.

Inną, równie istotną sprawę stanowi konieczność wypracowania procedur oraz zachowań, umożliwiających np. udostępnianie posiadanych zbiorów przy jednoczesnym ograniczeniu sposobności rozprzestrzeniania się czynników chorobotwórczych. Przykładem mogą być działania Muzeum Narodowego w Warszawie, które opracowało dokument pt. „Rekomendacje dla działań mających na celu ograniczanie możliwości rozprzestrzeniania się koronawirusa w sytuacjach związanych z udostępnianiem dzieł sztuki”⁴⁵. Wśród zleceń znajdują się: utrzymanie czystości na terenie obiektu oraz w środkach transportu przewożących dzieła sztuki, stosowanie środków ochrony osobistej, stosowanie kwarantanny (izolacji) przemieszczanych obiektów, wybranych sal, ekspozycji, przesyłek, zasady udostępniania galerii oraz przeprowadzanie kwerendy zbiorów. Opracowane wskazania i rekomendacje i wyznaczają kierunek, w jakim instytucje kultury powinny zmierzać. Bez wątplenia jednak, obowiązujące zasady należy dostosowywać do potrzeb i możliwości danego obiektu.

⁴⁵ D. Ignatowicz-Woźniakowska, E. Pilecka-Pietrusińska, M. Draniak, *Rekomendacje dla działań mających na celu ograniczanie możliwości rozprzestrzeniania się koronawirusa w sytuacjach związanych z udostępnianiem dzieł sztuki*, Warszawa 2020, <https://www.mnw.art.pl/aktualnosci/rekomendacje-dot-ograniczenia-mozliwosci-rozprzestrzeniania-sie-koronawirusa-przy-udostepnianiu-dziel-sztuki,609.html> (dostęp: 21.12.2021).

2.2. Zagrożenia powstałe w efekcie działania człowieka

Wraz z rozwojem cywilizacji, rozbudową miast, infrastruktury, tras i środków komunikacji, rozwojem rolnictwa, hodowlą zwierząt, jednym słowem opanowywaniem i podporządkowywaniem przez człowieka coraz większych terenów oraz jego trybem życia wzrasta zagrożenie dla dziedzictwa kulturalnego (i naturalnego). Wśród czynników stanowiących zagrożenie można wskazać szybko rozwijający się przemysł i inwestycje budowlane, a także – co może dziwić – zmiany klimatu spowodowane ingerencją człowieka w środowisko. Próbując zdiagnozować poszczególne zagrożenia, można je grupować według różnych kryteriów. Przyjmując podział na działania świadome i nieświadome zaznaczyć jednak należy, iż wiele spośród działań człowieka trudno kategorycznie zakwalifikować tylko do jednej z tych grup. Ich wskazanie w konkretnym miejscu jest wynikiem subiektywnej oceny.

2.2.1 Działania nieświadome człowieka

Rolnictwo głęboko ingerujące w glebę narusza jej strukturę, tym samym odsłania i może uszkadzać obiekty archeologiczne. Wiąże się ono z używaniem ciężkiego sprzętu, który może zapadać się i zgniatać obiekty umiejscowione nisko pod warstwą powierzchniową gleby. Z rolnictwem łączy się także karczowanie lasów i dzikich terenów pod pola uprawne i usuwanie znalezionych ruin dawnych budowli, murów granicznych czy innych niewielkich obiektów, które mogą być przeszkodą w planowanych uprawach.

Traktowanie dawnych budowli jako źródło materiału budowlanego i wykorzystywanie ich elementów jako budulca. Pozyskane w taki sposób kamienie i cegły mogą zostać zastosowane jako materiał używany do wznoszenia budynków gospodarskich, urządzania podwórek lub małej architektury w ogrodach. Podobny los może spotkać też starą kostkę brukową, wymienianą podczas remontów dróg i ulic.

Niewłaściwe przechowywanie. Zabytkowe obiekty ruchome – rękopisy, starodruki, tkaniny, rysunki, mapy, obrazy i inne – wykonane z surowców podatnych na destrukcyjne oddziaływanie – przechowywane w nieodpowiednich dla nich warunkach, narażone są na oddziaływanie czynników naturalnych, takich jak woda lub mikroorganizmy. Ponadto sama forma przechowywania, np. złożenie ich na półce, w kartonie w piwnicy lub na strychu, może stwarzać ryzyko ich uszkodzenia przez gryzonie. Istnieje też możliwość przedarcia lub naderwania w trakcie wkładania bądź wyjmowania z opakowania.

Brak właściwej legislacji. Rzetelna i skuteczna ochrona dóbr kultury opiera się na precyzyjnym, klarownym i kompleksowym systemie przepisów prawnych. Ich mnogość, rozbieżność, pojawiające się luki prawne, unormowania nieodpowiadające rzeczywistości, przestarzałe, martwe, wykluczające się wzajemnie czy pozbawione przepisów wykonawczych, a także brak potrzebnych regulacji – w każdym przypadku stanowią poważne zagrożenie dla dóbr kultury.

Niewystarczające wykształcenie i doświadczenie osób zajmujących się dobrami kultury. Czynnikiem ten jest ściśle powiązany z niedofinansowaniem służb ochrony dóbr kultury oraz edukacji w tym zakresie. Dotyczy to zarówno pracowników urzędów centralnych, administracji rządowej, samorządowej, instytucji publicznych (muzea, archiwa, biblioteki, magazyny), prywatnych (pracownicy NGO, zarządcy i właściciele prywatnych obiektów zabytkowych) jak i zespołów remontowych, ekip budowlanych.

Wadliwa struktura organizacyjna służb odpowiedzialnych za ochronę i opiekę nad zabytkami. Uzależnienie i podporządkowanie Generalnego Konserwatora Zabytków oraz konserwatorów wojewódzkich władzy politycznej daje przestrzeń do nacisków na podejmowane przez nich decyzje oraz umożliwia odwołanie ich decyzją administracyjną w przypadku bieżąco odmiennych poglądów i celów. Wiąże się z tym także brak lub niewystarczająca współpraca różnych rodzajów służb na rzecz zapewnienia optymalnej ochrony dóbr kultury. Podejmowane działania angażują kilka służb: Policję, prokuraturę, urząd konserwatora zabytków, Siły Zbrojne, Państwową Straż Pożarną. Ich efektywność wymaga systematycznych ćwiczeń, szkoleń oraz wprowadzenia programów poszerzających wiedzę i umiejętności. Kluczowa dla skutecznej ochrony jest świadomość zakresów współpracy, kompetencji oraz znajomość przepisów prawa wśród zatrudnionych w każdej ze wskazanych powyżej służb.

Posiadanie odpowiedniego systemu zabezpieczeń. Konieczność zainstalowania szeregu systemów ochrony oraz odpowiednich urządzeń wraz z oprogramowaniem i siecią czujek generuje bardzo wysokie koszty. Bez wsparcia instytucji państwowych parafie, małe prowincjonalne muzea lub prywatne galerie nie są w stanie ich pokryć. Tymczasem brak zabezpieczeń ułatwia kradzieże, dewastacje, prowokuje do włamań, kradzieży i podpaleń.

Edukacja ogólna – realizowana zgodnie z podstawą programową wszystkich poziomów nauczania, nadal nie wydaje się wystarczająca dla uświadomienia i ugruntowania w społeczeństwie potrzeby ochrony dziedzictwa kulturowego. Powoduje to brak racjonalistycznego podejścia do wymogu

otaczania troską dziedzictwa kulturowego w wielu społecznościach. Taki stan rzeczy ma ścisły związek z niewystarczającą edukacją społeczną osób dorosłych, której konsekwencją jest obojętność społeczna na akty wandalizmu, złego użytkowania, uszkodzenia, a nawet niszczenia obiektów zabytkowych. Konieczne wydaje się realizowanie kampanii społecznych zarówno lokalnych, jak i ogólnokrajowych.

2.2.2. Działania świadome człowieka

Cele inwestycyjne – należą do nich budowy osiedli, zakładów przemysłowych, tam, autostrad, mostów, portów, wyburzenia i remonty oraz inne duże inwestycje. Często ich realizacja zagraża obiektom zabytkowym zlokalizowanym na terenach objętym planami inwestorskimi, jak również terenom objętym ochroną konserwatorską. W nierzadkich przypadkach dochodzi do niewyjaśnionych pożarów obiektów zabytkowych lub niekontrolowanych/spontanicznych wyburzeń. Podobna sytuacja występuje przy realizowanych remontach lokali w zabytkowych budynkach. Odkryte przypadkiem malowidła ścienne są zamalowywane lub zasłaniane, co skutkuje pogorszeniem ich stanu i bezpośrednią ingerencją w strukturę. Jest to związane z brakiem wiedzy i praktyki członków ekip budowlanych, prowadzących roboty budowlane w obiekcie zabytkowym. Innym przykładem jest budowa tam i zbiorników retencyjnych, pozbawiona refleksji nad ochroną zabytków zlokalizowanych na terenie przeznaczonym do zalania⁴⁶.

Katastrofa budowlana jest niezamierzonym, gwałtownym zniszczeniem „obiekту budowlanego lub jego części, a także konstrukcyjnych elementów rusztowań, elementów urządzeń formujących, ścianek szczelnych i obudowy wykopów”⁴⁷. Przyczyną takiego zjawiska może być zły stan techniczny obiektu i budynku, wadliwie zaprojektowane lub wykonane dokumentacje projektowe, konstrukcje i instalacje wewnętrzne na etapie projektowania lub budowy, realizacje prac budowlanych niezgodne z dokumentacją projektową lub przy wykorzystaniu nieodpowiednich materiałów budowlanych. Ostatnią z tej grupy przyczyn stanowi błąd ludzki przy realizacji prac budowlanych lub remontowych.

Kolejny zespół zagrożeń związany jest z użytkowaniem samego obiektu. Tu można wyróżnić m.in. niewłaściwe wykorzystywanie i eksploatację

⁴⁶ Grupa mieszkańców Doliny Prądnika pod Krakowem zrzeszyła się, by obronić teren Doliny przed podobną inwestycją, której skutkiem byłoby zatopienie m.in. obiektów zabytkowych. Ostatecznie odstąpiono od tej inwestycji.

⁴⁷ Art. 73 ustawy z 7.07.1994 r. Prawo budowlane (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1333 ze zm.).

obiektów oraz zaniedbania we właściwym utrzymaniu budynku⁴⁸. Do ostatniej grupy należą przyczyny niezależne od człowieka. Należy do nich wybuch (fizyczny lub chemiczny), pożar, zmiany w strukturze terenu, na jakim posadowiony jest obiekt (osuwiska, wypłukania gruntu i inne), skutki wtórne katastrofy komunikacyjnej (samochodowej, lotniczej), ataku terrorystycznego lub innego celowego działania człowieka.

Nie zgodna ze sztuką renowacja i konserwacja obiektów zabytkowych (nieruchomych i ruchomych) prowadzi do ich uszkodzenia lub zniszczenia – często nieodwracalnego. Łączy się z nią nieuprawniona przeróbka dzieła, użycie nieodpowiednich materiałów, błędnie opracowana dokumentacja konserwatorska.

Zmiana funkcji obiektu zabytkowego wprowadzająca konieczność zainstalowania w nim systemów ochrony i monitoringów, wydzielenia stref pożarowych, zamontowania koniecznych elementów ochrony, powoduje naruszenie substancji zabytkowej. Kompleksowe wewnętrzne przebudowy, zmierzające do wygenerowania zysków z obiektu, łączą się często z mocną ingerencją w jego strukturę. Gdy takie działania są realizowane w zgodzie z zaleceniami konserwatorskimi można mieć nadzieję na zminimalizowanie koniecznych strat. Jednak w wielu wypadkach dokonywane jest to na zasadzie samowoli budowlanej, bez pozwolenia konserwatorskiego i budowlanego i „na własną rękę”, co w konsekwencji prowadzi do zniszczeń, uszkodzeń, a nawet utraty oryginalnej substancji zabytku.

Niekontrolowana turystyka (samowolna, dzika) prowadzi do zdeptania obiektów i krajobrazów przez zbyt dużą liczbę turystów. Negatywny wpływ turystyki na dziedzictwo kulturowe potwierdzają też pozostawione śmieci, załatwianie potrzeb fizjologicznych poza wyznaczonymi miejscami, zabieranie odłamków kamieni, cegieł lub odłamywanie ich na pamiątkę. Podobne problemy dotyczą także szeroko rozumianego dziedzictwa archeologicznego i podwodnego. Wśród najistotniejszych należy wskazać złe i szkodliwe dla dóbr kultury zagospodarowanie rekreacyjne terenu oraz samych podziemnych lub podwodnych ekspozycji. Wiele kontrowersji budzą duże inwestycje wspomagające turystykę np. kolejki linowe, trakcje kolejowe, ingerujące w krajobraz i zaburzające go. Budowa sklepów, hoteli, restauracji sprzyja rozwojowi turystyki, lecz już niekoniecznie ochronie obiektów zabytkowych. Dziedzictwu kulturowemu zagraża także wypieranie lokalnych mieszkańców na rzecz przystosowywania historycznych

⁴⁸ L. Runkiewicz, *Przyczyny powstawania zagrożeń, awarii i katastrof obiektów budowlanych*, „Przeгляд Budowlany” 2020, nr 5, s. 15–19; L. Runkiewicz, J. Sieczkowski, *Wpływ występujących zagrożeń i awarii budowlanych na potrzeby rewitalizacji i rekonstrukcji obiektów budowlanych*, „Przeгляд Budowlany” 2019, nr 9, s. 30–35.

centrów miast na potrzeby turystyczne. Powoduje to zmianę pierwotnej atmosfery i funkcji wielu obiektów. Klimatyczne stare kamienice z małymi podwórkami ulegają przekształceniu na wzór anonimowych hoteli lub pensjonatów. Także historyczne dzielnice, bogate w budynki zabytkowe tracą bezpowrotnie swój wyjątkowy klimat⁴⁹. Podobnym zagrożeniem dla dziedzictwa kulturowego jest także zbyt duży ruch turystyczny, czego przykładem może być Petra⁵⁰ i Barcelona. Miasta, jak Wenecja⁵¹ czy Dubrownik, wprowadzają nawet codzienne ograniczenia liczby odwiedzających.

Działania naukowe. Bywa, iż badacze, mając świadomość własnej misji i potrzebę, często inwazyjnej, eksploracji świadectw przeszłości, powodują ich uszkodzenie lub zniszczenie. Może do tego prowadzić nieodpowiednie przechowywanie, wypadek, niedokładne wykonanie dokumentacji fotograficznej i opisowej, nierzetelna konserwacja, chaotyczne zabezpieczenie czy nieuwaga. Wystarczy otwarte okno, kubek kawy na parapecie i nagły podmuch wiatru, żeby zniszczyć XI-wieczny rękopis leżący na biurku, albo wypalany w chwili refleksji papieros – by nieodwracalnie uszkodzić obiekt papierowy, dzieło malarskie lub tkaninę. Innym nagannym zjawiskiem jest wynoszenie obiektów zabytkowych do prywatnych domów, usprawiedliwiane rzekomą potrzebą pracy we własnej przestrzeni. Zdarza się, że obiekty te już nie wracają na swoje pierwotne miejsca. Karygodnym jest także uczestnictwo – świadome bądź nieświadome – szeroko rozumianego środowiska ochrony dóbr kultury w procederach noszących znamiona przestępstwa.

Działania zarobkowe. Prestiż jaki otacza dziedzictwo kulturowe posiada także swój wymiar finansowy, stanowiący bezpośrednią przyczynę przemytu i handlu dobrami kultury na tzw. czarnym rynku⁵². Prywatni kolekcjonerzy, motywowani własnymi pasjami i ambicjami, przyczyniają się do degradacji dziedzictwa regionalnych obszarów lub nawet całych kultur. Dzieje się tak poprzez grabieże i plądrowanie obiektów zabytkowych oraz stanowisk archeologicznych. W takich metodach pozyskiwania artefaktów nie zważa się na ich wartość artystyczną, naukową czy historyczną. Celem jest osiągnięcie jedynie jak największej korzyści materialnej.

⁴⁹ Na temat związków pomiędzy dziedzictwem i turystyką: J. Tunbridge, *Zmiana warty. Dziedzictwo na przełomie XX i XXI wieku*, MCK, Kraków 2018, s. 105–140.

⁵⁰ B. Wójtowicz, *Międzynarodowy ruch turystyczny zagrożeniem dla zabytków architektury nabatejskiej i społeczności lokalnej na terenie Petry*, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego” 2018, nr 32 (1), s. 96–107.

⁵¹ J. Kowalczyk-Anioł, P. Zmysłony, *Turystyka miejska jako źródło protestów społecznych: przykłady Wenecji i Barcelony*, „Turystyka Kulturowa” 2017, nr 2, s. 7–36.

⁵² Szerzej na temat tego zagadnienia w rozdziale 5.

Obojętność społeczna – uwidacznia się brakiem reakcji w sytuacjach, gdy jesteśmy świadkami dokonywanych aktów wandalizmu, niewłaściwego użytkowania dóbr kultury czy zwykłego bezmyślnego ich niszczenia. Objawem obojętności jest również brak reakcji społecznej na bezrefleksyjne decyzje władz lokalnych, w efekcie których dobra kultury zostaną zniszczone lub uszkodzone.

Zniszczenia/uszkodzenia mechaniczne to działania niezaplanowane, nagłe, szybkie, powodujące trwałe uszkodzenie lub zniszczenie zabytku. Dochodzi do nich często poprzez pochopne i nieprzemyślane gesty lub działania człowieka (w czasie pracy z obiektem bądź podczas zwiedzania, przebywania na terenie zabytkowym), który nie przestrzegając lub lekceważąc zasady ochrony, naraża obiekt na niebezpieczeństwo. Wśród tej grupy zachowań można wymienić:

- **stłuczenie** – jest następstwem potrącenia obiektu szklanego, glinianego, ceramicznego lub uderzenia w taki przedmiot (witraż, okno, rzeźba, porcelanowa figura, lustro itp.). Uderzenia można dokonać bezpośrednio z bliskiej odległości lub z zastosowaniem dowolnego przedmiotu (kamień, cegła, kostka brukowa, butelka) czy urządzenia (np. dron⁵³);
- **burzenie** – dotyczy budynków, rzeźb, pomników, elementów architektonicznych. Może obejmować całość obiektu lub jego fragment. Jest świadomym działaniem człowieka, kierującego się przeświadczeniami o podłożu ideologicznym i religijnym. Jako przykład może posłużyć dziedzictwo kulturowe terenu Syrii i Iraku, które doświadczyło takiego aktu z rąk członków ISIS. Zburzenie może być także konsekwencją np. wysadzenia obiektu⁵⁴. Taka taktyka została zastosowana w afgańskim Bamiyan, gdzie wysadzono pomniki Buddy czy podczas ataku terrorystycznego dokonanego na obiektach zabytkowych w Palmirze⁵⁵. Do tej kategorii działań należą również poczynania inwestorów wyburzających zbyteczne ich zdaniem budynki, jak i działania ekip remontowych, niszczące wnętrza obiektów w trakcie prac budowlanych;

⁵³ P. Osowski, *Kraków. Dron Ukrainca spadł na bazylikę. Są zarzuty. Grozi 5 lat więzienia*, wiadomości wp.pl, 3.01.2020, <https://wiadomosci.wp.pl/krakow-dron-ukrainca-spadl-na-bazylike-sa-zarzuty-grozi-5-lat-wiezienia-6463735619946113a> (dostęp: 23.03.2021). Temat małych obiektów latających przedstawiono w dalszej części rozdziału.

⁵⁴ Ł. Odzimek, *Bamiyan w Afganistanie – Wysadzone posągi Buddy*, Poza Trasą Adventure, 11.10.2018, <https://pozatrasa.pl/artykuly-z-podrozy/bamiyan-w-afganistanie/> (dostęp: 23.03.2021).

⁵⁵ *Dżihadysty z Państwa Islamskiego wysadzają w powietrze starożytną Palmirę*, Polskie Radio 24.pl, 24.06.2015, <https://www.polskieradio24.pl/5/3/Artykul/1466935,Dzihadysty-z-Panstwa-Islamskiego-wysadzaja-w-powietrze-starozytna-Palmire> (dostęp: 23.03.2021).

- **zdeformowanie** – przyjmuje różną postać, w zależności od materiału, z jakiego wykonany jest obiekt zabytkowy. Deformacji mogą ulec przedmioty z papieru, materiału, metali szlachetnych czy innych metali, jak żelazo czy miedź. Może przyjmować formę zagięć, załamania czy zakrzywień i dotyczy m.in. rękopisów, map, obrazów malowanych na płótnie, biżuterii, ozdób z metali, broni, zbroi czy żelaznych przedmiotów użytku codziennego;
- **złamanie** – to częściowe lub całkowite przerwanie ciągłości przedmiotu lub jego fragmentu. Dotyczyć może małych obiektów ruchomych: wyrobów z drewna, kości słoniowej, miękkich metali lub elementów architektonicznych: fragmentu pomnika, rzeźby, kolumny, stropu oraz biżuterii itp. Złamaniu mogą ulec także gałęzie i konary pomników przyrody, zieleni wpisanej do rejestru zabytków;
- **oderwanie** jest odłączeniem elementu od całości obiektu w wyniku szarpania, ciągnięcia lub innej czynności bezpośredniej, na skutek której rozdzielone elementy przestają się stykać ze sobą, a tym samym tworzyć całość;
- **przecięcie/podarcie** – to czynność dokonana ostrym narzędziem, w wyniku której obiekt rozdzielony zostaje na dwie lub więcej części lub powstaje w nim podłużny otwór. Analogiczną czynnością wykonywaną bez użycia narzędzi, samymi rękoma, w efekcie której pierwotny obiekt rozdzielony zostaje na kilka części jest również podarcie. Natomiast rozdarcie może być wynikiem wypadku podczas przenoszenia lub pakowania obiektów, jak również efektem świadomego działania człowieka. Narażony na taką formę zniszczenia jest każdy delikatny, miękki surowiec: papier, papirus, skóra, płótno obrazowe, tkaniny wykorzystywane jako elementy garderoby, wyposażenia wnętrz;
- **wytarcie** powstaje w długotrwałym procesie usuwania warstwy powierzchniowej obiektu w wyniku tarcia innym przedmiotem np. szmatką z materiału, fragmentem ubrania. Ulegają mu także obiekty kultu sakralnego całowane bądź dotykane przez wiernych, a także posadzki czy klęczniki w kościołach lub kaplicach. Wytarte posadzki możemy zaobserwować na Jasnej Górze przy ołtarzu Matki Boskiej Częstochowskiej czy w krakowskim kościele w Mogile. Ślady takie noszą Scala Santa w Bazylice św. Jana na Lateranie, po których wg tradycji miał wchodzić Jezus Chrystus na sąd Poncjusza Piłata. Dla ochrony tych świętych schodów, już na początku XVIII wieku

papież Innocenty XIII nakazał obudowanie ich drewnianą osłoną⁵⁶. Przykład podobnego zabezpieczenia stanowi także specjalnie wykonany but założony na stopę rzeźby św. Piotra autorstwa Michała Anioła, znajdującej się w Bazylice św. Piotra w Watykanie. Wytarciu ulega także odzież, poręcze, dywany.

Wandalizm. Określenie to powstało w czasie Rewolucji Francuskiej⁵⁷, zaś jego genezy należy szukać w okresie upadku Cesarstwa Rzymskiego, gdy Wandalowie zdobyli Rzym. W pokonanym mieście dokonywano przez wiele dni aktów niszczenia i grabieży. Literatura przedmiotu odróżnia wandalizm indywidualny, dokonywany przez pojedynczą osobę od masowego, będącego skutkiem ideologicznych lub religijnych przekonań oraz psychologii tłumu. „Sprawcami pierwszego są osoby działające samodzielnie, kierujące się swoimi własnymi motywami, czy też poglądami. Przykładami kolejnego rodzaju wandalizmu są działania, polegające na atakach bombowych na instytucje kulturalne, podkładanie urządzeń wybuchowych w miejscach publicznych lub miejscach kultu oraz publiczne niszczenie dzieł, przy biernym udziale tłumu lub za jego aprobatą”⁵⁸. Bez wątplenia wandalizm jest celowym działaniem, które ma wyrządzić określoną szkodę materialną oraz krzywdę emocjonalną odbiorcom lub użytkownikom⁵⁹. Jest działaniem o charakterze chuligańskim. Przyjmując za Łukaszem Szumkowskim kryterium motywu i celu działania, można wyróżnić:

- **wandalizm zaborczy**, przynoszący sprawcy konkretne profity materialne lub finansowe. Mogą to być działania jak rozbicie puszek dla pozyskania zebranych w niej pieniędzy lub rozbicie gabloty w muzeum, by przywłaszczyć sobie eksponat;
- **wandalizm taktyczny**, w przypadku którego dany obiekt jest niejako narzędziem zwrócenia uwagi na ważną dla sprawcy kwestię (sposób manifestacji poglądów). Przykładem takiego działania jest np. oblanie farbą historycznego ubioru wykonanego z tkaniny i futra zwierzęcego dla zwrócenia uwagi opinii publicznej na traktowanie zwierząt w procesie produkcji futer;

⁵⁶ **Święte Schody z sądu Jezusa odsłonięte dla zwiedzających w Rzymie**, Onet Podróże, 4.04.2019, <https://podroze.onet.pl/aktualnosci/swiete-schody-z-sadu-jezusa-odsloniete-dla-zwiedzajacych-w-rzymie/pkng3b7> (dostęp 20.03.2021).

⁵⁷ Wiele publikacji przybliży czytelnikom wiedzę ten temat, np. F. Souchal, *Wandalizm Rewolucji*, Warszawa 2016.

⁵⁸ J. MakiŃa-Polak, *Sztuka jako prowokacja. Akty wandalizmu wobec dzieł sztuki*, Warszawa 2013, s. 66.

⁵⁹ W. Białek, *Wandalizm, terroryzm i kradzieże wobec dóbr kultury*, „Ochrona i Konserwacja Zabytków” 1999, nr 10, s. 33–36.

- **wandalizm ideologiczny**, u podłoża którego leżą przesłanki polityczne, religijne oraz ideologiczne. Mogą one przyjąć formę podpaleń, uszkodzeń, dewastacji budowli czy pomników. Grupy skupiające osoby o skrajnych i fundamentalnych poglądach dokonują aktów niszczenia materii uznanej przez nie za wroga, naruszającą ich normy wyznaniowe lub przekonania;
- **wandalizm mściwy (odwetowy)**, w którym określony czyn jest dokonywany w odpowiedzi na wcześniejsze działanie innej osoby i najczęściej powstaje na podłożu emocjonalnym. Zachowanie lub wypowiedź, nieprzekraczające ogólnie przyjęte normy społeczne, w efekcie interpretacji, nadinterpretacji, niedokładnego tłumaczenia lub zafałszowania może zostać subiektywnie odebrane jako obraza, hańba lub krzywda. Akt zniszczenia jest podejmowany niejako w obronie. Skala działania może wahać się od drobnych uszkodzeń (zniszczenie bramy, wybicie okna) do poważnych zniszczeń, niosących poważne straty finansowe (podpalenie budynku, uszkodzenie wnętrza, zniszczenie pomnika przyrody);
- **wandalizm zabawowy**, będący zjawiskiem związanym najczęściej z wybrykami chuligańskimi. Chęć zaimponowania grupie, zrobienie żartu dla zabawy, realizacja wyzwania stanowią główne przyczyny takiego zachowania. Podejmowane działania nie mają podłoża ideologicznego. Powstają pod wpływem chwilowego, nieprzemysłanego impulsu, często są realizowane na pokaz;
- **wandalizm złośliwy** jest zjawiskiem emocjonalnym o charakterze chwilowym. Stanowi niejako odpowiedź na nieaprobowane praktyki lub zachowania. Jest działaniem celowym, nastawionym na wyrządzenie konkretnej krzywdy lub szkody. Może się wyrażać poprzez zdemolowanie pomieszczenia, zniszczenie elewacji, elementu wystroju, rozlanie, rozdarcie lub rozbicie czegoś itd. Może być efektem np. zwrócenia uwagi na negatywne zachowanie podczas zwiedzania obiektu⁶⁰.

Wandalizm może przybierać rozmaite formy:

- malowanie napisów i form graficznych na elewacjach lub murach;
- mechaniczne uszkodzenie obiektu np. posągu, części zewnętrznej budynku, rzeźby, obrazu, rękopisu, stłuczenie, rozerwanie, oderwanie fragmentu, rozbicie, uderzenie ciężkim narzędziem lub przedmiotem;
- oblanie farbą lub inną substancją chemiczną, która uszkodzi warstwę zewnętrzną obiektu lub przedmiotu. W wielu wypadkach usunięcie zniszczenia może być bardzo trudne, a nawet niemożliwe;

⁶⁰ Ł. Szumkowski, *Sztuka jako prowokacja. Akty wandalizmu wobec dzieł sztuki*, [w:] *Wandalizm wobec dzieł sztuki i kulturowego*, red. W. Pływaczewski, Sz. Buczyński, Olsztyn 2015, s. 151–153.

- dewastacja i niszczenie nagrobków lub pomników motywowane ideologicznie np. uszkodzenie nagrobków zmarłych innych wyznań bądź narodowości na cmentarzu lub pomników osób innej narodowości. Może też być skutkiem jednorazowego wybryku np. oderwanie fragmentu dekoracji, zniszczenie napisu.

Demonstracje, protesty lub zamieszki. Demonstrację można określić jako publiczne wystąpienie zbiorowe grupy osób, którego celem jest wyrażenie sprzeciwu wobec kogoś lub czegoś bądź wsparcie kogoś lub czegoś przez część społeczeństwa. Zamieszki rozumiane są jako zakłócenie ładu i porządku publicznego oraz dopuszczanie się aktów agresji wobec osób, obiektów lub rzeczy przez grupę osób, działającą spontanicznie i w sposób niezorganizowany. Przyczynę zamieszek i demonstracji stanowią kwestie społeczne, polityczne, kulturowe, zawodowe, wyznaniowe lub narodowościowe. W trakcie tych zjawisk bardzo prawdopodobne jest wystąpienie zagrożenia. Obiekty znajdujące się na trasie demonstracji, w trakcie której atmosfera i nastroje uczestników często pozbawione są kontroli organizatorów, mogą stanowić cel aktów dewastacji lub wandalizmu. Jako przykład takiego zachowania może służyć dewastacja Kapitolu przez protestujących zwolenników prezydenta Donalda Trumpa⁶¹ czy protesty Strajku Kobiet i malowanie znaków i napisów na elewacjach kościołów zlokalizowanych na trasie lub w okolicy zgromadzeń⁶². Innym przykładem może być ograbienie Muzeum Narodowego w Kairze podczas Arabskiej Wiosny⁶³ oraz Muzeum Narodowego w Bagdadzie w 2003 roku po upadku rządów Saddama Husseina⁶⁴.

Małe obiekty latające. Dron to „bezpilotowy samolot, który może działać autonomicznie, to jest, nie wymaga ciągłej kontroli i kierowania przez użytkownika”⁶⁵, a przy tym mający „zdolność samodzielnego podejmowania pewnych decyzji”⁶⁶. W zależności od przeznaczenia drony dzielimy na: wojskowe, komercyjne, rekreacyjne oraz innych typów. Przepisy regulujące ich

⁶¹ USA. Biura Kapitolu zniszczone po ataku zwolenników Donalda Trumpa, 7.01.2021, <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/zamieszki-w-usa-biura-kapitolu-zniszczone-po-ataku-zwolennikow-trumpa/yk5jhl7> (dostęp: 20.03.2021).

⁶² Kraków: błyskawice na malowane na murze kościoła na Skalce, onet.pl/krakow, 26.11.2020, <https://www.onet.pl/informacje/onetkrakow/strajk-kobiet-krakow-blyskawice-namalowane-na-murze-klasztoru-na-skalce/st2hk03,79cfc278> (dostęp: 20.02.2021).

⁶³ K. Zeidler, Co faktycznie wydarzyło się w Muzeum Egipskim w Kairze?, „Cenne, Bezcenne, Utraczone”, 2011, nr 2 (67), s. 40, http://cennebeczenne.pl/wp-content/uploads/2017/11/CBU_2011_2-s-40_ZEIDLER.pdf (dostęp: 20.02.2021).

⁶⁴ M. Bogdanos, W. Patrick, *Złodzieje z Bagdadu*, Poznań 2006.

⁶⁵ M. J. Doughery, *Drony. Ilustrowany przewodnik po bezzałogowych pojazdach powietrznych i podwodnych*, Warszawa 2016., s. 8.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 10.

używanie jasno precyzują, iż korzystanie z dronów w miejscach zabudowanych i skupiskach zgromadzeniach ludzi jest zakazane. Ustawa Prawo lotnicze⁶⁷ oraz akty wykonawcze do niej⁶⁸ określają zasady i warunki, na jakich drony mogą być użytkowane w przestrzeni publicznej. Komisja Europejska w roku 2019 wydała rozporządzenie, uściślające zasady użytkowania bezzałogowych obiektów latających i nakładające nowe obowiązki na ich posiadaczy⁶⁹. Do najważniejszych należą konieczność ich zarejestrowania, jeśli posiadają kamerę lub wagą więcej niż 250 gram oraz przejście specjalistycznego szkolenia i pozytywne zaliczenie testu, dającego uprawnienia operatora drona. Ta nowa technologia stworzyła szereg niedostępnych wcześniej możliwości rozwoju, stawiając jednocześnie nowe wyzwania prawni i praktyce. Należy podkreślić korzyści, jakie wynikają z wykorzystywania tych niewielkich i lekkich obiektów latających, które mogą dostarczać paczki do trudno dostępnych miejsc lub terenów po katastrofach naturalnych, monitorować tereny zagrożone, oddawać usługi w komunikacji, inwentaryzacji i dokumentacji lotniczej obszarów urbanistycznych lub stanowisk archeologicznych itp. Powszechne wykorzystywanie dronów generuje kolejne wyzwania legislacyjne oraz społeczne. Zmniejszająca się cena ich zakupu powoduje, iż stają się dostępne dla szerokiego grona użytkowników, często nieprzygotowanych i nieprzeszkolonych do korzystania z nich, co może stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa osób postronnych oraz obiektów. Nieumiejętne użytkowanie dronu, powodujące bezpośrednie zderzenie z obiektem zabytkowym, może doprowadzić do uszkodzenia zewnętrznych ścian, detali architektonicznych, dachu, witraży oraz przeszkleń. Zdarza się tak, gdy właściciele chcą przy ich pomocy zrobić zdjęcia lub filmy lub po prostu pobawić się. Brak pełnej wiedzy i odpowiednich umiejętności mogą być przyczyną utraty kontaktu (zanik zasięgu sygnału radiowego sterującego dronem, poryw wiatru, zderzenie dronu z ptakiem itp.). Taka sytuacja zdarzyła się na początku roku 2020, gdy dron 24-letniego obywatela Ukrainy

⁶⁷ Art. 126 ustawy z 3.07.2002 r. Prawo lotnicze (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1970 ze zm.).

⁶⁸ Bezzałogowe statki powietrzne o masie startowej nie większej niż 150 kg, używane w operacjach w zasięgu widoczności wzrokowej VLOS, oraz bezzałogowe statki powietrzne o masie startowej nie większej niż 2 kg, używane w operacjach z widokiem z pierwszej osoby FPV, używane w celach rekreacyjnych lub sportowych, załącznik nr 6 do rozporządzenia Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej z 26.03.2013 r. w sprawie wyłączenia zastosowania niektórych przepisów ustawy – Prawo lotnicze do niektórych rodzajów statków powietrznych oraz określenia warunków i wymagań dotyczących używania tych statków (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1497).

⁶⁹ Rozporządzenie wykonawcze Komisji UE 2019/947 z 24.09.2019 r. w sprawie przepisów i procedur dotyczących eksploatacji bezzałogowych statków powietrznych (Dz.Urz. UE L 152 z 11.06.2019 r.), s. 45 i n.

spadł na dach Bazyliki Mariackiej oraz gdy kilka miesięcy później polski turysta uruchomił drona nad rzymskim Koloseum⁷⁰.

Terroryzm jest zjawiskiem stanowiącym jedno najpoważniejszych zagrożeń nie tylko dla obiektów zabytkowych, ale też bezpieczeństwa państwa w aspekcie wewnętrznym i międzynarodowym. Do tej pory jednak nie posiada ono jednej spójnej definicji. Według Richarda E. Rubisteina terroryzm jest działaniem nieposiadającym cech legalności i dokonywanym przez pojedynczego człowieka lub grupę osób, wykorzystujących jego realizacji przemoc⁷¹. Jedną z pierwszych definicji zawarto w Konwencji o zapobieganiu i zwalczaniu terroryzmu z 1937 r., która określiła go jako „czyn przestępny skierowany przeciwko państwu popełniony z zamiarem lub obliczony na wywołanie stanu terroru w świadomości poszczególnych osób, grup osób lub opinii publicznej”⁷². Inaczej termin ten został sprecyzowany w Konwencji o zwalczaniu finansowania terroryzmu z 1999 r., zakazującej jakiegokolwiek wspierania „czynu mającego spowodować śmierć lub ciężki uszczerbek na zdrowiu osoby cywilnej, lub innej osoby nieuczestniczącej aktywnie w działaniach wojennych w sytuacji konfliktu zbrojnego, jeśli celem takiego czynu, wynikającym bądź z jego charakteru, bądź z kontekstu, w jakim jest popełniony, jest zastraszenie ludności, albo skłonienie rządu lub organizacji międzynarodowej do dokonania lub do zaniechania określonej czynności”⁷³. Przepis ten wskazuje, że wg twórców dokumentu pod pojęciem terroryzmu należy rozumieć agresywne ataki zaplanowane przez osoby indywidualne lub grupy zorganizowane, powodujące kosztowne zniszczenia mienia oraz utratę życia lub zdrowia wielu ludzi. Rozwój technologii cyfrowej, a tym samym mediów tradycyjnych (TV, radio, prasa) oraz *social mediów* (Facebook, Twitter, Instagram itp.) spowodował, że zasięg ich oddziaływania wzrósł wielokrotnie. Informacje o atakach na kluczowe obiekty przekazywane są w pierwszych minutach programów informacyjnych o największej oglądalności i udostępniane przez prywatne konta członków organizacji terrorystycznych, sympatyków lub postronnych osób na portalach społecznościowych. Źródeł zagrożenia dla dziedzictwa kultu-

⁷⁰ Polak uruchomił nad Koloseum drona. Spadł na zabytkowe schody, „Rzeczpospolita”, 15.09.2020 <https://www.rp.pl/Spoleszczenstwo/200919626-Polak-uruchomil-nad-Koloseum-drona-Spadl-na-zabytkowe-schody.html> (dostęp 23.03.2021). W obu przypadkach zabytki nie zostały uszkodzone, a ludzie nie odnieśli ran.

⁷¹ P. Ostaszewski, *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Warszawa 2010, s. 481.

⁷² Za: J. Barcik, T. Srogosz, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2014, s. 559. Konwencja – z powodu wybuchu II wojny światowej – nigdy nie weszła w życie.

⁷³ Art. 2.1 (b) Międzynarodowej konwencji o zwalczaniu finansowania terroryzmu z 09.12.1999 r. (Dz.U. z 2004 r. Nr 263, poz. 2620).

rowego należy upatrywać tu w przekonaniach i aktywności tak zorganizowanych grup terrorystycznych, jak i indywidualnych osób dokonujących samodzielnie ataków (tzw. „samotne wilki”).

Atak terrorystyczny może przyjąć szereg form: bezpośrednio podłożenie ładunku wybuchowego, zajęcie budynku połączone z grabieżą cennych przedmiotów, wtargnięcie i wzięcie zakładników spośród osób obecnych w obiekcie lub pracowników podczas organizowanych wydarzeń. Działaniom tym najczęściej towarzyszy użycie broni palnej, lecz mogą zostać przeprowadzone także poprzez rozpylenie substancji chemicznej lub biologicznej wewnątrz obiektu, zatrucie wody lub żywności bądź uszkodzenie instalacji. Zamachowcy mogą wykorzystać np. przesyłkę pocztową (list, paczka) zawierającą środek chemiczny czy mały obiekt latający (dron). Atak może być także pozorowany, jak zgłoszenie telefoniczne o dokonaniu danego czynu np. podłożeniu urządzenia wybuchowego.

W ostatnich dekadach dobra kultury są coraz częstszym celem ataków ugrupowań terrorystycznych, które niszczą je za pomocą materiałów wybuchowych, podpałek czy grabieży dla zysku finansowego. Dotyczy to zarówno dóbr nieruchomości, jak i ruchomych.

W roku 2001 światowe media przekazały informację o zniszczeniu pomników Buddy w Afganistanie, w prowincji Bamiyan. Talibowie ostrzelali je z broni artyleryjskiej, a gdy to okazało się niewystarczające – zdetonowali ładunki wybuchowe⁷⁴. Podobnego aktu, wymierzonego przeciwko posągom Buddy, próbowali dokonać Talibowie w Pakistanie w roku 2007. Zamierzając wysadzić obiekt podłożyli materiał wybuchowy, lecz na tyle niedokładnie, że akcja zakończyła się jedynie odłupaniem fragmentów rzeźby⁷⁵.

Od 2014 r. członkowie ISIS prowadzili na terenach należących do Syrii i Iraku zmasowaną akcję unicestwienia zabytków oraz innych przejawów kultury, niezgodnych z ich przekonaniami. Zachęcali nawet do wysadzenia piramid w Egipcie⁷⁶. Podjęta przez nich zmasowana akcja przeciwko społecznościom zamieszkującym opanowane przez nich tereny miała charakter czystek kulturowych. Jednocześnie pozyskiwane ruchome dobra kultury były przemycane i sprzedawane za granicą,

⁷⁴ J. Han, M.R. Bawary, A. Bruno, *The Bamiyan Buddhas issue of reconstruction*, „World Heritage Review” 2018, nr 86, s. 40–45.

⁷⁵ W. Jagielski, *Pakistańskim talibom nie udało się zniszczyć skalnego posągu Buddy*, 14.07.2007, <http://wyborcza.pl/1,86669,4486293.html> (dostęp: 18.03.2021).

⁷⁶ S. Arlak, *Państwo Islamskie chce zniszczyć piramidy egipskie i posąg Sfinksa*, „Polska Times”, 9.06.2016, <https://polskatimes.pl/panstwo-islamskie-chce-zniszczyc-piramidy-egipskie-i-posag-sfinksa/ar/10089614> (dostęp 20.03.2021).

zasilając w znaczny sposób budżet organizacji. Zniszczono. Palmirę⁷⁷, Mosul⁷⁸, Hatrę⁷⁹, Nimrud⁸⁰ oraz tysiące innych miejsc i ograbiono wiele stanowisk archeologicznych.

Dobra kultury zlokalizowane w bliskiej odległości od celu zamierzonego ataku lub stanowiące symbol określonej kultury czy narodu doznają uszczerbku także poprzez działania niezaplanowane. Celem staje się wówczas dana kultura i naród. Zniszczenie takiego obiektu jest swoistym komunikatem dla świata o zadaniu ciosu oraz zwycięstwie nad przeciwnikiem. Im ważniejszy, cenniejszy obiekt, tym rozgłos światowy oraz strach społeczny będą większe, a to przecież stanowi cel ugrupowań terrorystycznych.

Poza fizycznymi zniszczeniami czy podpaleniami obiektów nieruchomości i ruchomych poważnym zagrożeniem dla dziedzictwa kulturowego jest grabież, połączona z przemytem i sprzedażą. Przygotowana, systematyczna i zorganizowana działalność nastawiona jest na maksymalne wykorzystanie potencjału ekonomicznego pojedynczych odnajdywanych obiektów. Na terenie Iraku oraz Syrii od czasu wojny w Zatoce Perskiej grasują zorganizowane grupy, wydobywające artefakty ze stanowisk archeologicznych. Używany do tego ciężki sprzęt: koparki, spychacze, łomy czy łopaty niszczą nieodwracalnie substancję zabytkową⁸¹. „**Bojownicy ISIS** oddają marmurowe rzeźby, wazy i inne cenne dzieła sztuki w zamian za broń. Pochodzi ona, jak twierdzi autor relacji, z Mołdawii i Ukrainy, a sprowadzana

⁷⁷ K. Shaheen, *Isis destroys tetrapylon monument in Palmyra*, „The Guardian”, 20.01.2017, www.theguardian.com/world/2017/jan/20/isis-destroys-tetrapylon-monument-palmyra-syria (dostęp: 23.03.2021); UNESCO, *Director-General Irina Bokova firmly condemns the destruction of Palmyra's ancient temple of Baalshamin*, Syria, 09.09.2015, <https://en.unesco.org/news/director-general-irina-bokova-firmly-condemns-destruction-palmyra-s-ancient-temple-baalshamin> (dostęp: 27.03.2021).

⁷⁸ ISIS wysadziło w powietrze wielki meczet w Mosulu. „Popelnili kolejną historyczną zbrodnię”, Polskie Radio, 22.06.2017, <https://www.polskieradio24.pl/5/3/Artykul/1780124,ISIS-wysadziło-w-powietrze-wielki-meczet-w-Mosulu-Popelnili-kolejna-historyczna-zbrodnię> (dostęp: 27.03.2021). Rozmiar dokonanych zniszczeń można ocenić korzystając z interaktywnej mapy: <https://uwb.maps.arcgis.com/apps/View/index.html?apid=b62741e51a5a4c6faa5870677f959961> (dostęp 27.03.2021).

⁷⁹ M. Zagała, *Islamiści niszczą zabytki w Hatrze?*, 5.04.2015, <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/islamisci-niszczą-zabytki-w-hatrze/6dekby> (dostęp: 23.03.2021).

⁸⁰ M. Danti, S. Branting, T. Paulette, A. Cuneo, *Special report: On the destruction of the northwest Palace at Nimrud*, 5.05.2015, <https://www.asor.org/chi/reports/special-reports/on-the-destruction-of-the-northwest-palace-at-nimrud> (dostęp: 27.03.2021).

⁸¹ Obrót zrabowanymi zabytkami stanowił w Państwie Islamskim drugi po ropie składnik przychodu do budżetu, znacznie zasilając działalność tej organizacji. Szerz zob. P. Chlebowicz, *Działania ISIS wymierzone przeciwko światowemu dziedzictwu kulturowemu*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 43, s. 23–34.

jest za pośrednictwem rosyjskiej mafii. Broń sprzedają zaś klany kalabryjskie, a także mafijne gangi z Neapolu należące do Camorry. Transport drogą morską organizuje chiński świat przestępczy, dysponujący statkami i kontenerami. Zabytki sprzedawane są potem **nielegalnie** w Kalabrii⁸². Taka przestępczość zagraża dziedzictwu kulturowemu w dwóch wymiarach. Pierwszy ma podłoże ekonomiczne i sprowadza się do fizycznego niszczenia całych stanowisk oraz uszkodzania poszczególnych obiektów w celu rabunku i zagarnięcia, a następnie przemytu oraz nielegalnej sprzedaży prywatnym kolekcjonerom. Drugi wymiar związany jest z aspektem etycznym – utraty i wyniszczania tego, co stanowi szeroko pojęte świadectwo minionych epok. Jako cywilizacja tracimy przez to bezpowrotnie wiedzę o egzystencji naszych przodków – zwyczajach, wierzeniach, horyzontach poznania – oraz dowody potwierdzające umiejętności jakimi dysponowali.

Przestępstwa i wykroczenia przeciwko dobrom kultury są to czyny zabronione wobec dóbr kultury, określone w Kodeksie karnym⁸³ oraz ustawie z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁸⁴. Rozdział XXXV Kodeksu karnego wskazuje przestępstwa przeciwko mieniu, które odnoszą się również do obiektów zabytkowych. Należą do nich: przywłaszczenie cudzej rzeczy ruchomej (art. 278 § 1, 2 lub 5), kradzież (art. 278a § 1), kradzież z włamaniem (art. 279), kradzież z użyciem przemocy (art. 280), kradzież rozbójnicza (art. 281) z wymuszeniem rozbójniczym (art. 282), przywłaszczenie (art. 284 §1 lub 2), oszustwo (286 § 1 lub 2), zniszczenie lub uszkodzenie rzeczy (art. 288 § 1 lub 3) zabór pojazdu, jeśli ten jest zabytkowy (art. 289 § 1–2 lub 3), zniszczenie drzewa – pomnika przyrody (art. 290 § 1)⁸⁵, paserstwo (art. 291 § 1), paserstwo nieумыślnie (art. 292 § 1)⁸⁶.

Planowany udział polskich wojsk w misjach poza granicami kraju – w Iraku i Afganistanie – oraz związana z tym konieczność dostosowania polskiego prawa do ratyfikowanej Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych

⁸² Broń za zrabowane dzieła sztuki. *Włoski dziennik ujawnia jak mafia handluje z IS*, 16.10.2016, <http://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/533347,bron-za-zrabowane-dziela-sztuki--wloski-dziennik-ujawnia-jak-mafia-handluje-z-is.html> (dostęp: 27.03.2021).

⁸³ Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1444 ze zm.).

⁸⁴ Ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.).

⁸⁵ Zgodnie z art. 127 pkt 2 lit. a) ustawy z 16.04.2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1098 ze zm.) karze aresztu lub grzywny podlega ten, kto umyślnie narusza zakazy obowiązujące w stosunku do pomników przyrody.

⁸⁶ Do przestępstw w stosunku do dóbr o szczególnym znaczeniu dla kultury odnoszą się regulacje art. 295 i 296 Kodeksu karnego.

w razie konfliktu zbrojnego z 1954 r.⁸⁷ przyczyniły się do wprowadzenia w uchwalonym w 1997 r. Kodeksie karnym przepisów dotyczących przestępstw przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstw wojennych (rozdział XVI). Tym samym rozszerzono katalog czynów zabronionych m.in. o przestępstwa przeciwko dobrom kultury na terenie okupowanym lub na którym toczą się działania zbrojne (art. 125) i o używanie w czasie działań zbrojnych niezgodnie z prawem znaku ochrony zabytków (art. 126 § 2)⁸⁸.

Ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zawiera katalog czynów zabronionych wobec dóbr kultury. Są nimi:

- uszkodzenie lub niszczenie zabytku (art. 108),
- wywiezienie zabytku bez zezwolenia lub nie przywiezienie go w terminie udzielonego pozwolenia (art. 109),
- fałszowanie zabytku (art. 109a) i wprowadzenie go do obrotu (art. 109b),
- niezabezpieczenie zabytku – przez właściciela lub posiadacza – w należyty sposób przed uszkodzeniem, zniszczeniem, zaginięciem lub kradzieżą (art. 110),
- niepowiadomienie właściwego urzędu o dokonanych odkryciach zabytku (art. 115) lub zabytku archeologicznego (art. 116),
- umieszczanie na zabytku wpisanym do rejestru urządzeń technicznych, tablic lub urządzeń reklamowych (art. 118)⁸⁹

Cyberzagrożenia. Technologiczny rozwój współczesnego świata oraz ściśle z nim związany rozwój Internetu spowodowały powstanie, niejako równoległego, świata ludzkiej aktywności w cyberprzestrzeni. Szybkość komunikacji oraz ilość przekazywanych informacji, prostota korzystania z szeregu aktywności oraz niezbędna już obecność w sieci powodują, iż z każdym rokiem wachlarz dostępnych usług oraz produktów poszerza się, oferując nowe rozwiązania. Coraz więcej urządzeń oraz usług wiąże się z wykorzystywaniem sieci internetowej. Począwszy od tych wykorzystywanych na domowy użytek (alarm domowy, ogrzewanie, lodówki), poprzez usługi (konta bankowe, pocztowe, udzielanie kredytów, rezerwacje

⁸⁷ Art. 28 Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej konwencji oraz protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze 14.05.1954 (Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212, załącznik).

⁸⁸ Szerzej na ten temat: K. Zalaszińska, K. Zeidler, *Wykład Prawa ochrony zabytków*, Warszawa-Gdańsk 2015; K. Zeidler, *Zabytki prawo i praktyka*, Gdańsk-Warszawa 2017; K. Zeidler, M. Trzciński, *Wykład prawa dla archeologów*, Warszawa 2009; A. Gerecka-Żołyńska, *Rozważania wokół współczesnych problemów karnoprawnej i karnoprosesowej ochrony zabytków*, [w:] *Wokół problematyki prawnej zabytków i dzieł sztuki*, red. W. Szafranski, Poznań 2007, t. 1, s. 131–141.

⁸⁹ Szerzej nt. przestępstw przeciwko dobrom kultury w rozdziale 6.

hoteli, środków podróży, biletów, zakupy), edukację (studia on-line, konferencje, realizacja hobby), po serwisy informacyjne, fora, serwisy społecznościowe oraz szeroko rozumianą kulturę. Wykorzystanie sieci internetowej umożliwia zwiedzanie wystaw muzealnych, oglądanie zbiorów, podziwianie budowli, uczestniczenie w koncertach czy zwiedzanie obiektów zabytkowych *on-line*. Jednak obok szeregu udogodnień jakie daje możliwość korzystania z potencjału sieci, istnieje wiele bardzo ściśle związanych z nimi zagrożeń. Przykładem może być użytkowanie komputera w pracy zawodowej do aktywności prywatnej. Konsekwencje mogą prowadzić do strat finansowych, zniszczenia lub kradzieży danych (w tym danych osobowych i wrażliwych), do pozbawienia właściciela lub użytkownika kontroli nad posiadanymi urządzeniami podłączonymi do Internetu, a nawet do zniszczenia tych urządzeń. W publikacji *Bezpieczeństwo międzynarodowe w XXI wieku* dr hab. Miron Łakomy wskazuje katalog ataków komputerowych⁹⁰. Wśród nich można wymienić m.in.

- *phishing* to rozsyłanie e-maili by otrzymać wrażliwe informacje lub spowodować odwiedzenie przez nich zainfekowanych stron www;
- *spear-phishing* sprowadza się do wysyłania wiadomości e-mail zawierających zainfekowane złośliwe oprogramowanie. Odbiorcami takich wiadomości są precyzyjnie określone osoby
- *water holing*, którego zasadniczym celem jest pisanie nowych stron internetowych lub przejmowanie już istniejących. Działanie takie ma za cel oszukać bądź zainfekować sprzęt użytkowników je odwiedzających;
- wykorzystywanie oprogramowania typu *ansomware*, który ma za cel wymusić na użytkowniku danego sprzętu określoną kwotę okupu na rzecz cyberprzestępcy. Póki tego nie zrobi, zainfekowany sprzęt jest zablokowany i niezdatny do użytkowania⁹¹.
- ataki z użyciem szkodliwego oprogramowania,
- cyberataki na infrastrukturę teleinformatyczną,
- oszustwa internetowe,
- kradzieże tożsamości,
- modyfikację bądź zniszczenie danych,
- blokowanie dostępu do usług,
- spam,
- ataki socjotechniczne (np. poprzez podszywanie się pod znaną osobę lub instytucję).

⁹⁰ M. Łakomy, *Bezpieczeństwo teleinformatyczne (cyberbezpieczeństwo)* [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe w XXI wieku*, red. R. Zięba, Warszawa 2018, s. 58–59.

⁹¹ *Ibidem*.

W aspekcie obiektów zabytkowych lub instytucji – przechowujących, udostępniających, magazynujących czy prowadzących działania ratownicze – powyższe zagrożenia mogą przybierać postać m.in. próby kradzieży haseł dostępu, obejścia i odłączenia systemów bezpieczeństwa, próby przejęcia danych osobowych pracowników, hakerskich ataków na strony internetowe instytucji kultury lub ministerstw czy organizacji międzynarodowych lub wysyłania zainfekowanych wiadomości e-mail do pracowników lub bezpośredniej instalacji wirusów.

Zagrożenia dla dziedzictwo podwodnego – w konwencji UNESCO z 2001 roku dziedzictwo to określone zostało jako „wszelkie ślady egzystencji ludzkiej mające charakter kulturowy, historyczny lub archeologiczny, które pozostawały lub pozostają całkowicie lub częściowo pod wodą, okresowo lub stale, przez co najmniej 100 lat, w tym:

- (i) stanowiska, budowle, obiekty, artefakty oraz szczątki ludzkie, wraz z ich kontekstem archeologicznym i przyrodniczym;
- (ii) statki, samoloty oraz inne pojazdy lub ich części, ładunek lub inna zawartość wraz z ich kontekstem archeologicznym i przyrodniczym; oraz
- (iii) przedmioty o charakterze prehistorycznym⁹².

Eksploatacja świata podwodnego ekscytuje człowieka od stuleci. Jednak granicę, której nie był w stanie przekroczyć stanowiły techniczne i biologiczne ograniczenia związane z dostępem powietrza oraz poziomem ciśnienia atmosferycznego panującego pod wodą. Gwałtowny rozwój nauki, techniki oraz mediów jaki nastąpił w ostatnich dziesięcioleciach przyspieszył również wzrost liczby zainteresowanych penetracją świata podwodnego⁹³. Sprzyjają temu spadające ceny kursów i sprzętu nurkowego oraz szeroka dostępność ofert biur podróży i organizatorów indywidualnych. Również postęp technologiczny i przemysłowy rodzi potrzebę wprowadzania szeregu inwestycji, które naruszają dna mórz i oceanów. Rozwój kontaktów handlowych pomiędzy kontynentami zwiększa natężenie ruchu wielkich statków transportowych. Obok niego wzrasta też intensywność morskiego ruchu turystycznego. Także połów ryb przy wykorzystaniu trałowania dennego – polegającego na zarzuceniu obciążonej wielkiej sieci, która opada

⁹² Art. 1. Konwencji UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego, sporządzonej w Paryżu 2.11.2001 r. (Dz.U. z 2021 r. poz. 1302).

⁹³ Na temat zagrożeń dziedzictwa podwodnego: *Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Perspektywa prawna i kryminologiczna*, red. W. Pływaczewski, B. Gadecki, Warszawa 2015, s. 25; I. Pomian, *Kilka słów o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego w polskiej strefie Bałtyku*, [w:] *Stop przestępczości przeciwko dziedzictwu. Dobre praktyki i rekomendacje*, red. L. Ramskjær, A. Nyhamar, A. Chabiera, M. Aniszewski, Warszawa 2011, s. 69–74; Z. Kobyliński, *Konwencja o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego*, „Ochrona Zabytków” 2002, nr 2, s. 142–151.

na dno i jest włączona za płynącym statkiem, zbierając wszystko, co spotka na swojej drodze – sprawia, że zniszczeniu ulega nie tylko rafa koralowa, ale także wraki, ruiny starożytnych miast, czy inne zatopione przedmioty.

Duży problem stwarza także konserwacja wyciągniętych z wody obiektów zabytkowych oraz brak środków finansowych na prowadzenie badań i zabezpieczenia. Należy pamiętać, iż zabytki zalegające dziesiątki lub setki lat na dnie zbiorników wodnych przetrwały tam w specyficznych warunkach, bez dostępu słońca i tlenu. W momencie podjęcia próby ich wydobycia następuje zmiana ciśnienia, co ma kolosalny wpływ na strukturę obiektu. Również zaniedbania towarzyszące osuszaniu z wchłoniętej wilgoci mogą stać się przyczyną pęknięcia, rozwarstwiania czy kruszenia się obiektów ceramicznych i drewnianych. Konieczne jest bardzo szybkie nadszczenie ich dostosowaną do rodzaju zabezpieczanego materiału substancją płynną, wnioskującą w szczeliny, a następnie osuszanie w komorze próżniowej, co zatrzymuje oddziaływanie czynników atmosferycznych oraz rozwój mikroorganizmów. Podobne zastosowanie ma technika zamrażania mniejszych obiektów. Zabezpieczenie, konserwacja i ochrona obiektów zatopionych na dnie zbiorników morskich wymaga szczególnych umiejętności, szybkich reakcji i konieczności przewidywania konsekwencji podejmowanego działania

Tworząc katalog czynników mogących zagrozić temu specyficznemu rodzajowi materialnego dziedzictwa kulturowego, można wskazać m.in.:

- niekontrolowany dostęp do wraków i zalanych budowli;
- rybołówstwo na skalę przemysłową;
- nielegalne wydobycie obiektów;
- aktywność poszukiwaczy skarbów;
- środowisko naturalne – sól, prądy morskie, woda;
- inwestycje budowlane: budowa portów, gazociągów, rurociągów, platform wiertniczych;
- wydobycie surowców naturalnych (ropy i gazu) z dna morskiego,
- ingerencję mechaniczną w strukturę dna morskiego;
- kradzieże;
- wandalizm;
- katastrofy naturalne;
- chemiczne i jądrowe zanieczyszczenie wód;
- transport dużych jednostek pływających (kontenerowce, masowce, tankowiec);
- awarie przemysłowe zakładów zlokalizowanych przy nabrzeżu.

2.3. Działania w czasie konfliktu zbrojnego

Zagrożenia w okresie wojny – towarzyszą dobrom kultury od czasów najdawniejszych. Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego definiuje wojnę jako „konflikt zbrojny między państwami, blokami państw, narodami lub klasami społecznymi, kontynuacja polityki środkami przemocy w celu osiągnięcia określonych interesów politycznych, ekonomicznych lub ideologicznych”⁹⁴. Każde działanie militarne naraża na uszkodzenia i zniszczenia zarówno dobra ruchome jak i nieruchome, niezależnie od tego czy ma ono charakter lokalny, czy stanowi konsekwencję sporu międzynarodowego.

Od najdawniejszych czasów ludzkość jest świadkiem niszczenia i uszkadzania dóbr kultury, które jest pokłosiem prowadzonych walk zbrojnych. Czynnikiem generującym takie działania były bez wątpienia: chęć moralnego pokonania ducha walki przeciwnika, ukaranie go, zdobycie cennych łupów, totalne zniszczenie dóbr pokonanego, by nie miał do czego wracać po zakończonym konflikcie. Wraz z rozwojem techniki wojennej oraz nauki i sztuki, wśród teoretyków prawa, filozofów oraz dowódców wojskowych wzrastała świadomość potrzeby ochrony obiektów kultury. Pojawiały się koncepcje ich ochrony oraz zasady odzyskiwania utraconych obiektów ruchomych po zakończeniu prowadzonej wojny⁹⁵. Wraz z nastaniem XX wieku ludzkość doświadczyła dwóch wielkich wojen światowych⁹⁶, konfliktu na Bałkanach, wojen w Afganistanie, Iraku oraz dziesiątek konfliktów lokalnych. Światowe dziedzictwo kultury poniosło straty w każdym z nich. Niespotykana wcześniej brutalność towarzyszy konfliktom w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie. Wśród ogromu zniszczonych i uszkodzonych w ostatnich latach obiektów trudno wskazać reprezentatywne przykłady. Jednak należy zatrzymać się w tym miejscu nad zniszczonym Starym Miastem w Dubrowniku, ostrzeliwanym świadomie z broni

⁹⁴ Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego, red. W. Łepkowski, Warszawa 2002, s. 156.

⁹⁵ S. E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław-Kraków, 1958.

⁹⁶ W ostatnich latach wydano wiele publikacji na temat zniszczeń dokonanych w czasie obu tych wojen, np. B. Fabiani, *Ocalić sztukę. Włochy podczas II wojny światowej*, Warszawa 2019; R. M. Edsel, *Na ratunek Italii. Zdążyć ocalić skarby sztuki przed nazistami*, Warszawa 2013; L.H. Nicholas, *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej rzeszy i podczas II wojny światowej*, Poznań 2016, R. M. Edsel, B. Witter, *Obrońcy dzieł sztuki. Alianci na tropie skradzionych arcydzieł*, Wrocław 2009.

artyleryjskiej podczas wojny w byłej Jugosławii⁹⁷. Wojska chorwackie podczas walk wysadziły Stary Most w Mostarze 9 .11.1993 r.⁹⁸ Setki obiektów zrujnowano w okresie walk w syryjskim Aleppo. Wśród nich można wskazać zniszczony w roku 2012 Wielki Meczet Umajjadów, zburzony rok później jego 45-metrowy minaret (zbudowany w 1090 r.) oraz świątynię z XIII w., z umieszczonym w jej wnętrzu grobem św. Zachariasza⁹⁹. Zdewastowany i spalony został także m.in. XVII-wieczny suk Al-Madina, będący największym w historii zadaszonym targowiskiem na świecie, biblioteka z tysiącami rzadkich manuskryptów czy średniowieczna cytadela wzniesiona na wzgórzu, które do celów obronnych wykorzystywane było już 3 tys. lat p.n.e.¹⁰⁰ W trakcie konfliktu w Mali, przez islamistów związanych z Al-Kaidą zostało zniszczone 14 z 16. starożytnych grobowców w Timbuktu¹⁰¹. Czyn ten uznano za zbrodnię wojenną. Dowódca grupy, który wydał rozkaz został oskarżony i postawiony przez sądem¹⁰². Spustoszenia dotknęły także Irak, gdzie m.in. ograbiono Muzeum Narodowe w Bagdadzie¹⁰³. Prowadzona przez ISIS na terenie Iraku i Syrii czystka kulturowa oraz towarzyszący jej przemyt ruchomości degradują tamtejsze dziedzictwo w sposób niespotykany nigdzie wcześniej

Analiza działań prowadzonych przeciwko dobrom kultury w trakcie konfliktów zbrojnych pozwala zidentyfikować skalę zagrożeń, na jakie wystawione zostają te obiekty Najważniejsze dotyczą uszkodzeń i zniszczeń mechanicznych:

- obiektów nieruchomych (budynków) – na skutek bezpośredniego użycia bomb lotniczych, rakiet burzących, pocisków (artyleryjskich, moździerzowych), a także ładunków wybuchowych. Obiekty niszczy

⁹⁷ M. Marcinko, *Stare Miasto jako cel ataku podczas oblężenia Dubrownika w latach 1991 – 1992 w świetle międzynarodowego prawa humanitarnego*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kultury w konfliktach zbrojnych w świetle prawa międzynarodowego i krajowego. 60 lat konwencji haskiej i 15 lat jej protokołu II*, red. E. Mikos-Skuza, K. Sałaciński, Warszawa 2015.

⁹⁸ P. Osmólski, *Muzeum Starego Mostu w Mostarze*, 19.05.2019, <https://www.osmol.pl/muzeum-starego-mostu-w-mostarze/> (dostęp: 20.03.2021).

⁹⁹ Zachariasz, kapłan opisany w Ewangelii wg św. Łukasza (Łk 1, 5–25, 57–64), był ojcem Jana Chrzciciela.

¹⁰⁰ A. Kamal, *Zniszczone dziedzictwo Syrii*, „Global Voices”, 2.12.2017, <https://pl.globalvoices.org/2017/12 /zniszczone-dziedzictwo-w-syrii/#> (dostęp: 20.03.2021).

¹⁰¹ BZ., K., *Islamista o niszczeniu starożytnych zabytków: wybaczenie, złądziłem*, TVP.INFO, 22.08.2018, <https://www.tvp.info/26645063/oskarzony-w-sprawie-zniszczenia-grobowcow-w-timbuktu-przyznal-sie-do-winy> (dostęp: 20.03.2021).

¹⁰² M. Krakowska, *Niszczenie zabytków zbrodni wojenną*, 27.08.2016, <https://bezprawnik.pl/niszczenie-zabytkow-zbrodnia-wojenna/> (dostęp: 20.03.2021).

¹⁰³ M. Bogdanos, W. Patrick, *Złodzieje z Bagdadu*, Warszawa 2006.

się w celu uniemożliwienia ich wykorzystania przez przeciwnika, zburzenia wraz z instalacjami znajdującymi się wewnątrz, wykorzystania powstałego w wyniku wybuchu gruzu do zabarykadowania pobliskiego pasa komunikacyjnego, zlikwidowania przeciwnika będącego wewnątrz lub w wyniku pomyłki;

- dokonywanych przez atakowanie celów naziemnych przez samoloty bojowe¹⁰⁴;
- obiektów wykorzystywanych jako bazy wojskowe, magazyny na broń lub jako zaplecze logistyczne dla wojsk stron walczących;
- lokalizowanie celów wojskowych w pobliżu dóbr kultury
- elewacji budynków, elementów dekoracji zewnętrznej, wyposażenia wewnętrznego, obiektów ruchomych wewnątrz budynków – wskutek prowadzonych bezpośrednich walk ulicznych z użyciem broni maszynowej, pocisków moździerzowych, granatów;
- powstałych w efekcie drgań i wstrząsów podłoża oraz fundamentów budynków, spowodowanych m.in. lądowaniem i startami helikopterów, wybuchami bomb;
- powodowanych wybuchem gazu, pożarem wewnątrz budynków itp., w następstwie uszkodzeń instalacji, powstałych na skutek bombardowania, ostrzału lub walk bezpośrednich;
- w wyniku podpalenia zbiorów w muzeach i archiwach, książek, manuskryptów, rękopisów, map w bibliotekach czy obrazów w muzeach;
- będących efektem użycia substancji chemicznych i promieniowania jądrowego wykorzystywanych w działaniach bojowych;
- dokonanych na ruchomych obiektach, z uwagi na niedostateczne ich zabezpieczenie;
- w efekcie dokonywania aktów wandalizmu, od malowania graffiti na ścianach obiektów, zabierania fragmentów cegieł, tabliczek, figurek na pamiątki, po akty dokonywane za pomocą łomów, wiertarek, dłut, łopat;
- z powodu dokonywania działań odwetowych;
- będących efektem nieprawidłowo przeprowadzonej ewakuacji lub pakowania, jak również fizycznego uszkodzenia doznanego w czasie transportu.

Do innych najczęściej występujących w warunkach konfliktu zagrożeń zalicza się utratę ruchomych dóbr kultury:

---

¹⁰⁴ M. J. Dougherty, *Nowoczesne uzbrojenie lotnicze Podwieszenia – Taktyka – Technika*, Warszawa 2010, s. 13–19.

- poprzez bezprawne ich przywłaszczenie, grabież, kradzież¹⁰⁵;
- na skutek przejścia w czasie działań wojennych przez oddziały nieprzyjaciela;
- będące efektem zaniechania obowiązków ochrony przez okupanta na terenie okupowanym;

Powyższy katalog zagrożeń, jakim mogą ulec dobra kultury w czasie konfliktu zbrojnego nie stanowi zbioru zamkniętego. Skala niebezpieczeństw i zagrożeń rozszerza się wraz z fizycznymi i technicznymi możliwościami człowieka oraz rozwojem metod i środków prowadzenia działań zbrojnych.

Zagrożenia, jakim podlegać mogą obiekty zabytkowe w czasie pokoju wynikają zarówno z oddziaływania środowiska naturalnego, jak również z działań podejmowanych – świadomie lub nieświadomie – przez człowieka. Do niszczenia obiektów ruchomych i nieruchomych przyczyniają się czynniki atmosferyczne (deszcz, wiatr, nasłonecznienie, temperatura), aktywność roślin i zwierząt, klęski żywiołowe (pożar, powódź, osunięcia i trzęsienia ziemi), Zagrożenia powodowane przez człowieka, będące efektem nieświadomych działań to: możliwe uszkodzenia obiektów zabytkowych znajdujących się pod warstwą nawierzchniową ziemi w czasie prowadzonych prac rolnych, wykorzystywanie elementów jako budulca, nieodpowiednia struktura służb ochrony, zbyt mały zasób wiedzy osób odpowiedzialnych za ochronę oraz niewystarczające środki finansowe. Obiekty zabytkowe są także niszczone i uszkodzane przez ludzi w sposób świadomy. Wśród takich zachowań sytuują się m.in.: przemyt, fałszerstwa, samowolne rozbiórki, inwestycje infrastrukturalne będące następstwem rozwoju cywilizacyjnego, prowadzona polityka kulturalna państwa (rządowa i samorządowa), niekontrolowana turystyka. Sytuacje kryzysowe i konflikt zbrojny generują odrębny katalog zagrożeń – występujących nagle, niespodziewanie i wymuszających stworzenie specjalnych procedur ochrony. Zapewnienie bezpieczeństwa obiektom ruchomym i nieruchomym w takich warunkach jest możliwe i jest realizowane. Do kluczowych kwestii należy nie tylko posiadanie wiedzy na temat zagrożenia, ale i umiejętność przewidzenia jego nadejścia. Narzędzi do realizacji ochrony dóbr kultury dostarczają przepisy prawa, a przykładów – praktyka.

---

¹⁰⁵ *Bezpieczne muzeum...*, s. 288–291.

Pytania kontrolne:

- 1.** Wskaż zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego jakie mogą wystąpić w sytuacji kryzysowej.
- 2.** Określ zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego występujące w czasie konfliktu zbrojnego.
- 3.** Określ i uzasadnij, które z zagrożeń wynikających z działalności człowieka stanowi największe, a które najmniejsze zagrożenie dla dziedzictwa kulturowego.
- 4.** Wskaż czynniki zagrażające ruchomym dobrom kultury.
- 5.** Wybierz dowolny obiekt zabytkowy, dokonaj analizy jego otoczenia i określ czynniki mu zagrażające.

ROZDZIAŁ 3.

Podwodne dziedzictwo kultury

3.1. Skala zjawiska

Wody obejmujące oceany (71% powierzchni Ziemi) oraz wody śródlądowe wraz z ich wybrzeżami od początków dziejów człowieka stanowiły źródło pozyskiwania pożywienia, szlaki migracyjne i handlowe a wreszcie miejsca stałego osadnictwa i tworzenia wielkich cywilizacji. Pozostałością tysięcy związków ludzi z wodą jest podwodne dziedzictwo kulturowe, które obejmuje wszelkie ślady mające charakter kulturowy, historyczny lub archeologiczny. Wielokrotne w dziejach powolne klimatyczne zmiany poziomu morza lub lokalne sejsmiczne powodowały, że nawet typowo lądowe dziedzictwo kulturowe znaleźć można na dnie morskim. Należą do niego prawdopodobne ślady prehistorycznych migracji wzdłuż wybrzeży morskich (azjatycko-amerykańska Beringia), pozostałości osadnictwa neolitycznego na dnie Morza Czarnego, Morza Północnego (Doggerland), w Azji Południowowschodniej (Sundaland)¹, czy starożytnego handlowego miasta portowego Pawlopetri (południe Peloponezu) sprzed 5 000 lat, ruiny egipskiej Aleksandrii² albo też nowożytnego jak jamajski Port Royal, który znalazł się pod wodą w 1692 r. Podobne zjawiska dotyczą także stanowisk na lądzie stałym ze strony wód śródlądowych, wśród których najpowszechniej znana jest osada obronna w Biskupinie na Jeziorze Biskupińskim, datowana na 748 r. p.n.e.

O rozmiarach dziedzictwa podwodnego świadczy już sama liczba wraków statków spoczywających na dnie, która według UNESCO wynosi trzy

---

¹ Na francuskim wybrzeżu Morza Śródziemnego znajduje się Jaskinia Cosquera z unikalnymi prehistorycznymi rysunkami naskalnymi, datowanymi 25 000–17 000 p.n.e., do której wejście znajduje się pod powierzchnią, na głębokości 37 metrów, natomiast rysunki – powyżej poziomu wody. Innym przykładem są cenotes w Meksyku, nie tylko ze starożytnymi artefaktami ale także najstarszym ludzkim szkieletem jaki kiedykolwiek znaleziono w obu Amerykach. Za: *Submerged structures: Human settlements, caves and wells*, www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/underwater-cultural-heritage/ruins-caves-and-wells/ (dostęp: 22.03.2021).

² Tylko w basenie Morza Śródziemnego znajduje się około 150 zatopionych osad; zob. *ibidem*.

miliony³. Odnosi się ona do całej historii ludzkiej cywilizacji związanej z wodą, poczynając od najstarszej dłubanki z pojedynczego pnia sprzed 10 tys. lat⁴, poprzez najstarszy odnaleziony wrak w pełni morskiego statku handlowego *Uluburun* sprzed blisko 3,5 tys. lat⁵, aż po współczesne. Do najgłośniejszych w dziejach należą m.in. wraki mongolskiej floty Kubilaj-cha z 1274 i 1281 r., wraki Wielkiej Armady zatopione w 1588 r., hiszpańskich galeonów wypełnionych kruszcami z Nowego Świata, czy też hanzeatyckich kog spoczywających na dnie Morza Północnego i Bałtyku. Bardziej współczesne to RMS *Titanic* oraz tysiące wraków okrętów i statków handlowych utraconych podczas dwudziestowiecznych wojen, wśród których są również polskie⁶.

Bardzo bogate pod względem podwodnego dziedzictwa kulturowego jest Morze Bałtyckie, w którego wodach jak się szacuje istnieje blisko 100 tys. śladów mających charakter kulturowy, historyczny lub archeologiczny, w większości wraków statków⁷. Na polskich obszarach morskich dotychczas odkryto 59 wraków o historycznej wartości⁸ i 35 wraków, które wymagają badań w celu oceny ich wartości historycznej oraz inne podwodne stanowiska archeologiczne (np. średniowieczny port w Pucku), w tym także ślady osadnictwa prehistorycznego⁹. Trzy wraki z okresu II wojny światowej

³ Charles Hocking policzył w sposób niepełny, że tylko w okresie 1824–1962 zatonięły 12 542 statki i okręty. C. Hocking, *Dictionary of Disasters at Sea During the Age of Steam, Including Sailing Ships and Ships of War Lost in Action, 1824–1962*, Lloyd's Register of Shipping, 1st ed., 1.01.1969; <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage/underwater-cultural-heritage/wrecks/> (dostęp: 16.02.2021).

⁴ Za najstarszą uznawana jest wykonana z jednego pnia dłubanka z *Pesse* w Holandii, której datę powstania na podstawie datowania węglowego oceniono na lata pomiędzy 8 040 a 7 510 p.n.e.; zob. J.R. Beuker, M.J.L.Th. Niekus, *De Kano Van Pesse – De Bijl Erin*, 1997, <http://www.archeoforum.nl/Pesse1.html> (dostęp: 16.02.2021).

⁵ *Uluburun*, który datowany jest na późną epokę brązu, odnaleziony został w 1982 r. u wybrzeży południowo-zachodniej Turcji wraz z ładunkiem złota, srebra, klejnotów, miedzi, cyny, narzędzi i broni. Wydobycie artefaktów wymagało 10 lat i 22 413 nurkowań; C. Pulak, *The Uluburun Shipwreck: An Overview*, „The International Journal of Nautical Archaeology” 1998, vol. 27(3), s. 18–224.

⁶ Szacuje się, że tylko podczas pierwszej wojny światowej zatonięło 10 tys. statków i okrętów. Podczas drugiej wojny światowej sama tylko Polska straciła około 43 okrętów i statków, na których zginęło około 700 marynarzy, nie zapominając o tysiącach więźniów obozów koncentracyjnych, w tym Polaków, zatopionych wraz ze statkami w 1945 r. (np. *Cap Arkona* na Zatoce Lubeckiej).

⁷ M. Matczak, J. Zaucha, S. Altwater, J. Turski, J. Witkowska, *The Baltic Maritime Heritage – spatial atlas*, Gdańsk 2019.

⁸ Niektóre z nich można zobaczyć w Wirtualnym Skansenie Wraków Zatoki Gdańskiej; Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku, <http://www.wsw.nmm.pl/>.

⁹ Ogółem w polskich obszarach morskich znajduje się około 500 wraków. *Między morzem a lądem. 100 lat Polskiej Administracji Morskiej*, Szczecin 2020, s. 106.

są chronionymi miejscami ostatniego spoczynku¹⁰. Zestawienie tych liczb z liczbą wraków o znaczeniu historycznym na Morzu Bałtyckim wskazuje w jak niewielkim stopniu polskie obszary morskie zostały przebadane (powierzchnia polskich obszarów morskich to około 7,5% powierzchni Bałtyku, a liczba wraków w tej przestrzeni to mniej niż 0,1% bałtyckich wraków historycznych), szczególnie w porównaniu z wodami skandynawskimi i niemieckimi. Bogate jest również podwodne dziedzictwo kulturowe na wodach śródlądowych Polski, zwłaszcza pojezierza Wielkopolski, Pomorza oraz Warmii i Mazur¹¹.

Przykłady odkrytych i przebadanych naukowo wraków to wyjątki, ponieważ spośród milionów wraków na dnie morskim jedynie około 10% zostało zlokalizowanych, a z tej liczby 10% zostało zbadanych lub przynajmniej odwiedzonych przez nurków, a zatem w sumie mniej niż 1% wszystkich. Wartość podwodnego dziedzictwa nie wynika głównie z samej wartości materialnej zatopionych „skarbów” ale z faktu, że wraki są kapsułami czasu, które właściwie zachowane i zbadane stają się nieocenionym źródłem wiedzy o przeszłości. A ponieważ nie jesteśmy w stanie wszystkich przebadać, to powinniśmy jak najwięcej zachować. Większość artefaktów długotrwale zanurzonych w wodzie, szczególnie morskiej, ulega gwałtownej degradacji jeśli po wydobyciu nie zostaną specjalistycznie zabezpieczone. Współcześnie zagrożenie dla podwodnego dziedzictwa rośnie ze względu na ułatwioną dostępność do aparatów do swobodnego nurkowania oraz coraz doskonalszych sonarów i pojazdów podwodnych. Poza amatorami pojawiają się wyspecjalizowane firmy poszukiwawcze, dysponujące dużymi środkami finansowymi i możliwościami technicznymi eksploracji dziedzictwa na znacznych głębokościach¹².

3.2. Prawo międzynarodowe i prawo morza

Współczesne prawo morza jest częścią prawa międzynarodowego i reguluje przede wszystkim stosunki prawne między państwami związane z korzystaniem z morza, w tym również w zakresie podwodnego dziedzictwa

¹⁰ M. Matczak (red.), *Analiza Uwarunkowań Zagospodarowania Przestrzennego Polskich Obszarów Morskich*, Gdańsk 2019.

¹¹ R. Kazimierzczak, *Karta Ewidencyjna Podwodnego Stanowiska Archeologicznego w teorii i praktyce*, „Kurier Konserwatorski” 2018, nr 15, s. 83–89.

¹² Doskonałym przykładem jest odnalezienie 1.09.1985 r. wraku *Titanica* na głębokości 3 802 m przez amerykańsko-francuską ekspedycję pod kierownictwem Roberta Ballarda i Jeana Luca Michela. Firma *RMS Titanic Incorporated*, która wyrokiem sądu w stanie Wirginia zapewniła sobie wyłączność, od 1987 r. wydobyła tysiące artefaktów. Zob. M.J. Aznar, O. Varmer, *The Titanic as Underwater Cultural Heritage: Challenges to its Legal International Protection*, „Ocean Development and International Law” 2013, vol. 44(1), s. 96–112.

kulturowego. Podstawowym źródłem międzynarodowego prawa morza, obok prawa zwyczajowego, jest Międzynarodowa konwencja o prawie morza z 10.12.1982 r. (dalej KoPM)¹³, która jest traktowana jako konstytucja mórz – tj. 71% powierzchni Ziemi. Do tej konwencji odwołują się i pozostają z nią zgodne wszystkie późniejsze umowy regulujące stosunki prawne związane z morzem. Dodatkowo umowa ta jest w dużej mierze kodyfikacją norm zwyczajowych, które mają zastosowanie do wszystkich podmiotów prawa międzynarodowego. Z tego powodu nawet państwa niebędące stroną KoPM w praktyce stosują się do jej norm (np. Stany Zjednoczone).

Normy międzynarodowego prawa morza są powiązane z poszczególnymi obszarami morskimi, których zasięg i granice są precyzyjnie zdefiniowane¹⁴. W mniejszym stopniu sprecyzowany został podział zakresu praw państw nadbrzeżnych i pozostałych w określonym obszarze morskim. Dotyczy to również praw państwa nadbrzeżnego w danym obszarze morskim i praw państwa powiązanego z dziedzictwem kulturowym (szczególnie prawo własności) spoczywającym na tym obszarze. Biorąc pod uwagę status prawny wód morskich, można w zasadzie wyróżnić dwie ich grupy (rys. 1). Pierwsza z nich to wody terytorialne (*territorial waters*), które obejmują wody wewnętrzne, wody archipelagowe i morze terytorialne. Druga grupa to wody międzynarodowe (*international waters*), do których zalicza się wody i obszary międzynarodowe ze szczególnymi prawami państwa nadbrzeżnego (strefa przyległa, wyłączna strefa ekonomiczna, szelf kontynentalny, strefa rybołówstwa) oraz wody i obszary międzynarodowe bez szczególnych praw państwa nadbrzeżnego, które są traktowane jako *res communis*

¹³ Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza, sporządzona w Montego Bay 10.12.1982 r. (Dz.U. z 2002 r. Nr 59, poz. 543, załącznik). Konwencja podpisana przez 119 państw weszła w życie 16.11.1994 r. Aktualnie ratyfikowana przez 168 państw (31.03.2021). Przystąpiły do konwencji również stowarzyszone z Nową Zelandią Wyspy Cooka a także wszystkie państwa bałtyckie i Wspólnota Europejska (1.04.1998). Nie ratyfikowały konwencji Stany Zjednoczone, które aktywnie uczestniczyły w pracach konferencji, lecz później odmówiły ratyfikacji podnosząc wątpliwości wobec rozwiązań części XI konwencji (Obszar). Nie jest stroną także Turcja. Jednak spośród wszystkich 152 państw nadbrzeżnych (z dostępem do morza) do marca 2021 r. KoPM ratyfikowało 139 państw, a zatem ponad 91%. W tej liczbie nie uwzględniono Azerbejdżanu, Kazachstanu i Turkmenistanu, które mają dostęp tylko do niepołączonego z oceanami Morza Kaspijskiego oraz Autonomii Palestyńskiej, która jeszcze nie została przekształcona w państwo, a ma prawie 45-kilometrowy dostęp do Morza Śródziemnego (Strefa Gazy) i jej wody nie mogą być traktowane jako terytorium bądź to Izraela, bądź to Egiptu. W porozumieniu z 1994 r. pomiędzy Izraelem a Organizacją Wyzwolenia Palestyny w sprawie Strefy Gazy i Jerycha, utworzono przylegającą do Gazy *Maritime Activity Zone*. Zob. F. Caffio, *Glossario di Diritto del Mare*, supplemento alla Rivista Marittima, Rzym 2007, s. 96–97.

¹⁴ Zob. J. Gilas, *Status obszarów morskich*, [w:] *Prawo morskie*, t. 1, cz. 2, red. J. Łopuski, Bydgoszcz 1996, s. 304.

(morze pełne poza granicami wyłącznych stref ekonomicznych i Obszar). Dla łącznego określenia obszarów morskich podlegających suwerenności państwa nadbrzeżnego stosuje się termin „wody terytorialne”¹⁵, za czym przemawia istniejąca praktyka w języku angielskim, która rozróżnia w ten sam sposób *territorial sea* (morze terytorialne) i *territorial waters* (wody terytorialne)¹⁶. Wody terytorialne od wód międzynarodowych są oddzielone płaszczyzną granicy, która rozdziela przestrzeń powietrzną, wody oraz dno morskie wraz z podziemiem. Uzupełnieniem tej klasyfikacji jest międzynarodowy status Antarktyki położonej na południe od 60 równoleżnika szerokości geograficznej południowej¹⁷, który w przewidywalnej przyszłości może zostać przekształcony w *res communis* (albo objęty suwerennością państw zgłaszających roszczenia)¹⁸.

Szerokość poszczególnych obszarów morskich (której maksymalną wartość określa KoPM) jest mierzona od linii podstawowych. Zatem kluczowe jest ich wyznaczenie przez państwo nadbrzeżne zgodnie z zasadami określonymi przez międzynarodowe prawo morza. Jak przyjęto w ogólnym przepisie art. 8 ust. 1 KoPM: „z wyjątkiem sytuacji przewidzianych w części IV (wody archipelagowe), wody położone między linią podstawową morza terytorialnego a lądem stanowią część wód wewnętrznych państwa”.

Poza zwykłymi liniami podstawowymi (linia najniższego stanu wody), które określa w zasadzie natura, nie pozostawiając miejsca dla ludzkiej inwencji, w przypadkach linii sztucznych (prostych i archipelagowych linii podstawowych) dość powszechne jest wyznaczanie tych linii w sposób sprzeczny z normami prawa morza. W rezultacie, pomimo że formalnie szerokość poszczególnych obszarów morskich mieści się w granicach nakreślonych przez konwencję, mamy do czynienia z nadmiernymi roszczeniami morskimi, co może zmieniać również sytuację prawną podwodnego dziedzictwa znajdującego się na wodach międzynarodowych. Skrajnym przykładem jest ustanowiona przez Birmę (Myanmar) najdłuższa na świecie (poza linią w Zatoce Wielka Syrta) 222-milowa linia zamykająca Zatokę Martaban i oddalona od wybrzeża o 75 mil morskich¹⁹. W rezultacie roszczenia tego państwa obejmują obszar wód wewnętrznych, których powierzchnia jest równa

¹⁵ J. Symonides, *Nowe prawo morza*, Warszawa 1986, s. 45; W. Góralczyk, *Szerokość morza terytorialnego i jego delimitacja*, Warszawa 1964, s. 13.

¹⁶ *United Nations Convention on the Law of the Sea 1982. A Commentary*, Vol. II, red. S.N. Nandan, S. Rosenne, The Dordrecht/ Boston/ London 1993, s. 56.

¹⁷ Układ Antarktyczny, podpisany w Waszyngtonie 1.12.1959 r. (Dz.U. z 1961 r. Nr 46, poz. 237; sprostowanie Dz.U. z 2000 r. Nr 100, poz. 1087, Dz.U. z 2017 r. poz. 1915).

¹⁸ M. N. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 2000, s. 280.

¹⁹ *Maritime Claims Reference Manual*, Under Secretary of Defense for Policy 2005, DoD 2005.1-M, s. 84 i 87.

powierzchni Danii (49 000 km²). Gdyby tej prostej linii nie było, wody te miałyby status morza terytorialnego i wód międzynarodowych, co wpływałoby także na status podwodnego dziedzictwa kultury²⁰.

Określenie granicy **wód wewnętrznych** od strony ładu pozostaje w wyłącznej gestii państwa nadbrzeżnego, które głównie dla potrzeb administracyjnych określa linię rozdzielającą wody wewnętrzne będące częścią wód terytorialnych i wody śródlądowe, które są traktowane jako część terytorium lądowego. W obrębie wód wewnętrznych państwo nadbrzeżne sprawuje pełną suwerenność, która tylko wyjątkowo może być pomniejszona o prawo nieszkodliwego przepływu²¹ a państwom innym nie przysługują tu żadne prawa.

Morze terytorialne państwa nadbrzeżnego to pas wód morskich o szerokości do 12 mil morskich rozciągający się pomiędzy linią podstawową (bądź zwykłą linią podstawową – linią najniższego stanu wody, bądź prostą linią podstawową, bądź archipelagową linią podstawową), a granicą państwa. Morze terytorialne podlega suwerenności państwa, a jego granica zewnętrzna jest równocześnie granicą terytorium państwowego²². Na morzu terytorialnym wynikająca z suwerenności jurysdykcja państwa nadbrzeżnego jest pełna, pomniejszona jedynie o prawo nieszkodliwego przepływu, które jest skodyfikowanym prawem zwyczajowym, przyznanym jednostkom państw obcych²³.

Wody międzynarodowe obejmują dwie grupy obszarów o wyraźnie różnym statusie. Pierwszą stanowią wody lub dno morskie z podziemiem ze szczególnymi prawami państwa nadbrzeżnego, obejmujące strefę przyległą, wyłączną strefę ekonomiczną, strefę rybołówstwa i szelf kontynentalny oraz wody lub dno morskie z podziemiem bez szczególnych praw państwa nadbrzeżnego, obejmujące morze pełne poza granicami wyłącznych stref ekonomicznych (według KoPM). Druga to Obszar (*the Area*), który obejmuje dno mórz wraz z podziemiem poza granicami jurysdykcji państwowej.

Poza granicami państwa (morza terytorialnego), na podstawie prawa morza, szczególnie uprawnienia w zakresie ochrony podwodnego dziedzictwa kultury przysługują państwu nadbrzeżnemu w **strefie przyległej**. Zgodnie z art. 33 KoPM strefa przyległa może być ustanowiona dla zapobiegania naruszania i karania naruszeń – na terytorium lub morzu terytorialnym – przepisów celnych, skarbowych, imigracyjnych i sanitarnych.

²⁰ J.A. Roach, R.W. Smith, *op. cit.*, s. 12.

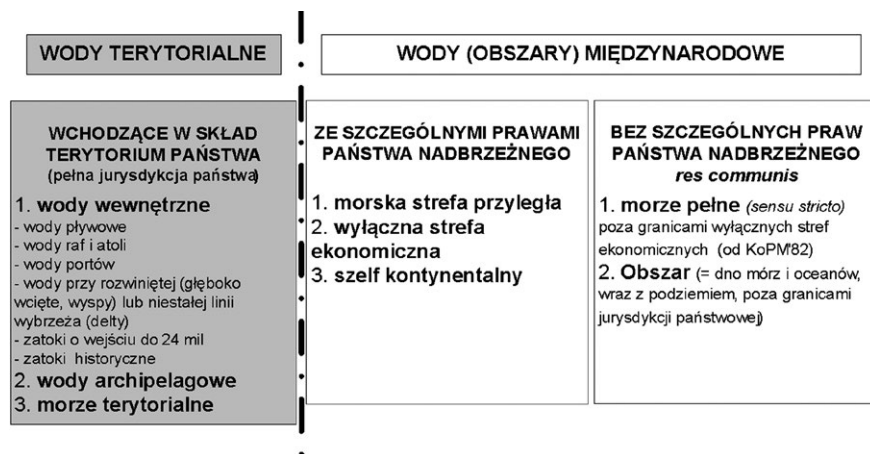
²¹ Art. 5 ust. 2 Konwencji o morzu terytorialnym i strefie przyległej z 1958 r. oraz art. 8 ust. 2 KoPM.

²² J. Symonides, *Nowe prawo...*, s. 44.

²³ Art. 17–19 KoPM.

Szerokość strefy nie może przekraczać 24 mil od linii podstawowej. Ponadto na podstawie art. 303 ust. 2 przyjęto domniemanie, że usuwanie w strefie przyległej obiektów archeologicznych i historycznych stanowi naruszenie przepisów celnych i skarbowych obowiązujących na terytorium lub morzu terytorialnym²⁴.

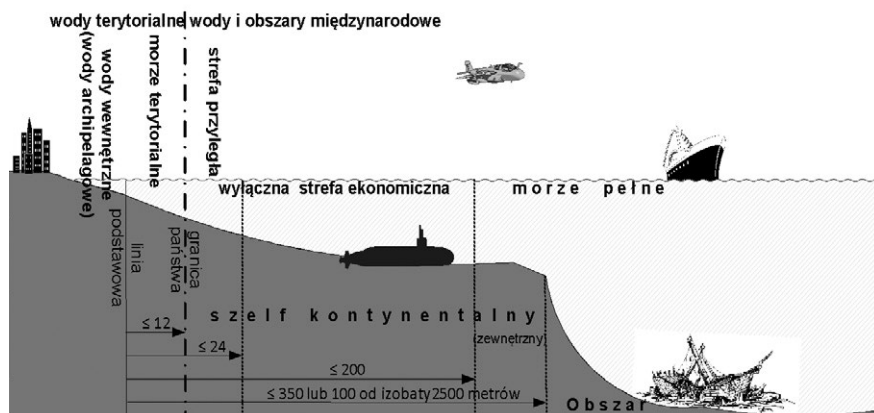
Rys. 1. Klasyfikacja prawna obszarów morskich

Źródło: oprac. własne na podstawie KoPM

Szelf kontynentalny zgodnie z definicją sformułowaną w art. 76 KoPM obejmuje dno i podziemie mórz poza granicą morza terytorialnego, na całej długości naturalnego przedłużenia terytorium lądowego. Granica zewnętrzna sięga 200 mil morskich w przypadku, gdy fizycznie skraj stoku kontynentalnego znajduje się bliżej niż 200 mil morskich od linii podstawowej, a w przypadku gdy fizycznie skraj stoku znajduje się dalej niż 200 mil morskich granica znajduje się na stoku kontynentalnym, ale nie dalej niż 350 mil morskich od linii podstawowej lub 100 mil morskich od izobaty 2500 metrów (zob. rys. 2). Szelf kontynentalny jest obszarem międzynarodowym, na którym państwo nadbrzeżne wykonuje suwerenne prawo badania i eksploatacji jego naturalnych zasobów. Prawa państwa nadbrzeżnego do szelfu kontynentalnego nie wpływają na status prawny wód ponadszelfowych, ani przestrzeni powietrznej ponad tymi wodami²⁵.

²⁴ M. J. Aznar, *The Contiguous Zone as an Archaeological Maritime Zone*, „The International Journal of Marine and Coastal Law” 2014, vol. 29.

²⁵ *United Nations Convention on the Law of the Sea 1982. A Commentary*, Vol. II, op. cit., s. 900–907.

Rys. 2. Wody i obszary morskie przedstawione na przekroju²⁶

Źródło: oprac. własne na podstawie KoPM

Największą i jednocześnie najmniej poznaną częścią dna morskiego jest **Obszar**. Zgodnie z KoPM z 1982 r. termin Obszaru (*the Area*) obejmuje dno morskie i przestrzeń pod nim poza jurysdykcją państw, zaś art. 136 nadaje Obszarowi status wspólnego dziedzictwa ludzkości (*res communis*). Całkowita powierzchnia oceanów wynosi 361 mln km², z których 215 mln km², czyli 59,4% powierzchni dna zajmuje Obszar (rys. 3). Na objętą różnym stopniem jurysdykcji państw nadbrzeżnych pozostałą powierzchnię dna morskiego przypada 146 mln km², czyli 40,6%²⁷. W związku z tym, że szelf kontynentalny i Obszar to dno morskie wraz z podziemiem, ich status w zasadzie nie ma wpływu na status wód ponad tymi obszarami. Konsekwencją takiego rozwiązania stała się potrzeba powołania międzynarodowej organizacji międzyrządowej, poprzez którą państwa w imieniu całej ludzkości mogłyby administrować Obszarem, zarządzać jego zasobami i kontrolować prowadzoną tam działalność (Międzynarodowa Organizacja Dna Morskiego z siedzibą w Kingston na Jamajce)²⁸.

²⁶ Liczby podane w milach morskich.

²⁷ D. R. Bugajski, *Międzynarodowe organizacje morskie*, Gdynia 2009, s. 102.

²⁸ Podstawy prawne działalności tej organizacji ujęto w KoPM w Części XI (*Obszar*), w Aneksie III (*Podstawowe warunki poszukiwań, badań i eksploatacji*) oraz w Aneksie IV (*Statut Przedsiębiorstwa*). W związku ze znaczną opozycją wobec kształtu nadanego Organizacji przez KoPM i wobec zasad eksploatacji Obszaru, wymienione przepisy zostały uzupełnione poprzez przyjęcie Porozumienia z 28.07.1994 r. w sprawie implementacji części XI KoPM.

Rys. 3. Obszar, dno mórz i oceanów poza granicami jurysdykcji państwowej według Międzynarodowej Organizacji Dna Morskiego z siedzibą w Kingston na Jamajce

Źródło: oprac. własne na podstawie KoPM

3.3. Międzynarodowa ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego

Historia prawnomiędzynarodowej ochrony podwodnego dziedzictwa kulturowego sięga połowy XX wieku. Wymienić można Rekomendację UNESCO z 1956 r. w sprawie międzynarodowych zasad mających zastosowanie do wykopalisk archeologicznych²⁹, która miała również zastosowanie do dna mórz i podziemia wód śródlądowych oraz wód terytorialnych. Prace w tym zakresie prowadziła także Rada Europy³⁰. O ile jednak prawo ochrony dziedzictwa kultury miało zastosowanie na terytorium państw, w tym na wodach terytorialnych, to zupełnie poza zakresem regulacji pozostawała kwestia tegoż dziedzictwa na wodach i obszarach międzynarodowych. Zupełną „wolność” eksploatacji bogactw kulturowych tych obszarów ograniczać mogło tylko prawo własności. Zmiana nastąpiła dopiero wraz z przyjęciem Konwencji o Prawie Morza z 1982 r., która stała się znaczącym krokiem w ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego, pomimo lakonicznego ujęcia tej problematyki (art. 149 i 303). W art. 303 ust. 4 KoPM znalazła się bowiem delegacja odsyłająca do „innych umów międzynarodowych i norm prawa międzynarodowego, dotyczących ochrony obiektów o charakterze archeologicznym i historycznym”.

²⁹ Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations, 5.12.1956, adopted at The General Conference of the UNESCO in New Delhi (1956).

³⁰ Parliamentary Assembly of the Council of Europe, The 1978 Assembly Recommendation 848 (1978) on the Underwater Cultural Heritage (4.10.1978).

Użyty w obu artykułach termin „**obiekty o charakterze archeologicznym i historycznym**” nie został w konwencji zdefiniowany. W związku z tym, że ma zastosowanie do obszarów międzynarodowych nie może być tu pomocne prawo krajowe, w dodatku zróżnicowane w tym zakresie. Niewątpliwie obiekty historyczne mogą być uważane za młodsze niż obiekty archeologiczne. Nie ma także żadnego potwierdzenia, że termin „obiekty o charakterze archeologicznym i historycznym” jest tożsamy z terminem „podwodne dziedzictwo ludzkości”. Biorąc pod uwagę charakter prawny KoPM z 1982 r. i definicję tego drugiego pojęcia w Konwencji w sprawie ochrony podwodnego dziedzictwa kulturowego przyjętej 2.11.2001 r., należy uznać „obiekty o charakterze archeologicznym i historycznym” za pojęcie szersze, obejmujące swoim zakresem w całości „podwodne dziedzictwo ludzkości”, za wyjątkiem tego, które nie znajduje się na obszarach objętych zastosowaniem konwencji o prawie morza (na wodach śródlądowych).

W zakresie ochrony podwodnego dziedzictwa kultury w obrębie Obszaru problem uregulowano jednym lakonicznym przepisem art. 149 KoPM, w którym określono, że „[w]szelkie obiekty o charakterze archeologicznym i historycznym znalezione w Obszarze zachowuje się lub wykorzystuje dla dobra ludzkości jako całości, ze szczególnym uwzględnieniem preferencyjnych praw państwa lub kraju pochodzenia, państwa kulturowego pochodzenia albo państwa historycznego i archeologicznego pochodzenia”³¹. Natomiast do praw państwa nadbrzeżnego określonych w art. 33, dodano obowiązki i uprawnienia z art. 303 KoPM. Po pierwsze, jest to obowiązek ochrony „obiektów o charakterze archeologicznym i historycznym” znalezionych w morzu i współpracy w tym celu. Po drugie, jest to uprawnienie do kontrolowania handlu obiektami o charakterze archeologicznym i historycznym przez państwo nadbrzeżne oraz domniemanie, że usuwanie tych obiektów z dna morskiego w strefie przyległej bez jego zgody stanowi naruszenie – na jego terytorium lub morzu terytorialnym – ustaw i innych przepisów określonych w art. 33 KoPM. Po trzecie, powyższe prawa i obowiązki nie mają wpływu na prawa właścicieli, których dane można ustalić ani na prawo dotyczące ratownictwa morskiego lub inne normy prawa morskiego, ani na prawa i praktykę w odniesieniu do wymiany kulturowej. Wreszcie te prawa i obowiązki (z art. 303 KoPM) nie kolidują z innymi umowami międzynarodowymi i normami prawa międzynarodowego dotyczącymi ochrony obiektów o charakterze archeologicznym i historycznym³².

³¹ *United Nations Convention on the Law of the Sea 1982. A Commentary...*, vol. VI, s. 226–232.

³² *Ibidem*, vol. V, s. 158–162.

Już półtora roku po wejściu w życie KoPM, z inicjatywy UNESCO, wspólnie z ONZ i Międzynarodową Organizacją Morską przy udziale przedstawicieli dwunastu państw członkowskich, podczas specjalnej konferencji w Paryżu 22–24.05.1996 r. podjęto dyskusję na temat przyjęcia nowej umowy, którą zamknięto jednomyślną konkluzją o potrzebie regulacji międzynarodowej ochrony podwodnego dziedzictwa kulturowego³³. Prace merytoryczne nad konwencją zostały rozpoczęte w 1998 r. i trwały przez kolejne trzy lata. W sumie odbyły się cztery spotkania eksperckie. Jednym z głównych problemów spornych w dyskusji była kwestia pogodzenia ochrony podwodnego dziedzictwa z prawami i jurysdykcją państwa nadbrzeżnego, potwierdzonymi w KoPM³⁴. Ostatecznie **Konwencja w sprawie ochrony podwodnego dziedzictwa kulturowego** została przyjęta 2.11.2001 r. podczas 31. sesji UNESCO w Paryżu i weszła w życie 2.01.2009 r.³⁵ (dalej: *Konwencja UNESCO 2001*).

Konwencja UNESCO z 2001 r. stanowi samodzielną umowę międzynarodową, złożoną z głównej części z podstawowymi przepisami dotyczącymi ochrony, współpracy i wymiany informacji oraz integralnego załącznika, który zawiera powszechnie uznane i stosowane zasady badania i ochrony podwodnego dziedzictwa kultury. Wyłączono możliwość zgłaszania zastrzeżeń do umowy, czyli w praktyce – tworzenia wyjątków od jej przepisów (art. 30), poza uzasadnionymi ograniczeniami geograficznymi dotyczącymi określonej części terytorium lub wód terytorialnych (art. 29). Istnieje natomiast możliwość rozszerzenia stosowania do wód śródlądowych, niebędących wodami morskimi, na podstawie złożonej deklaracji (art. 28)³⁶.

Zgodnie z konwencją „**podwodne dziedzictwo kulturowe**” obejmuje wszelkie ślady egzystencji ludzkiej mające charakter kulturowy, historyczny lub archeologiczny, które pozostawały lub pozostają całkowicie lub częściowo pod wodą, okresowo lub stale, przez co najmniej 100 lat, w tym:

³³ J. Symonides, *Międzynarodowa ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego*, „Stosunki Międzynarodowe” 2003, nr 1–2, s. 51–61.

³⁴ *Ibidem*, s. 54.

³⁵ Za przyjęciem konwencji było 87 państw, 4 były przeciwne a 15 się wstrzymało. Depozytariuszem konwencji jest UNESCO (Dyrektor Generalny). Obecnie konwencję ratyfikowały 64 państwa (2020), w tym 13 z Unii Europejskiej. Z państw nadbałtyckich jedynie Republika Litewska stała się stroną konwencji (2.01.2009). Siłę oddziaływania konwencji osłabia nie tylko wciąż mała liczba ratyfikacji, lecz również brak wśród stron państw o wielkich tradycjach morskich (poza Hiszpanią, Portugalią i Francją). Polska ratyfikowała konwencję 27.10.2020 r. (Dz.U. z 2021 r. poz. 1302).

³⁶ Jednymi z państw, które zgłosiły rozszerzenie zastosowania przepisów konwencji w stosunku do wód śródlądowych są Algieria, Belgia, Gwatemala, Szwajcaria i Ukraina.

- stanowiska, budowle, obiekty, artefakty oraz szczątki ludzkie, wraz z ich kontekstem archeologicznym i przyrodniczym;
- statki, samoloty oraz inne pojazdy lub ich części, ładunek lub inną wartość, wraz z ich kontekstem archeologicznym i przyrodniczym;
- przedmioty o charakterze prehistorycznym.

Pojęciem tym nie są objęte rurociągi i kable umieszczone na dnie morskim³⁷. Pomimo tego w warunkach, w których cała Ziemia jest opleciona kablami komunikacyjnymi i energetycznymi oraz rurociągami, a ich układanie może się przyczynić do odkryć jak i do zniszczeń w zakresie podwodnego dziedzictwa kulturowego, ich sytuacja prawna nie może pozostać zupełnie obojętna dla morskiej archeologii³⁸. Także inne instalacje, niebędące rurociągami i kablami, a umieszczone na dnie morskim i nadal używane, nie stanowią podwodnego dziedzictwa kulturowego. Przykładem mogą być różnego rodzaju instalacje wojskowe, badawcze albo przemysłowe.

Konwencja UNESCO 2001 rozróżnia „**działania nakierowane na podwodne dziedzictwo kulturowe**” oznaczające działania, których głównym obiektem jest podwodne dziedzictwo kulturowe i które mogą, pośrednio lub bezpośrednio, fizycznie naruszyć lub w inny sposób uszkodzić podwodne dziedzictwo kulturowe oraz „**działania przypadkowo oddziałujące na podwodne dziedzictwo kulturowe**” oznaczające działania, które mogą fizycznie naruszyć lub uszkodzić podwodne dziedzictwo kulturowe, choć nie jest ono głównym, ani jednym z kilku, przedmiotem tych działań. Działalność nakierowana na podwodne dziedzictwo kulturowe powinna być zgodna z Zasadami (art. 33), ujętymi w Załączniku obejmującym 36 zasad będących integralną częścią Konwencji. Natomiast w okolicznościach działań przypadkowo oddziałujących na podwodne dziedzictwo kulturowe, państwa powinny podejmować najlepsze praktyczne środki znajdujące się w ich dyspozycji, w celu zapobiegania lub minimalizowania negatywnych skutków przypadkowego wpływu na podwodne dziedzictwo kulturowe (art. 5).

³⁷ Brytyjczycy zauważają, że niektóre wczesne kable komunikacyjne mogą mieć znaczenie historyczne. Zob. *The UNESCO Convention on the Protection of Underwater Cultural Heritage 2001. An Impact Review for the United Kingdom. Final Report, February 2014*, s. 103.

³⁸ Sytuację prawną tych instalacji reguluje KoPM z 1982 r., zgodnie z którą wszystkie państwa mają prawo do układania i konserwowania podmorskich kabli i rurociągów na szelfie kontynentalnym (wolność układania kabli i rurociągów), w tym w wyłącznej strefie ekonomicznej (art. 79 ust. 1 i 2 KoPM). Poza wymienionymi przepisami w konwencji znalazły się odniesienia do kwestii kabli i rurociągów w zależności od statusu obszaru morskiego (art. 21, 51, 58, 79, 87), a także prawne ramy ochrony i odpowiedzialności za uszkodzenie kabla lub rurociągu podmorskiego na morzu pełnym (art. 113–115). Kwestię kabli podmorskich reguluje także ratyfikowana przez Polskę Konwencja o ochronie kabli podmorskich, podpisana w Paryżu 14.03.1884 r. (Dz.U. z 1935 r. Nr 17, poz. 97).

Konwencja nie używa w ogóle terminu **wrak** (*wreck*) albo wrak statku/okrętu, statku powietrznego (*shipwreck, aircraft wreck*). Słownik Języka Polskiego PWN określa wrak jako „zatopiony lub uszkodzony statek”. Jedną z nielicznych definicji wraku zawiera Konwencja o usuwaniu wraków, podpisana w Nairobi 18.05.2007 r.³⁹ (art. 1 ust. 4). Zgodnie z jej treścią „wrak”, będący następstwem wypadku morskiego, oznacza zatopiony lub osiadły na płytkim dnie statek; lub jakąkolwiek część zatopionego lub osiadłego statku, w tym wszelkie przedmioty, które są lub były na takim statku; lub jakikolwiek przedmiot, który zaginął na morzu ze statku⁴⁰.

W Konwencji UNESCO definicja podwodnego dziedzictwa kulturowego zawiera jednak dwa kryteria, które pozwalają odróżnić każdy wrak od wraku, do którego mają zastosowanie jej przepisy. Są to „charakter kulturowy, historyczny i archeologiczny” oraz czas pozostawania (całkowitego lub częściowego, okresowego lub stałego) pod wodą przez co najmniej 100 lat.

Konwencja w sposób właściwie powszechny dla umów dotyczących morza lub komunikacji wyróżnia dodatkowo termin „statki i samoloty państwowe”, definiowane jako **okręty (wojenne)** oraz inne statki lub samoloty będące własnością państwa lub przez nie używane, które w chwili zatonięcia były wykorzystywane wyłącznie dla niekomercyjnych celów państwowych, które jako takie zostały zidentyfikowane oraz spełniają kryteria definicji podwodnego dziedzictwa kulturowego. Dopełnienie tej definicji wymaga sięgnięcia do powszechnego prawa międzynarodowego, które definiuje statki jako każde urządzenia pływające. Okręty (wojenne) są natomiast kategorią statków, które spełniają warunki sformułowane w art. 29 KoPM z 1982 r.

W odróżnieniu od określenia słownikowego, w międzynarodowym prawie morza i prawie wewnętrznym, w zakresie nazwy „statek” rozumianej w przybliżeniu „jako każde urządzenie pływające”, zawiera się również zakres nazwy „okręt”⁴¹. Potwierdza takie rozumienie obu pojęć Jan Łopuski

³⁹ *The Nairobi Wreck Removal Convention (WRC)*, przyjęta z inicjatywy Międzynarodowej Organizacji Morskiej (IMO) 18.05.2007 r., weszła w życie 14.04.2015 r. Tekst: www.imo.org/en/About/Conventions/Pages/Nairobi-International-Convention-on-the-Removal-of-Wrecks.aspx.

⁴⁰ Ze względu na cel konwencji z Nairobi, którym jest ochrona życia ludzkiego, mienia i środowiska morskiego, definicja wraku obejmuje ponadto nawet takie wraki, które „jeszcze nie zatoniły” ale znajdują się w niebezpieczeństwie. Konwencja nie ma zastosowania do „wraków historycznych. Zob. też: J. Nawrot, Z. Peplowska-Dąbrowska, *Środowiskowe, nawigacyjne oraz legislacyjne aspekty wraków*, „Prawo Morskie” 2019, t. 36, s. 75–89; W. Adamczak, *Usuwanie wraków w świetle konwencji z 2007 r.*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2009, t. 21.

⁴¹ Np. polski Kodeks morski z 18.09.2001 r. (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2175), w art. 2 § 1. Uściślając, w kodeksie morskim używany jest termin „statek morski”, którego zakres obejmuje również zakres nazwy „okręt”.

w *Encyklopedii podręcznej prawa morskiego*⁴². Przedstawione ujęcie problemu nie jest jednak powszechne, bowiem pojawiają się opinie umiejscawiające pojęcie okrętu poza zakresem pojęcia statku⁴³, co zdaje się być rezultatem utożsamienia znaczenia potocznego z prawnym. Zgodne z art. 29 KoPM okręt to taki rodzaj statku, który:

- należy do sił zbrojnych państwa;
- nosi zewnętrzne znaki oznaczające przynależność do tego państwa;
- dowodzony jest przez oficera (funkcjonariusza) odpowiednio upoważnionego przez państwo bandery i którego nazwisko znajduje się we właściwym wykazie służbowym lub równorzędnym dokumencie,
- obsadzony jest przez załogę podlegającą normalnej dyscyplinie wojskowej.

W warunkach konfliktu zbrojnego, zawładnięcie okrętem przez stronę przeciwną przerywa jego byt jako okrętu, przede wszystkim ze względu na jednoczesne spuszczenie bandery⁴⁴. Niewątpliwie zatopiony okręt, niezależnie od statusu wód, w których spoczywa pozostaje własnością państwa bandery, chyba że przed zatopieniem został zawładnięty przez inne państwo⁴⁵. O kwestii praw do wraku okrętu rozstrzygnie zatem bandera noszona w chwili zatopienia.

Prawo zwyczajowe nakazuje traktowanie łodzi okrętowych (będących przynależnościami rzeczy głównej w rozumieniu cywilnoprawnym) łącznie z macierzystym okrętem i dlatego łodzie te dzielą status i immunitet okrętu. W sensie prawnym, zachowania łodzi są traktowane jako tożsame z zachowaniami ich statku. Jednym z przykładów tej więzi jest prawo zwyczajowe i konwencyjne pościgu⁴⁶. Poza tym nawet w „oderwaniu” od okrętu takie łodzie spełniają kryteria art. 29 KoPM (są obsadzone przez załogę i dowodzone).

Immunitet okrętu (lub innego statku państwowego używanego do celów niehandlowych) oznacza wyłączenie takiego statku spod jurysdykcji obcego państwa, wynikające z immunitetu państwa, który wywodzi się z zasady suwerennej równości państw⁴⁷. Jurysdykcja państwa jest traktowana jako

⁴² J. Łopuski, *Encyklopedia podręczna prawa morskiego*, Gdańsk 1982, s. 82 i 99.

⁴³ J. Młynarczyk, *op. cit.*, s. 64.

⁴⁴ Ściśle mówiąc, w warunkach konfliktu zbrojnego spuszczenie bandery oznacza poddanie okrętu, a zatem dopiero po tym może też nastąpić zawładnięcie przez stronę przeciwną. Nie ma prawnych przeszkód do podniesienia na opanowanym okręcie bandery własnej.

⁴⁵ W. Heintschel v. Heinegg, Hans-Joachim Unbehau (opracowanie), *Kommandanten-Handbuch – Rechtsgrundlagen für den Einsatz von Seestreitkräften* (Commander's Handbook Legal Bases for the Operations of Naval Forces), Auftragsnummer 2002U-01441,2002, para. 86; *The Commander's Handbook*, para. 2.1.2.2.

⁴⁶ Zob. art. 111 ust. 3 KoPM.

⁴⁷ J. Łopuski, *op. cit.*, s. 32.

zdolność państwa (poprzez tworzenie, stosowanie i egzekwowanie prawa) do oddziaływania na ludzi i inne podmioty oraz na ich prawa podmiotowe i zachowania. Jurysdykcja odzwierciedla podstawowe zasady stosunków międzynarodowych: suwerenność, równość państw i zasadę nieingerencji w sprawy wewnętrzne. Instytucja immunitetu jest akceptowana nie tylko w stosunku do służby dyplomatycznej, lecz także okrętów i innych statków państwowych używanych w służbie niehandlowej⁴⁸.

Moment nabycia i utraty przez okręt immunitetu należy związać z momentem nabycia cech okrętu w świetle prawa międzynarodowego. Można dyskutować czy zatopiony okręt zachowuje swój immunitet, bowiem wraz z utratą cech wymaganych przez prawo międzynarodowe przestaje być okrętem w świetle tego prawa. Wrak okrętu pozostaje jednak własnością państwa bandery i jego wydobycie lub eksploracja wymaga zgody tego państwa, chyba że został formalnie przez nie porzucony⁴⁹. Przy czym prawnie skuteczne zrzeczenie się praw do przedmiotu jakim jest okręt (*abandonment*), podlega tym samym zasadom co zrzeczenie się praw w przypadku jakiegokolwiek statku niebędącego w służbie publicznej⁵⁰. Często wrak jest także grobem i powszechnie prawo zwyczajowe zapewnia mu z tego tytułu ochronę⁵¹.

Konwencja UNESCO z 2001 r. zapewnia minimalne standardy ochrony dla zapobieżenia rabowaniu i niszczeniu podwodnego dziedzictwa kulturowego. Ma to szczególne znaczenie w przypadku wód i obszarów międzynarodowych, na których działania każdego państwa nie mogą naruszać praw innych państw i powinny mieć podstawy prawnomiędzynarodowe. Na wodach terytorialnych objętych suwerennością państwa nadbrzeżnego jedynym ograniczeniem jurysdykcji państwa nadbrzeżnego jest prawo

⁴⁸ W związku z podejmowaniem przez państwa działalności handlowej, w doktrynie prawa międzynarodowego przyjęto teorie immunitetu pełnego i ograniczonego (funkcjonalnego). Druga z nich wprowadza rozróżnienie między działalnością państwa *iure imperii* i *iure gestionis*, odmawiając państwu immunitetu w sprawach związanych z działalnością handlową. J. Symonides, *Nowe prawo...*, s. 289; M. N. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 2000, s. 377–386.

⁴⁹ D. J. Bederma, *Rethinking the Legal Status of Sunken Warships*, „Ocean Development and International Law” 2000, vol. 31(1–2), s. 97–125.

⁵⁰ W celu udowodnienia porzucenia należy wykazać, że uprawniony złożył odpowiednie oświadczenie z zamiarem porzucenia rzeczy, która, pomijając kwestie terytorialne, staje się *res nullius*. Można zwrócić uwagę, że angielski termin *abandonment* może być tłumaczony, co najmniej dwojako: jako „porzucenie”, ale także z użyciem terminu „abandon”, który jest używany w polskim morskim prawie ubezpieczeniowym. Kodeks morski z 2001 r. (art. 330–335) posługuje się pojęciem „abandon przedmiotu ubezpieczenia”, które oznacza zrzeczenie się przez ubezpieczającego na rzecz ubezpieczyciela wszelkich praw do przedmiotu ubezpieczenia, w zamian za zapłatę pełnej sumy ubezpieczenia.

⁵¹ J. R. Harris, *The Protection of Sunken Warships as Gravesites at Sea*, „Ocean and Coastal Law Journal” 2001, vol. 7, nr 1, s. 77–129.

własności i odpowiedzialność za ewentualne szkody wyrządzone państwom trzecim. Jeśli zatem państwo nadbrzeżne zechce podnieść określone w konwencji minimalne standardy, to może to zrobić jedynie w stosunku do podwodnego dziedzictwa na własnym terytorium. Konwencja uwzględnia także ramy, niezbędnej w ochronie podwodnego dziedzictwa, efektywnej współpracy międzynarodowej, w tym wymiany wiedzy, dobrych praktyk, szkoleń oraz wsparcie przemysłu turystycznego. Ponadto obejmuje praktyczne wskazówki ochrony. Za obowiązek państw uznaje ochronę podwodnego dziedzictwa kulturowego oraz jego zachowanie dla przyszłych pokoleń. Wymaga także szacunku w stosunku do szczątków ludzkich, które znalazły się na obszarach morskich i zabrania, o ile nie jest to konieczne, naruszania tych szczątków i miejsc pamięci. Zdecydowanie podstawowym i preferowanym sposobem ochrony jest zachowanie *in situ*. Wobec tego, pozwolenia na działania nakierowane na podwodne dziedzictwo kulturowe mogą być wydawane pod warunkiem zgodności z ochroną tego dziedzictwa i w celu znaczącego przyczynienia się do ochrony lub do poszerzenia wiedzy lub do uwydatnienia doniosłości podwodnego dziedzictwa kulturowego. Ma to trojaki uzasadnienie. Po pierwsze, podkreśla kontekst historyczny znaleziska, po drugie, ogranicza skutki ewentualnych błędów przy działaniach nakierowanych na to dziedzictwo, i wreszcie zapewnia w zwykłych warunkach lepszą ochronę, dzięki właściwości większości wód (ograniczony dostęp tlenu).

Konwencja także wyłączyła podwodne dziedzictwo kulturowe z obrotu handlowego (*res extra commercium*), gdyż nie daje się to pogodzić z ochroną ani właściwym zarządzaniem tym dziedzictwem. Podwodne dziedzictwo kulturowe nie może być przedmiotem handlu, sprzedaży, kupna ani wymiany jako towar komercyjny, za wyjątkiem umów z zakresu profesjonalnych usług archeologicznych i umów powiązanych, w tym także przechowywania pod warunkiem, że nie są w sprzeczności z przepisami konwencji i nie umniejszają badawczych i kulturowych wartości wydobytego materiału oraz jego integralności, a także jeśli nie prowadzi to do jego nieodwracalnego rozproszenia.

Konwencja nakłada także obowiązek współpracy, szczególnie w zakresie poszukiwań, wykopalisk, dokumentowania, konserwacji, badań, w tym udostępniania metodologii naukowych i rozwiązań technicznych oraz prezentacji dziedzictwa (art. 19). Wymiana wiedzy i informacji dotyczącej podwodnego dziedzictwa kulturowego (w tym odkryć, miejsc położenia, wydobywania w sposób sprzeczny z konwencją i prawem międzynarodowym) nie wyklucza zachowania poufności w takim stopniu, w jakim jest to istotne dla jego ochrony. Podmioty, do których powinna być przekazywana

informacja to nie tylko państwa-strony konwencji UNESCO ale także Dyrektor Generalny UNESCO, a nawet Sekretarz Generalny Międzynarodowej Organizacji Dna Morskiego (znaleziska w Obszarze).

Z wymianą informacji i pośrednio z samą ochroną wiąże się potrzeba podniesienia świadomości społecznej w zakresie ochrony dziedzictwa podwodnego (art. 20). Nierównomierny rozwój gospodarczy świata powoduje, że ważną rolę odgrywa współpraca szkoleniowa w zakresie archeologii podwodnej, technik konserwacji oraz transferu technologii dotyczących podwodnego dziedzictwa kulturowego (art. 21). Zasada ta stwarza podstawę do znalezienia kompromisu w trójkącie pomiędzy interesami rozwiniętych państw, z którymi związane są historycznie wraki statków rozproszone po świecie, interesami nadbrzeżnych ubogich państw, na których wodach spoczywają te wraki i wymogiem ochrony *in situ*.

Konwencja pomija kwestie własności podwodnego dziedzictwa kultury i nie daje wskazówek do rozstrzygnięcia w zakresie roszczeń z tym związanych. Skupia się na ochronie ze względu na wartość kulturową i historyczną, a nie pieniężną. Jest zrozumiałe, że własność regulowana przez prawo cywilne i międzynarodowe odnosi się niemal wyłącznie do wraków statków, samolotów i innych pojazdów i ich przynależności utraconych w czasach historycznych, z pominięciem pozostałych konwencyjnych kategorii chronionego dziedzictwa podwodnego (stanowiska, budowle, obiekty, artefakty oraz szczątki ludzkie, wraz z ich kontekstem archeologicznym i przyrodniczym oraz przedmiotów o charakterze prehistorycznym). W związku z wyłączeniem prawa o ratownictwie morskim i prawa o znaleziskach, wyłączone są również roszczenia z tego tytułu za wyjątkiem działań na podstawie zezwolenia właściwej administracji, zgodności z przepisami konwencji i przy zapewnieniu maksymalnej ochrony (art. 4).

Przewidziano także kompetencje i organy wykonawcze w postaci właściwych władz krajowych (art. 22) oraz Zgromadzenia Państw-Stron na poziomie międzynarodowym (art. 23), które będą działały w zakresie określonym przez konwencję. Zadaniem tych pierwszych jest utworzenie, prowadzenie i aktualizacja rejestrów podwodnego dziedzictwa kulturowego, skuteczna ochrona, konserwacja, prezentacja i zarządzanie tym dziedzictwem, a także prowadzenie badań i edukacja. Kompetencje merytoryczne Zgromadzenia Państw-Stron jako organu plenarnego i konferencji dyplomatycznej zwoływanej przez Dyrektora Generalnego UNESCO nie zostały określone⁵². W praktyce jest to nadzór i ocena funkcjonowania

⁵² Pierwsze Zgromadzenia Państw-Stron odbyło się 26–27.03.2009 r. Ostatnie, siódme – w 2019 r. Wszystkie dotychczasowe konferencje organizowane były w Paryżu.

konwencji, jej systemu ochrony i wymiany informacji. W celu wspomagania Zgromadzenia w sprawach naukowych i technicznych dotyczących stosowania zasad (Załącznik), powołano na podstawie konwencji Organ Doradczy do spraw Naukowych i Technicznych (*Scientific and Technical Advisory Body*), złożony z ekspertów wyznaczonych przez państwa-strony.

3.4. Ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego przez Polskę

Ustawa z 21.03.1991 r. o obszarach morskich Rzeczypospolitej Polskiej i administracji morskiej⁵³ określa położenie prawne obszarów morskich Rzeczypospolitej Polskiej, pasa nadbrzeżnego (łądu) oraz organy administracji morskiej i ich kompetencje. Akt ten wprowadził pojęcie polskich obszarów morskich, które obejmują:

- wody wewnętrzne;
- morze terytorialne;
- strefę przyległą (wprowadzona w 2015 r.),
- wyłączną strefę ekonomiczną.

Wody wewnętrzne i morze terytorialne (wody terytorialne) wraz z przestrzenią powietrzną nad tymi wodami oraz dnem morskim z wnętrzem ziemi pod tymi wodami, wchodzi w skład terytorium państwa. Wody wewnętrzne obejmują:

- 1) polską część Jeziora Nowowarpieńskiego i część Zalewu Szczecińskiego wraz ze Świną i Dziwną oraz Zalewem Kamieńskim oraz rzekę Odrę pomiędzy Zalewem Szczecińskim a wodami portu Szczecin,
- 2) polską część Zatoki Gdańskiej zamkniętą linią podstawową,
- 3) polską część Zalewu Wiślanego,
- 4) wody portów określone od strony morza linią łączącą najdalej wysunięte w morze stałe urządzenia portowe, stanowiące integralną część systemu portowego,
- 5) wody znajdujące się pomiędzy linią brzegu morskiego a linią podstawową morza terytorialnego.

Morzem terytorialnym Rzeczypospolitej Polskiej jest obszar wód morskich o szerokości 12 mil morskich, liczonych od linii podstawowej, którą stanowi linia najniższego stanu wody wzdłuż wybrzeża lub zewnętrzna granica morskich wód wewnętrznych⁵⁴. Ustawa przewiduje również, że

⁵³ T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 2135 ze zm.

⁵⁴ Długość polskiej granicy morza terytorialnego (państwa na morzu) wynosi łącznie 424,7 km, w tym 22,4 km z Niemcami, 380 km z morzem pełnym (wyłączną strefą ekonomiczną) i 22,3 km z Federacją Rosyjską. Zob. T. Kantak, *Polska granica morska*, „Przegląd Morski” 2003, nr 10, s. 31–32.

redy, na których odbywa się normalnie załadunek, wyładunek i kotwiczenie statków, położone całkowicie lub częściowo poza pasem 12 mil morskich są włączone do morza terytorialnego. Granice takich red określa Rada Ministrów w drodze rozporządzenia⁵⁵. Boczne granice morza terytorialnego zostały ustanowione w drodze umów dwustronnych. W Zatoce Gdańskiej granica boczna przebiega w zasadzie wzdłuż linii środkowej⁵⁶. W Zatoce Pomorskiej linia granicy „nachyla się” w kierunku wybrzeża niemieckiego, pozostawiając tor wodny prowadzący do zespołu portowego Szczecin-Świnoujście po stronie polskiej⁵⁷.

Nowelizacją ustawy z 1991 r. o obszarach morskich RP i administracji morskiej, dopiero w 2015 r. wprowadzono strefę przyległą⁵⁸, chociaż od dawna już wskazywano w literaturze na potrzebę jej ustanowienia i prowadzone były wieloletnie prace legislacyjne przygotowujące jej wprowadzenie⁵⁹.

Polska wyłączna strefa ekonomiczna położona jest na zewnątrz morza terytorialnego, a jej zewnętrzne i boczne granice zostały określone w drodze umów dwustronnych.

Ramy prawne systemu ochrony dziedzictwa podwodnego oraz podstawę współpracy międzynarodowej tworzą trzy ratyfikowane przez Polskę umowy: Konwencja o prawie morza z 1982 r., Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego sporządzona w La Valetta 16.01.1992 r. (tzw. konwencja maltańska)⁶⁰ oraz nowo ratyfikowana Konwencja UNESCO 2001. Spośród źródeł prawa polskiego do ochrony podwodnego dziedzictwa kulturowego mogą mieć zastosowanie następujące akty (niektóre

⁵⁵ Rozporządzenia Rady Ministrów z 22.02.1995 r. w sprawie ustalenia granicy redy dla portów morskich w Świnoujściu i w Szczecinie (Dz.U. z 1995 r. Nr 20, poz. 101).

⁵⁶ Umowa między Polską Rzeczpospolitą Ludową a ZSRR o rozgraniczeniu morza terytorialnego (wód terytorialnych), strefy ekonomicznej, strefy rybołówstwa morskiego i szelfu kontynentalnego na Morzu Bałtyckim, podpisana w Moskwie 17.07.1985 r. (Dz.U. z 1986 r. Nr 16, poz. 85).

⁵⁷ Umowa między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Niemiecką Republiką Demokratyczną w sprawie rozgraniczenia obszarów morskich w Zatoce Pomorskiej, podpisana w Berlinie 22.05.1989 r. (Dz.U. z 1989 r. Nr 43, poz. 233). Zob. T. Jasudowicz, *op. cit.*, s. 50–59.

⁵⁸ Strefa taka istniała w Polsce na mocy rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 21.10.1932 r. o granicy morskiej państwa (Dz.U. z 1932 r. Nr 92, poz. 789) oraz art. 5 Prawa celnego państwa z 27.10.1933 r. (Dz.U. z 1933 r. Nr 84, poz. 610). Także powojenny dekret z 23.03.1956 r. o ochronie granic państwowych utrzymał strefę przyległą (Dz.U. z 1956 r. Nr 9, poz. 51). Współcześnie strefa przyległa została wprowadzona wspomnianą nowelizacją ustawy z 1991 r. o obszarach morskich RP i administracji morskiej.

⁵⁹ J. Symonides, *Status prawny strefy przyległej w międzynarodowym prawie morza. Celowość jej ustanowienia przez Polskę*, „Prawo Morskie” 2005, t. XXI, s. 5–26.

⁶⁰ Europejska Konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valetta 16.01.1992 r. (Dz.U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564). Została zawarta pod auspicjami Rady Europy. Weszła w życie 25.05.1995. Obecnie stronami Konwencji jest 45 państw.

z nich wymagały nowelizacji w celu dostosowania przepisów do Konwencji UNESCO z 2001 r.)⁶¹:

1. ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (dalej: u.o.z.o.z.)⁶²;
2. ustawa z 28.03.1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych⁶³ (ma zastosowanie do grobów wojennych obejmujących miejsca spoczynku – w tym wraki – poległych i zmarłych w związku z działaniami wojennymi na wodach terytorialnych RP);
3. ustawa z 18.09.2001 r. – Kodeks morski;
4. ustawa z 21.03.1991 r. o obszarach morskich Rzeczypospolitej Polskiej i administracji morskiej;
5. ustawa z 17.10.2003 r. o wykonywaniu prac podwodnych⁶⁴ (wyłączenia stosowania jej przepisów do prowadzenia badań archeologicznych i prac konserwatorskich);
6. ustawa z 20.07.2017 r. – Prawo wodne⁶⁵ (obowiązek eksploatacji urządzeń wodnych i gospodarowania wodami, w sposób eliminujący albo zmniejszający negatywne oddziaływania tego rodzaju przedsięwzięć na dziedzictwo podwodne);
7. rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 13.12.2004 r. w sprawie określania sposobu postępowania z mieniem wydobytym z morza⁶⁶ – wydane na podstawie art. 291 Kodeksu morskiego;
8. rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 24.08.2004 r. w sprawie uzyskiwania pozwoleń na przeszukiwanie wraków statków lub ich pozostałości⁶⁷ – wydane na podstawie art. 35c ustawy o obszarach morskich RP i administracji morskiej z 1991 r.;
9. rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 28.04.2004 r. w sprawie trybu ustalania właściciela mienia wydobytego z morza⁶⁸ – wydane na podstawie art. 288 § 3 Kodeksu morskiego.

Należy podkreślić, że u.o.z.o.z. ma zastosowanie terytorialne do polskich obszarów morskich, w tym do wyłącznej strefy ekonomicznej. Właściwym organem administracyjnym ochrony zabytków w pierwszej instancji jest dyrektor urzędu morskiego, który między innymi prowadzi ewidencje

⁶¹ Uzasadnienie. Druk nr 520, Sejm RP, Warszawa, 23.07.2020 r. Projekt ustawy – o ratyfikacji Konwencji o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego, przyjętej w Paryżu 2.11.2001 r.

⁶² T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.

⁶³ T.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2337.

⁶⁴ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 612.

⁶⁵ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 624 ze zm.

⁶⁶ Dz.U. z 2004 r. Nr 271, poz. 2689.

⁶⁷ Dz.U. z 2004 r. Nr 197, poz. 2025.

⁶⁸ Dz.U. z 2004 r. Nr 110, poz. 116.

zabytków i wydaje decyzje administracyjne. Warto także zwrócić uwagę, że w odróżnieniu do Konwencji UNESCO 2001 r., zgodnie z u.o.z.o.z. za zabytki mogą być uznane również obiekty młodsze niż stuletnie⁶⁹. Nie ma tu jednak kolizji, bowiem konwencja tworzy minimalne standardy, które państwo nadbrzeżne może podnieść, tak jak w tym przypadku. A zatem podwodne dziedzictwo kultury w rozumieniu prawa polskiego to także takie obiekty, które są młodsze niż stuletnie, ale spełniają pozostałe kryteria definicji konwencyjnej. Stosowanie przez Polskę Konwencji UNESCO z 2001 r. wymaga:

- powołania koordynatora krajowego ds. realizacji Konwencji UNESCO o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego (dyrektor Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku),
- prowadzenia inwentaryzacji obiektów podwodnego dziedzictwa kulturowego,
- wprowadzenie kursu nurkowania naukowego do programu archeologicznych studiów magisterskich.

3.5. Ochrona podwodnego dziedzictwa kulturowego związanego z Polską poza polskimi obszarami morskimi

Zatopione polskie okręty o znaczeniu historycznym znajdują się głównie na polskich wodach terytorialnych Zatoki Gdańskiej i w związku z tym podlegają pełnej polskiej suwerenności, w tym polskiemu prawu regulującemu ochronę zabytków oraz prawu dotyczącemu grobów wojennych i miejsc spoczynku. Dotychczas brakuje jednak systemowej i skutecznej ochrony prawnej dla podwodnego dziedzictwa kulturowego związanego z Polską a znajdującego się poza polskimi obszarami morskimi. Przystąpienie do Konwencji UNESCO 2001 jest okazją do dyskusji nad zmianą tego stanu pomimo faktu, że wraki statków polskich lub związanych z Polską są młodsze niż sto lat. Niezależnie bowiem od ich wieku mogą mieć znaczenie historyczne ze względu na liczbę ofiar, które zatonęły (*ORP Piorun*, *Cap Arcona*⁷⁰) lub status morskiego grobu albo okoliczności utraty i legendę okrętu (*ORP Orzeł*) albo

⁶⁹ Art. 3 pkt 1) u.o.z.o.z.

⁷⁰ W przypadku *Cap Arcona* – to miejsce (same wraki zostały usunięte, poza *Cap Arcona* również *Thielbek*) śmierci około 7000 więźniów obozów koncentracyjnych, ponad 30 narodowości, wśród nich największa grupa to Polacy. Kości ofiar do dziś są znajdowane na dnie Zatoki Łubeckiej. Polska racja stanu wymaga by pamiętać o tej zbrodni, szczególnie że w przestrzeni kulturowej i medialnej, nawet w Polsce, została zepchnięta w niepamięć przez tragiczne, ale niebędące zbrodnią wojenną zatopienie *Wilhelma Gustloff*a, *Goya* i *General von Steuben* w 1945 r. Zob. T.M. Gelewski, *Zbrodnie wojenne na morzu w drugiej wojnie światowej*, Gdańsk 1976, s. 305–312.

też ze względu na rolę przypadkowej kapsuły czasu z kolekcją artefaktów (*MS Piłsudski*). Nie ma znaczenia, że niektóre z nich nie zostały jeszcze odnalezione. Zresztą przykład odnalezienia *ORP Kujawiak* w pobliżu Malty w 2014 r. pokazuje, że jest to tylko kwestią czasu⁷¹. Środki ochrony prawnej powinny być podjęte z wyprzedzeniem, by zapobiec dewastacji lub profanacji takich wraków w momencie odkrycia.

W okresie drugiej wojny światowej Marynarka Wojenna RP utraciła 25 okrętów, w tym 6 poza polskimi obszarami morskimi, a w walkach poległo 450 marynarzy⁷². Do tych strat należy doliczyć okręty flotyli rzecznych, w tym Flotyli Pińskiej (6 monitorów). Polska Marynarka Handlowa utraciła 18 większych statków, w zasadzie wyłącznie poza Morzem Bałtyckim, na których poległo i zmarło ponad 200 marynarzy⁷³. Wszystkie zatopione statki handlowe, za wyjątkiem statków należących do prywatnego przedsiębiorcy Alfreda Faltera, należały do państwowych spółek żeglugowych (Gdynia-Ameryka Linie Żeglugowe S.A.). Począwszy od 1921 r., kiedy zatonął na Morzu Czarnym pierwszy statek pod polską banderą (*Polonja*) wiele statków, rzadziej okrętów, zatonoło również w czasie pokoju, często zabierając ze sobą życie ludzkie. Tylko w latach 1945–1988 utracono 54 statki handlowe i rybackie, a życie straciło ponad 170 ludzi⁷⁴. Największą tragedią w historii Polskiej Marynarki Handlowej było zatonięcie 14.01.1993 r., w pobliżu Rugii, promu *MF Jan Heweliusz* wraz z 55 osobami na pokładzie.

Nie wolno także zapominać o okrętach należących do króla Polski, które utracone zostały głównie w XVI i XVII w. Nie jest bowiem sporne w prawie międzynarodowym, że samo zatonięcie nie powoduje zmian w zakresie praw do statku, czy jego ładunku. W przypadku okrętów będących własnością państwową i wyposażonych w immunitet, według dominujących

⁷¹ Wrak *ORP Kujawiak* został odkryty 22.09.2014 r. przez prywatną polską ekspedycję nurkową (Stowarzyszenie Wyprawy Wrakowe). Wśród uczestników wyprawy byli członkowie rodzin załogi. Odkrywczy utrzymywali w tajemnicy położenie wraku, zabiegając jednocześnie o jego właściwą ochronę w MSZ i MON (pismo Stowarzyszenia do sekretarza stanu w MON z 17.11.2014 r.). Dobrze zachowany wrak *ORP Kujawiak* znajduje się 4 mile morskie (7,4 km) na wschód od najbliższego punktu wybrzeża, na głębokości 97 m, na morzu terytorialnym Malty. Jest względnie łatwo dostępny do nurkowania z użyciem mieszanin gazowych i uchodzi za atrakcyjne miejsce nurkowe. Został otwarty do nurkowania 1.05.2019 r. przez *Heritage Malta's Underwater Cultural Heritage Unit*, która zarządza ochroną i wydaje pozwolenia na nurkowanie na wraku. Zob. <https://maltadives.com/sites/orpkujawiak/en>; <https://heritagemalta.org/orp-kujawiak-172/> (dostęp: 20.03.2021).

⁷² J. Pertek, *Wielkie dni małej floty*, Poznań 1987, s. 506.

⁷³ Pod polską banderą na morzach i Oceanach 1939–1945, http://historia.wspolnotapolska.org.pl/polacy_wolnosc/view/15 (dostęp: 20.03.2021).

⁷⁴ W.M. Wachniewski (oprac.), *Ślady pamięci: polskie statki handlowe i rybackie utracone w latach 1945–1988*, „Morze” 1990, nr 1, s. 29.

poglądów, nawet upływ czasu niczego w tym zakresie nie zmienia. Prawdopodobnie najstarszy wrak okrętu *La Trinité*, do którego uznano prawo własności państwa bandery, zatonął w 1565 r. Wrak *La Trinité* został znaleziony 2016 r. w pobliżu Cap Canaveral na Florydzie przez prywatną firmę⁷⁵. Sąd Okręgowy w Orlando na Florydzie, w 2018 r. potwierdził prawa państwa bandery na podstawie amerykańskiej *Sunken Military Craft Act* z 2004 r., która uznaje prawo własności niezależnie od upływu czasu od zatonięcia okrętu⁷⁶.

Nie była to jednak sprawa precedensowa, bowiem w podobny sposób zostały uznane prawa francuskie do wraku *La Belle* z 1684 r. na podstawie umowy dwustronnej ze Stanami Zjednoczonymi. W związku z zasadą ochrony *in situ* wrak *La Belle* pozostał na miejscu, powierzony na 99 lat lokalnemu muzeum⁷⁷. Okręty USA, w tym konfederackie z okresu wojny secesyjnej, spoczywające na wodach obcych są również chronione na podstawie umów dwustronnych⁷⁸.

Innym przykładem jest umowa australijsko-holenderska z 1972 r., w której to ostatnie państwo scedowało prawo własności do wraków XVII- i XVIII-wiecznych statków u wybrzeży Australii Zachodniej, z zachowaniem jednak „praw historycznych i kulturowych”⁷⁹. W świetle prawa mię-

⁷⁵ W procesie, w którym reprezentowany był Stan Floryda i Republika Francuska (interwencji), powodem była firma poszukiwawcza. *Global Marine Exploration, Inc. v. The Unidentified, Wrecked and (For Finders-Right Purposes) Abandoned Sailing Vessel*, Case No. 6:16-cv-1742-Orl-KRS. United States District Court, M.D. Florida, Orlando Division. 24.11.2016.

⁷⁶ Ustawa o zatopionych jednostkach wojskowych (*Sunken Military Craft Act 2004, SMCA*) zachowuje i chroni wszystkie zatopione jednostki należące do rządu USA, a także zagraniczne zatopione jednostki na wodach terytorialnych USA. Wraki statków i samolotów MW pozostają własnością Stanów Zjednoczonych, niezależnie od ich lokalizacji na wodach amerykańskich, międzynarodowych lub innych państw. Własność nie zmienia się wraz z upływem czasu, a wraki nie mogą zostać naruszone bez pozwolenia wydanego na podstawie przepisów marynarki wojennej. Powołana w ramach Departamentu Marynarki Wojennej *Naval History and Heritage Command (NHHC)* nadzoruje 3 000 okrętów i 14 000 wraków samolotów. Wiele z nich to groby wojenne i miejsca spoczynku osób, które poświęciły swoje życie w służbie Stanom Zjednoczonym. SMCA definiuje swój zakres rzeczowy jako obejmujący statki, takie jak każdy „*sunken warship, naval auxiliary, or other vessel that was owned or operated by a government on military noncommercial service when it sank*”. Wskazane za: <http://www.history.navy.mil/> (dostęp: 20.03.2021).

⁷⁷ U.S. Department of State Press Release on US-France „*La Belle*” Agreement Signed 1.04.2003, www.state.gov (dostęp: 20.03.2021).

⁷⁸ Agreement Concerning the Wreck of the CSS Alabama, October 3, 1989, „UN Law of the Sea Bulletin” 1992, No. 26, s. 74–77; J. Ashley Roach, *France Concedes United States Has Title to CSS Alabama*, „The American Journal of International Law” 1991, vol. 85, s. 381–383.

⁷⁹ Agreement between Australia and the Netherlands Concerning Old Dutch Shipwrecks, The Hague, 6.11.1972: „Holandia, jako następcą prawnym Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC), przekazała Australii wszystkie swoje prawa, tytuły i udziały do wraków

dzynarodowego interesujące jest, że *Vereenigde Oostindische Compagnie*, do której należały ówczesnie statki była firmą prywatną. Została znacjonalizowana dopiero w 1800 r., a zatem w chwili zatonięcia nie mogły one być okrętami w służbie państwowej. Podobne stanowisko odnośnie do immunitetu i własności prezentują inne państwa, jak Niemcy⁸⁰ czy Wielka Brytania, która chroni również współczesne wraki okrętów z wojny falklandzkiej 1982 r. jako miejsca spoczynku⁸¹.

Zauważmy, że jeśli nawet obecnie wrak *ORP Kujawiak* jest chroniony prawem miejscowym, to przecież prawo to jednostronnie może zostać zmienione, a Polska nie zadbała o żadne argumenty prawne (umowa dwustronna), by mieć wpływ na ochronę wraku i miejsca spoczynku poległych. Konwencji UNESCO z 2001 r. także nie możemy stosować, ze względu na wiek – niższy niż 100 lat. Wraki *ORP Kujawiak*, a także *ORP Grom* (zatopiony pod Narwikiem 4.05.1940 r.) należą do wyjątków, bowiem pozostałe związane z Polską wraki czy miejsca spoczynku nie są objęte żadną lokalną ochroną lub nadzorem⁸².

holenderskich statków VOC leżącego na wybrzeżu lub u wybrzeży stanu Australia Zachodnia oraz wszystkie jego artefakty, a Australia zaakceptowały to prawo, tytuł i udziały”. Na podstawie umowy powołano 4-osobową komisję mieszaną (*Australian Netherlands Committee on Old Dutch Shipwrecks*), która zarządza ochroną wraków, w praktyce realizowaną przez *Western Australian Maritime Museum*. <http://www.heritage-activities.nl/ancods/about.html> (dostęp: 22.03.2021).

⁸⁰ W. Heintschel v. Heinegg, Hans-Joachim Unbehau (opracowanie), *Kommandanten-Handbuch – Rechtsgrundlagen für den Einsatz von Seestreitkräften (Commander’s Handbook Legal Bases for the Operations of Naval Forces)*, Auftragsnummer 2002U-01441,2002, para. 86.

⁸¹ Ocenia się, że tylko na brytyjskich wodach terytorialnych jest 10 tys. wraków. Brytyjski *Protection of Military Remains Act 1986* zapewnia ochronę każdego wraku samolotu wojkowego oraz wyznaczonych wraków okrętów. Ustawa przewiduje dwa rodzaje ochrony: miejsca chronione (nawet jeśli wraki nie zostały odnalezione) i stanowiska nadzorowane (*protected places and controlled sites*). W Wielkiej Brytanii obowiązują jeszcze inne akty prawne jak *the Protection of Wrecks Act 1973*, chroniące wraki ze względu na wartość historyczną, archeologiczną lub artystyczną albo ze względu na bezpieczeństwo (np. zatopiona amunicja). Zob. *The UNESCO Convention on the Protection of Underwater Cultural Heritage 2001. An Impact Review for the United Kingdom. Final Report, February 2014*.

⁸² Przykładem jest zatopiony przez minę morską 26.11.1939 r. *MS Piłsudski* – stanowiący dumę i wizytówkę II Rzeczypospolitej – zaprojektowany i wyposażony przez najwybitniejszych polskich architektów, projektantów wnętrz i artystów. Jego wrak spoczywa w wyłącznej strefie ekonomicznej Wielkiej Brytanii na Morzu Północnym. Wrak leży płytko (24–33 m) i nie jest chroniony prawem brytyjskim, a jako przeszkoda nawigacyjna był częściowo wysadzony już po wojnie. Jako największy wrak tej części wybrzeża brytyjskiego jest celem wypraw wrakowych i pozyskiwania artefaktów, które później zdbiają wnętrza brytyjskich klubów nurkowych, a tylko wyjątkowo niektóre z nich są dobrowolnie przekazywane do muzeów. Bogactwo liniowca i jego wciąż ogromny potencjał kulturowy pokazuje projekt „*MS Piłsudski – polski Titanic w wirtualnym teatrze historii*”. Więcej na: <https://www.konceptkultura.pl/pl/content/ms-pi%C5%82sudski-widowisko-vr> (dostęp: 22.03.2021).

Należy zdecydowanie podkreślić, że mamy coraz mniej czasu na ustanowienie skutecznej ochrony polskich wraków o znaczeniu historycznym. Po pierwsze, znaczny postęp w zakresie techniki nurkowej umożliwił niemal masowe nurkowania, które nawet są pożądane, pod warunkiem że nie powodują zniszczeń czy utraty artefaktów. Po drugie, postęp techniczny umożliwia już eksplorację wraków w najgłębszych miejscach oceanów (np. wrak *USS Johnston* znajdujący się na głębokości 6 456 metrów, na Morzu Filipińskim, zbadano w 2021 r.)⁸³ Po trzecie, tenże postęp umożliwia także tanie pozyskiwanie złomu z wraków, czego przykładem jest „zniknięcie” wraków 5. okrętów na Morzu Jawajskim, będących miejscem spoczynku 2 200 marynarzy czy rabunek wraków z bitwy jutlandzkiej w 1916 r. na Morzu Północnym, które już wszak są „chronione” Konwencją UNESCO 2001⁸⁴.

Pozostaje pytanie, które wraki polskich okrętów, samolotów wojskowych i statków, znajdujące się poza polskimi obszarami morskimi, należy chronić. Z pewnością ochroną państwa polskiego powinny być objęte wraki wszystkich polskich okrętów i samolotów wojskowych, ponieważ najczęściej stanowią miejsce ostatniego spoczynku załóg służących Rzeczypospolitej. Ponadto samoloty i okręty nieodnalezione, jak również okręty z XVII w. i wcześniejsze, jeśli tylko da się potwierdzić ich związek z Polską. Szacuje się, że jest to 6 wraków okrętów, 6 monitorów rzecznych i innych jednostek Flotyli Pińskiej, nieodnaleziony wrak galeonu *Latający Jeleń*, który zatonął podczas bitwy w rejonie Olandii w grudniu 1627 r., wraki niektórych statków, szczególnie *MS Piłsudski*. Jeśli III Rzeczpospolita jest następcą

⁸³ <https://www.livescience.com/worlds-deepest-shipwreck-dive.html> (dostęp: 24.03.2021).

⁸⁴ W 2016 r. holenderska wyprawa *Karel Doorman Fund* reprezentująca rodziny ofiar podczas ekspedycji na Morze Jawajskie odkryła, że odnalezione w 2002 r. wraki okrętów zatopionych podczas bitwy w lutym i marcu 1942 r. w całości lub części zniknęły. Wraki 3 okrętów holenderskich, 2 brytyjskich oraz amerykańskiego okrętu podwodnego były ostatnim miejscem spoczynku 2200 marynarzy. Po niektórych z nich została tylko dziura w dnie. Ministrowie obrony narodowej Holandii i Wielkiej Brytanii wydali oświadczenia w tej sprawie, jednoznacznie wskazując na status prawny zatopionych okrętów. Zjawisko rabowania wraków, szczególnie w całości na złom lub w celu pozyskania cennych metali takich jak brąz, nie dotyczy „mórz egzotycznych” ale też europejskich. Brytyjski archeolog morski Innes McCartney z Uniwersytetu Bournemouth ocenił, że z wraków 25 okrętów zatopionych z tysiącami marynarzy podczas bitwy jutlandzkiej w 1916 r. tylko jeden odnaleziony w 2016 r. w północnej części Morza Północnego jest nietknięty (*HMS Warrior*). Wszystkie pozostałe zostały zrabowane a tylko wartość pozyskanego z nich w ciągu 10 lat brązu miała wynieść 1,5 mln funtów. Pomimo że zidentyfikowano holenderskie firmy ratownicze odpowiedzialne za większość zniszczeń to nadal nie wyciągnięto wobec nich żadnych konsekwencji prawnych. Zob. <https://www.livescience.com/56965-wwii-shipwrecks-vanish-after-illegal-plundering.html>; <https://www.livescience.com/56160-last-shipwreck-wwi-battle-of-jutland-found.html>; <https://www.theguardian.com/world/2016/sep/18/battle-jutland-war-graves-hms-warrior-metal-scavengers-royal-navy>.

prawnym I Rzeczypospolitej, to nieodnaleziony wrak *Latającego Jelenia* jest polską własnością i jest chroniony immunitetem. Nie figuruje on w dostępnych bazach danych wraków na wodach szwedzkich.

Związane z Polską wraki o znaczeniu historycznym i miejsca spoczynku na morzu, znajdujące się poza terytorium Polski i wodami polskiej wyłącznej strefy ekonomicznej, w tym nieodnalezione, można podzielić na następujące grupy:

- wraki okrętów królewskich, również kaperskich, z okresu I Rzeczypospolitej (głównie XVI-XVII w.);
- wraki polskich samolotów wojskowych;
- wraki i pozostałości polskich okrętów, a szczególnie stanowiących miejsce spoczynku załóg, utraconych podczas II wojny światowej (chronologicznie według daty zatopienia ORP *Grom*, ORP *Orzeł*, ORP *Jastrzęb*, ORP *Kujawiak*, ORP *Orkan*, ORP *Dragon*);
- wraki okrętów Flotyli Pińskiej na współczesnym terytorium Białorusi;
- wraki niektórych statków, w tym pełniących służbę jako okręty pomocnicze w transporcie wojennym, szczególnie i pilnie wrak *MS Piłsudski*.

Ochrona każdego z takich wraków wymaga ścisłej współpracy oraz koordynacji działań Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Obrony Narodowej oraz Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Biorąc pod uwagę złożoność środków i różne obszary kompetencyjne, należałoby powołać również instytucję koordynującą działania służące ochronie podwodnego dziedzictwa kultury (np. krajowy koordynator do spraw realizacji Konwencji UNESCO z 2001 r., ratyfikowanej przez Polskę w 2020 r.).

Tab. 1. Zakres terytorialny zastosowania przepisów KoPM i Konwencji UNESCO z 2001 dotyczących podwodnego dziedzictwa kulturowego

OBSZARY MORSKIE	TERYTORIUM PAŃSTWA – WODY TERYTORIALNE				OBSZARY I WODY MIĘDZYNARODOWE		
	Wewnętrzne	Wody archipelagowe	Morze terytorialne (MT)	Strefa przyległa (SP)	Wyłączna strefa ekonomiczna	Sześć kontynentalny	Obszar
Podstawa prawna	Wchodzące w skład terytorium państwa (państwom obcym przysługują uprawnienia ściśle określone przez prawo morza)				W obrębie których państwo sprawuje ograniczoną jurysdykcję funkcjonalną (państwu nadbrzeżnemu przysługują uprawnienia ściśle określone przez prawo morza)		
KoPM	Suwerenność (pełna jurysdykcja, w tym w zakresie pdk z uwzględnieniem prawa własności i immunitetu statków i samolotów państwowych)				WSPÓLNE DZIEDZICTWO LUDZKOŚCI		
Konwencja UNESCO 2001	art. 7, 14, 15, 18, 28, 29 pdk ⁽¹⁾ na wodach terytonialnych (art. 7); kontrola wwozu, handlu i posiadania (art. 14); zakaz korzystania z obszarów podlegających jurysdykcji (art. 15); konfiskata pdk (art. 18); wody śródlądowe – deklaracje (art. 28); wyłączenie stosowania do części terytorium (art. 29).				W obrębie których państwo sprawuje ograniczoną jurysdykcję funkcjonalną (państwu nadbrzeżnemu przysługują uprawnienia ściśle określone przez prawo morza)		

⁽¹⁾ KoMTISP z 1958 r. – Konwencja o morzu terytonialnym i strefie przyległej z 1958 r., przyjęta w Genewie 29.04.1958 r.

⁽²⁾ KoSzKontynent. z 1958 r. – Konwencja o szelfie kontynentalnym z 1958 r., przyjęta w Genewie 29.04.1958 r. (Dz.U. z 1964 r. Nr 28, poz. 179).

⁽³⁾ pdk – podwodne dziedzictwo kulturalne

* Wody strefy przyległej stanowią jednocześnie wody wyłącznej strefy ekonomicznej i nad szelfem kontynentalnego.

** Przykładem jest umowa z 1995 r. w sprawie ochrony wraku MF Estonia i miejsca spoczynku 851 ofiar katastrofy, znajdującego się w wyłącznej strefie ekonomicznej Finlandii (otwarta umowa między Republiką Estonii, Republiką Finlandii oraz Królestwem Szwecji).

Pytania kontrolne:

- 1.** W jaki sposób można oszacować wielkość podwodnego dziedzictwa kultury?
- 2.** Dokonaj prawnej klasyfikacji obszarów morskich z uwzględnieniem praw państwa nadbrzeżnego w zakresie ochrony podwodnego dziedzictwa kultury.
- 3.** Jakim podmiotom zostały przyznane uprawnienia i kompetencje w zakresie podwodnego dziedzictwa kultury w Obszarze?
- 4.** Posługując się wybranymi przykładami przedstaw jakie zasady obowiązują w zakresie własności i innych praw do wraku statku i związanych z nim artefaktów?
- 5.** Jakie podstawowe zasady ochrony podwodnego dziedzictwa kultury sformułowano w Konwencji UNESCO z 2001 r.?
- 6.** Omów system (organy i kompetencje) ochrony podwodnego dziedzictwa kultury w Polsce.
- 7.** Oceń ilościowo i jakościowo podwodne dziedzictwo kultury związane z Polską znajdujące się poza polskimi obszarami morskimi.

ROZDZIAŁ 4.

Dziedzictwo kulturowe narodów

Janusz Smaza

4.1. Polskie dziedzictwo kultury poza granicami kraju

*„...Aby te wszystkie nayszacowniejsze Pamiątki
[w Kraju y za Kraiem... Naród Polski interesujące]
wyiść z cienia, zgromadzić rozsypane,
ginące z czasem i skażytelne,
uczynić powszechnie wiadomymi i wieczno-trwałymi...”*

Książd Ksawery Zubowski
Autor pierwszej polskiej instrukcji
inwentaryzacji zabytków z 1786 roku

4.1.1. Polskie dziedzictwo kultury za granicą. Przyczyny

Przemieszczanie dóbr kultury w XVII w. – w celu wzbogacenia

Jedną z najstarszych, jak sama ludzkość, przyczyn przemieszczania dóbr kultury były wojny. Wojny, których nieodłącznym prawem było „prawo łupów” dla zwycięzców. Od początków dokumentowanej historii Polski po wiek XX – wiek największych kataklizmów wojennych, historia potwierdza, że nic w tej materii nie uległo zmianie¹.

Nie omijały te „wydarzenia” terytoriów Polski średniowiecznej, ale ogromne i nieoszacowane w pełni do dzisiaj straty nastąpiły w XVII w. Największe szkody przyniosły wojny szwedzkie: trzydziestoletnia (w latach 1680–1648), a zwłaszcza wojna zwana nie na darmo „potopem szwedzkim”

---

¹ Wyłączam z tego wojny – konflikty zbrojne ostatnich lat, a zwłaszcza tzw. interwencje zbrojne. Wyjątek stanowi wojna w Iraku, w czasie której przemieszczenie dóbr kultury nastąpiło m.in. w wyniku grabieży i zaplanowanych kradzieży.

(z lat 1655–57) oraz kolejne wojny tego stulecia m.in.: II wojna północna (w latach 1655–1660), wojna polsko-rosyjska (w latach 1654–1667)².

Wcześniej „wypracowane” metody grabieży, wywozu i niszczenia nie tylko dzieł sztuki zostały w perfekcyjny sposób wykorzystane w czasie potopu. Król Szwecji Karol X Gustaw osobiście nadzorował wywóz dzieł sztuki z Wawelu w Krakowie oraz z innych miast polskich i pruskich. Szczególnie zniszczona została Warszawa – zdobywana trzykrotnie i za każdym razem ograbiana³. Wywożone dzieła sztuki gromadzone były m.in. w galerii i zbrojowni królewskiej w Sztokholmie oraz w bibliotece Królewskiego Uniwersytetu w Uppsali⁴. Na tereny Szwecji trafiły wówczas m.in. wyposażenia kościołów, zawartość skarbców kościelnych i klasztornych, dzwony, wyposażenie zamków i pałaców (broń, meble, kolekcje, zbiory, kobierce, arrasy, gobeliny, zastawy stołowe) a nawet całe ich kamienne wystroje (kominy, kolumny, schody, portale, obramienia okienne, kominki, płyty elewacyjne, posadzki). Było to możliwe m.in. dlatego, że do transportu wykorzystano szlaki wodne, głównie rzekę Wisłę i morze⁵.

Podsumowując ten okres trzeba stwierdzić, że głównym celem najazdów była chęć wzbogacenia się i powiększenia zasobów skarbców państwowych poprzez grabież, która niejednokrotnie łączyła się także ze świadomym niszczeniem, np. liczne przykłady przetapianych zabytków i dzieł sztuki wykonanych ze szlachetnych kruszców, czy części pomnika nagrobnego św. Stanisława z Katedry Wawelskiej⁶.

Wiek XVIII – grabieże, niszczenie dziedzictwa kultury i państwowości

Kolejne pasmo – o niespotykanej w historii rozległości – grabieży, niszczenia, kradzieży materialnego dziedzictwa kulturowego narodu i próby likwidacji niematerialnego dziedzictwa kulturowego nastąpiło w okresie rozbiorów ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów przez Austrię, Prusy i Rosję. Rozbiór ziem i likwidacja państwowości polskiej wynikały nie tylko ze

² J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*, t. I, Kraków, 2001, s. 239.

³ S. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław 1958, s. 18.

⁴ J. Pruszyński, *op. cit.*, t. I, s. 240.

⁵ Dowodem potwierdzającym te fakty są odkrycia dokonane w ostatnich latach, do których poważnie przyczynił się bardzo niski poziom wód Wisły w okolicach Warszawy. Znalezione wówczas leżące na dnie ogromne ilości kamiennego detalu. Są to m.in. pełne rzeźby, dekoracje figuralne i ornamentalne, elementy architektoniczne itp. Pochodzą prawdopodobnie z Pałacu Kazimierzowskiego, zburzonego w 1656 r. Zob. H. Kowalski, „Memoriał” Bogusława Radziwiłła do Wilhelma Gordona – nowe źródło archiwalne dotyczące zatopionych w nurcie Wisły fragmentów wazowskiej rezydencji, [w:] *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. A. Kamler, D. Paszkiewicz, Warszawa 2014, s. 135–142.

⁶ J. Pruszyński, *op. cit.*, t. I, s. 241.

słabości państwa ale i przemian politycznych w Europie⁷. Kraj został podzielony na trzy odmienne „byty” polityczne i gospodarcze. Celem rozbiórów było wchłonięcie Rzeczypospolitej – również, a może przede wszystkim – poprzez pozbawienie narodu jego historii, kultury i przeszłości. Polityka zaborców polegała m.in. na spowodowaniu, by Polacy musieli się wyrzec nie tylko swej państwowości, samorządności gospodarczej, ale i autonomii kulturalnej⁸.

W zaborze rosyjskim dziesiątki tysięcy ludzi zesłano na Syberię, gdzie w nieludzkich warunkach byli darmową siłą roboczą. Pozostawili na tych terenach niezatarte ślady polskości. Konfiskata majątków, zarówno kościelnych jak i prywatnych, represje ludności, grabieże, niszczenie wnętrz lub przebudowa świątyń na inne wyznania – to ślady pozostałe do dzisiaj⁹. Chęć wzbogacenia, pomnożenia własnych zasobów, zniszczenia śladów przeszłości tych ziem stanowiły główny powód wywozu kolekcji dzieł sztuki (szczególnie obiektów ze szlacheckich kruszców) z muzeów i prywatnych zbiorów, rękopisów i ksiąg z bibliotek kościelnych, państwowych, prywatnych i archiwów.

W okresie ponad 120-letniej niewoli, na ziemiach Rzeczypospolitej odbyło się wiele powstań i zrywów w celu odzyskania niepodległości. Ich skutki, mimo wielu spektakularnych zwycięstw, zadawały jednak tylko kolejne ciosy całemu narodowi i jego dziedzictwu kulturowemu. Następstwem powstań były dla ich uczestników wyroki śmierci, ciężkie więzienia, katorga na Syberii, pozbawianie powstańców i ich rodzin całych majątków¹⁰. W celu uniknięcia wyroków śmierci, długoletnich więzień czy bezterminowych wywózek a także z chęci kontynuowania walki o niepodległość znaczna część uczestników powstań opuściła kraj, udając się w różne strony Europy, głównie do Francji, Włoch i Szwajcarii.

Dziedzictwo Wielkiej Emigracji w XIX w.

Powstałe na obczyźnie środowiska Wielkiej Emigracji kontynuowały działalność, odmienną od dotychczasowej ale równie niezbędną dla podtrzymania „ducha nadziei” i rozwoju idei niepodległościowych. **Dziedzictwo kulturowe Wielkiej Emigracji** to przede wszystkim bogaty dorobek wszelkiego typu polskich towarzystw kulturowych, naukowych i innych.

Pierwszą placówką tego typu powstała na obczyźnie była Biblioteka Polska w Paryżu we Francji (w 1838 r.). Biblioteka, oprócz bieżącej działalności,

⁷ *Ibidem*, s. 248.

⁸ *Ibidem*, s. 254.

⁹ *Ibidem*, s. 281.

¹⁰ *Ibidem*, s. 305.

gromadziła bezcenne dla emigrantów pamiątki historyczne i artystyczne, związane z ojczyzną. Zawierała prywatne zbiory, m.in. Adama Mickiewicza, Juliana Ursyn Niemcewicza, gen. Karola Kniaziewicza i wielu innych uczestników powstań oraz działaczy. Ponadto otrzymywała liczne darowizny od osób, którym była bliska niepodległość Rzeczypospolitej Polskiej¹¹. Innym miejscem gromadzenia polskich pamiątek we Francji, już od połowy XIX w. był (i nadal jest) zamek rodziny Branickich i Potockich w Montrésor.

Drugim, co do znaczenia i wielkości zgromadzonych zbiorów polskich za granicą ośrodkiem, było Muzeum Polskie na Zamku w Rapperswilu w Szwajcarii, powstałe w 1870 r. Zawierało ono ogromne zbiory dokumentów, rzadkie kolekcje malarstwa i unikalnego rzemiosła oraz bogatą bibliotekę. Większość zbiorów Muzeum przekazało w 1927 r. do odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej. Niemal w całości spłonęły one w czasie II wojny światowej. Muzeum wznowiło oficjalną działalność w 1979 r.¹²

Stany Zjednoczone, do których dotarła również ogromna emigracja zarobkowa „za chlebem”, głównie w II połowie XIX w. stały się jej drugim domem, a zarazem największym poza ojczyzną skupiskiem Polaków na świecie. Już od 1881 r. w Chicago, najbardziej polskim mieście w Ameryce, działała Biblioteka Polska i Muzeum Narodowe. W 1912 r. zbiory przeniesiono do Pensylwanii, gdzie całkowicie zniszczył je pożar w 1931 r. Kilka lat później, w 1937 r. otwarto ponownie Muzeum Polonii i Archiwum¹³ w Chicago.

Dziedzictwo kulturowe w Polsce w okresie II wojny światowej

Tragiczne wydarzenia II wojny światowej (w latach 1939–1945) całkowicie przyćmiły dotychczasowe metody, skalę mordowania i deportacji ludności w Europie. Likwidacja narodów, w szczególności narodu polskiego i wszystkich jego składników, które świadczyły o tożsamości, w tym dziedzictwa kulturowego była z góry zaplanowana. Wywożenie dzieł sztuki, zabytków, kolekcji, bibliotek, archiwów przez okupanta niemieckiego z terenów podbitych nie było grabieżą w dosłownym znaczeniu, lecz realizacją planów, które przewidywały **wyniszczenie narodu**¹⁴. Dzieła o proveniencji niemieckiej – ustalonej często przez najwyższej klasy historyków sztuki Rzeszy Niemieckiej i powołanych do tych celów specjalistycznych instytucji – należało przywrócić Niemcom, pozostałe zaś (tj.

¹¹ *Ibidem*, s. 306.

¹² J. Zieliński, *Nasza Szwajcaria*, Warszawa 1999, s. 156.

¹³ M. Kot, V. Woźnicka, B. Górczyński, J. M. Loryś, M. Frankel, L. Kurdek, *Muzeum Polskie w Ameryce*, Warszawa 2003, s. 24–28.

¹⁴ J. Pruszyński, *op.cit.*, s. 413.

„niepełnowartościowe” z punktu widzenia oceniających) zniszczyć lub korzystnie sprzedać¹⁵.

W przypadku okupantów radzieckich podłoże niszczenia było bardziej złożone. Powodowała je głównie niechęć historyczna do wszystkiego co polskie. Celem było również unicestwienie państwa polskiego. Eksterminacja rdzennej ludności z zajętych wschodnich terenów Rzeczypospolitej Polskiej, doprowadziła w pierwszym okresie okupacji do powstania Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi. Zaś w ostatecznym „rozdaniu” – jednego ze zwycięzców II wojny światowej – do powstania Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR) i Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR)¹⁶. Działalność Armii Czerwonej w strefach okupowanych, w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu, polegała m.in. na grabieży wszystkiego. Czego nie można było wywieźć lub sprzedać – niszczone¹⁷.

Dziedzictwo kultury narodu po wojnie – „powtórka” z Wielkiej Emigracji

Zmiany ustroju politycznego i uzależnienie Polski od „wyzwoliciele” ze wschodu skazały na przymusową emigrację ponad milion mieszkańców przedwojennej Rzeczypospolitej. Istniejące na emigracji środowiska zostały wzbogacone o kolejne pokolenia ludzi, którym bliska była idea walki niepodległościowej i pamięć o utraconej ojczyźnie. Tworzyli oni na obczyźnie nowe instytucje kultury i nauki, np. w Londynie, Wielka Brytania – Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego (1945 r.), w Paryżu, Francja, w Rzymie, Włochy – Instytut Literacki, który po przeniesieniu do Maisons-Laffitte, Francja (w 1947 r.), wzbogacił swoją działalność, m.in. wydając „Kulturę” czy „Zeszyty Historyczne”. Stał się najaktywniejszym ośrodkiem polskości po II wojnie światowej na świecie. Podobne instytucje, organizacje i stowarzyszenia powstawały także na pozostałych kontynentach, dokąd tylko dotarli Polacy. Główną ich działalnością było tworzenie i organizowanie gazet, czasopism, wydawnictw. Zainteresowani przeszłością i kulturą utraconej ojczyzny, polscy emigranci gromadzili nie tylko wiedzę na ten temat, ale zabytki, pamiątki historyczne, książki i dokumenty. Tworzyli kolekcje dzieł sztuki, zbiory, archiwa¹⁸.

Polityka Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec dziedzictwa kultury W związku ze zmianami politycznymi w Europie po II wojnie

¹⁵ *Ibidem*, s. 414.

¹⁶ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*, t. II, s. 76.

¹⁷ *Ibidem*, s. 60.

¹⁸ *Ibidem*, s. 94–96.

światowej, m.in. podziałami państw i nowymi granicami, okresem „zimnej wojny”, okupacją terenów zajętych przez „wyzwolicieła” ze Wschodu, sytuacja kraju była dramatyczna. Kwestie dotyczące pozostawionego na Kresach Wschodnich dziedzictwa kulturowego było całkowicie przemilczane, podobnie jak problem dziedzictwa kultury na Ziemiach Odzyskanych.

Powojenna „wymiana” ludności zarówno z terenów zachodniej, północnej, a także wschodniej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (w nowych granicach) spowodowała, że zostały zniszczone niemal całkowicie korzenie wielowiekowej kultury ziem, których to dotyczyło. Zachowane materialne dziedzictwo było traktowane jako opuszczone, porzucone, często obce – po prostu niczyje¹⁹. Świątynie, jak również inne obiekty przypominające polskość, przeznaczano na różne cele, m.in. na magazyny chemikaliów, nawozów sztucznych (luzem), fabryki, warsztaty naprawcze, elektrownie, więzienia, szpitale, piekarnie, sale gimnastyczne, muzea (ateizmu i religii)²⁰. Ogromną liczbę budowli przebudowano do tego stopnia, że trudno rozpoznać pierwotne – sakralne funkcje. Dewastowano je, a następnie pozostawiano w ruinach, rozbierano lub wysadzano w powietrze lub równano z ziemią. W tym również pałace, osady, wsie lub ich pozostałości. Niewiele zachowanych fragmentów zbiorów czy kolekcji dzieł sztuki eksponowano publicznie. Jeżeli już, to były i są przedstawiane często jako dzieła białoruskie, litewskie, ukraińskie z „naturalizowanymi” nawet nazwiskami ich polskich autorów²¹.

Sytuacja była na tyle skomplikowana, że problemu tego nie chciały poruszać ówczesne władze w krajach tej części Europy. Przemilczanie to spowodowało, że jeszcze do lat 90. XX w. wiedza o materialnym dziedzictwie kultury na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej była znikoma. Opracowania naukowe i inne, wydawane w Polsce, pomijały ten problem lub delikatnie sygnalizowały. Bardzo nieliczne opracowania, np. ukraińskie, informowały o jednostkowych, zachowanych budowlach lub ich ruinach – oczywiście, stała za tym świadomie odpowiednio agresywna ideologia.

O ile aktualnie rozpoznane zostały zasoby i stan dziedzictwa kulturowego w obecnych granicach Rzeczypospolitej Polskiej, o tyle nie posiadamy kompletnej wiedzy o zagrabionych, zniszczonych dobrach narodowych z tamtych terenów. Podobnie brak nam szerszej orientacji dotyczącej

¹⁹ *Ibidem*, s. 31.

²⁰ J. Smaza, *Polskie dziedzictwo kulturowe za granicą – ochrona i konserwacja*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, t. I, s. 21, 24.

²¹ J. Pruszyński, *op. cit.*, t. II, s. 98.

pozostawionych i przetrwałych po dziś dzień nielicznych śladach polskiego materialnego dziedzictwa kulturowego „w terenie”, a tym bardziej w muzeach, magazynach, bibliotekach i archiwach.

Dopiero przemiany polityczne w Polsce na początku lat 80. i na przełomie lat 80. i 90. ub. wieku w innych krajach Europy, umożliwiły nawiązanie współpracy z władzami poszczególnych państw²².

4.1.2. Restytucja dzieł sztuki. Co dalej?

Rozpoczęte po wojnie procedury restytucji zagrabionego polskiego dziedzictwa ze stref okupowanych zachodniej Europy były mocno ograniczone. W początkowym okresie, mimo to, skuteczne. Wówczas powróciły najważniejsze zagrabione i wywiezione z kraju dzieła. Z czasem całkowicie zanikły możliwości ich odzyskiwania, głównie z terenów nowopowstałego państwa Niemieckiej Republiki Demokratycznej (w 1949 r.). Dopiero podpisane w latach 50–60. XX wieku umowy pomiędzy PRL-em a ZSRR umożliwiły powrót kolejnych dóbr kultury do kraju.

Wieloletni zakaz kontaktów z Polakami i Polonią zza „żelaznej kurtyny”, blokada przywozu publikacji czy wymiany informacji na tematy nie tylko dziedzictwa kulturowego wstrzymały na długi okres wszelką współpracę. Natomiast na dawnych ziemiach wschodnich Polski sytuację w sposób wyjątkowy skomplikowało powstanie nowych państw. Jeszcze pod koniec lat 40. XX w. Ukraińska SRR przekazała część zbiorów lwowskiego Ossolineum i fragmenty różnych kolekcji. Z kolei Białoruska SRR – część kolekcji z Nieświeża i Grodna.

Władze Rzeczypospolitej Polskiej na początku lat 90. XX w. rozpoczęły zintensyfikowane działania restytucyjne utraconych dzieł nie tylko z Białorusi i Ukrainy, z którymi zawarto porozumienia. Niestety, po złożeniu wniosków rewindykacyjnych (Ukraina) lub ich zaniechaniu (Białoruś), proces restytucji stanął w miejscu. Trwa natomiast odzyskiwanie polskich dzieł – najczęściej pojedynczych – z innych państw (często po wieloletnich negocjacjach)²³.

²² W 1989 r. zburzenie muru berlińskiego i zjednoczenie Niemiec, w 1990 r. powstanie Republiki Litewskiej, w 1991 r. rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, powstanie Ukrainy i Republiki Białorusi.

²³ W. Konończuk, P. Kosiewski, *Zagrożone dziedzictwo. Polskie dobra kultury*, Warszawa 2020, s. 64–65

4.1.3. Dobra kultury Rzeczypospolitej Polskiej za granicą – współcześnie

Świat

W obecnym czasie ślady polskiego dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza materialnego można odnaleźć niemal na całym świecie. Na jego zasięg i ogromną różnorodność wpłynęły złożone czynniki polityczne, które zostały narzucone i wymuszone przez sąsiednie kraje, zarówno w okresie I Rzeczypospolitej jak i II RP, tj. zaborców oraz okupantów. Zmieniali lub likwidowali oni granice państwa polskiego, by ostatecznie zredukować jego terytorium. Zmuszali do opuszczenia ojczyzny wiele pokoleń obywateli, często najbardziej zasłużonych dla podtrzymania tożsamości narodowej, polskości.

Zachowane i tworzone w wielu państwach przez działaczy Wielkiej Emigracji oraz uczestników II wojny światowej dziedzictwo polskiej kultury to nie tylko muzea, biblioteki, archiwa, kolekcje dzieł sztuki i zabytków. To również pomniki, płyty – tablice (wszelkiego typu) upamiętniające zasłużone osoby, ważne wydarzenia historyczne i miejsca związane z niematerialnym dziedzictwem narodu polskiego – a także dziesiątki tysięcy cmentarzy: cywilnych i wojskowych: całe lub tylko wyznaczone kwatery oraz zbiorowe i indywidualne pochówki²⁴.

Od lat 90. XX w. trwa współpraca ze środowiskami polonijnymi, mająca na celu pomoc, tj. dokumentowanie, katalogowanie, mikrofilmowanie, udostępnianie materiałów, zabezpieczanie i konserwację dzieł sztuki, zabytków, pamiątek, archiwaliów itp.²⁵

²⁴ R. Piątek, J. Platajs, *Polskie cmentarze wojenne w Uzbekistanie*, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Warszawa 2011, s. 5–40; A. Przewoźnik, *Polskie cmentarze wojenne w Iranie*, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Warszawa 2002, s. 5–66.

²⁵ Najbardziej zasłużone instytucje prowadzące tego typu działalność zrzeszone są w Stałej Konferencji Muzeów, Archiwów i Bibliotek Polskich na Zachodzie. Są to m.in.: Polski Instytut Naukowy i Biblioteka im. Wandy Stachewicz w Montrealu, Kanada; Biblioteka Polska POSK, Instytut Józefa Piłsudskiego i Instytut Polski, Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, Wielka Brytania; Towarzystwo Historyczno-Literackie i Biblioteka Polska w Paryżu, Zamek w Montrésor, Francja; Muzeum Polskie w Ameryce, Chicago, Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku, Archiwa, Biblioteki i Muzea Polonii w Orchard Lake, Fundacja Kościuszkowska, Polski Instytut Naukowy w Nowym Jorku, Stany Zjednoczone; Muzeum im. Tadeusza Kościuszki w Solurze (Solothurn), Muzeum Polskie i Biblioteka w Rapperswilu, Szwajcaria; Muzeum i Archiwum Węgierskiej Polonii w Budapeszcie, Węgry. Dotychczas udało się zgromadzić dane o ponad 3 tys. wszelkiego typu instytucji w prawie 150 krajach. *Polskie Dziedzictwo Kulturowe poza Granicami Kraju. Formy inwentaryzacji, ochrony i upowszechniania*, red. D. Janiszewska-Jakubiak, Warszawa 2007, s. 19.

Dziedzictwo kultury na dawnych terenach Rzeczypospolitej Polskiej

Sytuacja dziedzictwa kulturowego na dawnych terenach wschodnich – wspólne dziedzictwo – jest nadal skomplikowana. Posiada ono niezmiennie wartości, istotne dla pamięci narodu polskiego jak również, w porównywalnym stopniu, dla pamięci czy budowy tożsamości obecnie zamieszkujących te ziemie Białorusinów, Litwinów, Łotyszów, Ukraińców, Rosjan. Budowanie świadomości i realizacja wspólnych celów dla ratowania i dokumentowania historii tych ziem (z zachowaniem prawdy historycznej) jest nie tylko wyzwaniem, ale i obowiązkiem naszego pokolenia.

Zachowane do dzisiaj ślady dziedzictwa kulturowego posiadają ogromne wartości: historyczne, artystyczne, architektoniczne, krajobrazowe, dokumentalne, emocjonalne i inne. Te obiekty stanowiące dziedzictwo materialne są wyjątkowo zróżnicowane. Należą do nich: archiwalia w archiwach, bibliotekach, muzeach; dzieła sztuki w muzeach, świątyniach, zamkach, pałacach, kamienicach; zabytki kultury materialnej w muzeach i magazynach; zabytki architektury: kościoły parafialne i zakonne, kaplice filialne, cmentarne i prywatne; zamki, pałace, kamienice, klasztory; kapliczki przydrożne (niestety, bardzo nieliczne); inne budowle, głównie gospodarcze towarzyszące właściwym zabudowaniom; cmentarze: jedno i wielowyznaniowe, cywilne, wojskowe, dworskie lub zbiorowe i indywidualne pochówki.²⁶ Niemal od 30 lat polskie środowiska naukowe inwentaryzują pozostałości materialnego dziedzictwa kulturowego tych ziem²⁷.

4.1.4. Kolekcje, zbiory i inne dobra polskiej kultury na świecie. Przykłady

Zestawienie dóbr składających się na polskie dziedzictwo kultury za granicą jest niepełne i zapewne długo jeszcze takie pozostanie²⁸. Nie ma również konieczności podejmowania inicjatyw w tym zakresie, chociażby z powodu ogromnej ilości „zasobów” polskich na świecie, a także tworzenia nowych. Ponadto ciągle odkrywane są kolejne, historyczne ślady polskości. Poniższa

²⁶ J. Smaza, op. cit., s. 23.

²⁷ *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, cz. I: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, red. J. K. Ostrowski, t. 1–23, Kraków 1993–2015; cz. II: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogrodzkiego*, red. M. Kałamajska-Saeed, t. 1–4, Kraków 2003–2014; cz. III: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*, red. M. Kałamajska-Saeed, t. 1–3, Kraków 2005–2011; cz. IV: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego*, red. M. Kałamajska-Saeed, t. 1–4, Kraków, 2012–2018; cz. V: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzesko-litewskiego*, red. M. Kałamajska-Saeed, t. 1–5, Kraków 2013–2020.

²⁸ Zadaniem zaproponowanego bardzo skromnego, ułożonego alfabetycznie, wyboru jest jedynie ułatwienie orientacji w problematyce.

lista pozwoli ukazać zarys szerokiej panoramy zachowanych dóbr kultury, wciąż uznawanych za wartościowe przez kolejne pokolenia. Oto one:

Europa zachodnia i inne kontynenty

- Austria – Wiedeń, Kahlenberg, kościół i miejsce obozu króla Jana III Sobieskiego,
- Belgia – Lommel, cmentarz żołnierzy I Dywizji Pancерnej gen. Stanisława Maczka,
- Chile – Santiago de Chile, dom rodzinny Ignacego Domeyki, archiwum, grobowiec,
- Francja – Paryż, instytuty, biblioteki, cmentarze; Maisons-Laffitte, instytut; Montmorency, cmentarz; Montrèsor, zamek, cmentarz; Dourges, kościół; Vence, muzeum Witolda Gombrowicza,
- Gruzja – Tbilisi, cmentarz z polskimi grobami, kościół,
- Iran – cmentarze w miejscach tworzenia I Armii Wojska Polskiego na Wschodzie,
- Liban – Bejrut, muzeum Juliusza Słowackiego, cmentarz polski (upamiętnienie Hanka Ordonówny),
- Mołdawia – Kiszyniów, cmentarz polski; Bierzowka, miejsce śmierci hetm. Stanisława Żółkiewskiego,
- Naddniestrzańska Republika Mołdawska – Raszków, kościół polski, cmentarz,
- Niemcy – Drezno, stary cmentarz katolicki, muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego (jeden z ośrodków Wielkiej Emigracji),
- Peru i Ekwador – kolej wysokogórska zbudowana przez Ernesta Malinowskiego, pomnik,
- Rumunia – Bukowina, Kaczyka (Cacica), polska osada, kościół, cmentarz,
- Stany Zjednoczone – Chicago, Denver, Nowy York, instytuty, archiwa, biblioteki, muzea,
- Szwajcaria – Rapperswil, kolekcje, archiwa, biblioteka; Solura (Solithurn), muzeum Tadeusza Kościuszki,
- Szwecja – Sztokholm, Uppsala, biblioteki, zbiory, kolekcje, muzea, archiwa,
- Turcja – Sztambuł, Muzeum Adama Mickiewicza; Adampol, kościół, cmentarz,
- Uzbekistan – cmentarze w miejscach tworzenia I Armii Wojska Polskiego na Wschodzie,
- Wielka Brytania – Londyn, instytuty, galerie, muzea, archiwa, biblioteki, cmentarze,

- Włochy – Neapol, archiwum Gustawa Herlinga-Grudzińskiego; Rzym, cmentarze cywilne; Mediolan, Monte Cassino, Loretto cmentarze wojskowe.

Dawne wschodnie i północne ziemie Rzeczypospolitej Polskiej

- Białoruś – zamki: Bychów, Grodno, Nieśwież, Nowogródek; pałace, dwory: Bielice, Dobośna, Homel, Hruszówka, Kosów Polski, Łyntupy, Różana; kościoły, klasztory: Budosław, Druja, Głębokie, Grodno, Iwle, Komaje, Pińsk, Słonim; cmentarze cywilne i wojskowe: Horodniki, Grodno, Mohylew, Smolany; muzeum: Zaosie, muzeum A. Mickiewicza;
- Litwa – zamki: Biały Dwór, Birże; pałace, dwory: Bejsagoła, Bilewicze, Dukszty Stare, Jaszuny, Landarów, Wilno, Pikieliszki, Zatrocze, Zułów; kościoły, klasztory: Cytowiany, Merecz, Kowno, Sołneczники Wielkie, Wilno; cmentarze cywilne i wojskowe: Kowno, Sołneczники Wielkie, Wilno;
- Łotwa – kościół: Krasław; cmentarz: Drycany;
- Rosja – kościoły, klasztory: Irkuck, Moskwa, Nowosybirsk, Petersburg; cmentarze cywilne i wojskowe, zbrodni komunistycznych: Charków, Miednoje, Katyń;
- Ukraina – zamki: Budzanów, Brzeżany, Dubno, Kamieniec Podolski, Łuck, Olesko, Ołyka, Stare Sioło, Podhorce, Świrż, Złoczów, Złoty Potok, Żółkiew; pałace, dwory: Annopol, Benkowa Wisznia, Bieleck, Obroszyn, Samczyki, Tulczyn, Wierzchownia, Wiśniowiec Wielki; kościoły, klasztory: Berdyczów, Bolszowce, Chyrów, Czortków, Drohobycz, Horodenka, Krzemieniec, Lwów, Łuck, Ołyka, Rudki, Sambor, Stanisławów, Stryj, Żółkiew; cmentarze cywilne i wojskowe, zbrodni komunistycznych, faszyzmu: Brody, Charków, Czerniowce, Kijów, Kołomyja, Kowel, Krzemieniec, Lwów, Łopatyn, Mołotków, Zielona Rafajłowa, Zadwórze, Zbaraż, Zborów, Żytomierz; muzea: Berdyczów, Josepha Conrada Korzeniowskiego, Krzemieniec, J. Słowackiego

4.1.5. Aneks – podstawowa terminologia

Archiwalia – „Materiałami archiwalnymi mogą być akta i dokumenty, korespondencja, dokumentacja finansowa, techniczna i statystyczna, mapy i plany, fotografie, filmy i mikrofilmy, nagrania dźwiękowe i wideofonowe, dokumenty elektroniczne mające znaczenie jako źródło informacji o wartości historycznej. Za materiały archiwalne uważa się zarówno dokumentację powstałą w przeszłości jak i powstającą współcześnie”²⁹.

²⁹ Leksykon prawa ochrony zabytków. 100 podstawowych pojęć, red. K. Zeidler, Warszawa 2010, s. 6.

Dobro kultury – „Pojęcie dóbr kultury odnosi się zwykle do materialnych obiektów kulturalnych chociaż stosowane również jest przy niematerialnym dorobku. Za dobro kultury uznaje się każdy przedmiot ruchomy lub nieruchomy, zarówno dawny jak i współczesny, mający znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na posiadaną przez taki przedmiot wartość historyczną, naukową lub artystyczną. Dobra kulturalne traktowane są jako bogactwo narodowe i podlegają ochronie w celu ich zachowania, właściwego utrzymania, wykorzystania i udostępniania”³⁰.

Dziedzictwo kultury materialne – „Należą do niego zabytki, do których zalicza się: dzieła architektoniczne, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i struktury o charakterze archeologicznym, napisy, jaskinie, zespoły osobliwości, które posiadają wyjątkową, powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki. Zespoły budowli, które ze względu na architekturę i jednorodność lub usytuowanie w pejzażu mają wyjątkową powszechną wartość. Miejsca stanowiące dzieła człowieka lub połączone dzieła przyrody i człowieka oraz tereny obejmujące stanowiska archeologiczne o wyjątkowej wartości z punktu widzenia historycznego, estetycznego lub antropologicznego”³¹.

Dziedzictwo kultury niematerialne – zwyczaje, formy prezentacji i wyrazu, wiedza, umiejętności oraz instrumenty, obiekty, wytwory człowieka i związane z nim przestrzenie, które wspólnoty, grupy i jednostki uznają za część swojego kulturalnego dziedzictwa³².

Dziedzictwo kultury podwodne – „Obejmuje wszelkie ślady ludzkiej egzystencji mające charakter kulturalny, historyczny lub archeologiczny, które były częściowo lub całkowicie pod wodą, okresowo lub stale przez co najmniej sto lat”³³.

Dzieło sztuki – „Dzieło sztuki identyfikowane jest z człowiekiem jako twórcą wyposażonym we wrażliwość, która pozwala mu za pomocą określonej konwencji (np. malarstwa, rysunku, rzeźby) na przedstawienie jego wizji świata materialnego bądź metafizycznego. Autorska realizacja dzieła może być przemyślaną starannie koncepcją bądź wynikiem spontanicznej reakcji artysty. Dziełem sztuki może być również utwór muzyczny czy dzieło literackie”³⁴.

Kolekcje – „Zbiór obiektów zgromadzonych na podstawie przyjętych z góry założeń. Pojmowany jest jako pewna całość składająca się

³⁰ *Ibidem*, s. 31.

³¹ *Ibidem*, s. 39.

³² *Ibidem*, s. 41–42.

³³ *Ibidem*, s. 45.

³⁴ *Ibidem*, s. 47.

z wyselekcjonowanych składników, zwykle o zbliżonym poziomie i wartości przewodniej. Istotą kolekcji jest gromadzenie rzeczy wg założonego wcześniej klucza: artystycznego, kulturowego, historycznego, naukowego, poznawczego. Kolekcję i kolekcjonerstwo należy odróżnić od zbieractwa, które także jest gromadzeniem rzeczy, ale bez żadnej porządkującej je idei³⁵.

Konserwacja (łac. *conservatio* = utrzymanie, zachowanie) – w ścisłym znaczeniu działanie mające na celu utrzymanie zabytku w stanie należytym tj. nie stwarzającym zagrożenia dla substancji zabytkowej oraz umożliwiającym postrzeganie i odbiór wartości zabytkowych. Obejmuje czynności zapobiegawcze i utrwalające. Inne znaczenie – całokształt podejmowanych prac przy zabytkach³⁶.

Kopia – naśladowcze wykonanie dzieła sztuki przez innego artystę niż twórca oryginału. Może się odnosić do całości oryginału lub tylko do jego fragmentu. Jak najdokładniej oddane są cechy pierwowzoru, nieróżniące się od niego optycznie i nie tylko. Właściwie, od oryginału, odróżnia ją świadomość odbiorcy dzieła, że obiekt nie jest skutkiem pierwotnego aktu kreacji dzieła³⁷.

Muzealia – „Rzeczy ruchome i nieruchome stanowiące własność muzeum i wpisane do inwentarza muzealiów. Muzealia stanowią dobra narodowe”³⁸.

Naśladownictwo – „Jest wykonaniem przedmiotu podobnego do oryginału, ale mającego własne, charakterystyczne cechy. Naśladownictwem są z reguły wszystkie przedmioty wykonane w tym samym stylu, w tej epoce lub późniejszej, wzorujące się na pracach znanych twórców lub pracach prekursorskich”³⁹.

Replika – pojęcie kopii występuje często w połączeniu z pojęciem repliki. „Replika jest to kopia własnego dzieła, wykonana przez jego autora. W stosunku do repliki używa się również określenia „kopia autorska”. Artysty w replice czasem zmieniają nieznacznie niektóre cechy dzieła takie jak skala, technika wykonania, kompozycja. Zdarza się że replikę mylnie utożsamia się z kopią⁴⁰.

Restauracja (łac. *restauratio* = odnowienie, naprawa) – „Prace mające na celu doprowadzenie zabytku do postaci najlepiej ukazującej jego walory artystyczne i historyczne, wykonane z przestrzeganiem wymogów: poszanowania dla wszystkich wartościowych nawarstwień substancji zabytkowej

³⁵ *Ibidem*, s. 115–116.

³⁶ M. Kurzątkowski, *Mały słownik ochrony zabytków*, Warszawa 1989, s. 35.

³⁷ K. Zeidler, *op. cit.*, s. 130.

³⁸ *Ibidem*, s. 163.

³⁹ *Ibidem*, s. 130.

⁴⁰ *Ibidem*.

oraz wykluczenia rozwiązań naśladowujących formy historyczne". Dopuszczalne jest nadanie wszelkim koniecznym uzupełnieniom formy współczesnej. Unika się rozwiązań zakłócających odbiór wartości artystycznych zabytku⁴¹.

Restytucja (łac. *restitutio* = zwrot dobra niesłusznie przywłaszczonego) – zwrot mienia prawowitemu właścicielowi, w tym wypadku dobra kultury zagarniętego podczas wojny lub nielegalnie wywiezionego za granicę⁴².

Restytucja zastępcza – „Wydanie dzieła ekwiwalentnego za dzieło utracone, którego nie można zwrócić”⁴³.

Wartość zabytku – zabytki są pomnikami i dokumentami minionych epok i kultury narodowej, o wartości społeczno-kulturowej, naukowo-dydaktycznej oraz zazwyczaj materialno-ekonomicznej. Posiadają wartości historyczne, artystyczne lub naukowe⁴⁴.

Współczesne dobro kultury – „Niebędące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, które są uznanym dobrem wspólnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna”⁴⁵.

Zabytek archeologiczny – „Zabytek nieruchomy będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów oraz zabytek ruchomy, będący tym wytworem”⁴⁶.

Zabytek nieruchomy – nieruchomość, jej części lub zespoły będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową⁴⁷.

Zabytek ruchomy – „Rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, którego zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”⁴⁸.

⁴¹ M. Kurzątkowski, *op. cit.*, s. 69.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ K. Zeidler, *op. cit.*, s. 328.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 376–377.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 33.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 431.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 433.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 441.

Zabytki – „Nieruchomości bądź rzeczy ruchome, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki lub zdarzenia. Zachowanie ich leży w interesie społecznym ze względu na posiadane wartości historyczne, artystyczne lub naukowe i inne. Objęte są ochroną prawną⁴⁹”.

Zbiór – dotyczy szerszej kategorii przedmiotów niż tylko muzealiów. Muzea mogą funkcjonować posiadając niewiele muzealiów ale za to inne eksponaty, w tym kopie, repliki, instalacje, utwory audiowizualne czy animacje komputerowe⁵⁰.

Pytania kontrolne:

1. Co było przyczyną przemieszczania dóbr kultury i w jakim celu je przenoszono?
2. Wskaż na czym polegały różnice w przemieszczaniu dóbr kultury w XVIII w. i w XX w.
3. Omów dziedzictwo kultury Wielkiej Emigracji i pokolenia II wojny światowej poza granicami Polski.
4. Omów politykę Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec dziedzictwa kultury.
5. Wyjaśnij na czym polega restytucja dzieł sztuki. Opisz wyniki dotychczasowych działań
7. Wskaż przykłady zachowanego do czasów współczesnych dziedzictwa kultury polskiej na świecie.
8. Opisz sytuację dziedzictwa kultury na dawnych terenach Polski.
9. Omów dziedzictwo kulturowe innych narodów zachowane na obecnych terenach Polski.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 428–429.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 163.

Radostaw Tyślewicz

4.2. Dziedzictwo kultury krajów trzecich na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej

Rozpatrując zagadnienia związane z ochroną dziedzictwa kultury w czasie kryzysu i wojny w krajowych rozważaniach, często pomijany jest problem przyjmowania, przechowywania i ochrony obiektów istotnych dla dziedzictwa państw trzecich. Można tę kwestię rozpatrywać na trzech płaszczyznach:

- czasowego przechowywania dóbr obcego państwa w związku z zagrożeniem panującym na jego terytorium,
- stałej obecności elementów dziedzictwa kultury obcych państw na terytorium Polski, będącej efektem różnych zdarzeń historycznych (np. zmian granic),
- planowymi działaniami państw trzecich lub ich obywateli, które na zasadach „komercyjnych” postanowiły przechowywać swoje zbiory w Polsce.

Co ciekawe, w przepisach krajowych jak i naszej mentalności wynikającej w części z doświadczeń historycznych, istnieje mocno ugruntowana świadomość w zakresie ewentualnej ewakuacji najcenniejszych zabytków ruchomych z Polski za granicę w celu ich ochrony, ale rzadko można spotkać zrozumienie dla scenariusza, w którym to inne kraje mogą chcieć ewakuować swoje zbiory do naszego kraju jako tzw. safe house. Tymczasem w szeregu rozmów, podczas kolejnych ćwiczeń i warsztatów dotyczących bezpieczeństwa państw regionu bałtyckiego realizowanego w ramach CIOR (*La Confédération Interalliée des Officiers de Réserve*), czy w ramach tzw. flanki wschodniej NATO w Rumunii czy Bułgarii, pojawiają się takie koncepcje i nieformalne zapytania.

W chwili obecnej poza przepisami wynikającymi wprost z dyrektyw UE, w tym postanowieniami dotyczącymi strefy Schengen w UE i ochrony dóbr kultury w jej ramach, nie istnieją inne krajowe przepisy czy procedury w tym względzie. Nie zmienia to faktu, że na terytorium RP znajdują się obiekty dziedzictwa kultury o wiele bardziej istotne pod względem historycznym dla dziedzictwa narodowego innych państw niż naszego. Niektóre mniejsze państwa regionu postrzegają Polskę jako **bezpieczne miejsce schronienia** dla swoich obiektów na czas ich własnego zagrożenia. Aktualnie na terytorium RP powstaje, wzorem państw Europy zachodniej, potencjał do przechowywania dóbr kultury w sposób gwarantujący

ich zachowanie w długim okresie – tzw. **magazyny centralne muzealiów**. Może to również sprzyjać obecności obcych dóbr kultury na naszym terytorium na zasadach komercyjnych.

Co ciekawe, taki sam proces występuje w zachodniej Europie od dziesięciu lat i Polska jest tam postrzegana jako potencjalny „dawca” swoich zbiorów do bezpiecznego przechowania. Z kolei mniejsze państwa (np. Estonia) postrzegają Polskę jako miejsce bezpiecznego ulokowania swoich zasobów dziedzictwa kultury. Przykładem jest tu najnowszy obiekt we Francji stworzony na potrzeby Luwru – Centrum konserwacji i magazynowania w Liévin oraz holenderski kompleks w Amersfoort. Przy czym z Francji już są rozsyłane oferty do państwowych i prywatnych instytucji na całym świecie, w tym do Polski, z propozycją dotyczącą bezpiecznego przechowywania zbiorów w powstającym obiekcie w Liévin⁵¹.

W niniejszym podrozdziale postaramy się prześledzić i zidentyfikować możliwości oraz zagrożenia wynikające ze wszystkich ww. wariantów dotyczących obiektów dziedzictwa kultury państw obcych, które mogą znaleźć się na terytorium RP, przekazane na czas kryzysu i wojny. W związku z powyższym przedstawione treści będą miały w części charakter koncepcyjny i wariantowy, niejako wybiegający w przyszłość, poza aktualne ramy przepisów i istniejących procedur oraz utrwalone w społecznej świadomości przekonania o roli naszego kraju w ochronie dóbr kultury w regionie i świecie. Celem zaś, jaki chcemy osiągnąć, jest próba zmiany sposobu postrzegania i rozszerzenie krajowej perspektywy w obszarze ochrony dóbr kultury w czasie kryzysu i wojny również o rolę, jaką Polska może pełnić w stosunku do dziedzictwa mniejszych lub bardziej zagrożonych państw w regionie.

4.2.1. Unia Europejska i Strefa Schengen – ochrona dóbr kultury w czasie pokoju

Aktualnie kwestia ochrony dóbr kultury państw członkowskich UE jak i dóbr państw trzecich regulowana jest w dwóch wymiarach: wywozu i przemieszczania dóbr wewnątrz strefy Schengen oraz kontroli obrotu oraz przywozu dóbr z państw trzecich, w tym szczególnie w zakresie **nielegalnego obrotu cennymi artefaktami**⁵² służącego finansowaniu terroryzmu oraz w wymiarze zapobiegania grabieży dziedzictwa kulturowego regionów objętych konfliktami zbrojnymi i destabilizacją.

⁵¹ Louvre PRESS KIT, Inauguration of the Louvre Conservation Center, 8.10.2019, Liévin.

⁵² Szerzej na ten temat w rozdziale 5.

W *Europejskiej agendzie bezpieczeństwa* z 2015 r. oraz w *Planie działania na rzecz intensyfikacji walki z finansowaniem terroryzmu* z 2016 r. Komisja Europejska zapowiedziała podjęcie działań ustawodawczych, między innymi w zakresie zwalczania nielegalnego handlu dobrami kultury. Dokument został pozytywnie przyjęty zarówno przez Parlament Europejski jak i Radę Europy. Na arenie międzynarodowej inicjatywę europejską można także postrześć w świetle deklaracji przywódców grupy G-20 z 8.07.2017 r.⁵³, w której potwierdzili oni swoje zaangażowanie w działania na rzecz rozwiązania problemu alternatywnych źródeł finansowania terroryzmu, w tym grabieży i przemytu antyków.

W *Deklaracji rzymskiej* z 25.03.2017 r.⁵⁴ również znajdziemy potwierdzenie stanowiska przywódców 27 państw członkowskich i instytucji UE w zakresie zaangażowania w ochronę dziedzictwa kulturowego i różnorodności kulturowej, a zwalczanie nielegalnego handlu dobrami kultury miało stać się jednym z kluczowych działań na szczeblu europejskim, przewidzianych na 2018 rok (ogłoszony Europejskim Rokiem Dziedzictwa Kulturowego)⁵⁵. O ile w zakresie zwalczania źródeł finansowania terroryzmu z wykorzystaniem obrotu dobrami kultury kierunek działań państw UE został określony, o tyle nie istnieją na chwilę obecną wspólne przepisy w odniesieniu do przywozu dóbr kultury z obszarów państw trzecich w ujęciu ogólnym. Wyjątkiem w tej kwestii jest rozporządzenie Rady (WE) nr 1210/200310 z 7.07.2003 r. dotyczące niektórych szczególnych ograniczeń w stosunkach gospodarczych i finansowych z Irakiem⁵⁶ oraz rozporządzenia Rady (UE) nr 36/201211 z 18.01.2012 r. w sprawie środków ograniczających w związku z sytuacją w Syrii⁵⁷. W ramach tych dwóch określonych przypadków przewidziano zakaz handlu dobrami kultury. Rozporządzenie, które jest przedmiotem działań Komisji Europejskiej, ma stanowić uzupełnienie unijnych ram prawnych w sprawie handlu dobrami kultury, które do tej pory obejmowały jedynie przepisy w sprawie wywozu dóbr kultury oraz w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego. Jeśli chodzi o przywóz, unijne ramy prawne były, jak już wspomniano, ograniczone tylko do środków ograniczających w odniesieniu do handlu dobrami kultury z Iraku i Syrii.

⁵³ COM(2015) 185 final (28.04.2015).

⁵⁴ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie planu działania na rzecz skutecznego zwalczania finansowania terroryzmu z 2.02.2016 r. [COM(2016) 50 final].

⁵⁵ Creative Europe – Desk Polska, *Europejski Rok Dziedzictwa Kulturowego 2018*, 11.07.2017, <https://www.g20.org/gipfeldokumente/G20-leaders-declaration.pdf> (dostęp: 2.03.2021).

⁵⁶ Dz.Urz. UE L 169 z 8.07.2003 r., s. 6 i n.

⁵⁷ Dz.Urz. UE L 16 z 19.01.2012 r., s. 1 i n.

Dlatego zwalczanie nielegalnego handlu dobrami kultury w UE należy rozpatrywać z perspektywy walki z przestępczością zorganizowaną. W następstwie Decyzji Rady ds. Wymiaru Sprawiedliwości i Spraw Wewnętrznych z 18.05.2017 r.⁵⁸, wzmocniona współpraca operacyjna między organami egzekwowania prawa będzie kontynuowana w ramach polityki unijnej w latach 2018–2021, dotyczącej zorganizowanej przestępczości międzynarodowej.

Natomiast w zakresie przemieszczania dzieł kultury w ramach strefy Schengen obowiązują uproszczone i liberalne zasady. Na przywóz dzieł sztuki do Polski nie są wymagane dodatkowe dokumenty. Należy jednak pamiętać, że jeżeli przywóz dokonywany jest z państw nienależących do Unii Europejskiej, to należy przywożony obiekt zgłosić w urzędzie celnym, w celu objęcia go procedurą dopuszczenia do obrotu lub inną procedurą celną (przy przywozie dzieł sztuki i przedmiotów kolekcjonerskich w rozumieniu przepisów celnych obowiązują następujące stawki: celna – 0%, podatku VAT – 8% od zadeklarowanej wartości celnej towaru)⁵⁹. Pozwolenie na wywóz zabytków z Polski na stałe wydaje minister właściwy do spraw kultury, natomiast na wywóz czasowy – właściwy wojewódzki konserwator zabytków. W zakresie materiałów bibliotecznych wszystkie typy pozwoleń na wywóz wydaje Dyrektor Biblioteki Narodowej. Kwestie wywozu zabytków za granicę regulują następujące przepisy:

- ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (*dalej: u.o.z.o.z.*)⁶⁰;
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 19.07.2019 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej⁶¹;
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 18.04.2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę⁶².

Organ celny lub Straż Graniczna może zażądać od osoby dokonującej wywozu zabytku okazania jednego z niżej wymienionych dokumentów,

⁵⁸ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej i Rady, COM(2017) 608 final, 18.10.2017 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0608&from=EN> (dostęp: 2.03.2021).

⁵⁹ Krajowa Administracja Skarbowa, *Informator turystyczny Służby Celno-Skarbowej dla biur podróży i pilotów wycieczek*, Warszawa 2017; <https://www.msit.gov.pl/download/1/12897/InformatorTurystycznySluzbyCelno-SkarbowejDlaBiurPodrozyiPilotowWycieczek.pdf> (dostęp: 2.03.2021).

⁶⁰ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.

⁶¹ Dz.U. z 2019 r. poz. 1470.

⁶² Dz.U. z 2011 r. Nr 89, poz. 510.

potwierdzającego fakt, że wywożony zabytek nie wymaga pozwolenia. Mogą to być odpowiednio:

- ocena wskazująca czas powstania zabytku, wykonana przez instytucję kultury wyspecjalizowaną w opiece nad zabytkami, rzeczoznawcę ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, podmiot gospodarczy wyspecjalizowany w zakresie obrotu zabytkami na terytorium RP lub organ administracji publicznej;
- wycena zabytku, wykonana przez instytucję kultury wyspecjalizowaną w opiece nad zabytkami, rzeczoznawcę ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego lub podmiot gospodarczy wyspecjalizowany w zakresie obrotu zabytkami na terytorium RP;
- faktura zawierająca dane pozwalające na identyfikację przedmiotu, wystawiona przez podmiot gospodarczy wyspecjalizowany w zakresie obrotu zabytkami na terytorium RP;
- potwierdzenie wwozu zabytku na terytorium RP, zawierające fotografię zabytku, wystawione w przejściach granicznych przez organ celny, a w przypadku jego braku przez organ Straży Granicznej;
- ubezpieczenie przewozu zabytku z zagranicy na terytorium RP;
- pozwolenie na wywóz zabytku z terytorium innego państwa.

Nielegalny wywóz zabytku za granicę podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do 5 lat, a jeżeli sprawca działa nieumyślnie podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2⁶³. Nie mogą być natomiast wywożone za granicę na stałe zabytki:

- wpisane do rejestru,
- wpisane na Listę Skarbów Dziedzictwa,
- wchodzące w skład zbiorów publicznych, które stanowią własność Skarbu Państwa, jednostek samorządu terytorialnego lub innych jednostek organizacyjnych zaliczanych do sektora finansów publicznych,
- wpisane do inwentarza muzeum albo wchodzące w skład narodowego zasobu bibliotecznego.

Pozwolenia na wywóz nie wymagają między innymi dzieła twórców żyjących⁶⁴.

W opinii niektórych przedstawicieli środowisk związanych z ochroną dóbr kultury i muzealnictwem, zniesienie kontroli granicznych wewnątrz strefy Schengen sprzyja niekontrolowanemu wywozowi dóbr kultury

⁶³ Art. 109 u.o.z.o.z.

⁶⁴ *Ibidem*, art. 51 ust. 1 pkt 6 i 6a; <https://www.msit.gov.pl/download/1/12897/InformatorturystycznySluzbyCelno-Skarbowejdlabiurpodrozyipilotowwycieczek.pdf> (dostęp 2.03.2021).

z Polski i negatywnie wpływa na ochronę dziedzictwa narodowego w kraju w ogóle. Według danych opublikowanych na łamach „Rzeczpospolitej” w 2013 r., w artykule problemowym Edyty Hołdyńskiej⁶⁵, według krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem w ciągu ostatnich dwudziestu lat skradziono ponad 8 575 zabytkowych dzieł sztuki z polskich zbiorów publicznych i prywatnych. Jeszcze w 2007 r. do rejestru⁶⁶ zostało wpisanych 278 zabytków, a w 2008 r. już tylko 45. W latach 2011–2013 oficjalnie nie skradziono żadnego, a prawo zgłoszenia ma każdy. Straż Graniczna nie zgłosiła żadnej kradzieży ani nielegalnego wywozu zabytku do krajowego wykazu, ponieważ polskie zabytki mogą swobodnie podróżować po całym terytorium UE w ramach strefy Schengen. Według informacji dziennika eksperci szacowali w 2013 roku, że nielegalny handel polskimi dobrami kultury jest wart nawet 6 mld dolarów rocznie. Przytoczono również wypowiedź doktoranta Uniwersytetu Warszawskiego, Franciszka Trzebskiego, który przypomniał o dwóch burzliwych sprawach dotyczących próby nielegalnego wywozu dzieł sztuki, które ostatecznie okazały się fałszywym alarmem, ale ukazywały rzekomą skuteczność kontroli na granicach jako barierę dla nielegalnego obrotu dziełami sztuki, ważnymi dla dziedzictwa narodowego. W pierwszym przypadku obywatel Grecji chciał przetransportować z Okęcia zabytkowy obraz olejny „Pejzaż z zamkiem w Pierrefonds” Corota. W drugim – Polak nadał paczką do Tajlandii drogocenny obraz Picasa. Oba dzieła zostały zatrzymane na granicy, a ich właściciele posądzeni o usiłowanie nielegalnego wywozu zabytków z terytorium RP. Ostatecznie jednak biegli wykazali, że były to falsyfikaty, a sąd uniewinnił ich posiadaczy od postawionych zarzutów. Dziś jednak nie ma już kontroli przy wewnętrznych granicach UE i nie dochodzi do tego typu zdarzeń. Kolejny przytaczany w artykule ekspert Olgierd Jakubowski zwracał uwagę, że do momentu przystąpienia Polski do strefy Schengen w 2007 r. system ochrony zabytków przed nielegalnym wywozem za granicę opierał się właśnie na kontroli granicznej. Potwierdzają to przytoczone statystyki liczby wydawanych pozwoleń na stały wywóz zabytków – odpowiednio w 2006 r. wydano ich 747, w 2007 r. – 306, w 2008 r. – 82, a w 2011 r. tylko dziewięć⁶⁷.

⁶⁵ E. Hołdyńska, Rykoszet Schengen: tracimy zabytki, „Rzeczpospolita”, 07.09.2013, <https://www.rp.pl/prawo-dla-ciebie/art12873481-rykoszet-schengen-tracimy-zabytki> (dostęp: 10.03.2021) oraz eadem, Przez brak granic w Unii polskie dzieła sztuki giną bez śladu, „Rzeczpospolita”, 07.09.2013, <https://www.rp.pl/prawo-dla-ciebie/art5390691-przez-brak-granic-w-unii-polskie-dzieła-sztuki-gina-bez-sladu> (dostęp: 20.03.2021).

⁶⁶ Wykaz jest udostępniany na stronie www.skradzionezabytki.pl.

⁶⁷ E. Hołdyńska, Rykoszet Schengen...

Jednak z perspektywy czasu przedstawione argumenty i obawy wydają się tylko udowadniać trwałość „starego myślenia” i niepokoju wynikających z nieuchronnie nadchodzących zmian, niż traktowania kontroli granicznej jako istotnej „zapory” w ochronie dóbr dziedzictwa narodowego. Jak wynika z materiałów opublikowanych przez Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów (NIMOSZ) częstym źródłem pozyskiwania muzealiów czy dzieł sztuki są kradzieże, dokonywane w muzealnych magazynach przepełnionych dużą liczbą zgromadzonych przedmiotów. W dodatku nie budzą one żadnych podejrzeń, bowiem ich zawartość nie jest systematycznie sprawdzana. Powstałe w ten sposób straty są trudne do wykrycia i często pozostają niezauważone przez wiele lat. Kradzież wewnętrzna może być zatem przez długi czas wielokrotnie ponawiana, czego skutkiem jest rosnąca liczba zaginionych dzieł sztuki. Największym problemem w tym przypadku są kradzieże, dokonywane przez samych pracowników danych instytucji mających dostęp do magazynów ze zbiorami. Dlatego za prawdziwe źródło nielegalnego wywozu dóbr kultury za granicę należy uznać nie brak strażników na granicach wewnętrznych UE, ale brak właściwej (pełnej) ewidencji i inwentaryzacji zbiorów oraz systematycznego (systemowego) monitorowania stanów magazynowych w krajowych instytucjach publicznych i prywatnych⁶⁸.

W ujęciu historycznym, po roku 1945 „obowiązywał w Polsce całkowity zakaz wywozu zabytków. Dopiero od 1962 r. uchwalono ustawę o ochronie dóbr kultury i muzeów. Utrzymano w niej zasadę zakazu wywozu zabytków z Polski na stałe, choć dopuszczono kilka wyjątków. Kolejna ustawa, z 23 lipca 2003 r., wprowadziła zapis pozwalający na wywożenie na stałe zabytków, jeśli nie spowoduje to uszczerbku dla dziedzictwa kulturowego. [...] nowelizacja [tej – przyp. aut.] ustawy z 2010 r. rozluźniła ograniczenia. Lista przedmiotów, których wywóz wymagał pozwolenia, znacznie się skróciła. Są na niej m.in. zabytki archeologiczne, które mają więcej niż 100 lat, zabytki architektury, które są starsze niż 100 lat i warte więcej niż 40 tys. zł, akwarele starsze niż 50 lat i warte minimum 16 tys. zł”⁶⁹. Książki, które mają więcej niż 100 lat i ich wartość jest wyższa niż 6000 zł, pojedyncze mapy drukowane i partytury, które mają więcej niż 150 lat i ich wartość jest wyższa niż 6000 zł, kolekcje i przedmioty z kolekcji zoologicznych, botanicznych, mineralnych lub anatomicznych, których wartość jest wyższa niż 16 000 zł, kolekcje o znaczeniu historycznym, paleontologicznym, etnograficznym lub numizmatycznym, których wartość jest wyższa niż 16 000 zł

⁶⁸ <https://stratyzybytkow.nimosz.pl/> (dostęp 8.03.2021).

⁶⁹ E. Hołyńska, *Rykoszet Schengen...*

oraz środki transportu, które mają więcej niż 50 lat i ich wartość jest wyższa niż 32 000 zł⁷⁰.

W ostatnich dziesięcioleciach najczęściej znikają z Polski: obrazy olejne, grafiki, ikony, książki, starodruki, numizmaty, militaria i odznaczenia oraz zegarki. Przedstawione powyżej kwestie dotyczą jednak czasu pokoju i obszaru szczególnego w UE, do którego zalicza się również terytorium Polski. Stanowi to tło dla naszych rozważań i punkt wyjścia, porządkujący aktualne zasady dotyczące obrotu i przemieszczania dzieł sztuki zaliczanych do dóbr kultury.

4.2.2. Warianty ochrony dziedzictwa kulturowego państw trzecich w Polsce

W dalszej części skupimy się na trzech specyficznych sytuacjach, dotyczących ochrony dóbr kultury o szczególnym znaczeniu dla dziedzictwa narodowego innych państw a znajdujących się lub mogących się potencjalnie znaleźć na terytorium naszego kraju.

Wariant A

Czasowe przechowywanie dóbr obcego państwa w związku z zagrożeniem panującym na jego terytorium

Jest to wariant najmniej zidentyfikowany i praktycznie nieuregulowany oraz niewystępujący w powszechnej świadomości środowisk związanych z ochroną dóbr kultury w Polsce. Opierając się jednak na mocno akcentowanym w kwestiach polityki zagranicznej – w tym bezpieczeństwa militarnego oraz współpracy gospodarczej – kierunku wschodnim naszej polityki⁷¹ oraz patrząc szerzej – obszaru państw Inicjatywy Trójmorza (*Three Seas Initiative, 3SI*), nie sposób nie zakładać takiego właśnie wariantu zdarzeń. Ponadto nieformalne zapytania o to, czy Polska przewiduje **udzielanie czasowego schronienia dla dóbr kultury** państwom regionu o mniejszym militarnym potencjale odstraszenia i jednocześnie bardziej narażonym na zagrożenia militarne i wewnętrzną destabilizację polityczną, pojawiają się również podczas licznych sympozjów i workshop'ów z udziałem państw Europy wschodniej⁷². Z pewnością jako największe państwo w regionie powinniśmy identyfikować konsekwencje swojej pozycji oraz przewidywać

⁷⁰ Art. 51 ust. 1 pkt 10–13 u.o.z.o.z.

⁷¹ P. Żurawski vel Grajewski, *Geopolityka – siła – wola Rzeczypospolitej zmagania z losem*, Kraków 2010.

⁷² Na przykład w ramach warsztatów zorganizowanych przez CIOR w Sztokholmie oraz podczas Konferencji „LogMare” w 2015 i 2016 r. w Gdyni.

warianty zdarzeń, jakie mogą wystąpić u naszych sąsiadów czy sojuszników w regionie oraz w miejscach gdzie będziemy brać udział w operacjach połączonych NATO, UE czy ONZ. Jest to wyzwanie wymagające przyjęcia w tym zakresie dalekosiężnej perspektywy oraz przełamania dotychczasowych schematów w postrzeganiu otaczającej nas rzeczywistości. Co zrobimy jako państwo, kiedy na przykład władze Estonii w trakcie pospiesznej ewakuacji zbiorów z własnego terytorium zwrócą się z prośbą o ich czasowe zabezpieczenie i przechowanie na terytorium naszego kraju? Czy potrafimy wskazać, gdzie je złożyć? W jaki sposób należy je ewidencjonować? Czy wiemy jak objąć je ochroną przed ewentualną dywersją czy prowokacją ze strony sił atakujących Estonię? Jaki jest czas na podjęcie decyzji i czy mamy przygotowaną uprzednio, stosowną dla takiej sytuacji procedurę? Jaką opiekę można zapewnić tym dobrom, jeżeli również Polska stanie się obiektem ataku? Jak ma się zachować dyrektor lokalnego muzeum czy przedstawiciel Sił Zbrojnych lub terenowych agend administracji państwowej, gdy zgłosi się do niego obywatel Estonii z muzealiami lub archiwaliaми z prośbą o ich przechowanie? Jak zapewnić uprzywilejowaną opiekę, na przykład dziełom sztuki, podczas transportu morskiego, lotniczego czy kołowego w przypadku, kiedy proces ewakuacji już trwa a obiekty znajdują się na terytorium naszego państwa?

W ramach konsultacji prowadzonych z przedstawicielami instytucji kultury, w tym zadając takie pytanie na forum specjalistów NIMOZ, trudno o uzyskanie odpowiedzi i wskazanie choćby ogólnych założeń czy postanowień w dokumentach dotyczących takich sytuacji. Warto też przypomnieć, że w okresie II wojny światowej władze Estonii z powodu w inwazji sowieckiej w roku 1939, m.in. po kryzysie dotyczącym ORP Orzeł, próbowały ewakuować się przez morze do Szwecji skąd jednak zostały zawrócone i po aresztowaniu przez Sowieców większość została zesłana na Syberię. W wielu rozmowach podczas ćwiczeń i wspólnych szkoleń, szczególnie po roku 2014 i aneksji Krymu przez Rosję, pojawiały się pytania dotyczące ewentualnego udzielenia azylu władzom, a co za tym idzie – przyjęcia archiwów i dóbr kultury narodowej Estonii czy Łotwy. Niezależnie od koncepcji i pomysłów mniejszych państw regionu, próby udzielenia odpowiedzi na takie pytania przez stronę polską nie pozostawiają złudzeń. Aktualnie nie jesteśmy na taki wariant zdarzeń przygotowani i nawet nie zastanawiamy się nad podobną sytuacją. Warto jednak rozpocząć takie przygotowania, choćby koncepcyjne w ramach kolejnych ćwiczeń czy międzynarodowych warsztatów. Jest to zadanie zarówno dla administracji samorządowej oraz terenowych organów administracji centralnej, jak i dla poziomu regionalnego czy nawet centralnego. W aspekcie militarnym identyfikacja

obiektów i zadań związanych z ich przemieszczaniem oraz ochroną czy nawet, w przypadku warunków bojowych, przejmowaniem i zabezpieczeniem będzie mieścić się w strefie zainteresowań CIMIC⁷³, choć równocześnie będzie wymagać od dowódców szczebla taktycznego przynajmniej ogólnej świadomości i zasad postępowania w takiej sytuacji.

Tab. 2. Ważniejsze, wybrane obiekty ruchome dziedzictwa narodowego i tożsamości narodowej państw wschodniej flanki NATO

KRAJ	TYP OBIEKTU		
	HISTORYCZNY	SAKRALNY	MALARSTWO
Estonia		malowidło <i>Taniec śmierci</i> Bernta Notke z Lubeki	Konrad Mägi, <i>Portret norweskiej dziewczynki</i> (1909); Adamson-Eric, <i>Half Nude in Striped Skirt</i>
Łotwa	Bursztynowe eksponaty; zawieszki, guzki, paciorki i półwytwory oraz bryłki bursztynu, z których najstarsze pochodzą z epoki kamienia i są datowane na okres 3500–3000 p.n.e. oraz przedmioty kultury materialnej plemion łotewskich, od połowy IX tysiąclecia p.n.e. po okres średniowiecza. Kolekcja obejmująca ok. 1200 przedmiotów pochodzących z paleolitu i mezolitu bogato zdobionych narzędzi i ozdób z kości oraz wykonanych z bursztynu zoomorficznych figurek i innych eksponatów reprezentujących sztukę epoki kamienia		Vilhelms Purvītis, <i>Wiosenne wody</i> (1908); Janis Rozentāls, <i>After Church</i>
Litwa	katechizm Martynasa Mažvydasa	Obraz <i>Matki Boskiej Trockiej</i> ; skarbiec Katedry Wileńskiej	Adomas Varnas, <i>Podwójny portret. Pesymista i optymista</i> (1911); Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, <i>Tale of the Kings</i>
Rumunia	Złotnictwo z kolekcji Muzeum Narodowego Brukenthala w Sibiu (Sybin); skarb z Pietroassy	Ikony	Nicolae Grigorescu, <i>Car Cu Boi</i>
Bułgaria	Złoty tracki skarb; berło cara Bułgarii Borysa III	Ikony	Ivan Mrkvička <i>Rachenitsa Dance</i> ;

⁷³ Civil-Military-Cooperation, doktryna NATO dotycząca współpracy cywilno-wojskowej. Szerzej zob. w rozdz. 15.

KRAJ	TYP OBIEKTU		
	HISTORYCZNY	SAKRALNY	MALARSTWO
Słowacja		Dionýz Ignác Staneti, Anioł z chustą Weroniki (drewno polichromowane, złożone)	dzieła Albina Brunovskiego; dzieła Andy'ego Warhola

Źródło: opracowanie własne

Tab. 3. Ważniejsze, wybrane obiekty dziedzictwa narodowego i tożsamości narodowej Białorusi i Ukrainy

KRAJ	TYP OBIEKTU		
	HISTORYCZNY	SAKRALNY	INNE
Białoruś			Marc Chagall, <i>Skrzypek (The Fiddler)</i>
Ukraina	skarby z kolekcji Platar	zbiory Ławra Peczerska	Ilja Repin, <i>Kozacy piszą list do sułtana (Reply of the Zaporozhian Cossacks)</i>

Źródło: opracowanie własne

Wariant B

Elementy dziedzictwa kultury obcych państw na terytorium Polski

W Polsce – w efekcie edukacji szkolnej okresu PRL-u oraz obowiązującego ustawodawstwa w zakresie ochrony zabytków, ochrony miejsc martyrologii i męczeństwa oraz bilateralnych umów dotyczących grobów żołnierzy walczących w I i II wojnie światowej – przywykliśmy do określania niemal każdego zabytku jako krajowego dziedzictwa narodowego. Tymczasem poszczególne obiekty mogą mieć diametralnie inne znaczenie dla kultury Polski, na terytorium której się aktualnie znajdują, a inne (większe) dla dziedzictwa i kultury (np. technicznej) innych państw. Zastanówmy się jednak czy inkaskie kipu⁷⁴ odnalezione na zamku w Niedzicy nad Zale-

⁷⁴ Kipu z zamku „Dunajec” w Niedzicy – odnaleziony w lipcu 1946 roku przykład inkaskiego pisma węzełkowego, rzekomo zawierający dane o miejscach ukrycia skarbów Inków (Peru). Historia dotyczy Andrzeja Benesza, który miałby być potomkiem *pro lege* Wacława Benesza, kuzyna Sebastiana de Berzevicz, który wyemigrował w XVIII wieku do Peru i tam ożenił się z inkaską kobietą szlacheckiego pochodzenia. Z tego związku mieli córkę Uminę, która stała się żoną bratanka Tupaca Amaru II, przywódcy indiańskiego powstania w latach 1780–1781. Po rozpoczęciu prześladowań przez władze hiszpańskie mąż Uminy uciekł

wem Czorsztyńskim ma tak naprawdę związek z kulturą i dziedzictwem narodowym Polski czy pewnego indiańskiego narodu z Ameryki Południowej (aktualnie Peru)? I dla kogo ma większe znaczenie w sensie ochrony własnej rdzennej tradycji i kultury? Kanał Elbląsko-Ostródzki⁷⁵ to przykład inżynieryjnej kultury niemieckiej czy polskiej? Z historią, a co się z tym wiąże, z dziedzictwem którego kraju utożsamiamy jest Daniel Gabriel Fahrenheit⁷⁶ czy Günter Grass⁷⁷ – obaj związani z Gdańskiem? Przykładem czyich wierzeń, architektury i sztuki ciesielki drewnianej (słupowej) jest Kościół Wang⁷⁸ w Karpaczu? W jakim mieście przyszła na świat późniejsza władczyni Rosji o kluczowym znaczeniu dla rozwoju tego kraju w XVIII wieku Zofia Fryderyka Augusta (caryca Katarzyna II)? Wreszcie dla dziedzictwa i tożsamości jakich krajów istotne są rozsiane po całej Polsce cmentarze, pomniki i tablice, upamiętniające poległych żołnierzy

wraz z Sebastianem, żoną i synem – Antonio do Wenecji, gdzie zginął zasztyletowany. Sebastian, Umina i Antonio zbiegli na północne Węgry (od 1920 teren ten należy do Polski), do zamku w Niedzicy. Uminę – podobnie jak wcześniej jej męża – zasztyletowali ścigając ją Hiszpanie. Sebastian uratował życie wnuka i sprowadził radę emisariuszy Inków, którzy spisali akt adopcji – zwany także Testamentem Inków.

⁷⁵ Kanał Elbląsko-Ostródzki – niem. Oberländischer Kanal, pol. Kanał Oberlandzki – żeglowna droga wodna na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. W 1978 r. fragment kanału uznano za zabytek techniki, natomiast w 2011 r. został uznany za pomnik historii. Nad projektem kanału zaczęto pracować w 1837 r. a prace rozpoczęto 28.10.1844 r. Cztery pierwsze pochylnie suche: Buczyniec, Kąty, Oleśnica i Jelenie uruchomiono w 1860 r. Projektantem i realizatorem Kanału był Georg Jacob Steenke, który przyjął zlecenie Fryderyka Wilhelma IV, pragnącego połączyć szlakiem żeglownym Prusy Wschodnie z Bałtykiem. Do napędu mechanizmu pochylni wykorzystano energię wody przepływającej z wyższego poziomu na niższy. Wprawia ona w ruch koło wodne nasiębiejne, a to z kolei – mechanizm napędzający liny ciągnące wózki do transportu jednostek pływających. Wózki transportowe poruszają się po szynach łączących odcinki kanału po obydwu stronach pochylni. Długość drogi wodnej między Ostródą a Elblągiem wynosi 82 km, natomiast między Ostródą a Iławą 48 km (w tym 31 km między Miłomłynem a Iławą). Łączna suma różnic poziomów na śluzach i pochylniach wynosi 103,4 m.

⁷⁶ Daniel Gabriel Fahrenheit (ur. 24.05.1686 r. w Gdańsku, zm. 16.09.1736 r. w Hadze) – fizyk i inżynier pochodzenia niemieckiego. Większość okresu naukowego spędził w Niderlandach. Wynalazca termometru rtęciowego, twórca skali temperatur używanej w niektórych krajach anglosaskich.

⁷⁷ G. Grass – Günter Wilhelm Grass (ur. 16.10.1927 r. w Gdańsku, zm. 13.04.2015 r. w Lubece) – niemiecki pisarz narodowości niemiecko-kaszubskiej, laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury w 1999 r.

⁷⁸ Kościół Wang – Kościół Górski Naszego Zbawiciela (powszechnie znany jako Kościół Wang lub Świątynia Wang) – ewangelicki kościół parafialny w Karpaczu w Karkonoszach, przeniesiony w 1842 z miejscowości Vang, leżącej nad jeziorem Vangsmjøsa w Norwegii.

niemieckich⁷⁹, austriackich⁸⁰, francuskich⁸¹, ukraińskich (UPA⁸²) i innych z okresu I i II wojny światowej?

Tego typu przykłady można oczywiście mnożyć i wszystkim przysługuje ochrona w ramach polskiego systemu prawnego, a w przypadku niektórych nawet w ramach Światowego Dziedzictwa UNESCO⁸³. Nie zmienia to jednak faktu, że mają one relatywnie inną wartość dla dziedzictwa narodowego Polski a inną, często wyższą dla obcego państwa przy jednoczesnym braku fizycznej możliwości czy nawet deklaratywnej woli ich restytucji (nie da się „przenieść” miejsca urodzenia postaci historycznej czy obiektu inżynierii wodnej). Taki stan rzeczy skutkuje w określony, szczególny sposób na metody realizacji ochrony danego obiektu przez – nazwijmy to – „państwo gospodarza”. Może również skutkować potencjalnymi daleko idącymi konsekwencjami w stosunkach dwustronnych między państwami na arenie międzynarodowej. Konsekwencje te mogą sprzyjać wzajemnej współpracy i ewentualnemu wsparciu Polski na wypadek kryzysu lub wojny, ale mogą również stanowić element prowokacji a nawet źródło kryzysu czy konfliktu lub potencjalny obiekt ataku w celu wywołania kryzysu (dewastacje pomników i cmentarzy żołnierzy radzieckich, kryzys polityczny i zamieszki w związku z usunięciem z centrum miasta pomnika żołnierzy radzieckich w stolicy Estonii w roku 2007)⁸⁴.

⁷⁹ Np. cmentarze żołnierzy niemieckich w Przemyślu, Gdańsku, Warszawie czy zlikwidowane cmentarze żołnierzy niemieckich z okresu I wojny światowej np. w Lęborku.

⁸⁰ Np. cmentarz żołnierzy austriackich z okresu I wojny światowej w Mszanie, Horbowie czy Suchostrzygach k. Tczewa (z 1866 roku).

⁸¹ Np. mogiły zbiorowe żołnierzy francuskich poległych w walkach o Kołobrzeg czy zmarłych jeńców w Zwierzyńcu k. Zamościa.

⁸² Np. w rejonie dawnego klasztoru w Monasterzu, Pikulicach k. Przemyśla.

⁸³ Np. Hala Stulecia we Wrocławiu czy Kościół Pokoju w Jaworze.

⁸⁴ W stolicy Estonii, Tallinie, doszło do zamieszek po usunięciu przez władze pomnika upamiętniającego wyzwolenie Estonii spod hitlerowskiej okupacji przez Armię Czerwoną. Manifestanci sprzeciwiający się usunięciu pomnika, w większości przedstawiciele mniejszości rosyjskiej, starli się z policją. W nocy z 26 na 27.04.2007 r. w zamieszkach zginęła jedna osoba a 44 zostały ranne. Aresztowanych zostało – według różnych szacunków – co najmniej 300 osób a więcej niż 10 zostało rannych. „Brazowy Żołnierz”, wzniesiony w roku 1947, był uważany przez nacjonalistów estońskich za symbol okupacji rosyjskiej, natomiast dla mniejszości rosyjskiej był on symbolem wyzwolenia Europy Wschodniej z nazizmu. Rząd estoński zgodnie ze swoimi wcześniejszymi zapowiedziami zdecydował się na jego usunięcie. Pomnik jest obecnie trzymany w nieznanym miejscu. Według rzecznika rządu estońskiego, Martina Jasko, statua zostanie umieszczona na jednym z cmentarzy wojskowych w Tallinie. 28.04.2007 r. Władimir Putin w rozmowie telefonicznej z kanclerz Niemiec Angelą Merkel wyraził swe zaniepokojenie zamieszkami w Tallinie. Rosyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych zaapelowało do wspólnoty międzynarodowej o reakcję na starcia w Estonii i zagroziło sankcjami. Dziesiątki cywilów padły ofiarą nadmiernej użycia siły przez władze estońskie przeciwko manifestantom. Mamy nadzieję, że postępowanie władz

Dlatego istotną wydaje się dokonana zawczasu identyfikacja jak największej liczby obiektów o szczególnym znaczeniu dla dziedzictwa i kultury państw obcych znajdujących się na terytorium Polski oraz opracowanie zasad ich ochrony. Dotyczy to zarówno czasu pokoju, kryzysu jak i wojny, choć szczególnie będzie to mieć znaczenie w okresie poprzedzającym konflikt – typowym dla prowokacji, działań poniżej progu wojny, a także działań dywersyjnych i o wymiarze propagandowym, mających na celu wykazanie słabości struktur państwowych oraz obniżających wiarygodność rządu i całego państwa – tak na arenie międzynarodowej, jak w opinii własnych obywateli. Zniszczenie, dewastacja lub profanacja tego typu obiektów może negatywnie wpływać na oficjalną współpracę obu państw czy grupy państw i podburzać opinię publiczną, co będzie zjawiskiem sprzyjającym agresorowi. Z drugiej strony, możliwość wykazania się właściwą dbałością o dziedzictwo narodowe sojusznika/ów będzie sprzyjać budowaniu silnej więzi między nacjami w celu wspólnego odparcia zagrożenia. Działania hybrydowe mogą być wręcz powiązane z zagrożeniem dla tego typu obiektów (rys. 4).

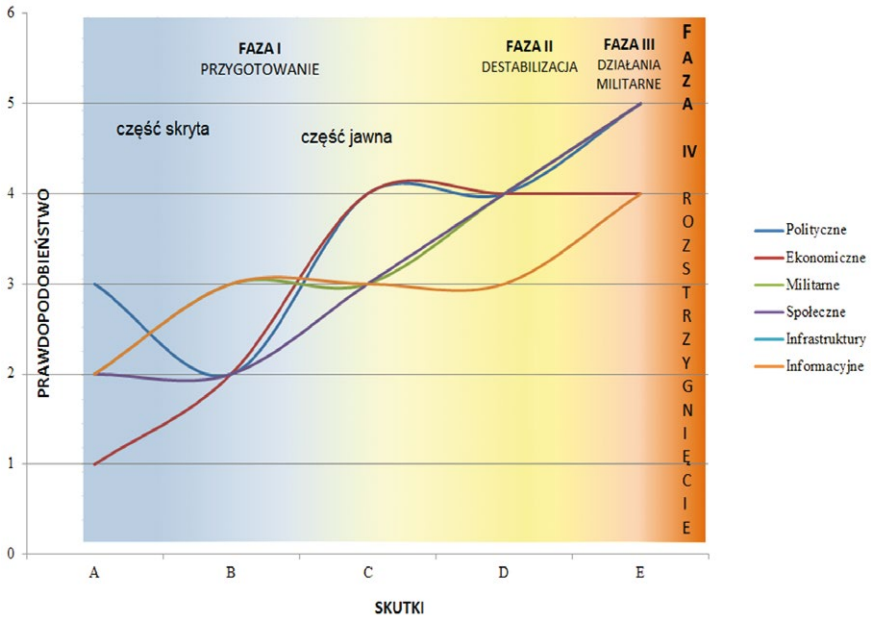
Wariant C

Centralne Magazyny Muzealne

Zupełną nowością w Polsce, która może skutkować koniecznością uwzględnienia posiadania na własnym terytorium dóbr kultury obcych państw jest ich konserwacja oraz przechowywanie w ramach współpracy lub na komercyjnych zasadach w tzw. magazynach centralnych. **Koncepcja centralizacji przechowywania zbiorów muzealnych i archiwalnych** opiera się na potwierdzonym badaniach fakcie, dotyczącym generalnego problemu muzeów z magazynowaniem gromadzonych zbiorów i ich właściwym przechowywaniem, zapewniającym minimalizowanie negatywnego oddziaływania na nie upływu czasu. Generalnie w muzeach ok. 90% zbiorów jest magazynowanych, a tylko nieznaczna ich część sporadycznie jest prezentowana na ekspozycjach (np. Tate pokazuje około 20% swojej stałej kolekcji, Luwr 8%, Guggenheim niecałe 3%, Berlinische Galerie 2%, Muzeum Narodowe w Warszawie – niecałe 2%). Na podstawie przeprowadzonej w 2017 roku ankiety NIMOS szacuje, że w polskich muzeach i galeriach znajdowało się

estońskich zostanie odpowiednio ocenione przez społeczność międzynarodową, a zwłaszcza sojuszników Estonii w Unii Europejskiej i NATO, oraz w Radzie Europy i OBWE. Trzy rosyjskie sieci sklepów spożywczych wycofały już ze sprzedaży estońskie towary. Jedna z nich o nazwie „Siedmój Kontinent” („Siódmy kontynent”) zapowiedziała, że estońskie produkty znikną z półek w ciągu dwóch dni jako wyraz sprzeciwu usunięciu pomnika żołnierza-wyzwoliciela w Tallinie.

ok. 22 mln obiektów, co przy ww. szacowanej średniej światowej stanowi liczbę ok. 20 mln obiektów przechowywanych w magazynach. Należy jednak uwzględnić coroczny przyrost liczby eksponatów, który tylko w 2016 r. wyniósł 4,3% w porównaniu do roku 2015. W takim tempie, za ok. 20 lat zbiory polskich muzeów powiększą się o 100%. Uzasadnionym jest zatem stwierdzenie, że aktualnie mamy do czynienia z poważnym, ogólnoswiatowym problemem w obszarze magazynowania muzealnych zbiorów⁸⁵, który w dużym stopniu dotyczy również polskich muzeów.

Rys. 4. Model analizy zagrożeń hybrydowych autorstwa Cezarego Pawlaka i Jarosława Keplina

Źródło: C. Pawlak, J. Keplin, prezentacja multimedialna: *Case Study Annexing of Crimea*, materiały seminarium MCDC – *Multinational Capability Development Campaign*, Gdańsk 2016

O słuszności wdrażania idei koncepcji centralizacji magazynowania w realiach zwiększających się zbiorów przekonują wyniki raportu opracowanego przez NIMOZ w 2015 roku, które wskazują że w ponad 1/3 z ankietowanych muzeów brakowało magazynów, a w pozostałych 2/3 podmiotów powierzchnia magazynów była niewystarczająca lub tylko częściowo

⁸⁵ J. Czop, *Centralny magazyn zbiorów muzealnych – nowe zadanie narodowego instytutu muzealnictwa i ochrony zbiorów*, „Muzealnictwo” 2019, nr 60, s. 92–102.

wystarczająca w stosunku do istniejących potrzeb⁸⁶. Ponadto blisko połowa muzeów posiadała nieodpowiednie lub tylko częściowo odpowiednie wyposażenie do przechowywania posiadanych zbiorów.

Taka sytuacja jest typowa dla ogólnościatowego muzealnictwa, co potwierdziła m.in. ankieta przeprowadzona przez ICCROM w 2011 roku, w której wzięło udział blisko 1500 muzeów ze 136 krajów. Wyniki tej ankiety pokazały, że w 1/4 muzeów przemieszczanie obiektów w magazynie jest utrudnione lub niemożliwe a w 2/3 obiektów brak jest wystarczającej przestrzeni magazynowej. Ponadto w połowie ankietowanych muzeów brakuje odpowiedniego etalazu oraz występuje przepełnienie magazynów. Stworzenie właściwych warunków dla zbiorów w ramach koncepcji ich centralizacji podporządkowane jest generalnej zasadzie, tzw. „masowej ochronie konserwatorskiej”.

Centralizacja zbiorów muzealnych jest również trendem realizowanym w ostatnich latach w poszczególnych krajach europejskich i to nie tylko należących do UE. Przykładami mogą być takie obiekty jak: Collection Centre Friesland Leeuwarden (Holandia 2016), conservation Centre Vejle (Dania 2003, rozbudowa w 2013), Art Collection Center of the Swiss National Museum in Affoltern am Albis (Szwajcaria 2005–2007), Glasgow Museums Resource Centre Szkocja (2003 – 2009), Staraya Derevnja Restoration and Storage Centre The Hermitage St. Petersburg (Rosja 2003–2015), Conservation and storage facility for the Musée du Louvre in Liévin (Francja 2015–2019), Zentrales Museumsdepot Weimar Schwerin (Niemcy 2014–2018), Museum Collection Center Birmingham (Wielka Brytania 2014), Central Storage Facility of the Staatliche Museen zu Berlin (Niemcy 2014–2017), World Conservation and Exhibitions Centre at the British Museum, Londyn (Wielka Brytania 2011–2015), Collection Centre Netherlands (CCNL) in Amersfoort (Niderlandy 2018–2020), British Museum Archaeological Research Collection a new storage and research facility in Shinfield (Wielka Brytania 2019–2021).

Większa część tych obiektów powstała okresie ostatnich sześciu lat, a wzrostowy trend tego typu inwestycji rozwija się od początku XXI wieku. Należy przy tym zwrócić uwagę, że najnowsze realizacje są w większości inwestycjami typu *green field* o cechach magazynu centralnego, czyli obiektu posiadającego segment wielkopowierzchniowego magazynu oraz segmenty socjalno-administracyjne i specjalistyczne, w tym przeznaczone do badań i konserwacji zbiorów oraz częściowej ich ekspozycji. Analizując powierzchnie magazynowe takich obiektów i uwzględniając wielkości

---

⁸⁶ *Ibidem*.

kraju oraz charakteru obiektu (indywidualny lub zbiorowy), po wyłączeniu ekstremalnych przypadków z Federacji Rosyjskiej i Danii, otrzymujemy powierzchnie mieszczące się w przedziale 5–15 tys. m².

W Polsce również realizowane są już obiekty odpowiadające takiej filozofii podejścia do gromadzenia i zapewnienia masowej ochrony zbiorów, jednak o mniejszej skali i lokalnym charakterze. Możemy do nich zaliczyć: Thesaurus Cracoviensis Centrum Interpretacji Artefaktów Muzeum Krakowa (2012–2017), Galerię Magazynową Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie (2016–2017), Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku Centrum Konserwacji Wraków Statków wraz z Magazynem Studyjnym w Tczewie (2014–2016), Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu Centralny Magazyn Zbiorów wraz z częścią ekspozycyjną i centrum edukacyjnym (2017–2020), Muzeum Fotografii w Krakowie Centrum Magazynowo-Konserwatorskie, Digitalizacyjne oraz Badawcze (2018–2020). Największym aktualnie zatwierdzonym do realizacji obiektem tego typu będzie Centralny Magazyn Zbiorów Muzealnych Muzeów Warszawy i Mazowsza przewidziany do budowy w miejscowości Lesznówola k. Warszawy⁸⁷.

Obecność tego typu obiektów wielkopowierzchniowych w Polsce pozwala – na zasadach komercyjnych lub ustalonych w ramach umów dwustronnych – na przyjmowanie do przechowania lub konserwacji obiektów o szczególnej wartości dla kultury i tożsamości narodowej innych państw. Z jednej strony wzmacnia to pozycję Polski w regionie, ale może również spowodować sytuację, w której określone obiekty będą musiały zostać na terytorium naszego kraju z powodu zmiany uwarunkowań politycznych i bezpieczeństwa do jakich może dojść w państwie, z którego pochodzą. Spowoduje to w rezultacie przejście odpowiedzialności za ich dalszy los, w tym bezpieczeństwo, na nasze państwo i jego instytucje. Czy już dziś przewidujemy takie sytuacje i czy jesteśmy na to – choćby teoretycznie – przygotowani?

Pytania kontrolne:

1. *Jaki procent zbiorów jest prezentowany przez muzea?*
2. *Jaki jest aktualnie główny czynnik negatywnie wpływający na gromadzone zbiory muzealne?*
3. *Czy sytuacja w polskich instytucjach muzealnych w zakresie powierzchni magazynowych gwarantuje ich właściwe gromadzenie i zachowanie?*

⁸⁷ Sieć nowoczesnych muzeów. Nasze wiano na 100-lecie odzyskania niepodległości, <https://www.gov.pl/attachment/61ed2bd7-4253-47a1-862c-e408ab9fd301> (dostęp 1.03.2021).

- 4.** Omów jak w innych państwach próbuje się rozwiązać problem zapewnienia właściwego przechowywania zbiorów.
- 5.** Przedstaw wady i zalety centralizacji magazynowania zbiorów muzealnych.
- 6.** Podaj przykłady innych newralgicznych instytucji w Polsce, gdzie również wprowadza się scentralizowane magazynowanie.
- 7.** Czy posiadanie magazynów centralnych może stanowić element budowania pozycji Rzeczypospolitej Polskiej w regionie i czy ich powstawanie powinno przewidywać czasowe przechowywanie zbiorów muzealnych innych państw regionu?

ROZDZIAŁ 5.

Nielegalny obrót obiektami dziedzictwa kultury

5.1. Uwagi terminologiczne i ramy prawne

Podejmując się próby opisu zagadnienia nielegalnego obrotu obiektami dziedzictwa, należy w pierwszej kolejności zdefiniować jak należy rozumieć sformułowanie „nielegalny obrót”. W kontekście treści niniejszego podręcznika nielegalny obrót może być utożsamiany bezpośrednio z handlem i przemytem kradzionych dóbr kultury, ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa Syrii, Iraku i Afganistanu. Jednak jest to tylko najbardziej spektakularna część wieloaspektowego zjawiska, na które w rzeczywistości składa się cała paleta odcieni szarości, wynikających z różnic w przepisach i orzecznictwie sądowym poszczególnych państw, w kulturze prawnej uczestników rynku, a także z niedoskonałości wielu wprowadzonych rozwiązań.

Odrębności w zakresie przepisów wykonawczych i ogólnie – systemów prawnych powodują, że za każdą granicą państwową określenie „**nielegalny obrót**” rozumiane będzie trochę inaczej. Zasadą uniwersalną jest ochrona własności, a w zakresie obiektów dziedzictwa też zapobieganie ich nielegalnemu wywozowi za granicę. Jednak w praktyce zawsze o legalności konkretnych działań i transakcji będzie decydowała specyfika lokalna, zaś w międzynarodowym obrocie dobrami kultury, jak mało gdzie, aktualna jest zasada *ignorantia iuris nocet*. Jedną z najważniejszych reguł dla rynku obiektów historycznych i dzieł sztuki jest **zasada „nabycia w dobrej wierze”**, która pozwala pod pewnymi warunkami na objęcie własności przedmiotu, który został skradziony, przywłaszczony czy w inny sposób nielegalnie pozyskany (np. skutek przemytu czy nielegalnych wykopalisk)¹.

---

¹ Szerzej nt. restytucji zob. W. Kowalski, *Nabycie własności dzieła sztuki od nieuprawnionego*, Kraków, 2004; K. Zalasieńska, *Dobra wiara jako przesłanka ochrony nabywców kradzionych dzieł sztuki*. Wybrane zagadnienia, „Palestra” 2010, nr 5–6, s. 45–55.

Obraz komplikują międzypaństwowe różnice dotyczące okresu, po jakim obiekt z taką wadą może zostać własnością nabywcy i okoliczności, które składają się niezbędną do tego „dobrą wiarę”. W literaturze przedmiotu zwraca się też uwagę na istotną różnicę w rozwiązaniach prawnych pomiędzy Europą kontynentalną a systemem państw anglosaskich (*common law*), w którym przed nabywcą w dobrej wierze stawia się prawa właściciela².

Możliwość łatwego odnalezienia się w tej rzeczywistości nieuczciwych sprzedawców rozmaitego kalibru, włączywszy w to zorganizowane grupy przestępcze, przy zauważalnej opłacalności procederu kradzieży i przemytu dóbr kultury, spowodowała reakcję gremiów międzynarodowych w postaci konwencji międzynarodowych wprowadzających dla sygnatariuszy wspólne normy postępowania z obiektami dziedzictwa. Najważniejszą i jak dotąd najszerszej ratyfikowaną jest **Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu dóbr kultury**, sporządzona w Paryżu 17.11.1970 r.³, jednak w praktyce stanowi ona przede wszystkim zbiór zaleceń, które należy implementować do prawa krajowego poszczególnych państw⁴.

Innym dokumentem, który ma na celu regulację obrotu dobrami kultury jest **Konwencja UNIDROIT o skradzionych lub nielegalnie wywiezionych dobrach kultury** z 24.06.1995 r.⁵ Należy też zasygnalizować sukcesywne uchwalanie szeregu aktów prawnych UE, które miały na celu regulację obrotu dóbr kultury m.in. w celu zapobiegania praniu pieniędzy i finansowaniu terroryzmu⁶. Jednak w przypadku ujawnienia w obrocie dobra kultury z kradzieży, przemytu czy nielegalnych wykopalisk, zawsze o jego odzyskaniu i możliwości ukarania sprawców będzie decydowało w pierwszej kolejności prawo kraju, w którym obiekt aktualnie się znajduje.

W wymiarze krajowym określenie „nielegalny obrót” w odniesieniu do obiektów dziedzictwa można zdefiniować już bardziej szczegółowo, wiedząc co według aktualnie obowiązujących przepisów karnych stanowi

² Szerzej zob. A. Rabiej, *Wpływ rozwiązań prawnych wybranych państw na skuteczność nabycia własności nielegalnie pozyskanych zabytków archeologicznych*, „Santander Art and Culture Law Review” 2016, vol. 1(2), s. 203–214.

³ Dz.U. z 1974 r. Nr 20, poz. 106. Tekst dostępny też w: *Konwencje UNESCO w dziedzinie Kultury. Komentarz*, red. K. Zalasinska, Warszawa 2014, s. 174–236.

⁴ W. Paczuski, *Regulacja obrotu zabytkami. Prawo wspólnotowe a konwencje międzynarodowe*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2007, nr 1, s. 38–39.

⁵ W. Kowalski, *Droga do konwencji UNIDROIT z 1995 roku oraz jej podstawowe rozwiązania*, „Santander Art and Culture Law Review” 2015, vol. 1(1), s. 67–92.

⁶ Najnowszym jest Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/880 z 17.04.2019 r. w sprawie wprowadzania i przywozu dóbr kultury (Dz.Urz. UE L 151 z 7.06.2019 r., s. 1 i n.), gdzie można znaleźć odwołanie do innych, wcześniejszych aktów europejskich.

naruszenie prawa. Sformułowanie „**obiekty dziedzictwa**” jest określeniem opisowym, niezdefiniowanym w krajowych przepisach, lecz wydaje się, że jako powszechnie używane, nie wymaga wyjaśnień⁷. Nielegalnym obrotem na potrzeby niniejszego tekstu będzie każda zmiana posiadania obiektu dziedzictwa związana, nawet pośrednio, z naruszeniem przepisów.

5.2. Zapobieganie i zwalczanie kradzieży dóbr kultury

Jak zawsze, najbardziej spektakularnymi przejawami naruszenia prawa są **kradzieże**. Dane Policji, opisujące **zjawisko przestępczości przeciwko zabytkom i dziełom sztuki** wskazują, że w wymiarze krajowym oprócz kolekcji prywatnych zainteresowaniem złodziei cieszą się również muzea, obiekty sakralne, obiekty użyteczności publicznej, oraz cmentarze i zabytki nieruchome, z których giną elementy wystroju i detale architektoniczne. Swoje miejsce na czarnym rynku mają również pamiątki historyczne i zabytki archeologiczne pochodzące ze znalezisk, nielegalnych poszukiwań i podwodnej eksploracji wraków. Wszystkie te obiekty mogą trafić do antykwariatu czy domu aukcyjnego jak również, jako oferta, na grupę facebookową albo forum internetowe. W tym wymiarze handel dobrami kultury rządzi się tymi samymi prawami jak obrót każdym innym kradzionym towarem. Złodzieje poszukują zbytu, kupiec okazji, a pośrednicy – zysku. Jedynie przedmiot transakcji jest bardziej wyrafinowany niż zazwyczaj i potrzebuje też trochę bardziej świadomego odbiorcy. Jednak popyt na antyki, pamiątki historyczne, dzieła sztuki i zabytki nie słabnie, na co wskazuje znakomicie prosperujący przemysł podróbek i kopii. Najprawdopodobniej „wiedza” instytucji państwa w tym zakresie jest tylko projekcją zjawiska. Ogromnym zaskoczeniem, weryfikującym wiedzę autora na temat nielegalnego rynku, był fakt, że w sprawie grupy przestępczej tzw. Krakowia-ka, polska Policja zabezpieczyła zabytki archeologiczne, posiadane jako „depozyt” bądź obiekty przeznaczone do dalszego obrotu, a nie przechowywane w charakterze kolekcji prywatnej miłośnika antyków. Były to nieefektywne naczynia gliniane tzw. kultury łużyckiej, oryginały i kopie(!), ale też podrabiany hełm rzymski. Jako ludzie szukający maksymalizacji zysków za cenę wyjęcia spod prawa i obracający na co dzień znacznymi

⁷ Ekspertki prowadzą dyskusję nad semantycznym znaczeniem określenia „dziedzictwo kultury”, jednak dla potrzeb niniejszego tekstu zostanie ona pominięta. W krajowych przepisach karnych mających znaczenie dla zjawiska nielegalnego obrotu występują określenia „zabytek”, „dobro kultury” i sporadycznie inne sformułowania zawierające się w szerszym zbiorze „dziedzictwa”.

pieniężdami, posiadacze tych artefaktów musieli być jednoznacznie przekonani o ich wartości⁸.

Kradzieże dóbr kultury są zagrożeniem stale obecnym, a sposoby ich zwalczania i zabezpieczanie obiektów dziedzictwa przed utratą i zaginięciem doskonalone są od lat⁹. Wyścig ze złodziejami w zakresie wynajdowania coraz doskonalszych zabezpieczeń technicznych i mechanicznych oraz batalia o coraz lepiej wyszkolone służby mundurowe i straż muzealną będą trwały, ale już wiadomo, że w przypadku zaistnienia kradzieży, podstawą skutecznego odzyskiwania utraconych dóbr kultury z rynku i od nieuprawnionych posiadaczy jest dysponowanie właściwą dokumentacją straty. Poza nielicznymi wyjątkami¹⁰ tylko obiekt dziedzictwa, którego wizerunek i opis cech szczególnych jest znany, może być skutecznie zidentyfikowany i następnie odzyskany. Szczególnie ważne jest to w przypadku prowadzenia spraw międzynarodowych i restytucji dóbr kultury.

Od 1997 roku istnieje **międzynarodowy wzór dokumentowania dóbr kultury na wypadek kradzieży** o nazwie **Object ID Standard**, który został przygotowany przez J. Paul Getty Trust i obecnie zalecany jest przez niemal wszystkie międzynarodowe organizacje mające związek z ochroną dziedzictwa i zwalczaniem przestępczości kryminalnej¹¹. Standard przeznaczony jest głównie dla prywatnych właścicieli zabytków i dzieł sztuki, którzy nie mają wiedzy z zakresu historii sztuki ani umiejętności profesjonalnego

⁸ Zabytki archeologiczne stanowią własność Skarbu Państwa na mocy art. 35 ustawy z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.) – dalej: u.o.z.o.z.

⁹ Szczególnie zasługi na tym polu należą do Ośrodka Ochrony Zbiorów Publicznych (obecnie Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów), instytucji powołanej przez resort kultury w 1987 roku jako Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków. Do jej zadań należało niesienie pomocy różnym ośrodkom w zakresie ich ochrony i zabezpieczenia przed przestępczością i pożarem, a od 1996 r. m.in. prowadzenie centralnego katalogu skradzionych i zaginionych dóbr kultury, organizacja i koordynacja prowadzenia konwojów dzieł sztuki, doradztwo techniczne w zakresie zabezpieczenia muzeów, bibliotek, archiwów i obiektów sakralnych przed przestępczością i pożarem a także poszukiwanie skradzionych i zaginionych dóbr kultury („Cenne, Bezcenne, Utracone” 1997, nr 1, s. 16). Obecnie część tych obowiązków przekazana została poza Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, jednak historyczny wkład tej instytucji i zaangażowanie jej pracowników w praktyczne zwalczanie i zapobieganie przestępczości przeciwko dobrom kultury są nie do przecenienia.

¹⁰ Przykładem wyjątku są zabytki archeologiczne z nielegalnych wykopalisk. Nie zawsze opis i wizerunek zabytku przesądza o jego odzyskaniu przez prawowitego właściciela, niekiedy decydujące są inne ustalenia organów ścigania i ekspertów.

¹¹ M.in. przez UNESCO, ICOM, ICOMOS. Komisję Europejską, Interpol, Światową Organizację Celną. Więcej o Object ID: <https://www.getty.edu/publications/resources/virtual-library/0892365722.pdf> (dostęp: 11.04.2021); <https://www.interpol.int/Crimes/Cultural-heritage-crime/Object-ID> (dostęp: 11.04.2021); <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/objectid/> (dostęp: 11.04.2021).

wykonywania zdjęć. Naczelną zasadą Standardu jest przeniesienie wykonanej dokumentacji poza miejsce przechowywania zbiorów, tak żeby w przypadku kradzieży nie została utracona razem z obiektami, które opisuje. W Polsce próbę szerszej promocji systemu Object ID podjął przed laty Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych (obecnie Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów), lecz mimo starań nie odniosła ona zamierzonego skutku¹². Oznacza to, że w dalszym ciągu wielu prywatnych właścicieli dóbr kultury nie będzie dysponować żadnym wizerunkiem skradzionego obiektu, ani potrafić go skutecznie opisać, co przekreśli ich szanse na dochodzenie swoich praw.

Oprócz dostarczenia dowodu na własność obiektu, celem wykonywania dokumentacji jest możliwość zgłoszenia straty w **bazach danych skradzionych dóbr kultury**.

Największą z nich, jest prywatna Art. Loss Register, która aktualnie zawiera ponad 700 000 rekordów dotyczących skradzionych obiektów kolekcjonerskich, przede wszystkim dzieł sztuki¹³. Stanowi ona narzędzie przeznaczone dla właścicieli utraconych obiektów, ale również dla kolekcjonerów, marszandów, firm ubezpieczeniowych, instytucji państwowych i wszystkich innych, którzy chcą zachować należytą staranność w obrocie dobrami kultury. Korzystanie z bazy odbywa się na zasadach komercyjnych.

Innego rodzaju międzynarodowa baza danych o pierwszorzędym znaczeniu zarządzana jest przez **Interpol**¹⁴. Mieści ponad 50 000 rekordów zawierających dane o skradzionych i utraconych obiektach dziedzictwa i uzupełniana jest wyłącznie na podstawie informacji zgłoszonych przez policje poszczególnych państw. O dostęp do tej bazy, oprócz przedstawicieli organów ścigania i służb mundurowych może aplikować każdy chętny, choć zastrzega się, że wnioski mogą być weryfikowane. W sprawach szczególnej wagi Interpol wydaje specjalne komunikaty. Rozsyła też informacje o wybranych stratach do organów ścigania krajów członkowskich.

Instytucją międzynarodową, która również wydaje komunikaty zawierające informacje o obiektach dziedzictwa w kontekście nielegalnego handlu, jest **ICOM (Międzynarodowa Rada Muzeów)**. Komunikaty ICOM nazywane Red Lists zawierają ilustracje obiektów dziedzictwa z wybranych

¹² Po rozpoczęciu kampanii promocyjnej zaistniało nieporozumienie. Wskutek błędnego zrozumienia zasad projektu niektórzy dziennikarze zaczęli rozpowszechniać informację o konieczności przekazania Policji kopii dokumentacji, Sprawiało to wrażenie wymogu obowiązkowego rejestrowania zbiorów, przez co cały projekt został zdeprecjonowany.

¹³ <https://www.artloss.com/> (dostęp: 11.04.2021).

¹⁴ <https://www.interpol.int/Crimes/Cultural-heritage-crime/Stolen-Works-of-Art-Database> (dostęp: 11.04.2021).

regionów świata, które są najbardziej narażone na rabunek i przemyt¹⁵. Niekiedy błędnie interpretuje się ilustracje w *Red Lists* jako wizerunki zabytków rzeczywiście skradzionych.

W Polsce nad zebraniem i usystematyzowaniem informacji o skradzionych zabytkach pracowano już w latach 90. XX w. Utworzona wówczas i wielokrotnie modyfikowana baza danych administrowana była przez Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów (choć głównie przez instytucje, których instytut jest następcą), a obecnie jest w zarządzie Departamentu Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych Ministerstwa Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu¹⁶. Katalog ma kilka poziomów dostępu i pozwala na użycie już na podstawowym poziomie, bezpośrednio po założeniu konta¹⁷. Jako **Krajowy wykaz zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem** zyskał rangę ustawową. Należy go prowadzić w formie zbioru kart informacyjnych, a wojewódzcy konserwatorzy zabytków, organy Policji, Straży Granicznej, Krajowa Administracja Skarbowa, prokuratura oraz dyrektorzy muzeów i bibliotek są obowiązani niezwłocznie przekazywać do wykazu informacje o zabytkach skradzionych lub nielegalnie wywiezionych za granicę¹⁸.

Szczególnie ważne dla ochrony interesu osób i instytucji pokrzywdzonych kradzieżami, kradzieżami z włamaniem, rozbojem, kradzieżami rozbójniczą lub wymuszeniem rozbójniczym, było wprowadzenie w 2015 roku obowiązku stworzenia innej bazy danych – **Krajowego rejestru utraconych dóbr kultury**. Wybrane kategorie zabytków, muzealia i materiały biblioteczne, jeśli tylko zostały utracone w wyniku wspomnianych czynów zabronionych, powinny być ujęte w tym rejestrze¹⁹. Skutkiem dokonania wpisu jest

¹⁵ ICOM, *Red Lists Database*, <https://icom.museum/en/resources/red-lists/> (dostęp: 13.04.2021).

¹⁶ Departament zarządza również bazą polskich strat wojennych, <http://dzielautracone.gov.pl/> (dostęp: 14.04.2021).

¹⁷ <https://skradzioneszabytki.pl/i/#/> (dostęp: 14.04.2021).

¹⁸ Stanowią o tym przepisy art. 23 ust. 1–3 u.o.z.o.z., a zakres informacji w wykazie określa Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 26.05.2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 56)

¹⁹ Do krajowego rejestru utraconych dóbr kultury wpisuje się rzeczy ruchome będące: 1) zabytkami wpisanymi do rejestru, 1a) zabytkami wpisanymi na Listę Skarbów Dziedzictwa, 2) muzealiami, o których mowa w art. 21 ust. 1 i 1a ustawy z 21.11.1996 r. o muzeach (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 902), 3) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z 17.06.1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1479), należącymi do narodowego zasobu bibliotecznego, materiałami archiwalnymi, o których mowa w art. 1 ustawy z 14.07.1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (t.j. 2020 r. poz. 164) utraconych przez właściciela w wyniku popełnienia czynu zabronionego, określonego w art. 278 § 1 i 3, art. 279 § 1, art. 280–283 albo art. 284 § 1–3 ustawy z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1444 ze zm.).

brak możliwości powoływania się na niewiedzę o pochodzeniu przedmiotu²⁰. Nie można go zasiedzieć²¹, nabyć własności w dobrej wierze, a roszczenie właściciela nie ulega przedawnieniu²². Wprowadzenie tych reguł było odpowiedzią na postulaty specjalistów, którzy zwracali uwagę, że kradzione zabytki i dzieła sztuki pojawiają się na rynku w wiele lat po kradzieży. Jednym z katalizatorów prac legislacyjnych stała się kontrowersyjna i żmudna sprawa wachlarzy zdobionych przez Juliusza i Wojciecha Kossaków, które ukradziono z Muzeum Zofii Kossak-Szatkwoskiej w Górkach Wielkich. Pomimo dobrego udokumentowania straty i szerokiego nagłośnienia faktu kradzieży, osoba która nabyła te zabytki, wniosła pozew o ich zasiedzenie i nabycie w dobrej wierze. Ostatecznie wachlarze wróciły do muzeum, ale batalie sądowe trwały cztery lata²³.

Niestety, pomimo wprowadzenia w 2015 roku podstawy prawnej – baza danych Krajowego rejestru utraconych dóbr kultury wciąż jeszcze nie została uruchomiona.

Najpełniej opisane obiekty dziedzictwa i dzieła sztuki to **muzealia**, których dokumentacja fotograficzna i opisowa wykonywana jest już od momentu przyjęcia przedmiotu do zbiorów i sukcesywnie uzupełniana m.in. po każdej konserwacji. Jednak praktyka wskazuje, że muzea są okradane, a dokumentacja strat może pozostawiać wiele do życzenia. Bywa, że kradzieże pozostają nieujawnione przez lata, a jeśli dokonywane są przez pracowników, ich ślady mogą być skutecznie zacierane. Część zauważonych braków bywa skutkiem bałaganu lub niewłaściwych procedur i nie oznacza realnej utraty obiektu, tylko jego zgubienie w dokumentacji. Niekiedy podział obowiązków w muzeum powoduje, że kradzieże można zarejestrować najwcześniej po zmianach personalnych na stanowisku osoby odpowiedzialnej za daną część zbiorów. Niekiedy oznacza to dopiero zmianę pokoleniową. Mając świadomość realiów, dyrektorzy muzeów nie zawsze decydują się na zgłaszanie nieprawidłowości, które niekorzystnie świadczą o ich kompetencjach menadżerskich.

²⁰ Art. 24d u.o.z.o.z. Od dnia dokonania wpisu w krajowym rejestrze utraconych dóbr kultury nikt nie może zaślaniać się nieznaną jakością danych ujawnionych w tym rejestrze.

²¹ Specjalną kategorią zabytków, których nie można zasiedzieć, ani nabyć dobrej wierze, nawet jeśli nie zostały wpisane do Krajowego rejestru utraconych dóbr kultury, są zabytki archeologiczne; zob. P. Antoniak, M. Cherka, F. M. Elżanowski, K. A. Wąsowski, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*. Komentarz, red. M. Cherka, Warszawa 2010, s. 169.

²² Art. 169, 170, 174 i 223 ustawy z 23.04.1964 r. Kodeks cywilny (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1740 ze zm.).

²³ T. Szkaradnik, O. Jakubowski, *Spór o własność wachlarzy Kossaków skradzionych z Muzeum w Górkach Wielkich*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2017, nr 1 i 4, s. 27–30; <http://gazetacodzienna.pl/article/kultura/nowe-fakty-w-sporze-o-skradzone-wachlarze-kossakow> (dostęp: 15.04.2021).

Obiekty pochodzące z muzeów posiadają zazwyczaj²⁴ cechę wyróżniającą, którą jest sygnatura, a czasem jest to nawet kilka oznaczeń „własnościowych”, jeżeli obiekt miał bogatą historię²⁵. Widząc takie oznaczenie, nie można zastrzeżać się dobrą wiarą przy zakupie, dlatego są one usuwane przez złodziei i paserów.

5.3. Nielegalne pozyskiwanie i handel dobrami kultury

Na czarny rynek trafiają też **zabytki i dzieła sztuki kradzione z obiektów sakralnych**. Oprócz przedmiotów służących celebracji kultu kradzione są również elementy wyposażenia świątyń, w szczególności rzeźby, epitafia i płyty nagrobne. Ten zasób jest już znacznie gorzej udokumentowany niż muzealia. Odzyskanie straty, a nawet samo jej zidentyfikowanie wiąże się ze znacznymi trudnościami. Wyposażenie świątyń może w wyjątkowych przypadkach legalnie trafić do obrotu. Dotyczy to przede wszystkim rynku antykwarycznego na zachodzie Europy, gdzie obiekty sakralne są likwidowane niewspółmiernie częściej niż w Polsce. Opisywana kategoria dóbr kultury ma swoją specyfikę, ponieważ oprócz ewidentnych kradzieży dużo częściej zdarzają się tu zaginięcia²⁶. Wskutek rozmaitych działań jak np. remonty, zmiany wystroju czy spontaniczne decyzje zarządców obiektu, zabytki bywają wycofywane z normalnego użytkowania i często po pewnym czasie traci się wiedzę o tym, gdzie aktualnie się znajdują. W następstwie tego wiele z nich nielegalnie trafia na rynek, jednak trudno jest ustalić, kiedy rzeczywiście nastąpiła ich utrata.

Zgodnie z krajowym prawem, każdy przypadek znalezienia cudzej rzeczy musi zostać zgłoszony, jeżeli tylko znalazca nie może oddać przedmiotu bezpośrednio osobie uprawnionej do jej odbioru²⁷. Gdy przedmiot należy do jednej z wymienionych w ustawie kategorii, konieczne jest też jego

²⁴ To zależy od wielkości i rodzaju obiektu, nie zawsze na ekspozycji można nanieść oznaczenia.

²⁵ Doskonałym podręcznikiem ilustrującym możliwości identyfikowania elementów zbiorów muzealnych jest publikacja: A. Lewandowska, K. Zalewska, K. Zielińska, *ABC Podstawy prowadzenia badań proweniencyjnych*, „Szkolenia Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów” 2015, nr 9.

²⁶ Szerzej zob. M. Łuczak. *Zaginięcia zabytków sakralnych w województwie zachodniopomorskim jako realny problem systemu ochrony zabytków i poszukiwań utraconych dzieł sztuki*, [w:] *Meandry ochrony dziedzictwa kultury. Aspekty prawne i kryminalistyczne*, red. M. Sabaciński, M. Trzciniński, Warszawa 2019, s. 65–71.

²⁷ Art. 5 ustawy z 20.02.2015 r. o rzeczach znalezionych (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 908).

niezwłoczne przekazanie instytucjom państwowym²⁸. Natomiast specyficzną kategorią obiektów w nielegalnym obrocie są **zabytki archeologiczne i obiekty dziedzictwa ze znalezisk**. Jeśli znaleziskiem jest zabytek lub materiał archiwalny i urzędnikom nie udało się odnaleźć jego właściciela – staje się ono własnością Skarbu Państwa. Ponadto, odrębne przepisy przyznają Skarbowi Państwa wyłączną własność zabytków archeologicznych²⁹.

Od lat 90. XX wieku niesłabnącą popularnością w Polsce cieszą się poszukiwania trofeów prowadzone przy pomocy wykrywaczy metalu. Liczbę osób deklarujących się jako poszukiwacze skarbów można szacować nawet na kilkadziesiąt tysięcy³⁰, a okazjonalnych użytkowników tego narzędzia jest jeszcze więcej. Są to osoby o najróżniejszych intencjach, od amatorów spędzania czasu na świeżym powietrzu po wyspecjalizowanych rabusiów zabytków. Niska świadomość społeczna dotycząca przepisów i zasad ochrony zabytków w połączeniu z otwartym ich kontestowaniem przez środowisko poszukiwaczy skarbów spowodowały, że w prywatnych rękach znalazło się tysiące obiektów dziedzictwa, z których część została nielegalnie wprowadzona do obrotu w Polsce i za granicą. Prawny obowiązek zgłoszenia znalezienia cudzej rzeczy w przypadku użytkowników detektorów metalu stał się zupełną fikcją³¹.

Znaczna część odkrytych obiektów pozostaje u znalazcy i nie trafia do dalszego obrotu, jednak są takie, które posiadają swoją wymierną wartość materialną i cieszą się popularnością wśród kolekcjonerów. Wbrew

²⁸ Chodzi o znaleziska o wartości historycznej, artystycznej i naukowej (czyli przedmioty o cechach zabytku), papiery wartościowe, pieniądze w kwocie powyżej 100 zł, sprzęt lub ekwipunek wojskowy, dokumenty wojskowe, rzeczy których posiadanie wymaga pozwolenia, oraz złoto, platynę, srebro w tym monety, wyroby użytkowe ze złota, platyny lub srebra, kamieni szlachetnych, pereł oraz koralu. Regulują to szczegółowo art. 5 ust. 3–4 i art. 6 ww. ustawy o rzeczach znalezionych.

²⁹ Art. 35 u.o.z.o.z.: „1. Przedmioty będące zabytkami archeologicznymi odkrytymi, przypadkowo znalezionymi albo pozyskanymi w wyniku badań archeologicznych, stanowią własność Skarbu Państwa. 2. Własność Skarbu Państwa stanowią również przedmioty będące zabytkami archeologicznymi, pozyskane w wyniku poszukiwań, o których mowa w art. 36 ust. 1 pkt 12 [poszukiwań ukrytych i porzuconych zabytków ruchomych przy pomocy urządzeń technicznych, elektronicznych i sprzętu do nurkowania – przyp. aut.]”.

³⁰ Szacunki zostały dokonane na podstawie liczby uczestników specjalistycznych grup na portalu Facebook, a także zarejestrowanych użytkowników forów internetowych poszukiwaczy skarbów.

³¹ Autor w 2018 roku przeprowadził w 48 starostwach (co stanowi reprezentację ok 10% powiatów w skali kraju) ankietę dotyczącą zgłaszania znalezionych obiektów dziedzictwa. Tylko w pięciu urzędach zanotowano takie zgłoszenia. Więcej w M. Sabaciński, *Znaleziska jako punkt wyjścia do dyskusji o przestrzeganiu prawa i zasadach własności*, [w:] *Meandry ochrony...*, s. 141–142.

pozorom nie chodzi tylko o pradziejowe zabytki archeologiczne³², lecz także o historyczne monety oraz militaria z XIX i pierwszej połowy XX wieku³³. Krajowy rynek numizmatów w ostatnich dziesięcioleciach znacznie się rozrósł. Powstało wiele nowych antykwariatów numizmatycznych, a możliwość organizowania aukcji online i prezentowania oferty w Internecie sprzyja obrotowi. Nie ulega wątpliwości, że ten rynek zasilany jest w części przez nielegalne znaleziska, co niekiedy udaje się bezpośrednio zaobserwować na internetowych portalach aukcyjnych, gdzie pojawiają się monety bezpośrednio z ziemi, nieoczyszczone i niezakonserwowane.

Handel militariami z wykopalisk odbywa się na trochę innych zasadach i zazwyczaj omija krajowe podmioty wyspecjalizowane w obrocie zabytkami. Wynika to nie tylko z dalekich od idealnych stanów zachowania większości znalezisk, ale też z faktu, że dużą część oferty stanowią elementy broni, które mogą naruszać postanowienia ustawy z 21.05.1999 r. o broni i amunicji³⁴. W tym przypadku miejscem nawiązywania relacji handlowych, oprócz targów staroci jest Internet, ale największe znaczenie ma tu marketing szeptany i osobiste kontakty. Coraz większą uwagę w tym segmencie przykuwają osiągające wysokie ceny rynkowe wraki pojazdów wojskowych, a także innych relikwów techniki wojskowej niebędących osobistym wyposażeniem żołnierskim³⁵.

Zagadnienie przestępczości przeciwko dziedzictwu archeologicznemu ma w języku polskim dość bogatą literaturę³⁶, co nie do końca przekłada się na większą skuteczność zwalczania przestępstw. Jednak z biegiem lat ujawniane są coraz poważniejsze sprawy karne związane z niszczeniem stanowisk archeologicznych i obrotem zabytkami³⁷, co z jednej strony wskazuje

³² Definicja ustawowa zabytku archeologicznego nie zawiera cezurę czasowej, więc historyczne monety i militaria też mogą spełniać jej kryteria.

³³ Są to dwie kategorie znalezisk najczęściej prezentowane w grupach Facebookowych poszukiwaczy skarbów.

³⁴ T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 955.

³⁵ Wymierna wartość tych relikwów stała się wiedzą powszechną. Popularna seria programów pt. „Handlarze historią” emitowana przez kilka stacji telewizyjnych prezentuje działalność angielskiego kolekcjonera militariów i ujawnia ceny transakcyjne, które obowiązują na rynku w Europie.

³⁶ M.in. M. Trzciniński, *Przestępczość przeciwko zabytkom archeologicznym. Problematyka prawno-kryminologiczna*, Warszawa 2010; B. Gadecki, *Ochrona podwodnego dziedzictwa kultury. Aspekty prawne i kryminologiczne*, Warszawa 2014; M. Sabaciński, M. Trzciniński, *Kilka uwag o zwalczaniu przestępczości przeciwko zabytkom archeologicznym*, „Ochrona Zabytków” 2009, nr 3, s. 67–76 i in.

³⁷ Najciekawszą sprawą ostatnich lat była kradzież tzw. Skarbu z Miastka: <https://plus.dziennikbaltycki.pl/miastko-skarbow-mityczna-micha-i-dubajski-lacznik/ar/13668580> (dostęp: 15.04.2021). Szerzej nt. problemu – Kazus 16 [w:] *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Kazusy i instrukcje*, red. K. Góralczyk i M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022.

na postępującą profesjonalizację organów ścigania, a z drugiej ujawnia nasze powierzchowne rozpoznanie zjawiska. Handel zabytkami archeologicznymi w Polsce odbywa się zazwyczaj w ukryciu, ze względu na coraz powszechniejszą świadomość nielegalności tego procederu.

Obrót podrabianymi dziełami sztuki, a w szczególności obrazami, jest jednym z najczęściej sygnalizowanych problemów rodzimego rynku antykwarycznego. Zarówno specjaliści jak i część środowiska antykwariuszy od wielu lat wskazują na brak mechanizmów ochrony kupującego, eliminacji fałszyfikatów z rynku, nie mówiąc o skutecznym, systemowym pociągnięciu do odpowiedzialności producentów i świadomych dystrybutorów i redystrybutorów podróbek³⁸. Jak dotąd nie udało się uregulować zasad odpowiedzialności ekspertów sporządzających opinie dla uczestników obrotu dziełami sztuki, ani nawet określić standardów, jakim powinna odpowiadać taka opinia. Wskazanie, że obiekt jest fałszyfikatem wiąże się z ryzykiem procesu sądowego wytoczonego przez jego właściciela bądź antykwariusza, co jest dużo bardziej prawdopodobne niż poniesienie odpowiedzialności za nierzetelną, choć zgodną z oczekiwaniami zamawiającego, opinię³⁹. Nawet, jeżeli sprawa trafi do sądu, to w aktualnych realiach nie zawsze możliwe jest udowodnienie, że nastąpiło oszustwo czy innego rodzaju naruszenie przepisów karnych, więc fałszywe dzieła sztuki wracają do posiadacza, a w efekcie często też na rynek. Obecnie podrabia się wszystkie kategorie obiektów kolekcjonerskich: od obrazów, dzieł sztuki użytkowej, pamiątek historycznych, militariów, monet po zabytki archeologiczne. Potencjalna odpowiedzialność karna sprawcy związana jest z przestępstwem oszustwa, a także z przestępstwami świadomego wprowadzania do obrotu podrabianego zabytku lub podrabiania i przerabiania zabytku w celu użycia go w obrocie zabytkami⁴⁰.

³⁸ Szerzej zob. *Problematyka autentyczności dzieł sztuki na polskim rynku. Teoria-praktyka-prawo. Materiały z seminariów zorganizowanych w 2010 roku przez Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych (obecnie Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów) przy udziale Stowarzyszenia Antykwariuszy Polskich oraz Domu Aukcyjnego Rempex, Warszawa 2012.*

³⁹ J. Miliszkievicz, *Życie na niby, czyli krajowy rynek sztuki i antyków*, [w:] *Rynek sztuki. Aspekty prawne*, red. W. Kowalski, A. Zalańska, Warszawa 2011, s. 9–24.

⁴⁰ Art. 286 kodeksu karnego, zgodnie z którym „§ 1. Kto, w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, doprowadza inną osobę do niekorzystnego rozporządzenia własnym lub cudzym mieniem za pomocą wprowadzenia jej w błąd albo wyzyskania błędu lub niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8”. Art.109a. u.o.z.o.z., w myśl którego „[k]to podrabia lub przerabia zabytek w celu użycia go w obrocie zabytkami, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. Art.109b. Kto rzecz ruchomą zbywa jako zabytek ruchomy albo zbywa zabytek jako inny zabytek, wiedząc, że są one podrobione lub przerobione, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”.

Przemyt dóbr kultury jest określeniem, które oznacza zarówno nielegalny wywóz za granicę jak i nielegalny przywóz obiektu zza granicy państwa. Prawo krajowe wymaga uzyskania urzędowego pozwolenia na wywóz za granicę obiektu, który jest zabytkiem i należy do jednej z kategorii przedmiotów wyliczonych w art. 51 u.o.z.o.z. Brak pozwolenia oznacza dokonanie przestępstwa. Jest to regulacja nieodbiegająca od innych rozwiązań europejskich, jednak należy mieć świadomość, że wymóg ten nie stanowi istotnego utrudnienia dla przestępców. W Polsce, jako państwie należącym do strefy Schengen, systematyczne kontrole prowadzone są tylko na granicach Unii Europejskiej oraz w portach lotniczych i morskich. Osoby, które chcą nielegalnie wywieźć zabytek korzystają z granicznych przejść drogowych i kolejowych w obrębie państw strefy. Poza granicami kraju często następuje **próba legalizacji obiektu przez dorobienie fałszywej proveniencji**.

Pomimo ratyfikowania zapisów wspomianej już Konwencji UNESCO z 1970 r., Polska bardzo długo nie posiadała przepisów reglamentujących przywóz zabytków. Przypadki zatrzymania dóbr kultury przemyconych do Polski związane były głównie z niezgłoszeniem do odprawy celnej przedmiotów o charakterze kolekcjonerskim sprowadzanych spoza obszaru Unii Europejskiej⁴¹. W marcu 2021 r., w celu dopełnienia wymogów unijnych, do Sejmu RP skierowano projekt nowelizacji przepisów ustawy z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wprowadzający penalizację przypadków sprowadzania spoza Unii dóbr kultury, wywożonych z państw macierzystych z naruszeniem przepisów⁴². Zmiany weszły w życie 9.06.2021 r. Dokonana nowelizacja pomoże w eliminowaniu z rynku jednych z najczęściej przemyconych do Polski obiektów dziedzictwa, czyli zabytków archeologicznych z nielegalnych wykopalisk na Ukrainie.

⁴¹ Szerzej nt. podstaw prawnych i praktyki działań służb granicznych zob. Ł. Osmólski, *Działania podlaskiej Służby Celno-Scarbowej w zakresie zwalczania przestępczości przeciwko zabytkom archeologicznym*, [w:] *Meandry ochrony...*, s. 117–137.

⁴² Treść nowelizacji: „Art. 108a. 1. Kto wprowadza na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej dobro kultury określone w części A załącznika do rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/880 z dnia 17 kwietnia 2019 r. w sprawie wprowadzania i przywozu dóbr kultury (Dz.Urz. UE L 151 z 07.06.2019, s. 1), wyprowadzone z terytorium państwa niebędącego państwem członkowskim Unii Europejskiej, w którym dobro kultury powstało lub zostało odkryte, z naruszeniem przepisów ustawowych lub wykonawczych tego państwa, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. 2. W wypadku mniejszej wagi, sprawca podlega grzywnie. 3. Sąd może orzec przepadek dobra kultury, chociażby nie stanowiło ono własności sprawcy”. Ustawa z 15.04.2021 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o Krajowej Administracji Scarbowej (Dz.U. z 2021 r. poz. 954).

Nielegalny obrót dobrami kultury ma wiele postaci i mnóstwo niuansów. Rzeczywistą i pełną wiedzę o jego funkcjonowaniu i obowiązujących mechanizmach mają tylko jego uczestnicy. Naukowcy, urzędnicy, a nawet przedstawiciele organów ścigania zmuszeni są budować jego obraz z okrucichów informacji i na tej podstawie identyfikować i przewidywać zagrożenia. Batalia o ograniczenie wymiaru nielegalnego obrotu zabytkami i dziełami sztuki jest procesem, którego końca niestety nie widać.

Pytania kontrolne:

- 1.** Czym jest nabycie dobra kultury „w dobrej wierze”?
- 2.** Kiedy nie jest możliwe zasiedzenie dobra kultury i nabycie go „w dobrej wierze”?
- 3.** Jakie nazwy noszą i przez kogo są prowadzone bazy danych skradzionych dóbr kultury?
- 4.** Jakie typy obiektów najczęściej trafiają na czarny rynek dóbr kultury?
- 5.** Jak wyglądają obowiązki znalazcy cudzej rzeczy?

ROZDZIAŁ 6.

Karnoprawna ochrona dziedzictwa kultury

Karnoprawna ochrona dziedzictwa kultury jest zapewniona w prawie krajowym. Mamy tu do czynienia z **regulacją półkodeksową**, co znaczy, że część przestępstw przeciwko dziedzictwu kultury znalazło się w Kodeksie karnym z 6.06.1997 r.¹, część w innych ustawach, przede wszystkim w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23.07.2003 r.².

Przedmiot ochrony został opisany wcześniej, w części podręcznika dotyczącej zagadnień ogólnych³. Niemniej jednak w przypadku sprawy karnej musi on być rozpatrywany w związku z regulacją danego, konkretnego aktu prawodawczego, w którym konkretny czyn karnie zabroniony został zawarty. Inne pojęcia występujące i definiowane w systemie prawnym mogą mieć znaczenie tylko pomocnicze.

Sprawę zasadniczo ułatwia stwierdzenie czy dobro kultury, którego dotyczy sprawa, zostało oficjalnie – w drodze decyzji administracyjnej wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków o wpisie do rejestru zabytków – uznane za **zabytek**. Zwrócił na to uwagę sąd, wskazując że „[w] omawianej sprawie na działce nr [...] w S. znajdowało się stanowisko archeologiczne wpisane do rejestru zabytków, a zatem zbędne jest prowadzenie dywagacji, czy mamy do czynienia z zabytkiem, czy też nie. Ustawa nie przewiduje jako konstytutywnej cechy zabytku wymogu wpisania go do rejestru. Rejestr jest prowadzony, jednak okoliczność, że dany przedmiot w nim nie figuruje, nie przesądza o tym, że nie stanowi on zabytku. Rejestr ten natomiast pełni funkcję odwrotną, mianowicie wpis do rejestru przesądza o zabytkowym charakterze przedmiotów w nim wyszczególnionych”⁴.

¹ T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1444 ze zm.; dalej: k.k.

² T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.

³ Szerzej w rozdziale 1.

⁴ Wyrok Sądu Rejonowego Gdańsk-Południe w Gdańsku z 6.12.2019 r., X K 501/18, LEX nr 2785673.

6.1. Przepęstwa przeciwko dziedzictwu kultury w prawie krajowym

6.1.1. Ustawa z 6.06.1997 r. Kodeks karny

W kodeksie karnym w dwóch miejscach znalazły się przepęstwa przeciwko dziedzictwu kultury – w **rozdziale XVI dotyczącym przepęstw przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przepęstw wojennych**, rozpoczynającym część szczególną Kodeksu karnego oraz w **rozdziale XXXV dotyczącym przepęstw przeciwko mieniu**. Należy zacząć od przepęstw wojennych – są to następujące czyny karnie zabronione.

Art. 125. [**Zamach na dobro kultury**] § 1. Kto, na obszarze okupowanym, zajęтым lub na którym toczą się działania zbrojne, naruszając prawo międzynarodowe, niszczy, uszkadza, zabiera lub przywłaszczu mienie albo dobro kultury, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

§ 2. Jeżeli czyn dotyczy mienia znacznej wartości albo dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury, sprawca podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3.

Art. 126. [**Bezprawne użycie znaków**] § 1. Kto w czasie działań zbrojnych używa niezgodnie z prawem międzynarodowym znaku Czerwonego Krzyża lub Czerwonego Półksiężyca, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

§ 2. Tej samej karze podlega, kto w czasie działań zbrojnych używa niezgodnie z prawem międzynarodowym znaku ochronnego dla dóbr kultury lub innego znaku chronionego przez prawo międzynarodowe albo posługuje się flagą państwową lub oznaką wojskową nieprzyjaciela, państwa neutralnego albo organizacji lub komisji międzynarodowej.

Art. 126a. [**Publiczne nawoływanie do popełnienia czynu zabronionego**] Kto publicznie nawołyuje do popełnienia czynu określonego w art. 118, 118a, 119 § 1, art. 120–125 lub publicznie pochwała popełnienie czynu określonego w tych przepisach, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

Art. 126b. [**Dopuszczenie do popełnienia przepęstw przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przepęstw wojennych**] § 1. Kto, nie dopełniając obowiązku należytej kontroli, dopuszcza do popełnienia czynu określonego w art. 117 § 3, art. 118, 118a, 119 § 1, art. 120–126a przez osobę pozostającą pod jego faktyczną władzą lub kontrolą, podlega karze określonej w tych przepisach.

§ 2. Jeżeli sprawca działa nieumyślnie, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

Art. 126c. [Przygotowania do przestępstw przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstw wojennych] § 1. Kto czyni przygotowania do przestępstwa określonego w art. 117, art. 118 lub art. 120, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3.

[...]

§ 3. Kto czyni przygotowania do przestępstwa określonego w art. 124 § 1 lub art. 125, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

Powyższe czyny karnie zabronione znalazły się w kodeksie karnym w efekcie wypełniania zobowiązań Polski wynikających z przepisów **Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego podpisanej w Hadze 14.05.1954 r.**⁵. Konwencja haska z 1954 r. zawiera zobowiązania państw-stron dotyczące postępowania z dobrami kultury podczas konfliktów zbrojnych⁶. Wśród zobowiązań tych należy przede wszystkim wymienić poszanowanie dóbr kulturalnych położonych zarówno na ich własnym terytorium, jak i na terytoriach innych państw-stron, przez powstrzymanie się od używania tych dóbr i ich bezpośredniego otoczenia oraz środków przeznaczonych do ich ochrony do celów, które mogłyby wystawić te dobra w razie konfliktu zbrojnego na zniszczenie lub uszkodzenie, oraz przez powstrzymanie się wobec nich od wszelkich aktów nieprzyjacielskich. Oprócz tego strony są zobowiązane do zakazania wszelkich aktów kradzieży, rabunku lub bezprawnego przywłaszczenia dóbr kulturalnych, jakkolwiek przybrałyby one formę, jak również wszelkich aktów wandalizmu wymierzonych przeciw nim, zapobiegania takim aktom, a w razie potrzeby powodowania ich zaprzestania. Przepisy Konwencji nakładają zatem także na wojska okupacyjne obowiązek zapewnienia porządku publicznego i zapobiegania grabieżom oraz wszelkim aktom wandalizmu przeciwko dobrom kultury. Mówi się więc o zobowiązaniach dwojakiego rodzaju – biernych (powstrzymanie się od) oraz czynnych (obowiązek podejmowania działań w celu ochrony)⁷.

Przechodząc do bardziej powszechnych przestępstw należy przywołać regulację z rozdziału XXXV Kodeksu karnego, czyli przestępstw przeciwko mieniu. Otóż kluczowym jest tu **typ kwalifikowany** z art. 294 § 2 k.k., który należy podać w pierwszej kolejności, aby następnie wskazać, jakich czynów karnie zabronionych on dotyczy.

⁵ Dz.U. z 1957 r. Nr 46, poz. 212.

⁶ Por. W. Pływaczewski, *Dobra kultury w czasie konfliktu zbrojnego. Uwagi na tle projektu kodeksu karnego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1992, nr 3–4; J. Zajadło, K. Zeidler, *Prawna ochrona zabytków na wypadek wojny*, „Ochrona Zabytków” 2003, nr 1–2.

⁷ Szerzej nt. Konwencji haskiej z 1954 r. w rozdziale 12.2.

Art. 294 § 1. Kto dopuszcza się przestępstwa określonego w art. 278 § 1, 2 lub 5, art. 278a § 1, art. 284 § 1 lub 2, art. 285 § 1, art. 286 § 1 lub 2, art. 287 § 1, art. 288 § 1 lub 3, art. 290 § 1 lub w art. 291 § 1, w stosunku do mienia znacznej wartości,

podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

§ 2. Tej samej karze podlega sprawca, który dopuszcza się przestępstwa wymienionego w § 1 w stosunku do dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury.

Określenie „**dobro o szczególnym znaczeniu dla kultury**”, którym ustawodawca posłużył się w art. 294 § 2 k.k. wskazuje, że istnieje pewna „hierarchia” dóbr kultury, spośród których tylko niektóre mają szczególne znaczenie dla kultury, a inne – mimo ich pewnego znaczenia dla kultury – takiej cechy szczególnej nie mają. Podkreślić należy, że każdy zabytek stanowi dobro kultury, lecz niekoniecznie musi mieć ono szczególne znaczenie dla kultury. W związku z tym nie wypełnia znamion tego typu kradzieży dobra o znaczeniu dla kultury, jeżeli nie jest to znaczenie szczególne. Wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO dla interpretacji pojęcia „dobro kultury o szczególnym znaczeniu” może mieć znaczenie jedynie pomocnicze, lecz nigdy nie rozstrzygające⁸.

Typ kwalifikowany przestępstw przeciwko mieniu z art. 294 § 2 k.k. może dotyczyć następujących przestępstw przeciwko dobrom o szczególnym znaczeniu dla kultury: kradzież (art. 278 § 1 k.k.), kradzież szczególnie zuchwała (art. 278a § 1 k.k.), przywłaszczenie (art. 284 § 1 oraz 2 k.k.), oszustwo (art. 286 § 1 oraz 2 k.k.), zniszczenie lub uszkodzenie rzeczy (art. 288 § 1 k.k.) oraz paserstwo (art. 291 § 1 k.k.). Celowe jest tu przytoczenie wprost treści przepisów, które w przypadku dóbr o szczególnym znaczeniu dla kultury mogą należeć do typu kwalifikowanego.

Art. 278. [**Kradzież**] § 1. Kto zabiera w celu przywłaszczenia cudzą rzecz ruchomą, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5. [...]

§ 3. W wypadku mniejszej wagi, sprawca podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku.

§ 4. Jeżeli kradzież popełniono na szkodę osoby najbliższej, ściganie następuje na wniosek pokrzywdzonego. [...]

Zgodnie z art. 278 § 1 k.k. sprawca kradzieży zabiera cudzą rzecz ruchomą w celu przywłaszczenia. Przez swoje działanie sprawca dąży do uzyskania wszystkich atrybutów właściciela względem cudzego mienia. Kradzież dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury stanowi typ kwalifikowany kradzieży. Zabór w celu przywłaszczenia cudzej rzeczy ruchomej

⁸ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z 27.06.2018 r., II Aka 90/18.

stanowiącej dobro o szczególnym znaczeniu dla kultury polega na wykraczającym poza ramy zwykłego użycia umyślnym, bezprawnym wykonywaniu przez sprawcę praw właściciela w stosunku do rzeczy, która nie jest jego własnością. Pojęcie dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury ma charakter ocenny i jest związane z jego znaczeniem dla kultury. W szczególności uznaje się, że szczególne znaczenie dobra dla kultury wiąże się z unikatowym i niepowtarzalnym charakterem tego dobra, jego wyjątkowym znaczeniem oraz istotnymi wartościami⁹. Rozstrzygnięcie, czy dane zachowanie wyczerpuje znamiona art. 278 § 1 k.k. w zw. z art. 294 § 2 k.k. (dotyczącego dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury) wymaga – tak jak w przypadku wszystkich innych przestępstw wymienionych w art. 294 k.k. – w pierwszej kolejności ustalenia, czy przedmiot czynności wykonawczej czynu stanowi „dobra kultury”, a w wypadku pozytywnej odpowiedzi na to pytanie, czy rzecz zabrana w celu przywłaszczenia odznaczała się szczególnym znaczeniem dla kultury.

Art. 278a. [**Kradzież szczególnie zuchwała**] § 1. Kto dopuszcza się kradzieży szczególnie zuchwałej, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8.

§ 2. Jeżeli kradzież szczególnie zuchwałą popełniono na szkodę osoby najbliższej, ściganie następuje na wniosek pokrzywdzonego.

Należy zaznaczyć, że dobra kultury często padają ofiarą kradzieży z włamaniem (art. 279 § 1 k.k.), jednak to przestępstwo nie zostało ujęte w typie kwalifikowanym z tego względu, że sankcja jest tu taka sama jak w typie kwalifikowanym przestępstw przeciwko mieniu z art. 294 § 2 k.k. Tak samo, jak w przypadku kradzieży z użyciem przemocy (art. 280 § 1 i 2 k.k.), gdzie sankcja karna jest nawet wyższa. Tak samo jest w przypadku czynu z art. 281 oraz 282 k.k. Każde z tych przestępstw może dotyczyć dóbr kultury.

Art. 279. [**Kradzież z włamaniem**] § 1. Kto kradnie z włamaniem, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

§ 2. Jeżeli kradzież z włamaniem popełniono na szkodę osoby najbliższej, ściganie następuje na wniosek pokrzywdzonego.

Art. 280. [**Kradzież z użyciem przemocy**] § 1. Kto kradnie, używając przemocy wobec osoby lub grożąc natychmiastowym jej użyciem albo

⁹ Zob. A. Gerecka-Żołyńska, *W kwestii definicji dobra kultury i dzieła sztuki*, „Prokuratura i Prawo” 1999, nr 9, s. 107.

doprowadzając człowieka do stanu nieprzytomności lub bezbronności, podlega karze pozbawienia wolności od lat 2 do 12.

§ 2. Jeżeli sprawca rozboju posługuje się bronią palną, nożem lub innym podobnie niebezpiecznym przedmiotem lub środkiem obezwładniającym albo działa w inny sposób bezpośrednio zagrażający życiu lub wspólnie z inną osobą, która posługuje się taką bronią, przedmiotem, środkiem lub sposobem, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 3.

Art. 281. [**Kradzież rozbójnicza**] Kto, w celu utrzymania się w posiadaniu zabranej rzeczy, bezpośrednio po dokonaniu kradzieży, używa przemowy wobec osoby lub grozi natychmiastowym jej użyciem albo doprowadza człowieka do stanu nieprzytomności lub bezbronności, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

Art. 282. [**Wymuszenie rozbójnicze**] Kto, w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, przemocą, groźbą zamachu na życie lub zdrowie albo gwałtownego zamachu na mienie, doprowadza inną osobę do rozporządzenia mieniem własnym lub cudzym albo do zaprzestania działalności gospodarczej, podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10.

Art. 283. [**Wypadek mniejszej wagi**] W wypadku mniejszej wagi, sprawca czynu określonego w art. 279 § 1, art. 280 § 1 lub w art. 281 lub 282, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

Wracając do przestępstw wprost wskazanych w art. 294 k.k., należy wymienić poniższe:

Art. 284. [**Przywłaszczenie**] § 1. Kto przywłaszcza sobie cudzą rzecz ruchomą lub prawo majątkowe, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

§ 2. Kto przywłaszcza sobie powierzoną mu rzecz ruchomą, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy dla lat 5.

§ 3. W wypadku mniejszej wagi lub przywłaszczenia rzeczy znalezionej, sprawca podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku.

§ 4. Jeżeli przywłaszczenie nastąpiło na szkodę osoby najbliższej, ściganie następuje na wniosek pokrzywdzonego.

Art. 286. [**Oszustwo**] § 1. Kto, w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, doprowadza inną osobę do niekorzystnego rozporządzenia własnym lub cudzym mieniem za pomocą wprowadzenia jej w błąd albo wyzyskania błędu lub niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8.

§ 2. Tej samej karze podlega, kto żąda korzyści majątkowej w zamian za zwrot bezprawnie zabranej rzeczy.

§ 3. W wypadku mniejszej wagi, sprawca podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

§ 4. Jeżeli czyn określony w § 1–3 popełniono na szkodę osoby najbliższej, ściganie następuje na wniosek pokrzywdzonego.

Art. 288. [**Zniszczenie cudzej rzeczy**] § 1. Kto cudzą rzecz niszczy, uszkadza lub czyni niezdatną do użytku, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

§ 2. W wypadku mniejszej wagi, sprawca podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku.

[...]

Art. 291. [**Paserstwo umyślne**] § 1. Kto rzecz uzyskaną za pomocą czynu zabronionego nabywa lub pomaga do jej zbycia albo tę rzecz przyjmuje lub pomaga do jej ukrycia, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

§ 2. W wypadku mniejszej wagi, sprawca podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku.

Oczywiście w dobro kultury może także godzić przestępstwo z art. 291 k.k.

Art. 292. [**Paserstwo nieumyślne**] § 1. Kto rzecz, o której na podstawie towarzyszących okoliczności powinien i może przypuszczać, że została uzyskana za pomocą czynu zabronionego, nabywa lub pomaga do jej zbycia albo tę rzecz przyjmuje lub pomaga do jej ukrycia, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

§ 2. W wypadku znacznej wartości rzeczy, o której mowa w § 1, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

Należy przy tym sięgnąć do **instytucji czynnego żalu** uregulowanej w art. 295 k.k. Ratio legis jest tu takie, że ze wszech miar ważniejsze jest odzyskanie dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury niż ukaranie sprawcy. Są to bowiem dobra jednostkowe, niezastępowalne, powstałe zazwyczaj w odległej przeszłości. Oczywiście kwestia wymierzenia odpowiedniej kary jest ważna, ale można podejść do podejrzanego albo oskarżonego złagodnie, jeśli tylko będzie nadzieja na przywrócenie, choćby częściowo, stanu poprzedniego, co najczęściej łączy się z odzyskaniem dobra kultury utraconego w wyniku przestępstwa.

Art. 295 [**Czynny żal**] § 1. Wobec sprawcy przestępstwa określonego w art. 278, 284–289, 291, 292 lub 294, który dobrowolnie naprawił szkodę w całości albo zwrócił pojazd lub rzecz mającą szczególne znaczenie dla kultury w stanie nieuszkodzonym, sąd może zastosować złagodzenie kary, a nawet odstąpić od jej wymierzenia.

§ 2. Wobec sprawcy przestępstwa wymienionego w § 1, który dobrowolnie naprawił szkodę w znacznej części, sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary.

Na koniec warto zaznaczyć, że dobro kultury może być zagrożone także innymi jeszcze czynami karnie zabronionymi przez kodeks karny, jak na przykład innymi przestępstwami przeciwko mieniu (np. art. 289 k.k.), niektórymi przestępstwami przeciwko wiarygodności dokumentów (rozdział XXXIV) i innymi jeszcze. Jednak szersze odnoszenie się do tych przestępstw wychodzi poza ramy wykładu zawartego w podręczniku.

6.1.2. Ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

W u.o.z.o.z. znalazł się **rozdział 11 pt. Przepisy karne**, zawierający **przestępstwa i wykroczenia przeciwko zabytkom**. Są to następujące czyny karnie zabronione:

- umyślne oraz nieumyślne zniszczenie lub uszkodzenie zabytku (art. 108),
- nielegalne wwiezienie dobra kultury z naruszeniem prawa innego państwa niebędącego członkiem Unii Europejskiej (art. 108a),
- umyślne oraz nieumyślne nielegalne wywiezienie zabytku za granicę albo nieprzywiezienie go do kraju w okresie ważności pozwolenia (art. 109),
- podrobienie lub przerobienie zabytku w celu użycia go w obrocie (art. 109a),
- zbycie rzeczy ruchomej jako zabytku albo zbycie zabytku jako innego zabytku (art. 109b),
- nielegalne poszukiwanie zabytków (art. 109c).

W pierwszej kolejności zwrócić uwagę należy na art. 108 u.o.z.o.z., w którym określone jest **przestępstwo zniszczenia lub uszkodzenia zabytków**:

Art. 108. [**Zniszczenie lub uszkodzenie zabytku**] 1. Kto niszczy lub uszkadza zabytek, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8.
 2. Jeżeli sprawca czynu określonego w ust. 1 działa nieumyślnie, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.
 3. W razie skazania za przestępstwo określone w ust. 1 polegające na zniszczeniu zabytku sąd orzeka na rzecz Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków nawiązkę w wysokości do wartości zniszczonego zabytku.
 4. W razie skazania za przestępstwo określone w ust. 1 polegające na uszkodzeniu zabytku sąd orzeka obowiązek przywrócenia stanu poprzedniego, a jeśli obowiązek taki nie byłby wykonalny – nawiązkę na rzecz Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków w wysokości do wartości uszkodzonego zabytku.

5. W razie skazania za przestępstwo określone w ust. 2 sąd może orzec na rzecz Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków nawiązkę w wysokości od trzykrotnego do trzydziestokrotnego minimalnego wynagrodzenia.

Przestępstwo z art. 108 ust. 1 u.o.z.o.z. jest przestępstwem powszechnym, co znaczy, że odpowiedzialność karną może ponosić każdy. Jak wskazano w orzecznictwie, „[p]rzedmiotem ochrony omawianego przepisu jest dobro, jakie stanowi całość, nienaruszalność i zachowanie zabytku w stanie nie pogorszonym. Nie jest natomiast przedmiotem ochrony komentowanego przepisu prawo własności ani w ogóle mienie. Co prawda zabytek może przedstawiać określoną wartość majątkową, czyli możliwą do wyrażenia w pieniądzu, jednak ochrona mienia nie stanowi *ratio legis* tego przepisu. Przedmiotem czynności wykonawczej omawianego czynu zabronionego jest zabytek”¹⁰.

Różnica pomiędzy zniszczeniem a uszkodzeniem zabytku jest – co do zasady – taka, że w przypadku zniszczenia zabytku mamy do czynienia z nieodwracalną stratą w substancji zabytkowej, zaś w przypadku uszkodzenia zabytku możliwe jest, przy większym bądź mniejszym nakładzie, przywrócenie stanu poprzedniego. W orzecznictwie sądowym wyraźnie podkreślono, że zniszczenie rozumiane jest jako bezpowrotne całkowite unicestwienie, wskazując, że „[o] zniszczeniu, a nie uszkodzeniu zabytku [...] świadczy, że nie jest możliwe jego przywrócenie do stanu poprzedniego”¹¹. Jak zważył Sąd Najwyższy w wyroku z 24.06.1993 r.¹², „[u]szkodzenie zabytku polega na takiej zmianie właściwości lub stanu zabytku, która powoduje, iż zabytek na stałe lub czasowo nie może służyć celom, do których był przeznaczony, zniszczenie zabytku polega na takim uszkodzeniu, przy którym przywrócenie stanu poprzedniego nie jest w ogóle możliwe. Takim czynem jest dokonanie zniszczenia poprzez rozebranie zabytku [...] wpisanego do rejestru zabytków”. W innym wyroku czytamy, że „[...] zniszczenie zabytku oznacza jego unicestwienie, przy którym przywrócenie stanu poprzedniego nie jest w ogóle możliwe, a może ono przejawiać się całkowitym unicestwieniem rzeczy lub wartości (historycznej, artystycznej lub naukowej), które powodowały, że obiekt był uznany za zabytek [...]”.

Ponadto wskazać należy, iż strona podmiotowa przestępstwa określonego w art. 108 ust 1 powyższej ustawy, polega na umyślności, zarówno w formie zamiaru bezpośredniego, jak i ewentualnego. Sprawca tego czynu musi mieć zatem świadomość co do zabytkowego charakteru przedmiotu oraz

¹⁰ Wyrok Sądu Rejonowego Gdańsk-Południe z 6.12.2019 r., X K 501/18, LEX nr 2785673.

¹¹ *Ibidem*.

¹² III KRN 98/93, Legalis nr 2814.

chcieć go zniszczyć lub uszkodzić, albo przewidując taką możliwość, godzić się na to”¹³. Podobnie sąd stwierdził, że „[c]zynność wykonawcza określona w art. 108 ust. 1 u.o.z.o.z. określona została, jako niszczenie lub uszkodzenie zabytku. Zachowanie polegające na całkowitym fizycznym unicestwieniu przedmiotu jest jego zniszczeniem. W odniesieniu do zabytku można bowiem założyć, że jego zniszczenie nastąpi nie tylko w wypadku utraty przezeń właściwości, jakie posiadał jako rzecz danego rodzaju, lecz także wtedy, gdy nawet nie tracąc tych właściwości, stracił wartość naukową, artystyczną i historyczną. W takim bowiem wypadku sprawca powoduje taki skutek, że przedmiot przestaje być zabytkiem, a staje się rzeczą innego rodzaju (inną niż zabytkowe). Zachowanie takie odpowiada formalnie zniszczeniu zabytku. [...] Uszkodzeniem zabytku jest każde fizyczne naruszenie jego integralności, które go nie unicestwia ani nie pozbawia dotychczasowych właściwości jako zabytku”¹⁴. Warto przywołać tu jeszcze jeden pogląd sądu, zgodnie z którym „[w] wypadku zniszczenia zabytku przywrócenie stanu poprzedniego jest niemożliwe. Jest to konieczny skutek zachowania polegającego na skutecznym zniszczeniu. Jednak warto zauważyć, że przywrócenie stanu poprzedniego może być niemożliwe także i w wypadku uszkodzenia zabytku. Wydaje się wręcz, że w wypadku uszkodzenia zabytku przywrócenie stanu poprzedniego jest co do zasady praktycznie niemożliwe. Skoro bowiem cechą zabytku jest historycyzm, przywrócenie stanu poprzedniego, nawet w wyniku niezwykle starannych prac restauratorskich, w praktyce najczęściej stanowi nie tyle przywrócenie stanu poprzedniego, co jego upozorowanie. Zatem możliwość przywrócenia stanu poprzedniego zwykle nie istnieje ani w wypadku uszkodzenia, ani zniszczenia [...]. Odbudowanie budynku stanowi bowiem powstanie nowego obiektu i użycie tożsamego materiału nie przywróci stanu pierwotnego. [...] Oskarżony całkowicie unicestwił budynek, a co za tym idzie wartości historyczne i artystyczne, które powodowały, że obiekt był uznany za zabytek. Podobnie jest z przeróbkami (przebudowami) zabytków. Wszelkie przeróbki pozbawiające zabytek części walorów stanowią jego uszkodzenie. Jeżeli dojdzie do całkowitego zniszczenia zabytku lub takiego jego przetworzenia, które pozbawi go dotychczasowych cech, dojdzie do zniszczenia”¹⁵. Jest to pogląd dość radykalny i prezentujący skrajne stanowisko co do kwestii oryginalnej substancji i autentyczności zabytku. Współczesna teoria konserwatorska dopuszcza ingerencję w zabytki, jednak z zachowaniem

¹³ Wyrok Sądu Okręgowego w Siedlcach z 24.04.2015 r., II Ka 142/15; tak samo: wyrok Sądu Rejonowego w Wąbrzeźnie z 28.07.2017 r., II K 305/16.

¹⁴ Wyrok Sądu Rejonowego w Wąbrzeźnie z 28.07.2017 r., II K 305/16.

¹⁵ *Ibidem*.

określonych zasad. To zaś łączy się z **tzw. zasadą zmiany wartości użytkowej zabytków w czasie**, często nieuniknionymi zmianami ich funkcji, a także nowoczesnym podejściem do ochrony zabytków, w literaturze określonym jako „zarządzanie zmianą”¹⁶. Dlatego pojęcie „przywrócenia stanu poprzedniego” w przypadku zabytków nie zawsze należy postrzegać przez substancję i oryginalność zabytku. To zagadnienie wychodzi jednak poza ramy wykładu zawartego w podręczniku.

Przestępstwo zniszczenia albo uszkodzenia zabytku bardzo często spełniane jest w przypadku prowadzenia różnego rodzaju robót przy zabytku bez uzyskania stosownego pozwolenia od właściwego konserwatora zabytków. Jak zauważył sąd, „prowadzenie robót budowlanych bez uzyskania ostatecznej decyzji o pozwoleniu na budowę, polegających na rozbiórce nieużytkowanego budynku produkcyjnego przędzalni, w wyniku których to prac budowlanych, działając wbrew przepisom ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dokonano zniszczenia budynku przędzalni znajdującego się w zespole budowlanym obecnych Zakładów, wpisanego do rejestru zabytków [...] oraz nie uzyskując wymaganej ustawą prawo budowlane decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków działającego w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego o skreśleniu tego zabytku z rejestru zabytków, stanowi przestępstwo z art. 108 ust. 1 ustawy z dnia 23.07.2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami i art. 90 ustawy z dnia 07.07.1994 roku prawo budowlane w związku z art. 11 § 2 kodeksu karnego”¹⁷. Podobnie Sąd Okręgowy w Siedlcach w wyroku z 21.11.2016 r. stwierdził, że „[w]ykonanie robót budowlanych w budynku zabytkowego dworku – wpisanego do rejestru zabytków, bez wymaganej decyzji o pozwoleniu na budowę [...], zniszczyło ten zabytek, w którym następnie wykonano kolejne roboty budowlane [...], stanowi czyn z art. 108 ust. 1 ustawy z dnia 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [...] w zb. z art. 90 ustawy z dn. 07.07.94 r. – prawo budowlane [...] w zw. z art. 50 ust. 1 pkt 1 ustawy prawo budowlane [...] w zw. z art. 11 § 2 k.k.”¹⁸. W orzecznictwie wskazano również, że „zniszczenie wpisanego do rejestru zabytków decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w T. budynku stajni z zachowanym częściowo wyposażeniem boksów dla koni, poprzez wykonanie robót budowlanych polegających na rozbiórce dachu, stropu, murów i fundamentów budynku, a następnie jego odbudowy bez uprzedniego zgłoszenia prac właściwemu organowi oraz bez uzyskania zgody Konserwatora

¹⁶ K. Zalasńska, K. Zeidler, *Wykład prawa ochrony zabytków*, Warszawa-Gdańsk 2015, s. 173–186.

¹⁷ Wyrok Sądu Okręgowego w Jeleniej Górze z 28.04.2015 r., VI Ka 148/15.

¹⁸ Wyrok Sądu Okręgowego w Siedlcach z 21.11.2016 r., II Ka 531/16.

Zabytków w T., stanowi czyn z art. 108 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [...] w zb. z art. 90 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane [...] w zw. z art. 11 § 2 k.k.”¹⁹

Sprawą dyskusyjną jest czy czyn z art. 108 może zostać popełniony poprzez zaniechanie. Z jednej bowiem strony właściciela lub posiadacza zabytków obciążają określone obowiązki związane z opieką nad zabytkami (art. 5 ustawy); z drugiej jednak strony wykładnia rozszerzająca (*interpretatio extensiva*) przepisów prawa karnego jest zakazana. Stąd rodzi się pytanie, które musi być każdorazowo rozstrzygane w związku ze zindywidualizowanymi stanami faktycznymi, czy właściciel zabytku może ponosić odpowiedzialność karną z tytułu niezabezpieczenia zabytku w należyty sposób przed uszkodzeniem lub zniszczeniem²⁰. Niemniej jednak warto przywołać następujące stanowisko sądu: „[s]posób, w jaki sprawca powoduje zniszczenie lub uszkodzenie zabytku, jest bez znaczenia. Ocena czynności wykonawczej odbywa się w tym wypadku przez pryzmat skutku przestępnego. Należy przyjąć, że jest niszczeniem zabytku każde zachowanie prowadzące do zniszczenia. Przystępstwo może być popełnione zarówno przez działanie, jak i zaniechanie. Przystępstwo w zakresie, w jakim może być popełnione przez działalnie, jest przystępstwem powszechnym [...]. Przystępstwo popełnione przez zaniechanie jest przystępstwem indywidualnym, zgodnie bowiem z art. 2 k.k. odpowiedzialności karnej za przystępstwo skutkowe popełnione przez zaniechanie podlega ten tylko, na kim ciążył prawny, szczególnie obowiązek zapobiegnięcia skutkowi [...]. Prawny, szczególnie obowiązek zapobiegnięcia zniszczeniu bądź uszkodzeniu zabytku spoczywa na właścicielu lub posiadaczu zabytku (art. 5 u.o.z.o.z.)”²¹. Jest to argumentacja przekonywująca z tym tylko zastrzeżeniem, czy obowiązki sformułowane w art. 5. ustawy nie są nazbyt ogólne, aby móc mówić tu o „szczególnym obowiązku zapobiegnięcia skutkowi”.

Kolejnymi przystępstwami przeciwko zabytkom przewidzianym w u.o.z.o.z. są:

Art. 108a. [Nielegalne wwiezienie dobra kultury z naruszeniem prawa innego państwa niebędącego członkiem Unii Europejskiej] 1. Kto wprowadza na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej dobro kultury określone w części A załącznika do rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/880 z 17.04.2019 r. w sprawie wprowadzania i przywozu dóbr kultury (Dz.Urz. UE L 151 z 07.06.2019 r., s. 1), wprowadzone z terytorium państwa

¹⁹ Wyrok Sądu Okręgowego w Toruniu z 29.03.2018 r., IX Ka 688/17.

²⁰ Por. wyrok Sądu Rejonowego w Toruniu z 20.03.2017 r., XII W 387/16.

²¹ Wyrok Sądu Rejonowego w Wąbrzeźnie z 28.07.2017 r., II K 305/16.

niebędącego członkiem Unii Europejskiej, w którym dobro kultury powstało lub zostało odkryte, z naruszeniem przepisów ustawowych lub wykonawczych tego państwa, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

2. W wypadku mniejszej wagi, sprawca podlega grzywnie.

3. Sąd może orzec przepadek dobra kultury, chociażby nie stanowiło ono własności sprawcy.

Art. 109. [**Nielegalne wywiezienie zabytku za granicę albo nieprzywiezienie go do kraju w okresie ważności pozwolenia**] 1. Kto bez pozwolenia wywozi zabytek za granicę albo po wywiezieniu go za granicę nie przywozi na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej w okresie ważności pozwolenia albo, w przypadku o którym mowa w art. 56a ust. 8, w terminie 60 dni od dnia, w którym decyzja o odmowie wydania kolejnego pozwolenia na czasowy wywóz zabytku za granicę stała się ostateczna albo od dnia otrzymania informacji o pozostawieniu wniosku o wydanie kolejnego pozwolenia na czasowy wywóz zabytku za granicę bez rozpatrzenia, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

2. Jeżeli sprawca czynu określonego w ust. 1 działa nieumyślnie, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

3. W razie skazania za przestępstwo określone w ust. 1 sąd orzeka, a w razie skazania za przestępstwo określone w ust. 2 sąd może orzec, nawiązkę na wskazany cel społeczny związany z opieką nad zabytkami w wysokości od trzykrotnego do trzydziestokrotnego minimalnego wynagrodzenia.

4. Sąd może orzec przepadek zabytku, chociażby nie stanowił on własności sprawcy.

Przestępstwo nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo nieprzywiezienia go do kraju w okresie ważności pozwolenia z art. 109 u.o.z.o.z. stanowi konsekwencję wprowadzenia przez ustawodawcę wymogu uzyskania pozwolenia na wywiezienie za granicę określonych zabytków, przy czym ustawodawca uzależnił rodzaj wymierzanej kary od umyślności lub jej braku w działaniu sprawcy przestępstwa oraz wskazał, w jakich okolicznościach sąd zobowiązany będzie orzec nawiązkę, a w jakich będzie to pozostawało w jego swobodnym uznaniu. Czynność sprawcy została określona alternatywnie jako wywiezienie zabytku za granicę bez zezwolenia lub niesprowadzenie go do kraju po wywiezieniu w okresie ważności zezwolenia. W przypadku tego przestępstwa sąd dodatkowo może orzec o przepadku zabytku nawet wtedy, gdy nie stanowi on własności sprawcy przestępstwa²².

²² Zob. M. Kulik, *Komentarz do przepisów karnych ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, LEX 2010.

Art. 109a. [**Fałszerstwo zabytku**] Kto podrabia lub przerabia zabytek w celu użycia go w obrocie zabytkami, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

Art. 109b. [**Zbycie falsyfikatu**] Kto rzecz ruchomą zbywa jako zabytek ruchomy albo zbywa zabytek jako inny zabytek, wiedząc, że są one podrobione lub przerobione, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

Z kolei **przestępstwo podrobienia lub przerobienia zabytku w celu użycia go w obrocie** (art. 109a u.o.z.o.z.) i **przestępstwo zbycia rzeczy ruchomej jako zabytku albo zbycie zabytku jako innego zabytku** (art. 109b u.o.z.o.z.) można popełnić jedynie umyślnie, w zamiarze bezpośrednim lub ewentualnym²³. Szczególnym przedmiotem ochrony w tych przepisach są pewność i bezpieczeństwo obrotu zabytkami, a także autentyczność zabytku. Przez podrabianie należy rozumieć zachowanie polegające na nadaniu jakiemuś przedmiotowi pozorów zabytku w celu wywołania u innej osoby wrażenia, że jest to zabytek, podczas gdy w rzeczywistości nie jest on nim. Podobnie należy ocenić zachowanie polegające na wytworzeniu od nowa przedmiotu z nadaniem mu pozorów zabytkowego charakteru. Przerobienie natomiast polega na przetworzeniu istniejącego już zabytku, tak że może on uchodzić za zabytek inny, niż jest w istocie²⁴.

Art. 109c. [**Nielegalne poszukiwanie zabytku**] Kto bez pozwolenia albo wbrew warunkom pozwolenia poszukuje ukrytych lub porzuconych zabytków, w tym przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

Przestępstwo nielegalnego poszukiwania zabytków zostało wprowadzone do ustawy w wyniku nowelizacji u.o.z.o.z., w efekcie której wcześniej obowiązujące wykroczenie zostało przekształcone w przestępstwo.

Pozostałe przepisy w rozdziale 11 u.o.z.o.z. zawierają **wykroczenia przeciwko zabytkom**, jednak ich przedstawienie wychodzi poza zakres niniejszego podręcznika.

²³ M. Gołda-Sobczak, W. Sobczak, *Ochrona zabytków w polskim prawie karnym*, [w:] *Prawna ochrona dóbr kultury*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2009, s. 165.

²⁴ Por. B. Gadecki, *Odpowiedzialność karna za podrabianie i przerabianie zabytków*, [w:] *Wokół problematyki prawnej zabytków i dzieł sztuki*, t. 3: *Prawna ochrona dziedzictwa kulturowego*, red. W. Szafrąński, K. Zalasieńska, Poznań 2009, s. 295 i n.; K. Zeidler, *Nowe przestępstwa w systemie prawnokarnej ochrony dziedzictwa kultury*, „Ochrona Zabytków” 2006, nr 4, s. 66.

6.1.3. Inne ustawy

Konsekwencją półkodeksowego uregulowania przestępstw przeciwko dziedzictwu kultury jest także to, że zostały one umiejscowione również w innych ustawach dotyczących ochrony dziedzictwa kultury. Konieczne jest więc przywołanie pozostałych czynów karnie zabronionych godzących w poszczególne składniki dziedzictwa kultury, a uregulowanych w innych jeszcze aktach prawodawczych.

W **ustawie z 21.11.1996 r. o muzeach**²⁵ został zawarty rozdział 5a pt. Przepis karny. Znalazło się tam przestępstwo wywozu za granicę muzealium, które nie jest zabytkiem.

Art. 34a. [**Nielegalny wywóz muzealium**] 1. Kto bez pozwolenia wywozi za granicę muzealium, które nie stanowi zabytku w rozumieniu art. 3 pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wpisane do inwentarza muzealiów w muzeum będącym instytucją kultury lub po wywiezieniu go za granicę nie sprowadza do kraju w okresie ważności pozwolenia,

podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

2. Jeżeli sprawca czynu określonego w ust. 1 działa nieumyślnie, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

3. W wypadku mniejszej wagi, sprawca podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku.

4. W razie skazania za przestępstwo określone w ust. 1 sąd orzeka, a w razie skazania za przestępstwo określone w ust. 2 sąd może orzec, nawiązkę na wskazany cel społeczny związany z opieką nad zabytkami w wysokości od trzykrotnego do trzydziestokrotnego minimalnego wynagrodzenia przewidzianego w przepisach o minimalnym wynagrodzeniu za pracę.

Tryb uzyskania **zezwoleń na wywóz za granicę muzealium**, które nie jest zabytkiem w rozumieniu art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z., wpisane do inwentarza muzealiów w muzeum będącym instytucją kultury, został uregulowany w art. 29a ustawy o muzeach. Przestępstwo popełnia więc ten, kto wywozi takie muzealium za granicę z naruszeniem tego trybu lub po wywiezieniu go za granicę nie sprowadza do kraju w okresie uzyskanego wcześniej pozwolenia. Aktualnie, w przypadku muzealiów będących zabytkami nadal stosuje się art. 109 u.o.z.o.z., zaś do muzealiów niebędących zabytkami, ale wpisanych do inwentarza muzealiów w muzeum będącym instytucją kultury, stosuje się art. 34a ustawy o muzeach.

²⁵ T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 902.

Przestępstwo polegające na nielegalnym wywozie muzealium jest przestępstwem powszechnym, czyli może zostać popełnione przez każdego człowieka, któremu można przypisać zdolność do odpowiedzialności karnej. Czyn polegający na nielegalnym wywozie muzealium ma charakter materialny, a jego skutkiem jest faktyczne przemieszczenie muzealium poza granicę kraju – nie tylko działając osobiście, ale również pocztą, kurierem itp., i może być dokonane transportem drogowym, kolejowym, lotniczym, morskim²⁶. Przestępstwo polegające na niesprowadzeniu muzealium ma charakter formalny i jest przestępstwem indywidualnym, czyli może je popełnić tylko osoba, która wcześniej uzyskała pozwolenie na wywóz muzealium za granicę i następnie to muzealium wywozła²⁷.

W **ustawie z 27.06.1997 r. o bibliotekach**²⁸ został zawarty rozdział 11a pt. *Przepis karny*, w którym znalazło się jedno przestępstwo (art. 29a). Dotyczy on takich materiałów bibliotecznych, które nie stanowią zabytków.

Art. 29a. **[Nielegalny wywóz materiałów bibliotecznych]** 1. Kto bez pozwolenia wywozi za granicę materiał biblioteczny, który nie stanowi zabytku w rozumieniu art. 3 pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, znajdujący się w narodowym zasobie bibliotecznym lub po wywiezieniu go za granicę nie sprowadza do kraju w okresie ważności pozwolenia, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5. 2. Jeżeli sprawca czynu określonego w ust. 1 działa nieумыślnie, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. 3. W wypadku mniejszej wagi, sprawca podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku. 4. W razie skazania za przestępstwo określone w ust. 1 sąd orzeka, a w razie skazania za przestępstwo określone w ust. 2 sąd może orzec, nawiązkę na wskazany cel społeczny związany z opieką nad zabytkami w wysokości od trzykrotnego do trzydziestokrotnego minimalnego wynagrodzenia za pracę określonego na podstawie przepisów ustawy z dnia 10 października 2002 r. o minimalnym wynagrodzeniu za pracę [...].

W **ustawie z 14.07.1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach**²⁹ został zawarty rozdział 5 pt. *Przepisy karne*, w którym znalazły się trzy przestępstwa.

²⁶ B. Gadecki, *Prawnokarna ochrona dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Praktyczne aspekty zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kulturowemu*, red. B. Gadecki, O. Jakubowski, M. Trzciniński, K. Zeidler, Gdańsk 2019, s. 66.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ T.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1479.

²⁹ T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 164.

Art. 52. **[Zniszczenie materiałów archiwalnych]** 1. Kto, posiadając szczególny obowiązek ochrony materiałów archiwalnych, uszkadza je lub niszczy, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

2. Jeżeli sprawca działa nieumyślnie, podlega grzywnie albo karze ograniczenia wolności.

Art. 53. **[Nielegalny wywóz materiałów archiwalnych]** 1. Kto bez zezwolenia wywozi materiały archiwalne za granicę lub po wywiezieniu za granicę nie sprowadza ich do kraju w terminie ustalonym w zezwoleniu, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

2. Jeżeli sprawca działa nieumyślnie, podlega grzywnie albo karze ograniczenia wolności.

3. Sąd może orzec przepadek materiałów archiwalnych stanowiących przedmiot przestępstwa.

Art. 54. **[Pomoc w wywiezieniu materiałów archiwalnych]** 1. Kto zbywa, pomaga w zbyciu lub nabyciu materiałów archiwalnych wchodzących w skład narodowego zasoby archiwalnego, jeżeli wiedział, że nabywca chce je wywieźć za granicę bez zezwolenia, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3.

2. Jeżeli sprawca działał nieumyślnie, podlega grzywnie albo karze ograniczenia wolności.

W **ustawie z 25.05.2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury**³⁰ został zawarty rozdział 6 pt. *Przepisy karne*, w którym znalazło się jedno przestępstwo (art. 52). Instytucja czynnego żalu znalazła się w art. 53.

Art. 52. 1. Kto utrudnia postępowanie o zwrot zagranicznego narodowego dobra kultury, o którym mowa w art. 18 ust. 1, w ten sposób, że w celu ukrycia tego dobra udziela właściwemu organowi nieprawdziwych informacji lub zataja przed tym organem informację o miejscu przechowywania tego dobra, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5.

2. W wypadku mniejszej wagi sprawca podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do roku.

3. W razie skazania za przestępstwo określone w ust. 1 sąd może orzec na wiązkę na wskazany cel społeczny związany z opieką nad zabytkami.

Art. 53. Nie podlega karze za przestępstwo określone w art. 52, kto dobrowolnie zwrócił dobro kultury właściwym organom państwa, z którego zostało wyprowadzone, lub właściwym organom polskim lub kto ujawnił wobec właściwego organu miejsce przechowywania dobra kultury lub osobę je przechowującą, na skutek czego dobro kultury zostało odnalezione.

³⁰ T.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1591.

6.2. Zwalczanie przestępczości przeciwko dziedzictwu kultury

W ostatnim punkcie tego rozdziału warto zawrzeć kilka uwag dotyczących zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kultury. W pierwszej kolejności zwalczanie przestępczości przeciwko dziedzictwu kultury jest realizowane przez poszczególne państwa w oparciu o ich wewnętrzne regulacje prawne. Niemniej jednak – wobec zjawiska transgraniczności tego rodzaju przestępczości – warto wziąć pod uwagę współpracę międzynarodową w zakresie zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kultury.

Na poziomie krajowym zadania z zakresu przeciwdziałania i zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kultury są realizowane przede wszystkim przez Policję, ale także przez Straż Graniczną i Służbę Celną.

Na uwagę zasługują także wyspecjalizowane w zwalczaniu przestępczości przeciwko dziedzictwu kultury oddziały policyjne, spośród których na pierwszy plan wysuwa się włoskie *Comando Carabinieri per la Tutela del Patrimonio Culturale*, choć takie jednostki policyjne działają także w innych państwach na świecie. W Polsce w 2007 roku udało się stworzyć, oczywiście na mniejszą skalę, stałą strukturę odpowiedzialną za zwalczanie tego rodzaju przestępczości – na poziomie Komendy Głównej Policji (zespół zadaniowy) oraz wszystkich komend wojewódzkich Policji (zespoły zadaniowe albo koordynatorzy). Niestety, po dziesięciu latach działania została ona rozwiązana.

Na poziomie międzynarodowym godna odnotowania jest współpraca policyjna – zarówno bilateralna, najczęściej realizowana w przypadkach ścigania popełnianych przestępstw, jak i systemowe działania multilateralne, przede wszystkim koordynowane w ramach Interpolu.

Pytania kontrolne:

1. Wymień przestępstwa przeciwko dziedzictwu kultury ujęte w Kodeksie karnym.
2. Wyjaśnij pojęcie „dobro o szczególnym znaczeniu dla kultury”.
3. Wymień przestępstwa i wykroczenia przeciwko zabytkom wskazane w ustawie z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.
4. Omów przestępstwo zniszczenia lub uszkodzenia zabytku.
5. Omów przestępstwo nielegalnego wwiezienia dobra kultury z naruszeniem prawa innego państwa niebędącego członkiem Unii Europejskiej oraz przestępstwo nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo nieprzywiezienia go do kraju w okresie ważności pozwolenia.
6. Omów przestępstwo wywozu za granicę muzealium, które nie jest zabytkiem.
7. Wyjaśnij zagadnienie zwalczania przestępczości przeciwko dziedzictwu kultury.

ROZDZIAŁ 7.

Struktura organizacyjna administracji publicznej i specyfika więzi administracyjnych w obszarze ochrony zabytków

7.1. Administracyjnoprawny wymiar prawa ochrony dziedzictwa kulturowego

Niezależnie od toczonych w doktrynie prawoznawstwa rozważań odnoszących się do statusu prawa ochrony dziedzictwa kulturowego w obrębie systemu prawa *in genere* oraz do charakteru relacji, jakie wiążą tę dyscyplinę z trzema tradycyjnie wyodrębnianymi autonomicznymi (inaczej kompleksowymi) gałęziami prawa w postaci prawa cywilnego, karnego oraz administracyjnego², poza dyskusją pozostaje fakt w dominującej mierze administracyjnoprawnego charakteru regulacji tej dyscypliny prawa³. Jaskrawym na to dowodem jest sama ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁴ (*dalej: u.o.z.o.z.*), stanowiąca najdonioślejsze źródło prawa bezpośrednio regulujące problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce, która w zdecydowanej większości swojej materii posługuje się instrumentami normatywnymi z obszaru prawa administracyjnego⁵.

Naturalną konsekwencją przyjęcia w dominującym zakresie administracyjnoprawnego charakteru regulacji prawnych w obrębie prawa ochrony dziedzictwa kulturowego jest odniesienie doń, złożonej i dalece charakterystycznej dla administracyjnoprawnej metody regulacji, problematyki źródeł prawa administracyjnego. W obszarze tej gałęzi wyróżnić można

¹ Zob. K. Zeidler, *Zabytki. Prawo i praktyka*, Gdańsk-Warszawa 2017, s. 78–86.

² *Ibidem*, s. 86.

³ Zob. P. Dobosz, *Administracyjnoprawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*, Kraków 1997, s. 117–231.

⁴ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.

⁵ Zob. W. Górny, *Prawo ochrony dóbr kultury jako potrójnie rozumiana strefa pogranicza prawa administracyjnego*, [w:] *Pogranicze prawa administracyjnego*, red. J. Zimmermann, Warszawa 2019, s. 465 i n.

zarówno źródła prawa *sensu stricto* (akty prawa powszechnie obowiązującego wymienione w art. 87 Konstytucji RP), jak i źródła prawa *sensu largo* (akty prawa wewnętrznego wymienione w art. 93 Konstytucji RP oraz inne, niewymienione literalnie przez ustawę zasadniczą, fakty prawotwórcze)⁶. Szczególnie druga z tych kategorii odgrywa w prawie administracyjnym wyjątkowo doniosłą rolę. Jej przejawem jest funkcjonująca w doktrynie prawa administracyjnego koncepcja zamkniętego oraz otwartego systemu źródeł prawa⁷. Pierwszy z tych wariantów zakłada ograniczenie zakresu systemu źródeł prawa administracyjnego jedynie do typów aktów prawnych literalnie wymienionych w Konstytucji RP (wspomniane już art. 87 i 93). Druga, rozszerza rozumienie tego pojęcia także o inne akty stanowienia lub stosowania prawa, włączając doń szczególnie ważne w omawianej dyscyplinie przepisy administracyjne⁸. Charakterystyczne dla zdecydowanej większości przedstawicieli doktryny prawa administracyjnego opowiadanie się za koncepcją otwartego systemu źródeł tej gałęzi prawa, jest wyrazem dostrzegania dokonującego się na jej płaszczyźnie przenikania procesów stanowienia i stosowania prawa. Z uwagi na specyfikę działania administracji publicznej operującej zarówno w sferze zewnętrznej (relacje na linii organy administracji publicznej – podmioty poza-administracyjne), jak i wewnętrznej (relacje wewnątrz systemu administracji publicznej), w obszarze prawa administracyjnego zagadnienie to nie jest tak jednoznaczne i oczywiste, jak w innych autonomicznych gałęziach prawa.

Posługując się instrumentarium zaczerpniętym z koncepcji zamkniętego, konstytucyjnie dookreślonego systemu źródeł prawa administracyjnego należy wskazać, że źródłami prawa ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce w obszarze regulacji administracyjnoprawnej są odpowiednio:

- Konstytucja RP;
- zawarte przez RP umowy międzynarodowe w obszarze ochrony dóbr kultury;
- ustawy (w tym przede wszystkim u.o.z.o.z.);
- akty prawne rangi podstawowej (w szczególności rozporządzenia oraz akty prawa miejscowego).

Konstytucja RP w dość lakoniczny sposób opisuje rolę państwa w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego. Do problematyki tej odnoszą się bezpośrednio jedynie dwa przepisy ustawy zasadniczej. Przepis art. 5 stanowi w tym zakresie, iż „Rzeczpospolita Polska strzeże [...] dziedzictwa

⁶ Zob. J. Zimmermann, *Prawo administracyjne*, Warszawa 2014, s. 78.

⁷ *Ibidem*, s. 79–80.

⁸ Zob. H. Izdebski, M. Kulesza, *Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 2000, s. 229 i n.

narodowego oraz zapewnić ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”. Artykuł 6 rozwija natomiast tę myśl, wskazując, że: „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju” (ust. 1) oraz że „Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym” (ust. 2).

Swoistym dopełnieniem regulacji konstytucyjnej w tym zakresie jest treść ratyfikowanej przez Polskę umowy międzynarodowej w postaci Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 6.11.1972 r.⁹ Z perspektywy problematyki administracyjnoprawnej szczególne znaczenie ma w tym kontekście przepis art. 5 tego aktu, w którym „w celu zapewnienia możliwie najskuteczniejszej ochrony i konserwacji oraz możliwie najbardziej aktywnej rewaloryzacji dziedzictwa kulturalnego i naturalnego znajdującego się na ich terytorium”, państwa sygnatariusze Konwencji zobowiązały się „w miarę możliwości i odpowiednio do warunków właściwych dla każdego kraju [...] ustanowić na swoim terytorium – jeżeli nie są jeszcze ustanowione – jedną lub kilka służb ochrony, konserwacji i rewaloryzacji dziedzictwa kulturalnego i naturalnego posiadających odpowiedni personel i rozporządzających środkami pozwalającymi na wykonywanie przypadających im zadań”¹⁰.

Implementację przywołanych postulatów Konwencji stanowią aktualnie postanowienia, naczelnego w obszarze prawa ochrony dziedzictwa kulturowego aktu prawnego (źródła bezpośrednio regulującego), jakim jest u.o.z.o.z. Ten – jak już wspomniano, w przeważającej mierze poświęcony problematyce administracyjnoprawnej – akt statuuje funkcjonujący obecnie w Polsce system ochrony dziedzictwa kulturowego, nie tylko definiując ustawowe **formy ochrony dóbr kultury**, ale nade wszystko konstruując odpowiadające **zadaniom państwa** w tym zakresie **mechanizmy i formy działania**. Z perspektywy prowadzonych tu rozważań administracyjnoprawnych, fundamentalną rolę w obrębie u.o.z.o.z. pełni jej rozdział 9 (przepisy art. 89–101), zatytułowany „Organizacja organów ochrony zabytków”. Określa on podstawowe założenia systemu administracji konserwatorskiej w Polsce, przesądzając o odnoszących się doń rozwiązaniach ustrojowych (administracja publiczna w ujęciu podmiotowym) oraz zadaniowo-kompetencyjnych (administracja publiczna w ujęciu przedmiotowym).

⁹ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu 16.11.1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji (Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190).

¹⁰ *Ibidem*, art. 5 lit. b.

7.2. Struktura organizacyjna administracji publicznej w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego

7.2.1. Administracja publiczna – uwagi wprowadzające

Przed przystąpieniem do analizy rozwiązań ustrojowych odnoszących się do organizacji oraz kompetencji poszczególnych podmiotów administracji konserwatorskiej w Polsce, wymagającą wyraźnego odnotowania jest definicja administracji publicznej *in genere* oraz podstawowych pojęć odnoszących się do tego zagadnienia.

W toku rozwoju nauki prawa administracyjnego sformułowanych zostało bardzo wiele definicji pojęcia **administracji publicznej**¹¹. Znacząca różnorodność ujęć prezentowanych w tym kontekście przez poszczególnych autorów wynika z przyjmowania przez nich odmiennych kryteriów definicyjnych oraz odmiennego wyznaczania punktu ciężkości przy opisywaniu tego – fundamentalnego dla przywołanej gałęzi prawa – pojęcia. Jako jedną z najbardziej intuicyjnych, a zarazem kompleksowych definicji administracji publicznej wskazać można zaproponowaną przez Irenę Lipowicz, która zarysowała to zagadnienie, jako „system złożony z ludzi zorganizowanych w celu stałej, systematycznej, skierowanej ku przyszłości realizacji dobra wspólnego jako misji publicznej, polegającej głównie (choć nie wyłącznie) na bieżącym wykonywaniu ustaw, wyposażonych we władztwo państwowe oraz środki materialnotechniczne”¹². Niezwykle cenną i obrazową jest również funkcjonująca w doktrynie refleksja wskazująca na możliwość dwojakiego pojmowania omawianego zagadnienia poprzez wyróżnienie **administracji publicznej w ujęciu podmiotowym (organizacyjnym)** oraz w **ujęciu przedmiotowym (funkcjonalnym)**. Pierwszy z tych wymiarów traktuje administrację publiczną jako strukturę organizacyjną oraz wchodzących w jej skład ludzi. Drugi postrzega ją jako zespół działań, jakie owi, w określony sposób zorganizowani ludzie wykonują¹³. Nietrudno zauważyć, że oba ujęcia administracji publicznej bynajmniej się nie wykluczają. Przeciwnie – kompleksowa analiza administracji publicznej *in genere* lub poszczególnych jej fragmentów bezwzględnie wymaga uwzględnienia jej obu, ściśle ze sobą powiązanych wymiarów.

Osobowy substrat administracji publicznej, a więc jej ujęcie podmiotowe skupia się wokół pojęcia **organu administracji publicznej** (inaczej mówiąc

¹¹ Zob. J. Zimmermann, *op. cit.*, s. 31–33.

¹² Z. Cieślak, I. Lipowicz, Z. Niewiadomski, *Prawo administracyjne. Część ogólna*, Warszawa 2002, s. 27–28.

¹³ Zob. J. Zimmermann, *op. cit.*, s. 30.

organu administracyjnego). Organ ów określa się w doktrynie jako „podmiot, który działa za państwo bezpośrednio (organ administracji państwowej) lub za pośrednictwem samorządu (organ administracji samorządowej) i z tego tytułu może w określonym przez prawo zakresie korzystać z władztwa państwowego”¹⁴. Zakres możliwego korzystania przez organ z władztwa administracyjnego wyznacza w szczególności pojęcie **kompetencji administracyjnej**, stanowiącej swoisty korelat uprawnień i obowiązków organu, upoważniającego go do podejmowania w danym stanie faktycznym określonych na taką okoliczność prawem, form działania¹⁵. Praktycznym wymiarem kompetencji administracyjnej jest **tzw. właściwość organu administracji publicznej**. Rozumie się ją bądź to jako kompetencję organu do załatwiania określonej kategorii spraw (właściwość rzeczowa), bądź to jako kompetencję organu do działania na określonym terenie (właściwość miejscowa), bądź to jako kompetencję organu do wydawania rozstrzygnięć w określonej instancji (właściwość instancyjna)¹⁶. Wyraźnego podkreślenia wymaga w tym kontekście fakt, iż stanowiąca rdzeń administracji publicznej w ujęciu przedmiotowym kompetencja administracyjna, może zostać przyznana, poprzez wyraźne wskazanie ustawowe, określonemu podmiotowi (publicznemu lub prywatnemu) niebędącemu elementem administracji publicznej w ujęciu organizacyjnym. Taki podmiot prawa publicznego, z jednej strony niebędący organem administracji publicznej, z drugiej zaś jednoznacznie wyposażony przez ustawodawcę w kompetencję administracyjną, określany jest w doktrynie mianem podmiotu administrującego.

Fundamentalnego dla prawa administracyjnego pojęcia organu administracji publicznej nie należy utożsamiać z konkretną osobą, która w określonym momencie sprawuje daną funkcję publiczną. Osoba ta nie jest organem administracyjnym, ale jedynie piastunem tego organu. Czasowo (w wyniku wyboru, powołania lub nominacji albo z mocy samego prawa¹⁷) sprawuje ona określone stanowisko, z założenia mając je jednak – w bliższej lub dalszej przyszłości – przekazać swojemu następcy. Ciągłość działania organu administracji publicznej wymaga więc, aby jako podmiot prawa administracyjnego postrzegać samo określone stanowisko, nie zaś jego aktualnego piastuna. Podobnie rzecz się ma z pojęciem urzędu – utożsamianym często, acz błędnie z organem administracji publicznej. Urząd nie stanowi synonimu organu administracyjnego, ale obsługujący ten podmiot aparat administracyjny. Mówiąc więc o urzędzie, nie opisujemy podmiotu prawa

¹⁴ *Ibidem*, s. 140.

¹⁵ Zob. M. Matczak, *Kompetencja organu administracji publicznej*, Kraków 2004, s. 25–31.

¹⁶ Zob. J. Zimmermann, *op.cit.*, s. 143.

¹⁷ A. Błaś, J. Boć, J. Jeżewski, *Administracja publiczna*, Wrocław 2003, s. 164–170.

administracyjnego wyposażonego w kompetencje administracyjną, ale zespół osób stanowiących jego zaplecze strukturalno-organizacyjne¹⁸. Ostatnim zagadnieniem wymagającym odnotowania przed przystąpieniem do analizy rozwiązań ustrojowych w zakresie administracji konserwatorskiej w Polsce jest kwestia współistnienia w obrębie administracji publicznej – administracji rządowej (państwowej) oraz samorządowej – a także zakresienia właściwości miejscowej organów administracyjnych wchodzących w zakres każdej z tych sfer. Jak wspomniano powyżej, administrację publiczną w ujęciu podmiotowym współtworzą **administracja rządowa (państwowa)** oraz **administracja samorządowa**. Na pierwszą z nich składają się centralne, a więc posiadające zakres działania obejmujący cały kraj (m.in. Rada Ministrów, Prezes Rady Ministrów, Ministrowie i inne centralne organy administracji rządowej) oraz terenowe, a więc ograniczone przy pomocy węzła zakrojonej właściwości miejscowej (m.in. wojewoda) organy administracji rządowej. Organy administracji samorządowej są z kolei ulokowane na poszczególnych z trzech – niepowiązanych ze sobą relacją podległości – szczeblach samorządu terytorialnego, a więc w województwie samorządowym (sejmik wojewódzki i zarząd województwa), w powiecie (rada powiatu i zarząd powiatu) oraz w gminie (rada gminy i wójt/burmistrz/prezydent miasta). Dalsza analiza ustroju administracji konserwatorskiej prowadzona będzie w oparciu o zarysowane powyżej rozróżnienie administracji rządowej (centralnej i terenowej) oraz administracji samorządowej.

7.2.2. Administracja konserwatorska w obszarze centralnej administracji rządowej

Statujący podmiotowy wymiar administracji konserwatorskiej w Polsce, przepis art. 89 u.o.z.o.z. stanowi *in principio*¹⁹, iż **organem ochrony zabytków o charakterze centralnym** jest „minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje **Generalny Konserwator Zabytków**”²⁰. Przyjęcie takiego sformułowania rodzi znaczące kontrowersje dotyczące prawnego statusu Generalnego Konserwatora Zabytków (*dalej: GKZ*) oraz charakteru podejmowanych przez niego czynności. Problematiczna kwestia sprowadza się do pytania, czy Generalny Konserwator Zabytków posiada

¹⁸ Zob. J. Zimmermann, *op. cit.*, s. 150.

¹⁹ Zob. I. Niżnik-Dobosz, *Wybrane zagadnienia ustroju i organizacji organów ochrony zabytków (służby ochrony zabytków)*, [w:] *Prawna ochrona dziedzictwa kulturowego*, t. III, red. W. Szafrński, K. Zalańska, Poznań 2009, s. 180.

²⁰ Art. 89 pkt. 1 u.o.z.o.z.

własną kompetencję administracyjną do podejmowania określonych działań dotyczących ochrony zabytków, czy też jest w tej roli jedynie tzw. zastępcą pośrednim, wykonując kompetencje, które ustawa rezerwuje dla ministra²¹. Literalne brzmienie przywołanego przepisu, a także zespolenie organizacyjne Generalnego Konserwatora Zabytków z ministrem (GKZ jest „sekretarzem lub podsekretarzem stanu w urzędzie [ministerstwie – przyp. aut.] obsługującym ministra właściwego ds. kultury i ochrony dziedzictwa narodowego”²²), wskazywałoby na prawidłowość drugiej z tych interpretacji. Stanowisko doktryny i orzecznictwa – mimo braku jednolitości – przychyliła się jednak do pierwszego z opisanych wariantów. Posługując się narzędziami wykładni systemowej, wskazuje się w tym zakresie, iż „z treści art. 89 pkt 1 u.o.z.o.z. można wyinterpretować upoważnienie Generalnego Konserwatora Zabytków do wydawania rozstrzygnięć władczych w przedmiocie ochrony zabytków, w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz w granicach jego przewidzianych prawem kompetencji”²³, a także iż w u.o.z.o.z. „przyznano Generalnemu Konserwatorowi Zabytków z mocy prawa, a nie delegacji ministra, kompetencję wydawania decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz przepisach odrębnych. Przypisanie z mocy prawa kompetencji do wydawania decyzji Generalnemu Konserwatorowi Zabytków wyłącza przyjęcie, że jest to pracownik, który wykonuje kompetencje ministra na podstawie przyznanego upoważnienia”²⁴. Podsumowując zarysowane powyżej wątpliwości interpretacyjne należy wskazać, iż z perspektywy prawa administracyjnego Generalnego Konserwatora Zabytków należy postrzegać jako organ administracji konserwatorskiej, organizacyjnie zespolony z ministrem, ale posiadający własne – wynikające z ustawy – kompetencje administracyjne w obrębie ochrony zabytków.

W treści art. 90 ust. 2 u.o.z.o.z. ustawodawca zawarł listę zadań Generalnego Konserwatora Zabytków – będącego jak wskazano powyżej *de facto* centralnym organem administracji konserwatorskiej w Polsce – do których w szczególności (co świadczy o tym, że jest to katalog otwarty) zalicza się:

²¹ Zob. K. Flisek, *Ustrój i charakterystyka organów ochrony dziedzictwa kulturowego w Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Węzłowe problemy prawnej ochrony dziedzictwa kulturowego*, t. 1., *Ochrona dziedzictwa kulturowego w polskim prawie konstytucyjnym i administracyjnym*, red. P. Dobosz, M. Adamus, D. Guzek, A. Mazur, Kraków 2016, s. 110–111.

²² Art. 90 ust. 1 u.o.z.o.z.

²³ *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, red. M. Cherka, Warszawa 2010, art. 89, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587285839/83279?keyword=89&tocHit=1> (dostęp: 15.04.2021).

²⁴ Wyrok NSA z 3.10.2013 r., II OSK 1054/12; LEX nr 1421791.

- opracowywanie krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 90 ust. 2 pkt. 1 u.o.z.o.z.);
- realizację wynikających z tego programu zadań (art. 90 ust. 2 pkt. 2 u.o.z.o.z.);
- podejmowanie działań związanych ze wspieraniem rozwoju regionalnego i realizacją kontraktów wojewódzkich w sprawach opieki nad zabytkami (art. 90 ust. 2 pkt. 3 u.o.z.o.z.);
- prowadzenie krajowej ewidencji zabytków i krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (art. 90 ust. 2 pkt. 4 u.o.z.o.z.);
- wydawanie decyzji, postanowień i zaświadczeń (jednocześnie wskazujące na prawny status GKZ jako organu administracji publicznej) w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych (art. 90 ust. 2 pkt. 5 u.o.z.o.z.);
- organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie przestrzegania oraz stosowania przepisów dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 90 ust. 2 pkt. 6 u.o.z.o.z.);
- sprawowanie nadzoru nad działalnością wojewódzkich konserwatorów zabytków (art. 90 ust. 2 pkt. 7 u.o.z.o.z.);
- koordynowanie ich działalności (art. 90 ust. 2 pkt. 7a u.o.z.o.z.), dokonujące się w szczególności poprzez:
  - ustalanie ogólnych kierunków ich działania;
  - wydawanie instrukcji i wytycznych określających sposób ich postępowania (ale nierozstrzygających sprawy co do istoty);
  - żądanie od nich sprawozdań z działalności (art. 90 ust. 3 i 4 u.o.z.o.z.);
- kontrolowanie działalności wojewódzkich konserwatorów zabytków na zasadach określonych w ustawie o kontroli w administracji rządowej²⁵ (art. 90 ust. 2 pkt. 7b u.o.z.o.z.);
- promowanie badań naukowych w zakresie konserwacji zabytków (art. 90 ust. 2 pkt. 8 u.o.z.o.z.);
- organizowanie szkoleń dla służb konserwatorskich (art. 90 ust. 2 pkt. 9 u.o.z.o.z.);
- organizowanie konkursów promujących opiekę nad zabytkami, w tym przyznawanie wyróżnień, nagród pieniężnych lub rzeczowych (art. 90 ust. 2 pkt. 10 u.o.z.o.z.);
- opiniowanie wniosków o nadanie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (art. 90 ust. 2 pkt. 11 u.o.z.o.z.);

²⁵ Ustawa z 15.07.2011 r. o kontroli w administracji rządowej (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 224).

- współpraca z organami administracji publicznej w sprawach ochrony zabytków (art. 90 ust. 2 pkt. 12 u.o.z.o.z.);
- organizowanie szkoleń w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 90 ust. 2 pkt. 13 u.o.z.o.z.);
- podejmowanie działań dotyczących troski o zabytki związane z historią Polski, pozostające poza terytorium RP (art. 90 ust. 2 pkt. 14 u.o.z.o.z.).

Wymagającym podkreślenia jest w tym kontekście stanowisko przeważającej części doktryny prawa ochrony dziedzictwa kulturowego, wskazujące, iż enumeracji zawartej w „art. 90 ust. 2 nie należy [...] traktować jako samodzielnej podstawy kompetencyjnej dla wydawania rozstrzygnięć o charakterze władczym”²⁶. Stanowi ona raczej katalog administracyjnych norm zadaniowych wiążących organ w postaci Generalnego Konserwatora Zabytków co do celu, nie zaś co do środków jego osiągnięcia²⁷.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nie zawiera jakiegokolwiek jednoznacznego wskazania co do trybu powoływania oraz odwoływania Generalnego Konserwatora Zabytków. Wobec braku przepisu szczególnego w tym zakresie, należy przyjąć, że do GKZ stosuje się ogólną procedurę powoływania i odwoływania sekretarzy i podsekretarzy stanu opisaną w art. 37 ust. 3 i 4 ustawy z 8.08.1996 r. o Radzie Ministrów²⁸ (dalej: u.r.m.). Przepisy te stanowią kolejno, iż „sekretarza stanu i podsekretarza stanu powołuje Prezes Rady Ministrów na wniosek właściwego ministra”²⁹, którym w omawianym przypadku jest minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, oraz że „sekretarza i podsekretarza stanu odwołuje Prezes Rady Ministrów”³⁰ bez konieczności konsultowania tej decyzji z właściwym rzeczowo ministrem.

Poza ministrem właściwym do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, kreowanym ze względu na – jak stwierdza Iwona Niżnik-Dobosz – nadanie „wysokiej rangi kwestiom opieki nad zabytkami i ochrony zabytków”³¹, oraz – wchodzącym w skład urzędu zapewniającego obsługę tego organu (ministerstwa) – Generalnym Konserwatorem Zabytków, ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ustanawia dwa gremia

²⁶ M. Cherka (red.), *Ustawa o ochronie zabytków...*, op. cit., art. 90, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587285839/83279?keyword=89&toCHit=1> (dostęp: 15.04.2021).

²⁷ Zob. K. Flisek, op. cit., s. 113–114.

²⁸ Ustawa z 8.08.1996 r. o Radzie Ministrów (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 178).

²⁹ Art. 37 ust. 3 u.r.m.

³⁰ Art. 37 ust. 4 u.r.m.

³¹ I. Niżnik-Dobosz, op. cit., s. 183.

doradcze, których istnienie ma zapewnić centralnym organom administracji konserwatorskiej niezbędne do wykonywania ich kompetencji zaplecze merytoryczne. Gremiami tymi są: działająca przy ministrze **Rada Ochrony Zabytków** oraz będąca fachowym wsparciem Generalnego Konserwatora Zabytków, Główna Komisja Konserwatorska. Pierwsze z tych kolegiów, ustanowione na mocy art. 97 u.o.z.o.z. skupia 10–20 specjalistów wybranych „spośród osób posiadających wybitne osiągnięcia i zasługi w ochronie zabytków lub w opiece nad zabytkami”³². Członków Rady powołuje (na 5-letnią kadencję) i odwołuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Rolą gremium jest bycie organem opiniodawczo-doradczym w sprawach realizacji polityki Rady Ministrów w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, w tym w szczególności:

- opiniowanie założeń do projektu krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz właściwego projektu tego programu (art. 97 ust. 2. pkt 1 u.o.z.o.z.);
- opiniowanie ochrony pomników historii (art. 97 ust. 2. pkt 3 u.o.z.o.z.);
- opiniowanie projektów aktów prawnych dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 97 ust. 2. pkt 4 u.o.z.o.z.).

Podobnie opiniodawczo-doradczą funkcję pełni **Główna Komisja Konserwatorska** działająca przy Generalnym Konserwatorze Zabytków. Statuujący ją art. 98 u.o.z.o.z. stanowi, iż rolą Komisji jest w szczególności wydawanie opinii w wymagających fachowej wiedzy sprawach:

- stosowania metod, technologii i materiałów niezbędnych dla ratowania zabytków (art. 98 ust. 2 pkt 1 u.o.z.o.z.);
- prawidłowości i zasadności planowanych oraz przeprowadzonych prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach oraz badań archeologicznych (art. 98 ust. 2 pkt 2 u.o.z.o.z.);
- sposobu i zasad postępowania w przypadku wystąpienia zagrożeń dla poszczególnych zabytków (art. 98 ust. 2 pkt 3 u.o.z.o.z.).

Szczególnie ostatnie z opisanych zadań Komisji ma wyjątkowo doniosłe znaczenie z perspektywy materii analizowanej na łamach niniejszego podręcznika. Wymaga ono bowiem, aby w skład – skupiającej 10–15 członków powoływanych na 5-letnią kadencję – Komisji, obok tradycyjnie w niej zasiadających wybitnych specjalistów w zakresie konserwacji różnego typu dóbr kultury, wchodzili także znawcy problematyki ochrony dziedzictwa kulturowego na wypadek sytuacji kryzysowej lub wojny. Zagrożenia takie, jakkolwiek z założenia ekstraordynaryjne, zdarzają się niestety – jak dowodzi historia ostatnich lat – w praktyce, dotykając czasem zabytków

³² Art. 97 ust. 3 u.o.z.o.z.

o fundamentalnym w skali kraju (a, jak pokazuje przykład pożaru paryskiej katedry Notre-Dame w 2019 roku, czasem również i całego świata) znaczeniu.

Dopełnieniem obrazu systemu administracji konserwatorskiej na szczeblu centralnym są wyspecjalizowane w problematyce ochrony zabytków instytucje kultury, tworzone w drodze zarządzeń przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Na podstawie upoważnienia zawartego w art. 96 ust. 1 u.o.z.o.z. minister ten działając na wniosek Generalnego Konserwatora Zabytków może powierzyć kierownikom tego typu jednostek niektóre ze spraw leżących w zakresie swojej właściwości. Przyjęcie takiej, wyraźnie zdekoncentrowanej formy działania administracji publicznej w tym zakresie, nie obejmuje jednak, co należy wyraźnie podkreślić, podstawowej formy działania organów administracji publicznej (w tym przypadku ministra) w postaci wydawania aktów (decyzji) administracyjnych w leżących w jego właściwości sprawach.

Najważniejszą z instytucji kultury powoływanych i funkcjonujących w opisanym wyżej trybie jest **Narodowy Instytut Dziedzictwa**. Podmiot ten działa na podstawie zarządzenia MKiDN z 31.01.2020 r. w sprawie nadania statutu Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa³³ (dalej: z.n.i.d.). Jest on powołany w celu „inicjowania i podejmowania działań na rzecz zrównoważonej ochrony dziedzictwa kulturowego znajdującego się na obszarze Polski, w celu jego zachowania dla przyszłych pokoleń”³⁴. Do zadań Instytutu należy między innymi:

- tworzenie i upowszechnianie standardów dokumentacji, badań, konserwacji i digitalizacji zabytków ruchomych, nieruchomych i archeologicznych (§ 5 ust. 1 pkt 1 z.n.i.d.);
- wydawanie opinii i ekspertyz dotyczących działań przy zabytkach na rzecz organów administracji publicznej (§ 5 ust. 1 pkt 3 z.n.i.d.);
- monitorowanie i analizowanie zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego oraz wypracowywanie metod przeciwdziałania tym zagrożeniom, w tym w szczególności obiektów z Listy dziedzictwa światowego i obiektów uznanych za pomniki historii (§ 5 ust. 1 pkt 4 z.n.i.d.);
- publikowanie i upowszechnianie wydawnictw z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego i opieki nad nim (§ 5 ust. 1 pkt 5 z.n.i.d.);
- realizacja specjalistycznych programów szkoleniowych i informacyjnych na rzecz służb konserwatorskich i środowisk związanych z opieką nad zabytkami (§ 5 ust. 1 pkt 6 z.n.i.d.);

³³ Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 30.01.2020 r. w sprawie nadania statutu Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa (Dz.Urz. MKiDN z 2020 r. poz. 5).

³⁴ *Ibidem*, § 3.

- podejmowanie współpracy z właścicielami i zarządcami zabytków na rzecz właściwego zarządzania zasobem dziedzictwa kulturowego oraz promowanie zasad opieki nad zabytkami (§ 5 ust. 1 pkt 7 z.n.i.d.);
- realizacja programów i kampanii społecznych w zakresie promowania dziedzictwa kulturowego i jego wartości, a także idei ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (§ 5 ust. 1 pkt 8 z.n.i.d.);
- realizacja programów edukacyjnych i podejmowanie współpracy na polu edukacji społecznej na rzecz ochrony i opieki nad dziedzictwem materialnym i niematerialnym (§ 5 ust. 1 pkt 9 z.n.i.d.);
- gromadzenie, opracowywanie, archiwizowanie i udostępnianie wiedzy o stanie zachowania i wartościach zasobu dziedzictwa kulturowego, w tym także zbiorów naukowych związanych z ochroną tego dziedzictwa (§ 5 ust. 1 pkt 11 z.n.i.d.);
- gromadzenie i zarządzanie zasobem dokumentacji rejestru zabytków i Krajowej Ewidencji Zabytków, a także ewidencjonowanie badań archeologicznych prowadzonych na terenie kraju (§ 5 ust. 1 pkt 12 z.n.i.d.);
- prowadzenie i rozwój ogólnopolskiego, cyfrowego systemu gromadzenia i udostępniania danych o dziedzictwie kulturowym, w tym danych geolokalizacyjnych (§ 5 ust. 1 pkt 13 z.n.i.d.);
- koordynowanie realizacji procedury występowania z wnioskiem do ministra o uznanie przez Prezydenta RP zabytku nieruchomego za pomnik historii (§ 5 ust. 1 pkt 14 z.n.i.d.);
- prowadzenie w porozumieniu z ministrem współpracy międzynarodowej w zakresie ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym (§ 5 ust. 1 pkt 16 z.n.i.d.);
- organizowanie i prowadzenie innych prac związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego na zlecenie ministra lub Generalnego Konserwatora Zabytków (§ 5 ust. 1 pkt 17 z.n.i.d.).

7.2.3. Administracja konserwatorska w obszarze terenowej administracji rządowej

Treść art. 89 u.o.z.o.z. statuującego podmiotowe zręby **ustroju administracji konserwatorskiej** w Polsce przesądza o jej zdekoncentrowanym obliczu. Obok organów szczebla centralnego ustawodawca w przepisie tym ustanowił administrację konserwatorską o charakterze terenowym, stanowiąc, iż organem ochrony zabytków poza ministrem (działającym przez GKZ) jest także „**wojewoda**, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator

zabytków”³⁵. I. Niżnik-Dobosz podnosi, że „z zasady zawartej we wskazanym przepisie wynika, że wojewódzki konserwator zabytków ma co prawda przypisane ustawą zadania i kompetencje, które z ustrojowego punktu widzenia są jednak zadaniami i kompetencjami wojewody wykonywanymi przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z upoważnienia ustawy w imieniu wojewody”³⁶.

Użycie w przywołanym przepisie sformułowania określającego relację pomiędzy wojewodą a **wojewódzkim konserwatorem zabytków** (dalej: WKZ) w sposób analogiczny do odpowiedniego przepisu regulującego więź administracyjnoprawną pomiędzy ministrem właściwym do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego a Generalnym Konserwatorem Zabytków powoduje, że poczynione powyżej uwagi odnoszące się do prawnego statusu GKZ oraz charakteru podejmowanych przezeń działań, znajdują zastosowanie także i wobec WKZ. Dzieje się tak tym bardziej, że w przeciwieństwie do swojego centralnego odpowiednika zespolonego organizacyjnie z ministrem, wojewódzki konserwator zabytków posiada osobny, dedykowany mu (choć działający na podstawie regulaminu nadanego przez wojewodę³⁷) aparat administracyjny w postaci **wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków**³⁸ (dalej: WUOZ). Mimo tego pierwiastka samodzielności, z całą stanowczością należy uznać wojewódzkiego konserwatora zabytków za organ administracji publicznej zespolony z wojewodą³⁹. Najdonioślejszym tego świadectwem jest opisany w art. 91 ust. 1 i 1a u.o.z.o.z. tryb powoływania i odwoływania wojewódzkiego konserwatora zabytków. Przepisy te stanowią odpowiednio „wojewódzkiego konserwatora zabytków powołuje wojewoda na wniosek Generalnego Konserwatora Zabytków wskazujący kandydata na to stanowisko⁴⁰, a następnie „wojewódzkiego konserwatora zabytków odwołuje wojewoda na wniosek Generalnego Konserwatora Zabytków albo za jego zgodą”⁴¹. Regulując – w odróżnieniu od GKZ – kwestię kreacji piastuna organu wojewódzkiego konserwatora zabytków, ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w precyzyjny sposób określa wymagania, jakie powinna spełniać osoba ubiegająca się o objęcie tego stanowiska. Rolę tę może więc pełnić osoba, która:

³⁵ Art. 89 pkt 2 u.o.z.o.z.

³⁶ I. Niżnik-Dobosz, *op. cit.*, s. 185.

³⁷ Art. 92 ust. 2 u.o.z.o.z.

³⁸ Art. 92 ust. 1 u.o.z.o.z.

³⁹ Przesądza o tym zresztą literalne brzmienie art. 92 ust. 1 *in principio* u.o.z.o.z.

⁴⁰ Art. 91 ust. 1 u.o.z.o.z.

⁴¹ Art. 91 ust. 1a u.o.z.o.z.

- jest obywatelem polskim;
- posiada przynajmniej tytuł zawodowy magistra w jednej z dziedzin związanych z ochroną zabytków oraz co najmniej 5-letni staż pracy w tym zakresie;
- posiada wiedzę w zakresie funkcjonowania administracji publicznej oraz przepisów dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- nie była skazana prawomocnym wyrokiem za umyślne przestępstwo lub umyślne przestępstwo skarbowe⁴².

Szczegółowo opisane w ustawie są również zadania wojewódzkiego konserwatora zabytków. Należą do nich „w szczególności”:

- wykonywanie zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- sporządzanie, w ramach przyznanych środków budżetowych, planów finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- prowadzenie rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz gromadzenie dokumentacji w tym zakresie;
- wydawanie, zgodnie z właściwością, decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych, podobnie jak w przypadku GKZ świadczące o samodzielności kompetencyjnej WKZ w tym zakresie;
- sprawowanie nadzoru nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych;
- organizowanie i przeprowadzanie kontroli w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- opracowywanie wojewódzkich planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz koordynacja działań przy realizacji tych planów;
- upowszechnianie wiedzy o zabytkach;
- współpraca w sprawach ochrony zabytków z innymi organami administracji publicznej i podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego⁴³.

Enumeracja ta – analogicznie jak w przypadku GKZ – jest wyliczeniem jedynie przykładowym, zawierającym administracyjne normy zadaniowe niemogące stanowić wyłącznej podstawy prawnej wydawania decyzji

⁴² Art. 91 ust. 2 pkt 1–4 u.o.z.o.z.

⁴³ Art. 91 ust. 4 pkt 1–9 u.o.z.o.z.

administracyjnych. W celu prawidłowego wydania aktu administracyjnego, wojewódzki konserwator zabytków zobowiązany jest wobec powyższego do posłużenia się jako podstawą rozstrzygnięcia – inną niż wyżej wymienione – normą administracyjnoprawną o charakterze materialnym, odpowiadającą treścią stanowi faktycznemu, do którego ma ona znaleźć zastosowanie.

Konstruując administracyjny tok instancji w sprawach z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego opisanych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ustawodawca wskazał, iż – co do zasady⁴⁴ – „organem pierwszej instancji jest wojewódzki konserwator zabytków, a organem wyższego stopnia minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego”⁴⁵. Takie ujęcie problemu właściwości administracyjnej organów ochrony zabytków w Polsce dobitnie wskazuje na zdecydowanie bardziej samodzielną rolę wojewódzkiego konserwatora zabytków w stosunku do wojewody, niż ma to miejsce na szczeblu centralnym w relacji pomiędzy ministrem, a Generalnym Konserwatorem Zabytków.

W myśl u.o.z.o.z. „wojewódzki konserwator zabytków [...] kieruje wojewódzkim urzędem ochrony zabytków”⁴⁶. Struktura WUOZ, będącego „wyspecjalizowanym urzędem”⁴⁷, odpowiadająca kompetencjom administracyjnym wojewódzkiego konserwatora zabytków jest relatywnie złożona a nierządco więcej niż jednostopniowa (zdekoncentrowana). Ustawa w art. 92 ust. 3 u.o.z.o.z. stanowi bowiem, że „wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, po zasięgnięciu opinii Generalnego Konserwatora Zabytków, może tworzyć i likwidować delegatury wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków, określając w szczególności terytorialny zakres działania tych delegatur i ich siedziby”. Sposób kreacji, wchodzących formalnie w skład urzędu, delegatur WUOZ stanowi jaskrawy przykład współdziałania organów służb konserwatorskich w dążeniu do stworzenia efektywnego, adekwatnego do skali wyzwań w danym obszarze kraju, systemu ochrony zabytków. Na czele delegatury WUOZ stoi jej kierownik (powoływany i odwoływany przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek GKZ albo za jego zgodą⁴⁸), który z upoważnienia WKZ, na terenie swojego działania prowadzi kontrole i sprawy, w tym wydaje decyzje administracyjne⁴⁹.

⁴⁴ Wyjątki dotyczą podwodnych zabytków archeologicznych (art. 93 ust. 2 u.o.z.o.z.) oraz zabytkowych materiałów bibliotecznych wywożonych za granicę (art. 93 ust. 3. u.o.z.o.z.)

⁴⁵ Art. 93 ust. 1 u.o.z.o.z.

⁴⁶ Przepis art. 92 ust. 1 u.o.z.o.z. *in fine*.

⁴⁷ I. Niżnik-Dobosz, *op. cit.*, s. 186.

⁴⁸ Art. 92 ust. 5a u.o.z.o.z.

⁴⁹ Art. 92 ust. 6 u.o.z.o.z.

Wewnętrzną organizację samych urzędów określa stosowne rozporządzenie Ministra Kultury z 9.04.2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (dalej: r.w.u.o.z.)⁵⁰, które w szczególności wymaga wyodrębnienia w ramach tych jednostek lub ich delegatur, osobnych stanowisk lub wydziałów do spraw kolejno:

- inspekcji zabytków nieruchomych;
- inspekcji zabytków ruchomych;
- inspekcji zabytków archeologicznych;
- rejestru zabytków i dokumentacji zabytków;
- ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych;
- budżetu i finansów⁵¹.

Z perspektywy problematyki omawianej w niniejszym podręczniku wyraźnego podkreślenia wymaga w tym kontekście obligatoryjny charakter istnienia w ramach WUOZ lub jego delegatury osobnego stanowiska bądź wydziału odpowiadającego za przygotowanie systemu ochrony dziedzictwa kulturowego na wypadek sytuacji kryzysowych lub wojny⁵². Podmioty te stanowią wiodący w skali województwa ośrodek przygotowań i reakcji na ekstraordynaryjne zagrożenia dla występujących na jego obszarze zabytków.

Pozycja ustrojowo-prawna wojewódzkiego konserwatora zabytków jest – jak stwierdza I. Niżnik-Dobosz – „dookreślona”⁵³ przepisami ustawy z 23.01.2009 r. o wojewodzie i administracji rządowej w województwie⁵⁴. Ponadto w celu zapewnienia merytorycznego wsparcia w wypełnianiu ustawowych zadań, przy wojewódzkim konserwatorze zabytków działa organ opiniodawczo-doradczy w postaci **Wojewódzkiej Rady Ochrony Zabytków**⁵⁵. W skład tego 5–10 osobowego gremium wchodzi – powoływani (na okres 5 lat) i odwoływani przez wojewódzkiego konserwatora zabytków po uzyskaniu pozytywnej opinii GKZ – specjaliści w znajdujących zastosowanie w odniesieniu do danego obszaru dziedzinach ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Do zadań Rady należy w szczególności:

- wydawanie opinii w sprawach prowadzonych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków;

⁵⁰ Rozporządzenie Ministra Kultury z 9.04.2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz.U. z 2004 r. Nr 75, poz. 706).

⁵¹ § 2 ust. 1 r.w.u.o.z.

⁵² § 2 ust. 1 pkt 5 r.w.u.o.z.

⁵³ I. Niżnik-Dobosz, *op. cit.*, s. 186.

⁵⁴ Ustawa z 23.01.2009 r. o wojewodzie i administracji rządowej w województwie (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1464 ze zm.).

⁵⁵ Art. 99 u.o.z.o.z.

- doradztwo merytoryczne przy określaniu rozwiązań ochronnych mających na celu zabezpieczenie i usunięcie zagrożeń dla zabytków objętych ochroną prawną;
- upowszechnianie wiedzy o zabytkach⁵⁶.

7.2.4. Zadania jednostek samorządu terytorialnego w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego

Administracja konserwatorska w ujęciu funkcjonalnym, a więc różnego typu formy działania administracji publicznej w zakresie realizacji zadań w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego, nie jest – choć na pierwszy rzut oka mogłoby się tak wydawać – wyłączną domeną administracji rządowej. Mimo literalnego brzmienia ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, rozstrzygającej, że organami ochrony zabytków w Polsce są odpowiednio minister (poprzez GKZ) oraz wojewoda (poprzez WKZ), rola jednostek samorządu terytorialnego w tym procesie jest nie tylko zauważalna, ale także niezwykle doniosła. Koronnym na to dowodem jest choćby fakt, że „we wszystkich trzech ustawach samorządowych zadania z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami stanowią zadania własne – odpowiednio gminy, powiatu i samorządu województwa – o charakterze obowiązkowym”⁵⁷. Warty podkreślenia jest w tym kontekście również fakt, iż dwie z pięciu ustawowych form ochrony zabytków wymienionych w art. 7 u.o.z.o.z. (utworzenie parku kulturowego⁵⁸ i ustalenie ochrony w aktach planistycznych⁵⁹) stanowią kompetencję jednostek samorządu terytorialnego.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami literalnie przesądza, iż realizacja znacznej części opisanych w niej zadań publicznych jednostek samorządu terytorialnego stanowi ich zadania własne⁶⁰. Wykonywanie tych zadań następuje na dwa sposoby. Pierwszy z nich obejmuje sprawowanie w opisanym zakresie władzy publicznej (sfera ochrony zabytków), poprzez realizację ustawowych kompetencji przyznanych organom jednostek samorządu terytorialnego. Jako przykład takiego rozwiązania normatywnego, wskazać można rolę starosty (przewodniczącego zarządu powiatu) w stosowaniu ustawowej instytucji **zabezpieczenia zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków**⁶¹. W przypad-

⁵⁶ Zob. M. Cherka (red.), *Ustawa o ochronie zabytków...*, art. 99.

⁵⁷ K. Zeidler, *Zabytki...*, s. 219.

⁵⁸ Art. 7 pkt. 3 u.o.z.o.z.

⁵⁹ Art. 7 pkt 4 u.o.z.o.z.

⁶⁰ Art. 93 ust. 4 u.o.z.o.z.

⁶¹ Art. 50 ust. 3 u.o.z.o.z.

ku wystąpienia zagrożenia dla tego typu obiektu, polegającego na możliwości jego zniszczenia lub uszkodzenia, starosta, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może wydać decyzję o zabezpieczeniu tego zabytku w formie ustanowienia czasowego zajęcia do czasu usunięcia zagrożenia. Niebagatelną jest w tym kontekście także rola samorządu terytorialnego jako organizatora jednostek kultury. W tej formule prowadzona jest między innymi zdecydowana większość spośród przeszło tysiąca muzeów w Polsce⁶².

Drugą, obok sprawowania władzy publicznej, formą uczestnictwa jednostek samorządu terytorialnego w procesie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami jest pełnienie odpowiednio przez gminy, powiaty i województwa samorządowe roli **właściciela obiektów zabytkowych** (sfera opieki nad zabytkami). Szczególnie wymagająca jest w tym kontekście rola gospodarza przestrzeni publicznych noszących znamiona zabytkowości, w tym historycznych układów urbanistycznych lub ruralistycznych. Pogodzenie zabytkowego charakteru danego obszaru z jego współczesnymi funkcjami stanowi nie lada wyzwanie, stające w pierwszej kolejności właśnie przed właściwymi miejscowo organami jednostek samorządu terytorialnego⁶³.

Pozornie trywialną, ale w praktyce prawdopodobnie najistotniejszą formą udziału samorządu terytorialnego w procesie ochrony zabytków jest w końcu, stanowiące zadanie własne gminy, prowadzenie przez – odpowiednio do charakteru danej jednostki – wójta, burmistrza lub prezydenta miasta, **gminnej ewidencji zabytków**. Ewidencja ta stanowi zbiór kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy. Zgodnie z przepisem art. 22 ust. 5 u.o.z.o.z. ujmuje ona:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru,
- inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków,
- inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Gminna ewidencja stanowi więc podstawowe źródło wiedzy na temat różnej wartości zabytków nieruchomych położonych na terenie gminy, a tym samym jest punktem wyjścia dla docelowego objęcia ich bardziej rygorystycznymi, adekwatnymi do ich charakteru formami ochrony prawnej

⁶² Zob. M. Sobocińska, *Zachowania nabywców na rynku dóbr i usług kultury*, Warszawa 2008, s. 24.

⁶³ Zob. W. Górny, *The aesthetic face of road signs – that is the relationships between the aesthetics of law and directly applicable activities of public administration in the organisation of road traffic*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 59, s. 25 i n.

(np. stosowne zapisy w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy lub w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (art. 19 u.o.z.o.z.)⁶⁴).

Poza realizacją zadań własnych, przyznanych jednostkom samorządu terytorialnego na podstawie odpowiednich sformułowań ustawowych, mogą one uczestniczyć w wykonywaniu zadań publicznych w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego także w oparciu o formułę **porozumienia administracyjnego**. Porozumienie takie jest formą współdziałania dwóch jednostek publicznych (w tym przypadku, z jednej strony terenowego organu państwowej administracji konserwatorskiej w postaci wojewody, z drugiej zaś, jednostki samorządu terytorialnego lub ich związku), na podstawie której jedna przekazuje kompetencje administracyjne, a druga w sposób dobrowolny⁶⁵ przyjmuje te zadania i kompetencje do wykonania⁶⁶. Szczegółowe zasady realizacji takich – jak zwykle się je nazywać – zadań powierzonych, opisane są w treści samego porozumienia stanowiącego, według poglądu wyrażanego w doktrynie prawa administracyjnego, swoisty akt prawa miejscowego⁶⁷. W odniesieniu do kompetencji administracyjnych w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego przepis art. 96 ust. 2. u.o.z.o.z. stanowi, iż „wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom, powiatom, związkom gmin, związkom powiatów, związkom powiatowo-gminnym albo związkom metropolitalnym, położonym na terenie województwa”. Już kolejny przepis ustawy precyzuje w tym względzie, że do prowadzenia przekazanych w ten sposób spraw „gmina, powiat, związek gmin, związek powiatów, związek powiatowo-gminny albo związek metropolitalny ustanawia wyodrębnione stanowisko odpowiednio gminnego (miejskiego) konserwatora zabytków, powiatowego konserwatora zabytków, powiatowo-gminnego konserwatora zabytków albo metropolitalnego konserwatora zabytków”. Wymagającym wyrażonego odnotowania jest w tym kontekście fakt, że w zarysowanym w ten sposób trybie wojewoda nie może przekazać podmiotom samorządowym spraw dotyczących prowadzenia rejestru zabytków i wojewódzkiej ewidencji zabytków, w tym w szczególności kompetencji do wydawania decyzji

⁶⁴ Zob. T. Bąkowski, *Uzgodnienia projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w trybie art. 106 k.p.a.*, [w:] *Ochrona zabytków militarnych Helu*, red. A. Gruszczyńska, B. Konieczna, Toruń 2006, s. 45 i n.

⁶⁵ Zob. *Ustawa o samorządzie gminnym. Komentarz*, red. P. Chmielnicki, Warszawa 2013, s. 245 i n.

⁶⁶ Zob. W. Kisiel, *Prawo samorządu terytorialnego w Polsce*, Warszawa 2006, s. 80.

⁶⁷ Zob. J. Zimmermann, *op. cit.*, s. 385.

administracyjnych odnoszących się do tych baz⁶⁸.

Z obserwacji ewolucji systemu administracji konserwatorskiej w Polsce wynika, że w skali całego kraju bardzo często korzysta się z możliwości odciążenia terenowej administracji ochrony zabytków, wykorzystując opisaną powyżej konstrukcję odnoszącego się do zagadnień ochrony konserwatorskiej porozumienia administracyjnego. W rezultacie w ostatnich latach powołanych zostało w Polsce kilkudziesięciu (jeśli nie przeszło stu) samorządowych (najczęściej miejskich) konserwatorów zabytków⁶⁹. Zakres ich kompetencji jest bardzo zróżnicowany, co wynika z charakteru obszaru, na którym działają, a nade wszystko z postanowień porozumienia administracyjnego zawartego w tym przedmiocie pomiędzy organem jednostki samorządu terytorialnego (lub ich związku) a wojewodą. Wymagającym podkreślenia jest ponadto fakt, iż przekazanie kompetencji przez wojewodę nie oznacza ich nieodwracalnego przeniesienia na podmiot samorządowy. Mamy tu raczej do czynienia ze swoistym „uśpieniem” kompetencji wojewody w tym zakresie z zastrzeżeniem – zawartej najczęściej w treści porozumienia – klauzuli, iż w „razie stwierdzenia rażącego naruszenia przepisów prawa lub zasad ochrony konserwatorskiej przy załatwianiu spraw powierzonych porozumieniem, wojewoda ma prawo rozwiązać porozumienie ze skutkiem natychmiastowym”⁷⁰.

Popularność rozwiązania ustrojowego, polegającego na przekazywaniu części kompetencji administracyjnych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przez **państwową administrację konserwatorską (województwo)** na rzecz – specjalnie w tym celu powoływanych – podmiotów **administracji samorządowej (samorządowych konserwatorów zabytków)** dowodzi nadmiernego obciążenia ustawowych organów ochrony zabytków przyznanymi im zadaniami. Za w pełni uzasadniony należy więc uznać, pojawiający się coraz wyraźniej w doktrynie, pogląd o potrzebie wykształcenia w Polsce – opartego o zasadę subsydiarności (pomocniczości) – **partycypacyjnego modelu ochrony zabytków**⁷¹. Jakkolwiek wykonywanie zadań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego przez wyspecjalizowane organy państwowej administracji konserwatorskiej, zapewniające względnie jednolity standard, co do zasady zasługuje na aprobatę⁷², nie stoi ono

⁶⁸ Art. 96 ust. 4 u.o.z.o.z.

⁶⁹ Por. K. Zeidler, *op. cit.*, s. 222.

⁷⁰ J. Smertyha, K. Burski, *Decentralizacja administracji konserwatorskiej na podstawie porozumienia pomiędzy wojewodą a jednostkami samorządu terytorialnego*, [w:] *Węzłowe problemy prawnej ochrony dziedzictwa kulturowego*. Tom I – *Ochrona dziedzictwa kulturowego w polskim prawie konstytucyjnym i administracyjnym*, red. P. Dobosz, M. Adamus, D. Guzek, A. Mazur, Kraków 2016, s. 136–137.

⁷¹ Zob. K. Zeidler, *op. cit.*, s. 217.

⁷² Zob. J. Smertyha, K. Burski, *op. cit.*, s. 130.

w sprzeczności z głębszym zaangażowaniem w ten proces dedykowanych ochronie zabytków organów samorządowych. Tyczy się to w szczególności, z natury rzeczy niesłychanie rozbudowanych w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego, czynności dokumentacyjno-technicznych. Podnoszonym w tym kontekście postulatem *de lege ferenda* jest powołanie obligatoryjnej samorządowej administracji ochrony zabytków⁷³, która – wprawdzie nie powinna być może ulokowana na szczęblu każdej gminy (m.in. brak wystarczającej liczby obiektów zabytkowych na terytorium części gmin, trudności w znalezieniu specjalistycznej kadry urzędniczej⁷⁴) – w miastach historycznych powinna być ustawowo zdefiniowanym standardem.

7.3. Więzi wewnątrzadministracyjne w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego

7.3.1. Więzi organizacyjne w strukturze administracji publicznej – zagadnienia wprowadzające

Struktura organizacyjna administracji publicznej stanowi zorganizowany układ strukturalny zróżnicowanych instytucjonalnych form organizacyjnych, obejmujący podmioty realizujące zadania z zakresu administracji publicznej w przypisanych im prawnie formach i metodach działania w ramach wiązki ogólnych i szczególnych procedur działania. W obrębie współczesnego demokratycznego państwa prawnego możemy wyszczególnić dwa rodzaje struktur organizacyjnych administracji publicznej. Są to:

- 1) **struktura organizacyjna administracji publicznej *sensu stricto***;
- 2) **struktura organizacyjna administracji publicznej *sensu largo***.

W tym pierwszym przypadku (**struktura organizacyjna administracji publicznej *sensu stricto***) strukturę organizacyjną stanowią będą organy administracji publicznej w znaczeniu ustrojowym, czyli te organy administracyjne, które zostały utworzone jako organy administracyjne w obrębie władzy wykonawczej, których jedynym, wyłącznym i bezpośrednim celem jest realizacja zadań administracyjnych państwa w sposób bezpośredni (administracja rządowa) i w sposób pośredni (samorząd terytorialny).

W drugim przypadku (**struktura organizacyjna administracji publicznej *sensu largo***) strukturę organizacyjną stanowią będą organy administracji publicznej w znaczeniu ustrojowym, czyli te organy administracyjne, które zostały utworzone jako organy administracyjne

⁷³ Zob. K. Zeidler, *op. cit.*, s. 225.

⁷⁴ Zob. J. Smertyha, K. Burski, *op. cit.*, s. 139.

w obrębie władzy wykonawczej, których jedynym, wyłącznym i bezpośrednim celem jest realizacja zadań administracyjnych państwa w sposób bezpośredni (administracja rządowa) i w sposób pośredni (samorząd terytorialny), a także podmioty wykonujące zadania administracji publicznej w sposób funkcjonalny, czyli podmioty, które zostały ustanowione dla realizacji innych celów i zadań w sferze publicznej lub prywatnej, a którym w drodze ustawy lub w drodze czynności organu administracji publicznej w znaczeniu ścisłym zostały powierzone zadania i kompetencje z zakresu administracji publicznej. Tym samym jest to struktura administracji publicznej w znaczeniu ustrojowym poszerzona w sposób funkcjonalny o inne kategorie podmiotowe wykonujące zadania z zakresu administracji publicznej.

Od struktury organizacyjnej administracji publicznej *sensu stricto* i struktury organizacyjnej administracji publicznej *sensu largo* należy odróżnić pojęcie **aparatu administracyjnego państwa**, który jest najszerszym pojęciem określającym zawierającym w sobie nie tylko strukturę organizacyjną administracji publicznej *sensu largo* ale i wszystkie inne kategorie jednostek organizacyjnych uczestniczące w odmiennych i zróżnicowanych formach organizacyjnych realizujących doniosłe zadania administracyjne państwa. W takim ujęciu będą to np. zakłady komunalne, państwowe zakłady administracyjne, agencje regulacyjne.

Administracja publiczna (rządowa i samorządowa) może zostać zaprezentowana w ujęciu teoretyczno-prawno-administracyjnym:

- 1) statycznym (nieaktywnym, nieruchomym);
- 2) dynamicznym (aktywnym, ruchomym).

Pojęcia te mogą być charakteryzowane także w ujęciu empiryczno-administracyjno-organizacyjnym.

W pierwszym sposobie rozumienia (teoretyczno-prawno-administracyjne) **ujęcie statyczne administracji publicznej** obejmuje budowę/konstrukcję strukturalną administracji publicznej, czyli szkielet strukturalno-organizacyjny tej administracji. Natomiast w **ujęciu dynamicznym administracji publicznej** są to strukturalne interakcyjne więzi administracji publicznej z podmiotami zewnętrznej i wewnętrznej sfery działań administracji publicznej. Poszczególne podmioty dzierżące władztwo administracyjne uwikłane są w wielokierunkowo zorganizowane interakcje wewnątrz-organizacyjne w obrębie administracji publicznej i w interakcje zewnętrzne z adresatami swoich działań. Więzy organizacyjne nadają strukturze organizacyjnej administracji publicznej wymiar koherentnej całości oraz identyfikują poszczególne części tej struktury do wymiaru zorganizowanej całości, łącząc ze sobą w sposób systemowy poszczególne jej

desygnaty (elementy), niezależnie od statusu prawnego poszczególnych desygnatów tak zorganizowanego zbioru.

W drugim sposobie rozumienia (**empiryczno-administracyjno-organizacyjnym**) administracja publiczna jest rozumiana jako **administracja publiczna w działaniu**, czyli funkcjonująca w praktyce.

7.3.2. Centralizacja i decentralizacja administracji publicznej

W ogólnym doktrynalnym ujęciu **centralizacja** to organizacyjny układ hierarchicznego wzajemnego podporządkowania, wyrażającego się w pionowym podporządkowaniu jednego organu innemu organowi. Pionowa zależność organizacyjna pomiędzy organami obejmuje zależność służbową, czyli obowiązek wykonywania dyspozycji/poleceń służbowych oraz zależność osobową obejmującą determinowanie obsady stanowisk treścią woli i dyspozycjami organu nadrzędnego.

Centralizacja administracji publicznej to taki układ korelacji strukturalno-organizacyjnej organów administracyjnych, w obrębie którego usytuowane są odpowiednio liczne organy administracyjne niższe i paralelnie odpowiednio nieliczne organy nadrzędne, a hierarchiczne relacje organizacyjne pomiędzy nimi zamykają się w krańcowo najpełniejszym pliku kierowniczych mechanizmów oddziaływania, gdy organy niższe są całkowicie podporządkowane organom nadrzędnym i poddane wpływowi najsilniejszych i najliczniejszych środków oddziaływania zawartych w więzi kierownictwa. W tym przypadku kierownictwo – jako więzi organizacyjne – umożliwiają organowi nadrzędnemu najszerszą, najwszechstronniejszą możliwość prawno-organizacyjnej oceny zachowań organów niższych i wszechstronnego, wieloelementowego oddziaływania na sposób działań organizacyjnych (chodzi o taktykę organizacyjną organów poddanych interakcji w obrębie więzi kierownictwa). Tym samym znajdują tutaj środki oddziaływania zarówno wyraźnie określone przez prawo, jak i środki niewymienione prawnie i niezakazane przez ustawodawcę, ale niepozostające w sprzeczności z ogólnymi zasadami prawa i powszechnie uznanymi normami społecznymi nieujętych w ramach norm prawnych.

Decentralizacja administracji publicznej⁷⁵ polega na przenoszeniu w drodze ustawowej określonych kategorii zadań publicznych na wyodrębnione prawnie podmioty wyposażone w cechę samodzielności i usytuowane poza strukturą scentralizowanej administracji rządowej, wobec

⁷⁵ W tej kwestii zob. także H. Izdebski, M. Kulesza, *Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 2000, s. 106.

których *a priori* wyłączona została imperatywna możliwość wpływania na ich działalność za pomocą wiążących wytycznych i poleceń oraz determinowania obsady personalnej organu niższego stopnia. W ramach mechanizmów decentralizacyjnych w administracji publicznej dokonywane jest rozdzielanie władzy, zadań administracyjnych i kompetencji pomiędzy jednostki publicznej administracji terytorialnej z wyłączeniem hierarchicznego podporządkowania organów niższego stopnia organom wyższego stopnia⁷⁶.

7.3.3. Koncentracja i dekoncentracja administracji publicznej

Pojęcia koncentracji i dekoncentracji w obrębie administracji publicznej są wyszczególniane w ramach tego samego podziału, ale w sposób wzajemnie przeciwstawny⁷⁷.

Koncentracja w obrębie hierarchicznie zbudowanej administracji publicznej powiązanej więziami hierarchicznego podporządkowania to skupienie kompetencji w pełnej dyspozycji (ręku) jednego organu lub niewielkiej, małej grupy organów administracji publicznej usytuowanych w pozycji wyższej w strukturze organizacyjnej.

Natomiast **dekoncentracja** to wiązka rozproszonych kompetencji – pozostających w dyspozycji większej liczby podmiotów, organów i innych kategorii podmiotowych – przesuniętych na niższy szczebel w hierarchicznie zbudowanej administracji publicznej, przy jednoczesnym pozostawieniu odpowiedzialności za sposób wykonywania zdekoncentrowanych zadań przy organie znajdującym się w pozycji strukturalnie wyższej w strukturze hierarchicznej.

Wyodrębnić można dwa rodzaje dekoncentracji:

- 1) **dekoncentrację pionową (dekoncentrację wertykalną),**
- 2) **dekoncentrację poziomą (dekoncentrację horyzontalną, dekoncentrację wewnętrzną).**

Pierwsza z nich znajduje oparcie w klasycznym sposobie rozumienia dekoncentracji osadzonym w ramach relacji hierarchicznego podporządkowania, której jednak „nie towarzyszy samodzielność w ich realizacji, a tym samym organy przenoszące kompetencje, zachowują nadrzędność hierarchiczną w zakresie tych kompetencji”⁷⁸.

⁷⁶ Zob. D. Dąbek, J. Zimmermann, *Decentralizacja poprzez samorząd terytorialny w ustawodawstwie i orzecznictwie pokonstytucyjnym*, [w:] *Samorząd terytorialny. Zasady ustrojowe i praktyka*, red. P. Sarnecki, Warszawa 2005, s. 7–8.

⁷⁷ Zob. szerzej M. Stahl. *Rozdział I. Zagadnienia ogólne*, [w:] *System Prawa Administracyjnego*. t. 6., *Podmioty administrujące*, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2011, s. 88.

⁷⁸ *Ibidem*.

Druga z nich, czyli **dekoncentracja pozioma (dekoncentracja horyzontalna, dekoncentracja wewnętrzna)** to, w ramach układu więzi hierarchicznych, rozproszenie poziome dokonywane na organy równorzędne,

Ale dekoncentracja pozioma może również być rozumiana w inny sposób, przełamujący paradygmat układu hierarchicznego (dekoncentracja pozioma poza paradygmatem relacji hierarchicznej) i odnosić się zarówno do więzi hierarchicznych, jak i więzi niehierarchicznych. W takim ujęciu będzie w więziach hierarchicznych, scentralizowanych i zdecentralizowanych w obrębie administracji publicznej umożliwienie przez przełożonego wykonywania zadań, kompetencji w jego imieniu w określonym zakresie. Przykładem modelem takiego mechanizmu jest art. 268a k.p.a.⁷⁹, który formułuje możliwość upoważnienia pracowników do załatwiania spraw w imieniu organu. Organ administracji publicznej jest legitymowany kompetencyjnie w sposób fakultatywny do upoważnienia, „w formie pisemnej, pracowników obsługujących ten organ do załatwiania spraw w jego imieniu w ustalonym zakresie, a w szczególności do wydawania decyzji administracyjnych, postanowień, zaświadczeń, a także do poświadczania za zgodność odpisów dokumentów przedstawionych przez stronę na potrzeby prowadzonych postępowań z oryginałem”.

Przywołane upoważnienie udzielone przez kierownika urzędu administracyjnego pracownikowi lub pracownikom urzędu do przywołanych działań administracyjnych można jednak uznać nie tyle za przejaw dekoncentracji, lecz wewnętrzne rozproszenie natury prawnotechnicznej stanowiące **sposób organizacji pracy urzędu**.

7.3.4. Kierownictwo w administracji publicznej

Pojęcie kierownictwa w administracji publicznej stanowi pojęcie określające wzajemny sposób oddziaływania podmiotów administrujących, który ma istotne znaczenie dla doktryny prawa i praktyki działania administracji publicznej⁸⁰. Kierownictwo może być rozumiane w dwóch znaczeniach:

- 1) **podmiotowym** (grupa osób kierujących określoną strukturą organizacyjną);
- 2) **przedmiotowym** (zarządzanie określonymi kategoriami rzeczowymi lub podmiotami, stanowiącymi osoby fizyczne lub inne podmioty prawa).

Kierownictwo jest rozumiane jako najmocniejsza z kategorii więzi organizacyjnych w obrębie administracji publicznej, która znajduje zastosowanie

⁷⁹ Ustawa z 14.06.1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 735).

⁸⁰ Zob. W. Góralczyk jr, *Kierownictwo w prawie administracyjnym*, Warszawa 2016.

tylko w układzie o charakterze scentralizowanym⁸¹. Doniosłość mocy tej kategorii więzi organizacyjnej wyraża się w możliwości wykorzystywania przez organ nadrzędny wszelkich dopuszczalnych w demokratycznym państwie prawnym środków oddziaływania administracyjnego (w tym wytycznych, poleceń służbowych etc.), czyli może działać *omnibus mobis* (wszelkimi sposobami), z wyłączeniem tych kategorii środków prawnych, które zostały prawnie zakazane. Środki te należy pojmować w sposób rozległy, tak jak to określa Wojciech Góralczyk jr, odnosząc je do wszelkich zachowań organu kierowniczego podejmowanych wobec podmiotu kierowanego⁸².

Zakazane są *ex lege* bezprawne środki działania a skutkiem powyższego *Ex iniuria non oritur ius* (*Ex iniuria ius non oritur*), wskazującym iż z bezprawia nie wywodzi się praw.

Zarysowana powyżej szeroka dopuszczalność posługiwania się instrumentami więzi kierownictwa w układzie scentralizowanym nie stanowi odpowiednika cywilnoprawnej zasady, mówiącej iż to, co nie jest prawnie zabronione jest dozwolone. Administracja publiczna w swojej działalności nie wywodzi własnych celów, zadań i kompetencji z idei wolności, która stanowi atrybut jednostki (osoby fizycznej), lecz z ustawowych podstaw formalnych i materialnych.

Charakter koordynacji – więzi organizacyjnej umożliwiającej wszechstronne oddziaływanie organu nadrzędnego na działalność organu podrzędnego w układzie hierarchicznego podporządkowania – generuje zarazem model rygorystycznej, całkowitej i wysokiej odpowiedzialności prawnej za działania i zaniechania jednostki poddanej rygorom kierownictwa. Organ legitymowany prawnie do stosowania instrumentarium kierownictwa nie jest władny do przeniesienia kompetencji organu podporządkowanego innemu organowi (*Delegata potestas non potest delegari*, oznaczająca że władza przekazana nie może być przekazywana).

7.3.5. Nadzór w administracji publicznej

Nadzór w administracji publicznej (czyli **nadzór administracyjny**) w wymiarze prawnym stanowi pojęcie szersze od pojęcia kontroli, zawierające w sobie i konsumujące mechanizmy kontroli dla potencjalnego i realnego zastosowania środków nadzorczych służących zapewnieniu wymaganej prawem realizacji przez organ nadzorowany celów, zadań i kompetencji przypisanych temu podmiotowi. Nadzór w administracji publicznej ma

⁸¹ M. Stahl, *op. cit.*, s. 80.

⁸² W. Góralczyk jr, *op. cit.*, s. 94.

wymiar permanentny, stały i bieżący poprzez kontrolowanie przez organ nadzoru jednostki nadzorowanej z jednoczesną możliwością wydawania środków ściśle nadzorczych. Nadzór definiowany w powyższy sposób jest zatem pewnym układem zależności pomiędzy dwoma organami, z których organ nadzorujący posiada kompetencje kontrolne wraz z prawem do władczego wkraczania w działalność organu nadzorowanego⁸³.

Jak wskazuje Piotr Lisowski, „nadzór jest sposobem oddziaływania między organami administrującymi [...], występującym w ramach relacji strukturalnych, docelowo zakładającym dopuszczalność ingerowania (a więc stosowania władczych form działania administracji publicznej) w związku z negatywnymi wynikami uprzednio dokonanej kontroli czystej (dotyczącej administrowania)”⁸⁴.

Nadzór w administracji publicznej obejmuje zatem **2 etapy**, na które składają się: 1. **Kontrola** i 2. **Działania modyfikujące sposób działań podmiotu nadzorowanego**. Etapy te są wzajemnie skorelowane mechanizmami przyczynowo-skutkowymi. Zastosowanie środka nadzorczego bez uprzedniego etapu kontrolnego byłoby przejawem działań tendencyjnych, autokratycznych, arbitralnych, godzących w standardy zobiektywizowanego działania prawnego.

Nadzór w administracji publicznej nie przyjmuje postaci całkowitego podporządkowania. Ma charakter częściowy, ale nie incydentalny, stanowiąc formę podporządkowania występującego w systemie scentralizowanym i zdecentralizowanym administracji publicznej. Istotą nadzoru administracyjnego jest możliwość podejmowania korygujących środków władczego ingerowania w działalność podmiotu nadzorowanego, połączonego z wyciągnięciem konsekwencji z tytułu określonej kategorii zachowań organu podporządkowanego, ocenianych według wyznaczonych przez ustawodawcę kryteriów prawnych (doktrynalnie nazywanych także miernikami) takich jak np. legalność, celowość, gospodarność, rzetelność, słuszność, zgodność z polityką rządu etc. W tym zakresie możliwa jest zatem odpowiedzialność osób winnych spowodowanych naruszeń, determinowanie obowiązku naprawienia uchybień, połączone z zagrożeniem karami dyscyplinarnymi w przypadku niewykonania dyspozycji nakazowych.

W ramach nadzoru organizacyjnego, opierając się na kryterium podmiotowym można wyodrębnić: 1) **nadzór hierarchiczny** – występuje

⁸³ Zob. m.in.: M. Miemieć *Nadzór i kontrola nad samorządem terytorialnym*, [w:] *Samorządowy poradnik budżetowy na 1995 r.*, red. W. Miemieć, B. Cybulski, Warszawa 1995, s. 37–38; M. Karpuk, *Samorząd terytorialny a Państwo. Prawne instrumenty nadzoru nad samorządem gminnym*, Lublin 2008, s. 123.

⁸⁴ P. Lisowski, *Relacje strukturalne w polskim samorządzie terytorialnym*, Wrocław 2013, s. 125.

w układzie hierarchicznego podporządkowania tylko w scentralizowanej strukturze organizacyjnej, 2) **nadzór weryfikacyjny** – w układach zdecentralizowanych.

Środki nadzoru pozostające w dyspozycji organu nadzorującego obejmują: 1) **środki oddziaływania merytorycznego (*ad meritum*)**, na które składają się kompetencje w zakresie stwierdzania nieważności, uchylania rozstrzygnięć lub zawieszania (uchwał i zarządzeń) jednostek nadzorowanych oraz 2) **środki nadzoru personalnego, osobowego (*ad personam*)**, na które składają się np. kompetencja do zawieszania w czynnościach określonych osób zajmujących kierownicze (a zatem i kluczowe) stanowiska w obrębie jednostki nadzorowanej.

Nadzór i związane z nim środki prawne mogą przyjmować postać (formę): 1) **prewencyjną – (nadzór prewencyjny)**, która jest realizowana przed podjęciem działania przez organ nadzorowany i może obejmować zróżnicowane środki zapobiegawcze (*prevention measures*) np. zatwierdzanie podjętych uchwał lub wydanych zarządzeń (nie wywołujących do tego momentu wiążących skutków prawnych) albo ich projektów i odmawianie im walorów prawidłowych, mogących wywoływać skutki prawne; 2) **następczą (nadzór następczy)** i obejmować środki prawne stosowane *post factum* np. wydając wiążące organ nadzorowany imperatywne zalecenia pokontrolne.

W korelacji z tym rodzajami nadzoru pozostaje **nadzór represyjny**, w obrębie którego zawiera się możliwość władczego, jednostronnego, autorytatywnego oddziaływania na czynność organu nadzorowanego poprzez np. zatwierdzenie lub uchylenie określonego aktu (środki *ad meritum*), odwołanie lub zawieszenie działalności organu lub zawieszenie w czynnościach osoby pełniącej funkcję organu (środki *ad personam*).

Nadzór jest uznawany jako **instytucja ustrojowego prawa administracyjnego** lub **materialnego prawa administracyjnego**. W drugim ze sposobów rozumienia, jak podnosi Marek Szewczyk, „pod pojęciem nadzoru, jako instytucji kreowanej normami materialnego prawa administracyjnego, rozumieć należy zespół relacji prawnych, które: 1) administracja publiczna jest upoważniona do nawiązywania z podmiotami, nie mającymi – przynajmniej w zakresie tych relacji – statusu podmiotów administracji tj. nie są dysponentami władztwa administracyjnego; 2) mają być nawiązywane zasadniczo w celu odsuwania zagrożeń dla normalnego toku życia zbiorowego, przeciwdziałania ich wystąpieniu lub usuwania skutków ich wystąpienia; 3) mogą podlegać nawiązywaniu, modyfikacji i ustawianiu nie tylko w ramach procedur ustawowo uregulowanych, zwłaszcza w ramach jurysdykcyjnego

postępowania administracyjnego oraz administracyjnego postępowania egzekucyjnego”⁸⁵.

Nadzór możemy klasyfikować w jeszcze inny sposób, wyróżniając:

- 1) **nadzór ogólny**, który jest urzeczywistniany w ramach więzi podległości i zależności organizacyjnej;
- 2) **nadzór specjalistyczny**, który ze względu na kryterium *ad meritum* odniesione w ramach prawa administracyjnego ze względu na kryterium przedmiotowe dotyczy określonych części szczególnych prawa administracyjnego, dziedzin tej gałęzi prawa administracyjnego np. prawa ochrony zabytków, prawa policyjnego, prawa wojskowego etc.;
- 3) **nadzór zwierzchni**, który jest wykonywany np. nad stowarzyszeniami.

Obowiązujące ustawodawstwo *expressis verbis* określa nie tylko rodzaje środków nadzoru, ale i przypadki jego dopuszczalnego zastosowania, zakres nadzoru, skutki prawne stosowanych środków nadzorczych.

W obrębie prawa pozytywnego możemy wyodrębnić:

- 1) **nadzór nad administracją rządową**;
- 2) **nadzór nad działalnością** jednostek samorządu **terytorialnego** (a mówiąc ściślej nad działalnością organów jednostek samorządu terytorialnego).

Możemy także wyodrębnić **nadzór policyjny** w dwóch znaczeniach:

- 1) **ogólnym dla zagadnień nadzoru** i 2) **waloru merytorycznej kompetencji specjalnej**. W tym pierwszym przypadku nadzór policyjny jest ujmowany *ab intra* i zawiera się wewnątrz nadzorów prewencyjnego czy represyjnego. Natomiast w drugim ujęciu jest to nadzór ujęty *ab extra* wskazanych rodzajów nadzoru i ujmowany z zewnątrz stanowi specjalistyczne kompetencje o charakterze policyjnym, które stosowane będą wobec zróżnicowanych kategorii adresatów działań administracji publicznej, będących zarówno osobami fizycznymi, jak i podmiotami o innym statusie prawnym (jednostki posiadające i nieposiadające osobowości prawnej). W zależności od ich przedmiotowej pozycji prawnej względem podmiotu administrowanego będzie do nich stosowany **merytoryczny nadzór specjalistyczny** np. nadzór konserwatorski, nadzór budowlany, nadzór sanitarny etc.

⁸⁵ M. Szewczyk, *Nadzór jako instytucja materialnego prawa administracyjnego*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 1, s. 19.

7.3.6. Kontrola w administracji publicznej

W ogólnym ujęciu **kontrola** to działania obejmujące badanie zgodności stanu istniejącego (rzeczywistego, obejmującego stan prawny i stan faktyczny) ze stanem postulowanym oraz ustalenie ewentualnych rozbieżności pomiędzy tymi stanami, zdiagnozowanie przyczyn tego stanu oraz określenie zakresu rozbieżności, a następnie przekazanie wyników kontroli podmiotowi kontrolowanemu a także temu podmiotowi, który w zakresie relacji organizacyjnych posiada kompetencje władcze umożliwiające w sposób bezpośredni i najszybszy skorygowanie stanu rzeczywistego sprzeczne go ze stanem założonym.

Jak podnosi Jerzy Starościak „kontrolą jest obserwowanie, ustalanie czy wykrywanie stanu faktycznego – porównywanie rzeczywistości z zamierzeniami, występowanie przeciwko zjawiskom niekorzystnym i sygnalizowanie kompetentnym jednostkom o dokonanych spostrzeżeniach”⁸⁶.

Kontrola w administracji publicznej to kontrola rozumiana w zaprezentowanym znaczeniu dokonywana w ramach stosunku kontroli pomiędzy określonymi podmiotami prawa, z których jeden jest podmiotem kontrolowanym wyposażonym we władztwo administracyjne stanowiące atrybut administracji publicznej i realizującym zadania z zakresu administracji publicznej (organ administracyjny, organ administrujący) a drugi jest podmiotem kontrolującym usytuowanym albo wewnątrz administracji publicznej, albo poza jej strukturami organizacyjnymi.

Tym samym zaprezentowane relacje kształtują prawny stosunek kontroli administracji publicznej⁸⁷. Jak podnosi Andrzej Matan, wyodrębnić należy: 1) **wewnętrzne stosunki kontroli** (istnieją pomiędzy organami administracji publicznej pozostającymi względem siebie w układzie podporządkowania, zarówno w relacjach scentralizowanych jak i zdecentralizowanych, „przy czym nie są one jednorodne głównie z tej przyczyny, że podporządkowanie to może wynikać zarówno ze scentralizowanego modelu administracji, zakładającego istnienie zależności charakterystycznych dla hierarchicznego podporządkowania (podporządkowanie osobowe i służbowe, kierownictwo, szeroko zakreślony nadzór), jak i z modelu administracji zdecentralizowanej, w którym takich zależności nie ma, pojawiają się natomiast więzy innego rodzaju (głównie nadzorcze)”⁸⁸. W ich ramach

⁸⁶ J. Starościak, *Elementy nauki administracji*, Warszawa 1957, s. 187.

⁸⁷ W tej kwestii szerzej zob. I. Niżnik-Dobosz, *Stosunki kontroli w administracji publicznej demokratycznego państwa prawnego*, Warszawa 2015.

⁸⁸ A. Matan, *Administracyjne procedury kontrolne*, [w:] *Administracyjne procedury kontrolne: wybrane zagadnienia*, red. A. Ziółkowska, A. Gronkiewicz, Katowice 2016, s. 18.

A. Matan wyodrębnia **wewnętrzne stosunki kontroli sensu stricto** (relacje personalne pomiędzy organem a pracownikami określonego urzędu administracyjnego oraz jednostkami podległymi organowi), 2) **zewnętrzne stosunki kontroli** – kształtowane między organem administracji publicznej oraz podmiotem, z którym nie pozostaje w układzie podporządkowania organizacyjnego⁸⁹. Obejmują one dwa rodzaje sytuacji: 1) **kontrolę regulowaną przepisami prawa administracyjnego materialnego**, 2) **kontrolę w związku z wykonywaniem zadań publicznych przez podmioty niepubliczne**⁹⁰.

Kontrola może przyjmować formę:

- 1) **samoistną** (gdy nie stanowi etapu nadzoru),
- 2) **niesamoistną** (gdy jest etapem procedury nadzorczej, poprzedzając potencjalne zastosowanie środków nadzoru).

Kryteriami (miernikami) kontroli są:

- **legalność,**
- **celowość,**
- **rzetelność,**
- **gospodarność,**
- **inne szczegółowe kryteria.**

Przy czym można mówić o **dwupoziomowej konstrukcji kryteriów kontroli**. Zawsze jest obowiązkowe kryterium legalności (zgodności z prawem), czyli poziom pierwszy kontroli, a dopiero w dalszej kolejności inne wymagane prawem kryterium kontroli (poziom drugi kontroli). Jak stwierdza Jacek Jagielski, prowadząc rozważania nad kryterium celowości, organ, kontrolując pod kątem kryterium celowości, powinien poprzedzić te działania weryfikacją dokonywaną przez pryzmat legalności (pod kątem obowiązującego prawa)⁹¹.

Kontrola wobec administracji publicznej jest wyodrębniana w oparciu o zróżnicowane kryteria.

Ze względu na **kryterium planowości** możemy wyróżnić: 1) **kontrolę planową** i 2) **kontrolę pozaplanową**, nazywaną również kontrola doraźną (kontrola *ad hoc*).

Podział ze względu na **kryterium zakresu podmiotowo-przedmiotowego** obejmuje: 1) **kontrolę kompleksową (kontrolę całościową)**, 2) kontrolę wy-cinkową (**kontrolę cząstkową**).

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 19.

⁹¹ J. Jagielski, *Kontrola administracji publicznej*, Warszawa 2007, s. 51.

Ze względu na **kryterium charakteru kontroli** rozróżniamy: 1) **kontrolę merytoryczną (kontrolę *ad meritum* – merytoryczny *modus procedendi*)**, 2) **kontrolę formalną (formalny *modus procedendi*)**.

Ze względu na **kryterium temporalne**, czyli kryterium czasu wykonywania kontroli wyróżniamy:

- 1) **kontrolę wstępną (kontrola *ex ante*, kontrola asymetryczna *ex ante*)** o znaczeniu prewencyjnym;
- 2) **kontrolę faktyczną (kontrola symetryczna, kontrola równoległa)** podejmowana symetrycznie i równoległe wobec działań podmiotu kontrolowanego;
- 3) **kontrolę następczą (kontrolę *ex post*, kontrolę *post factum*, kontrolę asymetryczną *post factum*)** wykonywaną po zakończeniu czynności kontrolowanej podmiotu objętego czynnościami kontrolnymi.

Ze względu na **miejsce usytuowania podmiotu kontrolowanego względem administracji publicznej** rozróżniamy: 1) **kontrolę zewnętrzną** – wykonywaną przez podmioty spoza sfery administracji publicznej, 2) **kontrolę wewnętrzną** – prowadzoną przez podmioty usytuowane w sferze wewnętrznej administracji publicznej.

Wyodrębniamy **4 rodzaje kontroli**:

- 1) **lustrację**,
- 2) **wizytację**,
- 3) **rewizję**
- 4) **inspekcję**.

Lustracja polega na bezpośredniej obserwacji określonego podmiotu kontrolowanego czyli stanu rzeczywistych zachowań.

Wizytacja polega na kontroli mającej na celu bezpośredni i wszechstronny wgląd w całokształt działalności podmiotu kontrolowanego.

Rewizja polega na bezpośrednim skonfrontowaniu stanu faktycznego środków finansowych i innych składników majątkowych jednostki kontrolowanej z odpowiednią dokumentacją, połączoną z oceną prawidłowości dysponowania tymi składnikami. W przeszłości rewizja obejmowała tylko środki majątkowe a współcześnie może być odnoszona także do składników niemajątkowych (praw na dobrach niematerialnych).

Inspekcja to bezpośrednio obserwowanie postępowań (zachowań) jednostki kontrolowanej i porównanie tego stanu z odpowiednimi wymaganymi wzorcami zachowania.

Wyodrębnić można również ze względu na **kryterium ingerencji podmiotu kontrolującego**: 1) **tzw. kontrolę czystą (kontrolę *sensu stricto*)**, czyli kontrolę pozbawioną bezpośredniego wpływu na działalność podmiotu kontrolowanego i 2) **tzw. kontrolę ingerencyjną**, gdy podmiot

kontrolujący wyposażony jest *ex lege* w środki bezpośredniej korygującej ingerencji władczej.

Ze względu na **kryterium inicjowania kontroli** rozróżniamy kontrolę wykonywaną: 1) **z urzędu** i 2) **na wniosek**.

Ze względu na **kryterium powinności działań kontrolnych** wyróżniamy: 1) **kontrolę obligatoryjną** i 2) **kontrolę fakultatywną**.

7.3.7. Zwierzchnictwo i zespolenie w administracji publicznej

Zespolenie w administracji publicznej stanowi jedną z zasad ustrojowych konstruujących struktury administracji publicznej w terenie, która w Polsce w aktualnym stanie prawnym jest urzeczywistniana w obrębie administracji rządowej poziomu (szczebla) wojewódzkiego (niemającego wymiaru regionu) i powiatowego, gdy dla określonych kategorii spraw, które na szczeblu/ach wyższym/ch zostały przypisane organom wyższemu zespalamy na niższym szczeblu administracji publicznej w ramach zakresu działania jednego organu w określonej jednostce terytorialnej, jednego urzędu i pod jednym zwierzchnictwem. Inaczej mówiąc: zespolenie nazywane administracyjnym stanowi określoną „zasadę konstrukcyjną aparatu administracyjnego w terenie (występującą w administracji rządowej na szczeblu wojewódzkim i powiatowym), wyrażającą dążenie do skoncentrowania tego aparatu w maksymalnym stopniu w danej jednostce terytorialnej, w ramach jednego urzędu i pod jednym zwierzchnikiem, czyli do skupienia maksymalnie dużej liczby zadań i kompetencji w jednym ośrodku władzy publicznej”⁹². W swej istocie zespolenie zmierza do zapewnienia mechanizmów koordynacyjnych w działalności administracji publicznej w terenie, zespalając agendy określonych ministrów w rękę jednego, zunifikowanego pionu administracyjnego. Zasada zespolenia administracji jest tradycyjnie przeciwstawiana zasadzie specjalizacji, w ramach której wyspecjalizowanie powiązane jest z pojęciami organów o właściwości szczególnej, organów administracji specjalnej lub – jak to ma miejsce obecnie – organów niezespolonych, czyli organów administracji niezespolonej.

Zasada zespolenia „umożliwia koordynację, spojrzenie integralne oraz podejście systemowe”⁹³, stwarzając zarazem możliwość kreowania struktury niebyt skomplikowanej i elastycznej, użytecznej organizacyjnie. Zespolenie jest współcześnie rozumiane jako przeciwieństwo układu resortowości,

⁹² J. Jagielski, *Terenowa administracja, rządowa zespolona*, [w:] *Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2009, s. 195. Zob. także: A. Wiktorowska, *Terenowe organy administracji państwowej*, [w:] *System prawa administracyjnego*. t. 6: *Podmioty administrujące...*, s. 384.

⁹³ J. Homplewicz, *Teoria organizacji i kierownictwa (zagadnienia podstawowe)*, Katowice 1979, s. 153.

która odnoszona jest zazwyczaj do organów administracji centralnej⁹⁴. W doktrynie w przeszłości system specjalizacji był nazywany „pogłębioną resortowością”⁹⁵. Można dopatrywać się podobieństwa zasady zespolenia z dekoncentracją, ale zasadnicza różnica sprowadza się do faktu, że chociaż obydwie mają za cel zapewnienie sprawnego działania organów administracji, to dekoncentracja osadzona jest w układzie pionowym a zasada zespolenia w zakresie poziomym⁹⁶.

Józef Filipek, dostrzegając zalety zasady zespolenia, wskazuje, że „pozwała ona niwelować ujemne następstwa skrajnie przeprowadzonej zasady resortowości, wyrażające się w zbyt dużym dublowaniu czynności, które mogą być spełnione na użytek dwóch albo kilku pionów organizacyjnych administracji, braku spójnego działania bezpośrednio w terenie itp. Natomiast tworzenie odrębnych pionów administracji specjalnej (niezespoleonej) pozwala pionom te silnie związać z administracją centralną, zapewnić im wysoki stopień fachowości [...]”⁹⁷.

Wyróżniamy **zespolenie**:

- **organizacyjne,**
- **kompetencyjne,**
- **osobowe,**
- **finansowe.**

Zespolenie organizacyjne charakteryzuje się włączeniem aparatu administracyjnego organów administracji zespolonej w obręb jednego urzędu organu sprawującego zwierzchnictwo w administracji zespolonej.

Zespolenie kompetencyjne oznacza, że organy rządowej administracji zespolonej działają w układzie kompetencyjnym w imieniu i na odpowiedzialność organu sprawującego zwierzchnictwo w administracji zespolonej (np. wojewody).

Zespolenie osobowe – wiąże się z zapewnieniem organowi sprawującemu zwierzchnictwo w administracji zespolonej np. wojewodzie wpływu na obsadę priorytetowych stanowisk w aparacie administracji zespolonej (np. w administracji rządowej w województwie).

Zespolenie finansowe – oznacza włączenie budżetu organów administracji zespolonej do budżetu organu sprawującego zwierzchnictwo w administracji zespolonej (np. do budżetu wojewody).

⁹⁴ Zob. J. Niczyporuk, *Dekoncentracja administracji publicznej*, Lublin 2006, s. 41.

⁹⁵ J. Homplewicz, *op.cit.*, s. 152.

⁹⁶ Zob. J. Niczyporuk, *Dekoncentracja...*, s. 41.

⁹⁷ J. Filipek, *Prawo administracyjne. Instytucje ogólne. Część I*, Kraków 1995, s. 70.

7.3.8. oordynacja w administracji publicznej

Pojęcie **koordynacji** (łac. *coordinatio*) polega na mechanizmach harmonizowania działań celem uniknięcia dysfunkcyjności określonych kategorii podmiotowych np. wewnątrz scentralizowanej administracji publicznej i w stosunkach z jednostkami wyposażonymi w możliwość samodzielnego działania (podmiotami zdecentralizowanymi).

Jak stwierdza Marek Mączyński, „[w] kontekście instytucjonalnym koordynacja rozumiana jest natomiast jako istnienie podstaw prawnych do uzgadniania (harmonizowania) działalności podmiotów koordynowanych przez organ koordynujący niezależnie od istniejących powiązań organizacyjnych”⁹⁸.

Relacja pomiędzy koordynatorem i podmiotem koordynowanym lub podmiotami koordynowanymi sprzężona jest w ramach stosunku koordynacyjno-prawnego, w ramach którego podmiot pełniący funkcję koordynatora jest w pozycji uprzywilejowanej względem drugiej strony tego stosunku prawnego. Uprzywilejowanie to ma wymiar kompetencyjny i może polegać na władczym lub niewładczym determinowaniu określonych rodzajów działań podmiotu koordynowanego/podmiotów koordynowanych w zakresie realizowania zadań administracyjnych przypisanych tym podmiotom, ale wymagającym koherentnej realizacji.

Koordynacja jako instytucja prawna zawsze wymaga podstawy prawnej zawartej w normach kompetencyjnych i nie występuje samoistnie, lecz zawsze ma zastosowanie do działań już realizowanych lub planowanych. Instytucja prawna koordynacji może być wykorzystywana z zastosowaniem wszystkich dopuszczalnych prawnych form działania właściwych administracji publicznej⁹⁹.

Kompetencja koordynacyjna może zostać wywiedziona ze szczególnej (szczegółnej) normy kompetencyjnej (także rozproszonej w kilku źródłach prawa) albo z ogólnej normy kompetencyjnej, o ile z jej treści dają się wywieść dyspozycje podstaw koordynacyjnych wobec podmiotów koordynowanych.

Od strony podmiotowej koordynacja jest odniesiona do organów administracyjnych w znaczeniu ustrojowym a także do podmiotów o innym statusie prawnym uczestniczących jednak w realizowaniu zadań publicznych w ramach administracyjnej funkcji państwa. Jeżeli zadania administracyjne

⁹⁸ M. Mączyński, *Koordynacja i współdziałanie w administracji (ze szczególnym uwzględnieniem szczebla powiatowego)*, [w:] *Koordynacja działań lokalnych na rzecz bezpieczeństwa*, red. J. Czapska, Kraków 2014, s. 29.

⁹⁹ M. Kierek, *Pojęcie koordynacji*, „*Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*” 1967, nr 29 (3), s. 108.

oraz kompetencje zostają przeniesione w drodze ustawy lub w drodze porozumienia administracyjnego na podmioty zewnętrzne uzyskujące status prawny podmiotu administrowanego, to mechanizm koordynacyjny zostaje odniesiony także i do tej kategorii podmiotowej. Tym samym koordynacja ma zastosowanie wobec administracji publicznej do układów scentralizowanych i zdecentralizowanych a także do podmiotów spoza administracji publicznej, ale realizujących zadania administracyjne państwa.

Koordynacja stanowi niezbędne narzędzie sprawnego działania administracji publicznej. Jej istotą jest kompetencja organu koordynującego do uregulowania w sposób wiążący zarówno tych spraw, które poddane są koordynacji i realizowane są niespornie, niekonfliktowo, jak i tych które są sporne czy konfliktowe.

Tradycyjnie wyodrębniamy cztery rodzaje koordynacji, urzeczywistnionej zarówno środkami władczymi, jak i niewładczymi:

- 1) **koordynacja w mechanizmie nadrzędności funkcjonalnej;**
- 2) **koordynacja wykorzystująca instytucje nadzoru i kontroli;**
- 3) **koordynacja realizowana w ramach obliżu uzgadniania działalności;**
- 4) **koordynacja w ramach współpracy i koordynacji branżowej**¹⁰⁰.

Odnosząc je do kontekstu współczesnego demokratycznego państwa prawa, możemy koordynację klasyfikować według kilku kryteriów. Jak wskazuje M. Mączyński, mogą to być wyodrębniane następujące rodzaje koordynacji:

- 1) w oparciu o **kryterium władztwa**:
  - a) **działania koordynacyjne niewładcze** – „np. poprzez używanie środków przekazywania informacji, ale przede wszystkim poprzez tzw. środki relacyjne, polegające na prawie domagania się sprawozdań z wykonywania działań”¹⁰¹;
  - b) **działania koordynacyjne władcze**, które „charakteryzują się jednostronnością i przymusowością; należy je jednak odróżnić od działań *stricte* kierowniczych (tj. wynikających z hierarchicznego podporządkowania i opartych np. na rozkazie, poleceniu służbowym itd.), których nie można uznać za samoistne działania koordynacyjne”¹⁰²;
- 2) w oparciu o **kryterium terytorialne**:
  - a) **koordynacja centralna**, która jest „realizowana przez jeden organ centralny na terytorium całego państwa (np. koordynacja realizowana przez Radę Ministrów wobec całej administracji państwowej)”¹⁰³;

¹⁰⁰ Z. Rybicki, W. Kawalec, *Administracja gospodarki terenowej*, Warszawa 1964, s. 16.

¹⁰¹ M. Mączyński, *op. cit.*, s. 32.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*.

- b) **koordynacja terenowa**, która jest „realizowana na danym wycinku terytorium państwa i ograniczająca się do podmiotów działających w skali pewnej jednostki podziału terytorialnego (np. na terenie danej jednostki samorządu terytorialnego, np. koordynacja instytucji komunalnych przez organy danej gminy)”¹⁰⁴;
- 3) w oparciu o **kryterium organizacyjne**:
- a) **koordynacja wewnętrzna**, która jest „realizowana w danej komórce organizacyjnej (np. koordynacja pracy w urzędzie gminy)”¹⁰⁵;
- b) **koordynacja zewnętrzna**, która jest „realizowana wobec całych komórek”¹⁰⁶;
- 4) w oparciu o **kryterium kierunku oddziaływania (w ramach koordynacji terenowej)**:
- a) **koordynacja pozioma** – „gdy realizuje ją organ (podmiot) usytuowany na tym samym szczeblu organizacyjnym (poziomie podziału terytorialnego, zasadniczego lub specjalnego), co jednostka koordynowana, a więc organ (podmiot) znajdujący się w tej samej jednostce podziału terytorialnego, w której działają podmioty koordynowane”¹⁰⁷;
- b) **koordynacja pionowa** – „gdy koordynatorem jest podmiot działający na wyższym szczeblu podziału terytorialnego. Koordynacja ta realizowana jest przez organ wyższego szczebla wobec podległych mu jednostek czy organów znajdujących się na niższych szczeblach podziału terytorialnego”¹⁰⁸.

7.3.9. Współdziałanie w administracji publicznej

Współdziałanie należy do jednej z kategorii więzi organizacyjnych wykazujących podobieństwo do koordynacji, charakterystycznych dla układu zdecentralizowanego. Celem współdziałania jest harmonizowanie działań podmiotów pozostających w układzie niezależności organizacyjnej, niepozostających w układzie hierarchicznego podporządkowania i niedeterminowanych w zakresie własnego działania innymi mechanizmami władczego oddziaływania.

Jak stwierdza Marek Mączyński, w nawiązaniu do poglądów Zbigniewa Leońskiego¹⁰⁹, pomiędzy koordynacją i współdziałaniem istnieją „istotne

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 32 i n.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 33.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ Zob. szerzej Z. Leoński, *Nauka administracji*, Warszawa 2002, s. 128.

różnice, gdyż przy koordynacji organ koordynujący zazwyczaj ma pewną nadrzędność czy uprawnienia władcze wobec podmiotów, których działania nie ma być skoordynowane, natomiast współdziałanie charakteryzuje się, co do zasady, równorzędnością partnerów (podmiotów)¹¹⁰.

W zakresie dekodowania treści więzi o charakterze współdziałania nie zawsze możliwe jest jednoznaczne wywiedzenie z treści norm prawnych, iż zastosowanie mają mechanizmy współdziałania a nie mechanizmy koordynacji. Stanowisko takie formułuje w doktrynie M. Mączyński, stwierdzając, że „mimo wskazanych różnic, nie zawsze da się odróżnić obie instytucje. Co więcej, np. na gruncie nauk o zarządzaniu, koordynacja jest najogólniej określana jako takie uporządkowanie współdziałania, które prowadzi do harmonizacji działań na rzecz osiągnięcia określonych (wyznaczonych) celów, co jest rozumiane jako synchronizowanie działań częściowych w czasie i przestrzeni”¹¹¹.

W oparciu o **kryterium charakteru mocy prawnej stanowiska organu współdziałającego (ze względu na moc wiążącą)** rozróżniamy dwa rodzaje współdziałania: **1) wiążące; 2) niewiążące**. Niezależnie od mocy prawnej wiązania organu współdziałającego można wyodrębnić: 1) więź współkompetencji organów administracji publicznych, 2) więź samoistnych kompetencji urzeczywistnianych kooperacyjnym mechanizmem współdziałania.

Formy współdziałania mogą znajdować swoje **podstawy prawne** w:

- 1) **ustrojowym prawie administracyjnym**, gdzie zastosowanie znajdują ustawowo określone mechanizmy np. współpracy kilku jednostek samorządu terytorialnego);
- 2) **proceduralnym prawie administracyjnym**, gdzie już art. 7b ustawy z 14.06.1960 r. k.p.a. obliguje organy uczestniczące w jurysdykcyjnym postępowaniu administracyjnym do współdziałania, stanowiąc że „[w] toku postępowania organy administracji publicznej współdziałają ze sobą w zakresie niezbędnym do dokładnego wyjaśnienia stanu faktycznego i prawnego sprawy, mając na względzie interes społeczny i słuszny interes obywateli oraz sprawność postępowania, przy pomocy środków adekwatnych do charakteru, okoliczności i stopnia złożoności sprawy”. Przy czym powyższa dyrektywa powinna być wykracza poza treść wskazanego przepisu i ma charakter klauzuli generalnej także poza jurysdykcyjnym postępowaniem administracyjnym;

¹¹⁰ M. Mączyński, *op.cit.*, s. 30.

¹¹¹ *Ibidem*.

- 3) **materialnym prawie administracyjnym**, gdzie wprowadzane są przez ustawodawcę szczególne mechanizmy współdziałania odnoszące się do np. mechanizmów uzgadniania, porozumiewania etc.

7.4. Relacje zachodzące pomiędzy organami administracji publicznej a podmiotami zewnętrznymi (w szczególności z właścicielem lub użytkownikiem obiektu zabytkowego) w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego

Relacje zachodzące pomiędzy organami administracyjnymi a podmiotami zewnętrznymi w obrębie procesów realizacji zadań związanych z ochroną dóbr kultury w Polsce wynikają ze sposobów rozumienia mechanizmów instytucjonalnych osadzonych w obrębie przedmiotowego porządku prawnego, a także z norm celowościowych, zadaniowych i kompetencyjnych.

Analizując to zagadnienie, można je charakteryzować **od strony prawnej** ale i **od strony przedprawnej**. **Ochronę zabytków a także opiekę nad zabytkami** możemy objaśniać w obu wymienionych płaszczyznach procesu intelektualnego dekodowania znaczenia treści. W tym drugim sposobie rozumowania ochrona zabytków i opieka nad zabytkami mają konotację zarówno podmiotową, jak i przedmiotową.

Ochrona zabytków to zespół przewidzianych prawem obowiązków nałożonych na państwo, działające w sposób bezpośredni (administracja rządowa) lub pośredni (samorząd terytorialny), a także za pośrednictwem innych wyznaczonych prawnie podmiotów sfery publicznej, w etapach stanowienia prawa, konkretyzacji prawa (stosowania prawa) i egzekucji prawa dla urzeczywistnienia dobra wspólnego, rozumianego w sposób uniwersalnej ochrony prawnej zabytków materialnych i związanych z nimi wartości niematerialnych, niezależnie od ich stanu własnościowego.

Opieka nad zabytkami to zespół rzeczywistych w sferze faktów (faktycznych) a także w sferze prawa powinności właścicielskich i obywatelskich spoczywających na podmiotach władających zabytkami celem zapewnienia – adekwatnych do wartości rzeczy stanowiącej dobro publiczne (w znaczeniu funkcjonalnym) – standardów korzystania z zabytku zgodnie z kwalifikowanym społeczno-gospodarczym przeznaczeniem rzeczy o szczególnych znamionach dla dobra publicznego

W obrębie prawa ochrony odgrywają znaczącą rolę zróżnicowane kategorie podmiotowe, poczynszy od organów administracyjnych, przez organy administrujące, organizacje pozarządowe a na jednostce (obywatelu) kończąc.

W ujęciu teoretycznym **organy administracyjne** to **organy administracji sensu stricto**, czyli **organy administracyjne w znaczeniu ustrojowym**

czyli osadzone w obrębie władzy wykonawczej organy administracji publicznej, które z mocy uregulowań konstytucyjnych i ustawowych (lub wyłącznie ustawowych, jeżeli nie zostały wymienione wprost w konstytucji) są utworzone do realizacji zadań administracyjnych państwa w sposób bezpośredni (administracja rządowa) albo w sposób pośredni (samorząd terytorialny), albo którym został nadany inny szczególny status prawny w postaci szczególnych organów państwowych (np. organy regulacyjne).

Natomiast **organy administrujące** to takie kategorie osób prawnych, podmiotów nieposiadających osobowości prawnej lub osób fizycznych, których podstawowe obowiązki i uprawnienia nie są osadzone w obrębie celów, zadań i kompetencji administracji publicznej (nie są organami administracji publicznej w rozumieniu ustrojowym), ale wskutek umocowań ustawowych lub wskutek zawarcia porozumień administracyjnych stały się dzierżycielami władztwa administracyjnego w zakresie przeniesionych na nie celów, zadań i kompetencji administracji publicznej (organ administracji publicznej w znaczeniu funkcjonalnym). Organy administrujące są zatem podmiotami dwoistymi. Nie tracąc swojego dotychczasowego, podstawowego statusu prawnego, uzyskują one dodatkowy status prawny – **status funkcjonalnego organu administracji publicznej**.

W obrębie sfery ochrony zabytków istotne znaczenie posiadają także – patrząc od strony koncepcyjnej – **właściciele i użytkownicy obiektów zabytkowych**¹¹².

Właściciel obiektu zabytkowego to podmiot (osoba fizyczna lub osoba prawna), któremu w świetle obowiązującego ustawodawstwa przysługuje tytuł prawny do rzeczy posiadającej znamiona, kwalifikujące tę rzecz jako prawnie rozumiany zabytek.

Użytkownik obiektu zabytkowego sensu largo to podmiot (osoba fizyczna, osoba prawna lub podmiot nieposiadający osobowości prawnej), który niezależnie od charakteru więzi prawnej, która łączy go z zabytkiem, włada nią faktycznie.

W obrębie prawa ochrony zabytków znaczenie prawne i faktyczne posiada instytucja społecznego opiekuna zabytku. W rozumieniu doktrynalnym **społecznym opiekunem zabytku** jest określony jako podmiot (osoba fizyczna, osoba prawna lub podmiot nieposiadający osobowości prawnej), który wspierająco współdziała z odpowiednimi organami ochrony zabytków w zakresie opieki i ochrony konkretnych zabytków, nie posiadając do nich tytułu prawnego własności, działając w formule sformalizowanej (uzyskując status prawny uregulowany ustawowo) lub niesformalizowanej (**społeczny opiekun zabytków ad hoc**).

¹¹² Szerzej nt. obowiązków właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych w rozdziale 9.

7.5. Znamiona krajowego i ponadpaństwowego modelu administracyjnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego na tle integracji europejskiej

We współczesnej ochronie zabytków wyróżniamy zróżnicowane modele ochrony zabytków¹¹³: **1) narodowy model administracyjnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego; 2) ponadnarodowy model administracyjnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego.**

Znamiona **narodowego modelu administracyjnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego**, uwzględniają zarówno cechy uniwersalne typowe dla systemów reprezentatywnej liczby państw, jak i znamiona międzynarodowych standardów ochrony dziedzictwa kulturowego a także znamiona specyficzne dla danego państwowego systemu prawnego.

Najistotniejszymi zasadniczymi znamionami **narodowego modelu administracyjnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego** są:

- przechodzenie z modelu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w model ochrony i kształtowania dziedzictwa kulturowego,
- multicytryczne unormowania materii z zakresu ochrony i kształtowania dziedzictwa kulturowego w wiązce regulacji ustawowych,
- stopniowe odchodzenie od modelu policyjno-reglamentacyjnego ochrony zabytków na rzecz modelu kooperacyjnego między sektorem administracji rządowej, sektorem publicznym, w tym sektorem organizacji pozarządowych i sektorem prywatnym.

Najistotniejszymi zasadniczymi znamionami **ponadnarodowego modelu administracyjnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego** są:

- normowanie zagadnień ochrony dziedzictwa kulturowego przez wiele organizacji ponadnarodowych i międzynarodowych, w tym szczególnie przez UE, Radę Europy, UNESCO etc.,
- transponowanie mechanizmami obligatoryjnymi i fakultatywnymi rozwiązań wypracowanych przez organizacje międzynarodowe i ponadnarodowe do systemów wewnątrzpaństwowych,
- stymulowanie mechanizmów współpracy międzynarodowej, państwowej, regionalnej, lokalnej i środowiskowej w zakresie działań na rzecz ochrony i kształtowania dziedzictwa kulturowego,
- poszerzanie przedmiotu ochrony prawnej i faktycznej materii stanowiącej dziedzictwo kulturowe.

¹¹³ Zob. szerzej: P. Dobosz, *Systemy prawne ochrony zabytków z perspektywy teorii prawa administracyjnego – Legal systems governing the protection of monuments in view of the theory of administrative law*, Kraków 2015.

7.6. Wpływ prawodawstwa Unii Europejskiej i Rady Europy na administracyjnoprawną ochronę dziedzictwa kulturowego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem okoliczności konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej

Prawo Unii Europejskiej w systemie prawa administracyjnego¹¹⁴ wynika z aktualnego kształtu prawa pierwotnego i prawa wtórnego UE. Prawo administracyjne UE może być klasyfikowane w dwóch znaczeniach: 1) **podmiotowym**, obejmując normy prawa unijnego regulujące wykonywanie prawa UE przez wszystkie organy, instytucje i jednostki organizacyjne UE, co stanowi mechanizm podmiotowego wykonywania bezpośredniego. Z kolei krajowe organy administracyjne mogą być uznawane w systemie prawa UE jako podmioty wykonywania pośredniego prawa unijnego, chociażby stosowały prawo UE bezpośrednio oraz 2) **przedmiotowym**, obejmując unijne normy prawa administracyjnego oraz zasady ogólne prawa unijnego, zapewniające zgodne z prawem unijnym pośrednie wykonywanie tego prawa przez państwa członkowskie UE.

Do najistotniejszych zasad unijnego prawa administracyjnego zaliczyć należy:

- 1) **zasadę efektywności prawa unijnego**,
- 2) **pierwszeństwo przed prawem krajowym** (w stosowaniu prawa w razie sprzeczności pomiędzy normami obu systemów przesądza przepis prawa unijnego),
- 3) **bezpośrednie obowiązywanie**,
- 4) **bezpośrednie stosowanie** (skutek bezpośredni).

Prawo unijne, w tym unijne prawo administracyjne (zbudowane w formule multicentryzmu) obejmuje: 1) **prawo pierwotne UE** wyrażone w umowach międzynarodowych, 2) **prawo pochodne UE** ustanowione przez jej organy a także inne akty prawne. Są to przede wszystkim:

- **rozporządzenia (tzw. rozporządzenia unijne)**, obowiązujące bezpośrednio kraje członkowskie i mające charakter normatywny i kompletny, zawierające ogólne i abstrakcyjne akty organów UE;
- **dyrektywy**, które wiążą państwa członkowskie w zakresie obowiązku uzyskania określonego rezultatu, pozostawiając państwom członkowskim wewnętrzną swobodę wyboru formy i środków jego osiągnięcia, co wymaga wydania powszechnie obowiązujących źródeł prawa danego państwa;

¹¹⁴ Szerzej zob. G. Krawiec, *Europejskie prawo administracyjne*, Warszawa 2009; J. Supernat, *Administracja Unii Europejskiej. Zagadnienia wybrane*, Wrocław 2013; *Prawo administracyjne Unii Europejskiej*, red. R. Grzeszczak, A. Szczerba-Zawada, Warszawa 2016; *Europeizacja administracji publicznej*, red. I. Lipowicz, Warszawa 2008.

- **decyzje obejmujące akty indywidualne i konkretne;**
- **zalecenia i opinie** niemające charakteru wiążącego, a także inne np. tabele ekwiwalencyjne.

Prawo UE ma również odniesienie w systemie prawa ochrony dziedzictwa kulturowego. Art. 167 Traktatu o funkcjonowaniu UE¹¹⁵ precyzuje rolę UE w obszarze kultury, która ma wspierać, koordynować i uzupełniać działania państw członkowskich i dążyć do eksponowania i popularyzowania wspólnego dziedzictwa kulturowego Europy. Unia Europejska w tym zakresie wspiera wszelkie działania mające na celu zachowanie dziedzictwa kulturowego a także promuje współpracę i wymianę międzynarodową między instytucjami kulturalnymi poszczególnych państw członkowskich. W ramach tych działań podejmowane są działania o charakterze:

- **cyklicznym** np. realizowane są od 1985 r. Europejskie Dni Dziedzictwa oraz Europejska Stolica Kultury,
- **okresowym** np. program finansowania „Kreatywna Europa” (realizowany w latach 2014–2020 w oparciu o Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1295/2013 z 11.12.2013 r. ustanawiające program „Kreatywna Europa” (2014–2020)¹¹⁶,
- **koordynacyjnym** np. współpraca z innymi organizacjami międzynarodowymi UE w zwalczaniu nielegalnego obrotu dobrami kultury.

Spśród wielu dokumentów można wymienić m.in.:

- Decyzję nr 445/2014/UE ustanawiającą działanie Unii na rzecz Europejskich Stolic Kultury na lata 2020–2033¹¹⁷,
- Konkluzje Rady na temat zarządzania partycypacyjnego dziedzictwem kulturowym¹¹⁸,
- Konkluzje Rady – oddziaływanie sektora kultury i sektora kreatywnego¹¹⁹.

Na koniec warto odnotować znaczącą **rolę Rady Europy w kształtowaniu systemu administracyjnoprawnej ochrony dziedzictwa kulturowego**. Rada Europy odgrywa niezwykle doniosłą rolę w zakresie europeizacji prawa dziedzictwa kulturowego kształtując europejskie rozwiązania

¹¹⁵ Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana) (Dz.Urz. UE C 326 z 26.10.2012 r.), s. 47 i n.

¹¹⁶ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1295/2013 z 11.12.2013 r. ustanawiające program „Kreatywna Europa” (2014–2020) i uchylające decyzje nr 1718/2006/WE, nr 1855/2006/WE i nr 1041/2009/WE (Dz.Urz. UE L 347 z 20.12.2013 r., s. 221 i n.).

¹¹⁷ Dz.Urz. UE L 132 z 3.05.2014 r., s. 1.

¹¹⁸ Dz.Urz. UE C 463 z 23.12.2014 r.

¹¹⁹ Dz.Urz. UE C 172 z 27.05.2015 r.

prawne, organizacyjne i uniwersalne standardy partycypacji w dziedzictwie kulturowym. W tym zakresie fundamentalne znaczenie odgrywają:

- Konwencja o ochronie architektonicznego dziedzictwa Europy, sporządzona w Grenadzie 3.10.1985 r.¹²⁰,
- Europejska Konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valetta 16.01.1992 r.¹²¹ (nazywana „konwencją maltańską”),
- Europejska Konwencja krajobrazowa, sporządzona we Florencji 20.10.2000 r.¹²²

Pytania kontrolne:

1. Proszę wymienić oraz krótko scharakteryzować ustawowe formy ochrony zabytków w Polsce.
2. Proszę scharakteryzować system administracji konserwatorskiej w obrębie centralnej administracji rządowej.
3. Proszę opisać status oraz kompetencje Rady Ochrony Zabytków.
4. Proszę opisać rolę Głównej Komisji Konserwatorskiej w przygotowaniu systemu ochrony dziedzictwa kulturowego na wypadek sytuacji kryzysowej lub wojny.
5. Proszę scharakteryzować pozycję ustrojową wojewódzkiego konserwatora zabytków.
6. Proszę opisać rolę wojewódzkiego konserwatora zabytków w przygotowaniu systemu ochrony dziedzictwa kulturowego na wypadek sytuacji kryzysowej lub wojny.
7. Proszę porównać status wojewódzkiego oraz gminnego (miejskiego) konserwatora zabytków.
8. Proszę scharakteryzować zasadę zespolenia administracyjnego, opisując ją na przykładzie wojewódzkiej administracji konserwatorskiej.
9. Proszę scharakteryzować instytucje kontroli oraz nadzoru administracyjnego, opisując je na przykładzie systemu administracji konserwatorskiej.
10. Proszę podać przykład współdziałania organów administracji publicznej dokonującego się w obrębie systemu administracji konserwatorskiej.

¹²⁰ Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, sporządzona w Grenadzie 3.10.1985 r. (Dz.U. z 2012 r. poz. 210).

¹²¹ Europejska Konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valetta 16.01.1992 r. (Dz.U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564).

¹²² Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji 20.10.2000 r. (Dz.U. z 2006 r. Nr 14, poz. 98).

ROZDZIAŁ 8.

Realizacja zadań ustawowych z zakresu ochrony dziedzictwa kultury

8.1. Realizacja zadań administracji państwowej

8.1.1. Organy administracji rządowej w obszarze ochrony dóbr kultury

Ochrona zabytków to w szczególności podejmowanie przez organy administracji publicznej działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających zachowanie zabytków, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnianie ich niszczenia oraz niewłaściwego korzystania. Ochrona zabytków to również przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu, nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę oraz kontrola stanu zachowania i przeznaczenia zabytków.

Administracja państwowa to funkcja państwa polegająca na praktycznym i bezpośrednim wykonywaniu jego zadań, odróżniana od funkcji ustawodawczej i od wymiaru sprawiedliwości, także zespół organów państwa pełniących tę funkcję. Określana jest również jako system podmiotów utworzonych i wyposażonych przez ustawę w kompetencje do prowadzenia organizatorskiej i kierowniczej działalności na podstawie ustaw, w kierunku wewnętrznym oraz zewnętrznym, przy czym zarówno przebieg i skutki działalności zewnętrznej przypisywane są zawsze państwu¹.

Administracja rządowa kierowana jest przez Radę Ministrów. Podział administracji rządowej wygląda nieco inaczej niż w przypadku administracji samorządowej i zalicza się do niej:

- a) centralną administrację rządową, obejmującą również niezespołoną administrację rządową,

---

¹ Encyklopedia powszechna PWN, Warszawa 2017.

b) terenową administrację rządową, obejmującą wojewodę (przedstawiciela rządu w terenie) oraz działającą pod jego zwierzchnictwem administrację zespoloną w województwie (służby, inspekcje i straże).

W obszarze ochrony zabytków zadania administracji rządowej wykonywane są na poziomie (szczeblu):

a) centralnym – przez ministra właściwego ds. kultury i dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków,

b) terenowym – przez wojewodę, w imieniu którego zadania i kompetencje w przedmiotowym zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków².

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego sprawuje nadzór nad Naczelnym Dyrektorem Archiwów Państwowych, Dyrektorem Biblioteki Narodowej oraz muzeami.

Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego koordynuje i realizuje politykę państwa w zakresie opieki nad materialnym i niematerialnym dziedzictwem narodowym oraz w sferze działalności kulturalnej, w tym mecenatu państwowego³.

Do jego zadań należy w szczególności:

- 1) podtrzymywanie i rozpowszechnianie tradycji narodowej i państwowej;
- 2) ochrona zabytków i opieka nad zabytkami;
- 3) sprawy dotyczące działalności muzeów;
- 4) opieka nad miejscami pamięci narodowej, grobami i cmentarzami wojennymi oraz pomnikami zagłady;
- 5) edukacja kulturalna;
- 6) sprawy restytucji dóbr kultury, w tym zwrotu dóbr kultury wyprzewadzonych z naruszeniem prawa z terytorium Rzeczypospolitej Polskiej;
- 7) udział w kształtowaniu estetyki przestrzeni publicznej w zakresie architektury, urbanistyki i planowania przestrzennego.

Do zadań komórek organizacyjnych ministerstwa należy także m.in. realizacja zadań związanych z wykonywaniem przez ministra powszechnego obowiązku obrony, zwłaszcza dotyczących:

„a) planowania operacyjnego na okres zewnętrznego zagrożenia bezpieczeństwa państwa i czasu wojny, w tym opracowanie i aktualizowanie kart realizacji zadań operacyjnych,

² Art. 89 ustawy z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.); dalej: u.o.z.o.z.

³ Art. 14 ustawy z 4.09.1997 r. o działach administracji rządowej (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1893).

- b) zadań określonych w obowiązującej edycji dokumentu rządowego „Zadania działów administracji rządowej i innych instytucji państwowych w realizacji Celów NATO dla Rzeczypospolitej Polskiej”, [...]
- d) prowadzenie kontroli wykonywania zadań obronnych w jednostkach organizacyjnych,
- e) koordynowanie wykonywania zadań obronnych przez jednostki podległe, nadzorowane i współprowadzone [...]”⁴.

Ponadto ministerstwo jest zobowiązane do współdziałania w realizacji zadań ochrony dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego oraz wypełniania zadań dotyczących zarządzania kryzysowego. W zakresie ochrony dziedzictwa współpracuje również z mniejszościami narodowymi i etnicznymi.

Jeśli chodzi o muzea – mogą być tworzone przez ministrów i kierowników urzędów centralnych, jednostki samorządu terytorialnego, osoby fizyczne, osoby prawne lub jednostki organizacyjne nieposiadające osobowości prawnej⁵. Muzeami państwowymi są muzea utworzone przez organy administracji rządowej, muzeami samorządowymi są muzea utworzone albo przejęte przez jednostki samorządu terytorialnego⁶.

Zgodnie z definicją zawartą w ustawie, muzeum jest „jednostką organizacyjną nienastawioną na osiągnięcie zysku, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów”⁷.

Podmioty tworzące muzea są zobowiązane do zapewnienia środków potrzebnych do utrzymania i rozwoju muzeum, zapewnienia bezpieczeństwa zgromadzonym zbiorom i sprawowania nadzoru nad muzeum.

Szczegółowy zakres i tryb zabezpieczania zbiorów przed pożarem, kradzieżą i innym niebezpieczeństwem grożącym zniszczeniem lub utratą zbiorów reguluje rozporządzenie ministra kultury i dziedzictwa narodowego w sprawie zabezpieczania zbiorów muzeum przed pożarem,

⁴ § 12 Zarządzenia Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z 31.03.2021 r. w sprawie ustalenia regulaminu organizacyjnego Ministerstwu Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu (Dz.Urz. MKDNiS z 2021 r. poz. 26 ze zm.)

⁵ Art. 6a ustawy z 21.11.1996 r. o muzeach (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 902 ze zm.).

⁶ *Ibidem*, art. 5 ust. 2 i 3.

⁷ *Ibidem*, art. 1.

kradzieżą i innym niebezpieczeństwem grożącym ich zniszczeniem lub utratą⁸.

W celu potwierdzenia standardów prowadzonej merytorycznej działalności i znaczenia zbiorów oraz w celu ewidencjonowania wypełniających te warunki muzeów, Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego prowadzi Państwowy Rejestr Muzeów⁹.

Wpis do powyższego rejestru uzależniony jest w szczególności od znaczenia posiadanych przez muzeum zbiorów, zespołu wykwalifikowanych pracowników, pomieszczeń i stałego źródła finansowania, zapewniających spełnienie statutowych celów muzeum. Z dniem wpisu do rejestru, muzeum jest uprawnione do używania nazwy „muzeum rejestrowane”, co pozwala na korzystanie ze szczególnej ochrony i pomocy finansowej państwa.

Zasoby muzeów tworzą muzealia, czyli rzeczy ruchome i nieruchomości stanowiące własność muzeum i wpisane do inwentarza muzealiów. Muzealia stanowią dobro narodowe. W przypadku muzeum nieposiadającego osobowości prawnej, muzealiami są rzeczy ruchome i nieruchomości stanowiące własność podmiotu, który utworzył muzeum oraz wpisane do inwentarza muzealiów.

Muzealia wpisane do inwentarza muzealiów w muzeach będących instytucjami kultury, które nie stanowią zabytków w rozumieniu art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z., nie mogą być wywożone za granicę na stałe.¹⁰ Wyjątek stanowią przypadki określone w art. 26 i art. 42 ustawy o restytucji narodowych dóbr kultury¹¹, gdy wywóz odbywa się na podstawie prawomocnego wyroku nakazującego zwrot zagranicznego narodowego dobra kultury, o którym mowa w jej art. 18 ust. 1.

Muzealia, które nie stanowią zabytków w rozumieniu art. 3 pkt 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wpisane do inwentarza muzealiów w muzeach będących instytucjami kultury mogą być czasowo wywożone za granicę po uzyskaniu:

- jednorazowego pozwolenia na czasowy wywóz muzealium za granicę;
- wielokrotnego pozwolenia indywidualnego na czasowy wywóz muzealium za granicę;
- wielokrotnego pozwolenia ogólnego na czasowy wywóz muzealium za granicę.

⁸ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 2.09.2014 r. w sprawie zabezpieczenia zbiorów muzeum przed pożarem, kradzieżą i innym niebezpieczeństwem grożącym ich zniszczeniem lub utratą (Dz.U. z 2014 r. poz. 1240).

⁹ Art. 13 ustawy o muzeach.

¹⁰ *Ibidem*, art. 29a.

¹¹ Ustawa z 25.05.2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1591).

Do pozwoleń w sprawie czasowego wywozu muzealiów stosuje się odpowiednio przepisy art. 53–57 u.o.z.o.z. oraz rozporządzenia w sprawie pozwoleń na czasowy wywóz za granicę muzealiów¹². Pozwolenia udziela właściwy miejscowo wojewódzki konserwator zabytków.

W imieniu ministra kultury i dziedzictwa narodowego, zadania w zakresie ochrony zabytków wykonuje Generalny Konserwator Zabytków.

Generalny Konserwator Zabytków jest sekretarzem lub podsekretarzem stanu w urzędzie obsługującym ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Do zadań wykonywanych przez Generalnego Konserwatora Zabytków należy w szczególności:

- 1) opracowywanie krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 3) podejmowanie działań związanych z wspieraniem rozwoju regionalnego i realizacją kontraktów wojewódzkich w sprawach opieki nad zabytkami;
- 4) prowadzenie krajowej ewidencji zabytków i krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem;
- 5) wydawanie decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych;
- 6) organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie przestrzegania oraz stosowania przepisów dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 7) sprawowanie nadzoru nad działalnością wojewódzkich konserwatorów zabytków, koordynowanie i kontrolowanie ich działalności, na zasadach określonych w ustawie o kontroli w administracji rządowej;¹³
- 8) promowanie badań naukowych w zakresie konserwacji zabytków,
- 9) organizowanie szkoleń dla służb konserwatorskich;
- 10) organizowanie konkursów promujących opiekę nad zabytkami, w tym przyznawanie wyróżnień, nagród pieniężnych lub rzeczowych;
- 11) opiniowanie wniosków o nadanie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”;
- 12) współpraca z organami administracji publicznej w sprawach ochrony zabytków;

¹² Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 16.08.2017 r. w sprawie pozwoleń na czasowy wywóz za granicę muzealiów, które nie stanowią zabytków oraz są wpisane do inwentarza muzealiów w muzeach będących instytucjami kultury (Dz.U. z 2017 r. poz. 1693).

¹³ Ustawa z 15.07.2011 r. kontroli w administracji rządowej (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 224).

- 13) organizowanie szkoleń w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 14) podejmowanie działań dotyczących troski o zabytki związane z historią Polski, pozostające poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej¹⁴.

Generalny Konserwator Zabytków w ramach koordynowania działalności wojewódzkich konserwatorów zabytków może ustalać ogólne kierunki ich działania, wydawać instrukcje i wytyczne określające sposób ich postępowania oraz żądać od nich sprawozdań z działalności. Instrukcje i wytyczne nie mogą jednak dotyczyć rozstrzygnięć co do istoty sprawy załatwianej w drodze decyzji administracyjnej¹⁵.

W imieniu wojewody zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków wykonuje **Wojewódzki Konserwator Zabytków**, powoływany przez wojewodę na wniosek Generalnego Konserwatora Zabytków. Może on także zostać odwołany na wniosek Generalnego Konserwatora Zabytków lub za jego zgodą.

Wojewódzkim konserwatorem zabytków może zostać osoba, która jest obywatelem polskim, posiada przynajmniej tytuł zawodowy magistra w jednej z dziedzin związanych z ochroną zabytków oraz co najmniej 5-letni staż pracy w tym zakresie. Powinna ona jednocześnie posiadać wiedzę na temat funkcjonowania administracji publicznej, a także przepisów dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Konserwatorem nie może zostać osoba, która była skazana prawomocnym wyrokiem za umyślne przestępstwo lub umyślne przestępstwo skarbowe.

Zastępcę wojewódzkiego konserwatora zabytków powołuje i odwołuje wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Wojewódzki konserwator realizuje zadania państwa w zakresie ochrony zabytków na obszarze województwa. Są to zadania i kompetencje wykonywane w imieniu wojewody, który wraz z ministrem kultury i dziedzictwa narodowego jest jednym z dwóch ustawowych organów ochrony zabytków. Wojewódzki konserwator jest jednym z organów zespolonej administracji rządowej. Kieruje on wojewódzkim urzędem ochrony zabytków. Do jego zadań należy zapewnianie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych, pozwalających na trwałe zachowanie zabytków w województwie.

Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi rejestr i wojewódzką ewidencję zabytków oraz gromadzi dokumentację w tym zakresie¹⁶. Do jego wyłącznej kompetencji należy wpisywanie zabytków do rejestru zabytków. Konserwator wyznacza obiekty do ujęcia w ewidencji i opracowuje dla nich karty ewidencyjne. Ewidencja wojewódzka jest podstawą opracowania

¹⁴ Art. 90 ust. 1 i 2 u.o.z.o.z.

¹⁵ Ar. 90 ust. 3 u.o.z.o.z.

¹⁶ Art. 91 u.o.z.o.z.

gminnej ewidencji zabytków. Do kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków, określonych w art. 90 ust. 4 u.o.z.o.z. należy również:

- 1) realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) sporządzanie w ramach przyznaných środków budżetowych planu finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 3) wydawanie zgodnie z właściwością decyzji administracyjnych, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych;
- 4) sprawowanie nadzoru nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych;
- 5) organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 6) opracowywanie wojewódzkich planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz koordynacja działań przy realizacji tych planów;
- 7) upowszechnianie wiedzy o zabytkach;
- 8) współpraca w sprawach ochrony zabytków z innymi organami administracji publicznej i podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego, o których mowa w art. 3 ust. 2 i 3 ustawy z 24.04.2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie¹⁷.

Zgodnie z art. 92 u.o.z.o.z. wojewódzki konserwator zabytków kieruje wojewódzkim urzędem ochrony zabytków, funkcjonującym na podstawie regulaminu, który na jego wniosek zostaje nadany przez wojewodę.

Na jego wniosek wojewoda, po zasięgnięciu opinii Generalnego Konserwatora Zabytków może tworzyć i likwidować delegatury wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków, określając terytorialny zakres ich działania oraz ich siedziby. Delegatury wchodzą w skład wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków a kierują nimi kierownicy delegatur¹⁸.

Kierownik delegatury wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków powoływany i odwoływany jest przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek generalnego konserwatora zabytków albo za jego zgodą. Na terenie swojego działania, z upoważnienia wojewódzkiego konserwatora zabytków prowadzi on kontrole i sprawy, w tym w szczególności wydaje decyzje administracyjne.

¹⁷ T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1057.

¹⁸ Art. 92 ust. 1 i 2 u.o.z.o.z.

W odniesieniu do zabytków znajdujących się w morzu, zadania w zakresie ich ochrony realizuje **Dyrektor Urzędu Morskiego**, wchodzącego w skład rządowej administracji niezespolonej, który podlega ministrowi właściwemu do spraw gospodarki morskiej (obecnie Ministrowi Infrastruktury). Dyrektora urzędu morskiego oraz jego zastępców powołuje i odwołuje minister właściwy do spraw gospodarki morskiej z tym, że zastępcy powoływani i odwoływani są na wniosek dyrektora urzędu morskiego. Na stanowisko dyrektora i zastępcy dyrektora urzędu morskiego może być powołany wyłącznie obywatel polski posiadający wykształcenie wyższe oraz wiedzę, kwalifikacje zawodowe i doświadczenie z zakresu gospodarki morskiej oraz funkcjonowania administracji rządowej. Dyrektor urzędu morskiego wykonuje swoje kompetencje przy pomocy urzędu morskiego, który jest państwową jednostką budżetową. Posiada także szerokie kompetencje jako terenowy organ administracji morskiej, do których należą sprawy z zakresu administracji rządowej związane z korzystaniem z morza w zakresie unormowanym ustawą z 21.03.1991 r. o obszarach morskich Rzeczypospolitej Polskiej i administracji morskiej¹⁹ i innymi ustawami oraz w zakresie ochrony zabytków – ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami²⁰.

Przeszukiwanie wraków statków lub ich pozostałości może być dokonywane przez osoby fizyczne, osoby prawne lub jednostki organizacyjne nieposiadające osobowości prawnej wyłącznie po uzyskaniu pozwolenia dyrektora właściwego urzędu morskiego²¹. Pozwolenie na przeszukiwanie wraków statków lub ich pozostałości wydawane jest na wniosek zainteresowanych podmiotów, w uzgodnieniu z komendantem morskiego oddziału Straży Granicznej oraz wojewódzkim konserwatorem zabytków właściwym dla siedziby urzędu morskiego oraz po zasięgnięciu opinii Szefa Biura Hydrograficznego Marynarki Wojennej.

W pozwoleniu określa się:

- pozycję lub obszar przeszukiwania;
- nazwę lub określenie wraku;
- nazwę statku, z którego będzie dokonywane przeszukiwanie, warunki przeszukiwania, łącznie z warunkami bezpieczeństwa;
- okres przeszukiwania, który nie może być dłuższy niż 30 dni.

W przypadku, gdy podczas przeszukania wraku statku lub jego pozostałości zostaną wykryte materiały mogące zagrażać bezpieczeństwu osób

¹⁹ Ustawa z 21.03.1991 o obszarach morskich Rzeczypospolitej Polskiej i administracji morskiej (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 2135 ze zm.).

²⁰ *Ibidem*, art. 42 ust. 1 i 2 pkt 32.

²¹ *Ibidem*, art. 35a.

lub środowisku, w szczególności: amunicja, torpedy lub miny, podmiot, który uzyskał pozwolenie zobowiązany jest niezwłocznie poinformować o tym właściwego terytorialnie dyrektora urzędu morskiego i przekazać opis wykrytego niebezpieczeństwa oraz dane umożliwiające jego lokalizację i identyfikację.

W tym samym czasie na przeszukiwanie określonego wraku statku lub jego pozostałości pozwolenie może być wydane tylko jednemu podmiotowi.

Dyrektor odmawia wydania pozwolenia, jeżeli:

- istnieje zagrożenie bezpieczeństwa żeglugi morskiej lub zanieczyszczenia środowiska morskiego;
- wrak statku lub jego pozostałości znajdują się w obszarze składowania lub zatopienia uzbrojenia, materiałów wybuchowych lub broni chemicznej;
- wrak statku lub jego pozostałości podlegają szczególnej ochronie (np. konserwatorskiej)²².

Podróż statku, z którego ma nastąpić przeszukiwanie wraku lub jego pozostałości, powinna zaczynać się i kończyć w porcie polskim. Wszelkie przedmioty znalezione i wydobyte w trakcie przeszukiwania wraków statków lub ich pozostałości mogą znajdować się wyłącznie na statku objętym pozwoleniem i podlegają przekazaniu dyrektorowi urzędu morskiego, który wydał pozwolenie, najpóźniej w dniu upływu ważności pozwolenia. Szczegółowe procedury reguluje rozporządzenie Ministra Infrastruktury w sprawie uzyskiwania pozwoleń na przeszukiwanie wraków statków lub ich pozostałości²³.

Jednym z bardziej istotnych obowiązków dyrektora urzędu morskiego w zakresie ochrony zabytków jest, zgodnie z art. 22 ust. 6 u.o.z.o.z., prowadzenie ewidencji zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych. Ewidencja może zawierać dane osobowe obejmujące:

- imię, nazwisko i adres zamieszkania lub nazwę i adres siedziby właściciela lub użytkownika zabytku;
- imię, nazwisko i podpis autora karty ewidencyjnej lub adresowej lub imię i nazwisko osoby, która wypełniła kartę ewidencyjną;
- imię i nazwisko lub nazwę wykonawcy prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich lub badań archeologicznych przy zabytku²⁴.

²² *Ibidem*.

²³ Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 24.08.2004 r. w sprawie uzyskiwania pozwoleń na przeszukiwanie wraków statków lub ich pozostałości (Dz.U. z 2004 r. Nr 197, poz. 2025).

²⁴ Art. 22 ust. 6 u.o.z.o.z.

Na podstawie art. 36 u.o.z.o.z., na polskich obszarach morskich pozwolenie na:

- prowadzenie badań archeologicznych;
- poszukiwanie ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych, w tym zabytków archeologicznych, przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania,

wydaje dyrektor urzędu morskiego w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków właściwym dla miejsca siedziby urzędu morskiego²⁵.

Dyrektor urzędu morskiego, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków właściwym dla miejsca siedziby urzędu morskiego może, w drodze decyzji wstrzymać prowadzone bez pozwolenia badania lub poszukiwania albo zmienić lub cofnąć, w wyniku wznowienia postępowania wydane pozwolenie, jeżeli wystąpiły nowe fakty i okoliczności, mogące doprowadzić do uszkodzenia lub zniszczenia zabytku, albo cofnąć wydane pozwolenie, jeżeli badania lub poszukiwania są prowadzone niezgodnie z zakresem i warunkami określonymi w tym pozwoleniu²⁶.

O odkryciu w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych na polskich obszarach morskich przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest zabytkiem, odkrywca zobowiązany jest niezwłocznie zawiadomić właściwego dyrektora urzędu morskiego. Jednocześnie, zobowiązany jest wstrzymać wszelkie roboty mogące uszkodzić lub zniszczyć odkryty przedmiot, jak również zabezpieczyć, przy użyciu dostępnych środków przedmiot i miejsce jego odkrycia.

O przypadkowym znalezieniu przedmiotu na polskich obszarach morskich, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, znalazca zobowiązany jest również niezwłocznie zawiadomić właściwego dyrektora urzędu morskiego²⁷.

Dyrektor Biblioteki Narodowej powoływany i odwoływany jest przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego. Swoich zastępców powołuje i odwołuje on po uzgodnieniu z ministrem.

Biblioteka Narodowa jest centralną biblioteką państwa, nadzór nad nią sprawuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, który nadaje jej również statut²⁸.

²⁵ Art. 36 ust. 2 u.o.z.o.z.

²⁶ Art. 48 u.o.z.o.z.

²⁷ Art. 32 ust. 10 oraz art. 33 ust. 4 w powiązaniu z art. 115 i 116 u.o.z.o.z.

²⁸ Art. 16 ustawy z 27.06.1997 r. o bibliotekach (Dz.U. z 2019 r. poz. 1479).

Biblioteki i ich zbiory stanowią dobro narodowe oraz służą zachowaniu dziedzictwa narodowego. Organizują one i zapewniają dostęp do zasobów dorobku nauki i kultury polskiej oraz światowej²⁹.

Do zadań Biblioteki Narodowej należy prowadzenie działalności bibliotecznej, bibliograficznej, naukowej, informacyjnej, konserwatorskiej, poradniczej, wydawniczej, wystawienniczej i usługowej, a w szczególności:

- 1) gromadzenie, opracowywanie, udostępnianie i wieczyste archiwizowanie materiałów bibliotecznych powstałych w Polsce oraz za granicą a dotyczących Polski;
- 2) opracowywanie i wydawanie bibliografii narodowej;
- 3) prowadzenie badań z zakresu bibliotekoznawstwa, nauki o książce i pokrewnych dziedzin wiedzy;
- 4) optymalizowanie merytorycznej działalności bibliotek w kraju i pomoc bibliotekom polskim za granicą;
- 5) prowadzenie ośrodków znormalizowanych numerów wydawnictw zwartych i wydawnictw ciągłych³⁰.

Biblioteka Narodowa prowadzi działalność metodyczną i unifikacyjną w zakresie bibliotekarstwa, bibliografii, zastosowań nowoczesnych technologii bibliotecznych oraz konserwacji materiałów bibliotecznych. Przy Bibliotece Narodowej działa, na zasadach określonych w jej statucie, Rada Naukowa, której członków powołuje i odwołuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, na wniosek dyrektora Biblioteki Narodowej.

Materiałami bibliotecznymi są w szczególności dokumenty zawierające utrwalony wyraz myśli ludzkiej, przeznaczone do rozpowszechniania, niezależnie od nośnika fizycznego i sposobu zapisu treści, a zwłaszcza: dokumenty graficzne (piśmiennicze, kartograficzne, ikonograficzne i muzyczne), dźwiękowe, wizualne, audiowizualne i elektroniczne³¹. Zbiory bibliotek mające wyjątkową wartość i znaczenie dla dziedzictwa narodowego stanowią, w całości lub części, narodowy zasób biblioteczny, podlegający szczególnej ochronie.

Przy ministrze właściwym do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, jako organ opiniodawczo-doradczy, działa Rada do Spraw Narodowego Zasobu Bibliotecznego. Do zakresu jej działania należy w szczególności:

- 1) opiniowanie wniosków organizatorów bibliotek o włączenie ich zbiorów do narodowego zasobu bibliotecznego oraz przedstawianie ministrowi propozycji dotyczących zatwierdzenia tych wniosków;

²⁹ *Ibidem*, art. 3.

³⁰ *Ibidem*, art. 17.

³¹ *Ibidem*, art. 5.

- 2) opiniowanie systemu informacji o narodowym zasobie bibliotecznym;
- 3) opracowywanie i przyjmowanie planów pracy dotyczących narodowego zasobu bibliotecznego³².

Rada do Spraw Narodowego Zasobu Bibliotecznego liczy 10 członków. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego powołuje w skład Rady na okres 4 lat:

- po jednym przedstawicielu: ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania, ministra właściwego do spraw szkolnictwa wyższego i nauki, ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, Biblioteki Narodowej, Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Polskiej Akademii Nauk i Krajowej Rady Bibliotecznej;
- dyrektora Biblioteki Narodowej jako przewodniczącego Rady.

Szczegółowy tryb pracy Rady określa regulamin, nadany w drodze zarządzenia przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego³³.

Do narodowego zasobu zaliczane są zbiory bibliotek, mające wyjątkową wartość i znaczenie dla dziedzictwa narodowego, które są unikatowe i spełniają co najmniej jedno z następujących kryteriów, tj. posiadają wartość:

- historyczną;
- dla nauki;
- dla kultury;
- artystyczną.

Biblioteka, która posiada zbiory zaliczane do narodowego zasobu, sporządza plan ich ochrony, określający możliwe zagrożenia zasobu, oceniający ryzyko ich wystąpienia oraz wskazujący zadania i obowiązki osób realizujących zadania z zakresu ochrony tych zbiorów. Ponadto plan powinien wyszczególniać zasoby ludzkie i techniczne oraz środki, niezbędne do ochrony, jak również zawierać ustalenia co do organizacji ochrony przed zagrożeniami charakterystycznymi dla danego regionu i obiektu lub grupy obiektów, w tym obiektu zabytkowego, w którym są gromadzone zbiory zaliczane do narodowego zasobu. Plan powinien ujmować wewnętrzne procedury realizacji zadań z zakresu ochrony zbiorów, działania na wypadek wystąpienia zagrożenia, w tym:

- sposobu monitorowania zagrożeń;
- trybu uruchamiania zasobów i środków;

³² *Ibidem*, art. 6 ust. 2a.

³³ Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 1.03.2012 r. w sprawie Regulaminu Rady do Spraw Narodowego Zasobu Bibliotecznego (Dz.Urz. MKiDzN z 2012 r. poz. 6).

- procedur reagowania, określających sposób realizacji działań;
- współdziałania między podmiotami realizującymi działania, w tym ich łączności.

W planie należy ująć organizację systemu monitorowania zagrożeń oraz ostrzegania i alarmowania o zagrożeniach, organizacji ewakuacji osób i ewakuacji całości albo przemieszczenia narażonej na uszkodzenia lub zniszczenie części zbiorów oraz sposobu oraz trybu oceniania i dokumentowania strat poniesionych w zbiorach w wyniku wystąpienia sytuacji kryzysowej³⁴.

Obecnie zbiory zaliczane do narodowego zasobu bibliotecznego posiadają następujące biblioteki:

- Biblioteka Jagiellońska w Krakowie;
- Biblioteka Narodowa w Warszawie;
- Biblioteka Elbląska im. Cypriana Norwida w Elblągu;
- Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie;
- Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu;
- Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu;
- Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Witolda Gombrowicza w Kielcach;
- Biblioteka Śląska w Katowicach;
- Centralna Biblioteka Rolnicza im. Michała Oczapowskiego w Warszawie;
- Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie;
- Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu;
- Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu;
- Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.

Zgodnie z art. 6a ustawy o bibliotekach, materiały biblioteczne wchodzące w skład narodowego zasobu bibliotecznego, które nie stanowią zabytków w rozumieniu art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z. nie mogą być wywożone za granicę na stałe, z wyjątkiem przypadków określonych w art. 26 i art. 42 ustawy z 25.05.2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury, tj. gdy wywóz odbywa się w efekcie wykonania prawomocnego wyroku nakazującego zwrot zagranicznego narodowego dobra kultury³⁵ na terytorium państwa Unii

³⁴ Zob. § 7 rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 4.07.2012 r. w sprawie narodowego zasobu bibliotecznego (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1308).

³⁵ O którym mowa w art. 18 ust. 1 ustawy o restytucji narodowych dóbr kultury.

Europejskiej albo na podstawie pozwoleń, o których mowa w art. 39 ust. 1³⁶ lub art. 43 ust. 1³⁷ ww. ustawy. Pozwolenia na wywóz materiałów bibliotecznych wydaje Dyrektor Biblioteki Narodowej, zgodnie z dyspozycjami zawartymi w art. 53 do 57 u.o.z.o.z.³⁸.

Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych jest organem administracji rządowej w sprawach państwowego zasobu archiwalnego, powołanym przez Prezesa Rady Ministrów, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, spośród osób wyłonionych w drodze otwartego naboru. Z kolei zastępców, na jego wniosek, powołuje (spośród osób wyłonionych w drodze otwartego naboru) i odwołuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Nadzór nad naczelnym dyrektorem archiwów państwowych sprawuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego³⁹.

Zgodnie z art. 15 ustawy z 14.07.1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach państwowy zasób archiwalny tworzą materiały archiwalne powstałe i powstające w wyniku działalności:

- 1) organów państwowych oraz innych państwowych jednostek organizacyjnych;
- 2) organów jednostek samorządu terytorialnego oraz innych samorządowych jednostek organizacyjnych;
- 3) obcych organów władzy i administracji państwowej i innych organów, jednostek organizacyjnych i organizacji, związków wyznaniowych, a także okupacyjnych jednostek wojskowych, jeżeli materiały te znajdują się w Rzeczypospolitej Polskiej.

Państwowy zasób archiwalny tworzą również – jeżeli stały się własnością Państwa w wyniku zakupu, darowizny lub w innej drodze – materiały archiwalne powstałe w wyniku działalności:

- partii politycznych oraz innych organizacji o charakterze politycznym, społecznym, zawodowym i gospodarczym;
- kościołów i związków wyznaniowych;

³⁶ Tj. jednorazowego pozwolenia na stały wywóz zabytku za granicę wydane na podstawie art. 52 ust. 1 u.o.z.o.z., jeżeli to dobro jest zabytkiem albo pozwolenia na stały wywóz dobra kultury za granicę, jeżeli to dobro kultury nie jest zabytkiem.

³⁷ Chodzi o 1) jednorazowe pozwolenia na czasowy wywóz materiału bibliotecznego za granicę, 2) wielokrotne pozwolenia indywidualne na czasowy wywóz materiału bibliotecznego za granicę, albo 3) wielokrotne pozwolenia ogólne na czasowy wywóz materiału bibliotecznego za granicę.

³⁸ Określają one rodzaje pozwoleń, terminy ich ważności, procedurę wnioskowania o pozwolenia, przesłanki cofnięcia pozwolenia oraz obowiązki informacyjne związane z wykorzystaniem stosownych zezwoleń.

³⁹ Art. 18 ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach.

- innych niepaństwowych organizacji i jednostek organizacyjnych;
- działaczy politycznych, społecznych i gospodarczych, twórców w dziedzinie nauki i techniki, kultury i sztuki oraz innych osób, które wniosły swój historyczny wkład do rozwoju Państwa Polskiego, życia politycznego, społecznego i gospodarczego oraz do rozwoju nauki i techniki oraz kultury i sztuki;
- rodzin i rodów, które wywierały historyczny wpływ na sprawy państwowe, stosunki polityczne, gospodarcze i społeczne, a także dotyczące ich majątków, przedsiębiorstw i innej aktywności gospodarczej.

Materiały tego rodzaju, znajdujące się poza granicami państwa w posiadaniu obcych organów lub organizacji są uważane za państwowy zasób archiwalny, jeżeli na podstawie prawa lub zwyczajów międzynarodowych powinny być przekazane Rzeczypospolitej Polskiej⁴⁰.

Do narodowego zasobu archiwalnego należą materiały archiwalne, którymi są wszelkiego rodzaju akta i dokumenty, korespondencja, dokumentacja finansowa, techniczna i statystyczna, mapy i plany, fotografie, filmy i mikrofilmy, nagrania dźwiękowe i wideofonowe, dokumenty elektroniczne w rozumieniu przepisów ustawy o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne⁴¹ oraz inna dokumentacja, bez względu na sposób jej wytworzenia, mająca znaczenie jako źródło informacji o wartości historycznej o działalności państwa polskiego, jego poszczególnych organów i innych państwowych jednostek organizacyjnych oraz o jego stosunkach z innymi państwami, o rozwoju życia społecznego i gospodarczego, o działalności organizacji o charakterze politycznym, społecznym i gospodarczym, zawodowym i wyznaniowym, o organizacji i rozwoju nauki, kultury i sztuki, a także o działalności jednostek samorządu terytorialnego i innych samorządowych jednostek organizacyjnych, powstała w przeszłości i powstająca współcześnie⁴².

Ochrona narodowego zasobu archiwalnego jest ważnym zadaniem państwa, służącym zachowaniu świadectw przeszłości dla przyszłych pokoleń. Realizowana jest ona przez naczelnego dyrektora archiwów państwowych oraz podległą mu sieć archiwów państwowych, tj. trzech centralnych (Archiwum Główne Akt Dawnych⁴³, Archiwum Akt Nowych⁴⁴ i Narodowe Archiwum

⁴⁰ *Ibidem*, art. 15 ust. 2.

⁴¹ Ustawa z 17.02.2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 2070).

⁴² Art. 1 ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach.

⁴³ Więcej informacji na stronie <https://www.agad.gov.pl> (dostęp: 25.10.2021).

⁴⁴ Więcej danych na <https://www.aan.gov.pl> (dostęp: 25.10.2021).

Cyfrowe⁴⁵) oraz 30 archiwów wraz z podlegającymi im 39 oddziałami zamiejscowymi i 3 ekspozyturami, zlokalizowanymi w całej Polsce. Dodatkowo działa również sieć archiwów wyodrębnionych, które są tworzone przez organy wymienione w art. 19 i 29 ustawy o narodowym zasobie archiwalnym.

Właściwymi organami w sprawach archiwów wyodrębnionych w zakresie określonym przepisami ustawy są odpowiednio:

- Minister Obrony Narodowej, minister właściwy do spraw wewnętrznych, minister właściwy do spraw zagranicznych, minister właściwy do spraw finansów publicznych i minister właściwy do spraw instytucji finansowych,
- Szef Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Szef Agencji Wywiadu,
- Szef Centralnego Biura Antykorupcyjnego,
- Szefowie: Kancelarii Sejmu, Kancelarii Senatu, Kancelarii Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej i Kancelarii Prezesa Rady Ministrów,
- Szef Biura Bezpieczeństwa Narodowego.

Właściwym organem w sprawach archiwum wyodrębnionego Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, w zakresie określonym przepisami ustawy jest Prezes Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Archiwami wyodrębnionymi są:

- 1) archiwum Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej;
- 2) archiwum Senatu Rzeczypospolitej Polskiej;
- 3) archiwum Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej;
- 4) archiwum Rady Ministrów;
- 5) archiwum Biura Bezpieczeństwa Narodowego;
- 6) archiwa:
  - a) urzędu obsługującego Ministra Obrony Narodowej oraz organów i jednostek organizacyjnych podległych i nadzorowanych przez tego Ministra – w zakresie działu administracji rządowej obrona narodowa,
  - b) urzędów obsługujących ministra właściwego do spraw wewnętrznych i ministra właściwego do spraw zagranicznych oraz organów i jednostek organizacyjnych podległych i nadzorowanych przez tych ministrów – w zakresie działów administracji rządowej sprawy wewnętrzne i sprawy zagraniczne;
  - c) wyodrębnionych komórek organizacyjnych urzędu obsługującego ministra właściwego do spraw finansów publicznych i urzędów celno-skarbowych, w których funkcjonariusze Służby Celno-Skarbowej wykonują czynności operacyjno-rozpoznawcze – w zakresie tych czynności;

⁴⁵ Więcej informacji na <https://www.nac.gov.pl> (dostęp: 25.10.2021).

d) wyodrębnionej komórki organizacyjnej w urzędzie obsługującym ministra właściwego do spraw finansów publicznych wykonującej zadania w zakresie przeciwdziałania praniu pieniędzy i finansowaniu terroryzmu.

W pojęciu ochrony narodowego zasobu archiwalnego kryje się dbałość o sposób jego gromadzenia, ewidencjonowania, przechowywania oraz realizację przysługującemu każdemu prawa dostępu do materiałów archiwalnych, znajdujących się w zasobie zarówno archiwów państwowych jak i wyodrębnionych.

Organy państwowe i państwowe jednostki organizacyjne, organy jednostek samorządu terytorialnego oraz samorządowe jednostki organizacyjne, partie polityczne, organizacje polityczne, spółdzielcze i inne organizacje społeczne oraz inne niepaństwowe jednostki organizacyjne, a także kościoły i związki wyznaniowe, w których powstają bądź które przechowują materiały archiwalne, są obowiązane zapewnić należyte warunki ich przechowywania, chronić je przed uszkodzeniem, zniszczeniem bądź utratą oraz zapewnić konieczną konserwację tych materiałów.

Organy państwowe oraz państwowe jednostki organizacyjne, organy jednostek samorządu terytorialnego oraz samorządowe jednostki organizacyjne obowiązane są zapewnić odpowiednią ewidencję, przechowywanie oraz ochronę przed uszkodzeniem, zniszczeniem bądź utratą:

- powstającej w nich dokumentacji, w sposób odzwierciedlający przebieg załatwiania i rozstrzygnięcia spraw;
- nadsyłanej i składanej do nich dokumentacji.

Ewidencja, przechowywanie oraz ochrona mogą być realizowane w ramach systemu elektronicznego zarządzania dokumentacją, tj. wykonywania czynności kancelaryjnych, dokumentowania przebiegu załatwiania i rozstrzygnięcia spraw, gromadzenia i tworzenia dokumentacji w postaci elektronicznej z wykorzystaniem systemów teleinformatycznych.

Przy naczelnym dyrektorsze archiwów państwowych jako organ doradczy i opiniodawczy działa **Rada Archiwalna**, której członków na wniosek naczelnego dyrektora archiwów państwowych, powołuje minister do spraw kultury i ochrony dziedzictwa, w porozumieniu ze Stowarzyszeniem Archiwistów Polskich.

Do zakresu działania naczelnego dyrektora archiwów państwowych należy:

- 1) koordynowanie działalności archiwalnej na terenie Państwa;
- 2) wydawanie zezwoleń na czasowy wywóz określonych materiałów archiwalnych;

- 3) nadzór nad gromadzeniem, ewidencjonowaniem, przechowywaniem, opracowywaniem, udostępnianiem i zabezpieczaniem materiałów archiwalnych oraz brakowaniem dokumentacji niearchiwalnej;
- 4) nadzór nad działalnością naukową i wydawniczą prowadzoną w archiwach państwowych;
- 5) prowadzenie współpracy międzynarodowej w zakresie spraw archiwalnych;
- 6) prowadzenie ewidencji przechowawców akt osobowych i płacowych;
- 7) popularyzacja wiedzy o materiałach archiwalnych i archiwach oraz prowadzenie działalności informacyjnej i wydawniczej;
- 8) koordynowanie zadań w dziedzinie informatyzacji, telekomunikacji i teleinformatyki oraz zarządzania informacją podległych mu archiwów państwowych, w szczególności w zakresie:
  - zakupu, projektowania, budowy, wdrażania, rozwoju, integracji i eksploatacji systemów informatycznych i teleinformatycznych wyposażonych w środki zabezpieczające dane osobowe przetwarzane w tych systemach, w tym udostępniania tych systemów archiwom państwowym oraz realizacji dostaw i robót budowlanych niezbędnych do wykonywania tych zadań;
  - wymiany danych pomiędzy systemami,
- 9) zapewnienie utrzymania i serwisu systemów informatycznych i teleinformatycznych oraz zabezpieczanie danych osobowych przetwarzanych w tych systemach;
- 10) wykonywanie zadań określonych w przepisach ustawy o restytucji narodowych dóbr kultury⁴⁶.

8.1.2. Powierzenie zadań ochrony zabytków innym organom

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz wojewoda, zgodnie ze swoimi uprawnieniami, mogą niektóre swoje kompetencje delegować innym organom. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego, na wniosek Generalnego Konserwatora Zabytków, może powierzyć prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, z wyjątkiem wydawania decyzji administracyjnych, kierownikom instytucji kultury wyspecjalizowanych w opiece nad zabytkami, dla których jest organizatorem.

Wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu

⁴⁶ Art. 21 ustawy o narodowym zasobie archiwalnym.

swojej właściwości⁴⁷, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom, powiatom, związkom gmin, związkom powiatów, związkom powiatowo-gminnym albo związkom metropolitalnym, położonym na terenie województwa. Do prowadzenia spraw, gmina, powiat, związek gmin, związek powiatów, związek powiatowo-gminny albo związek metropolitalny ustanawia wyodrębnione stanowisko odpowiednio: gminnego (miejskiego) konserwatora zabytków, powiatowego konserwatora zabytków, powiatowo-gminnego konserwatora zabytków albo metropolitalnego konserwatora zabytków (z wyłączeniem prowadzenia rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wydawania decyzji w tym zakresie).

Wojewoda może również na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków powierzyć w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, kierownikom instytucji kultury wyspecjalizowanych w opiece nad zabytkami (z wyłączeniem prowadzenia rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wydawania decyzji w tym zakresie).

8.1.3. Właściwość rzeczowa administracji państwowej w zakresie ochrony zabytków

Właściwość rzeczowa polega na powierzeniu danemu organowi załatwiania pewnego typu spraw administracyjnych. Właściwość rzeczową organu administracji publicznej ustala się według przepisów o zakresie jego działania⁴⁸, czyli ustaw z zakresu prawa materialnego oraz przepisów powołujących organy.

W sprawach określonych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami i w odrębnych przepisach organem pierwszej instancji jest wojewódzki konserwator zabytków. W sprawach dotyczących wydania pozwoleń na prowadzenie badań archeologicznych oraz poszukiwanie zabytków przy pomocy urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania, a także decyzji dotyczących wstrzymania nielegalnych badań i poszukiwań oraz zmiany lub cofnięcia stosownych pozwoleń organem pierwszej instancji jest dyrektor urzędu morskiego⁴⁹, natomiast w sprawach o wydanie pozwoleń na czasowy i stały⁵⁰ wywóz materiałów bibliotecznych

⁴⁷ Na ten temat także w podrozdziale 8.2.3.

⁴⁸ Art. 19 i 20 ustawy z 14.06.1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 735 ze zm.).

⁴⁹ Zob. art. 36 ust. 2 i art. 48 u.o.z.o.z.

⁵⁰ Zob. art. 51 ust. 4 i art. 52 u.o.z.o.z.

za granicę, prowadzącym postępowanie w pierwszej instancji jest dyrektor Biblioteki Narodowej⁵¹.

W myśl postanowień u.o.z.o.z. do zadań własnych organów i jednostek samorządu terytorialnego⁵² należy:

- umieszczanie stosownych znaków informacyjnych na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków⁵³;
- tworzenie parku kulturowego⁵⁴;
- prowadzenie gminnej ewidencji zabytków⁵⁵;
- uwzględnienie ochrony dóbr kultury w strategiach rozwoju, studiach uwarunkowań, planach zagospodarowania przestrzennego i innych decyzjach jednostek samorządu terytorialnego⁵⁶;
- przekazywanie wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków zawiadomień o odkryciu w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych przedmiotu, który może być zabytkiem⁵⁷;
- niezwłoczne przekazanie wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków zawiadomienia o przypadkowym znalezieniu przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, że jest on zabytkiem archeologicznym⁵⁸;
- czasowe zajęcie przez starostę zabytku wpisanego do rejestru albo na Listę Skarbów Dziedzictwa w przypadku wystąpienia zagrożenia jego zniszczenia lub uszkodzenia (forma zabezpieczenia zabytku nieruchomego)⁵⁹ lub jego wywłaszczenia przez starostę na rzecz Skarbu Państwa lub gminy (jeśli nie jest możliwe usunięcia zagrożenia)⁶⁰;

⁵¹ Odnosi się do pozwoleń, o których mowa w art. 6a ustawy o bibliotekach i art. 51 ust. 1 i 3 u.o.z.o.z.

⁵² Szerzej nt. zadań jednostek samorządu terytorialnego w podrozdziale 8.2.3.

⁵³ Art. 12 ust. 1 u.o.z.o.z.

⁵⁴ Art. 16 u.o.z.o.z.

⁵⁵ Art. 22 ust. 4–5 i ust. 7 u.o.z.o.z.

⁵⁶ Art. 18 ust. 1 u.o.z.o.z., zgodnie z którym „[o]chronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego”.

⁵⁷ Art. 32 ust. 2 u.o.z.o.z.

⁵⁸ Art. 33 ust. 1 i 2 u.o.z.o.z.

⁵⁹ Art. 50 ust. 3 u.o.z.o.z.

⁶⁰ Art. 50 ust. 4 pkt 2 u.o.z.o.z.

- ustanawianie społecznego opiekuna zabytków oraz wyadania mu stosownej legitymacji lub zaświadczenia⁶¹.
- sporządzanie programu opieki nad zabytkami⁶².

Organem wyższego stopnia we wszystkich sprawach jest Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego⁶³.

8.1.4. Organy opiniodawczo-doradcze w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (wymienione w u.o.z.o.z.)

W strukturach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz terenowej administracji rządowej, jako organy opiniodawcze i doradcze w sprawach ochrony zabytków i opieki nad zabytkami działają:

1) **Rada Ochrony Zabytków** – przy ministrze kultury i dziedzictwa narodowego, jako organ opiniodawczo-doradczy w sprawach realizacji polityki Rady Ministrów w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Do zadań Rady Ochrony Zabytków należy wydawanie opinii w sprawach dotyczących w szczególności:

- założeń do projektu krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i projektu tego programu;
- ochrony pomników historii;
- projektów aktów prawnych dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Jej członków w liczbie od 10 do 20 powołuje na okres 5 lat spośród osób posiadających wybitne osiągnięcia i zasługi w ochronie zabytków lub w opiece nad zabytkami i odwołuje minister kultury i dziedzictwa narodowego. Rada Ochrony Zabytków działa na podstawie regulaminu, nadanego w drodze zarządzenia przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego. W jej posiedzeniach bierze udział Generalny Konserwator Zabytków. Obsługę administracyjną i finansową Rady zapewnia urząd ministra kultury i dziedzictwa narodowego.

2) **Główna Komisja Konserwatorska** – przy Generalnym Konserwatorze Zabytków, jako organ opiniodawczy do spraw działań konserwatorskich podejmowanych przy zabytkach. Główna Komisja Konserwatorska wydaje m.in. opinie w sprawach:

- stosowania metod, technologii i materiałów niezbędnych dla ratowania zabytków;
- prawidłowości i zasadności planowanych oraz przeprowadzonych

⁶¹ Art. 103 i art. 105 u.o.z.o.z.

⁶² Art. 87 u.o.z.o.z.

⁶³ Art. 93 u.o.z.o.z.

prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach oraz badań archeologicznych;

- sposobu i zasad postępowania w przypadku wystąpienia zagrożeń dla poszczególnych zabytków.

Jej członków w liczbie od 10 do 15 powołuje na okres 5 lat spośród specjalistów w określonych dziedzinach ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i odwołuje Generalny Konserwator Zabytków.

Główna Komisja Konserwatorska działa na podstawie regulaminu, nadanego w drodze zarządzenia, przez ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego. Obsługę administracyjną i finansową Komisji zapewnia urząd ministra kultury i dziedzictwa narodowego.

- 3) **Wojewódzka Rada Ochrony Zabytków** – działa przy wojewódzkim konserwatorze zabytków jako organ opiniodawczy w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. W jej skład wchodzi od 5 do 10 członków, powoływanych na okres 5 lat spośród specjalistów w określonych dziedzinach ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i odwoływanych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, po uzyskaniu pozytywnej opinii Generalnego Konserwatora Zabytków. Wojewódzka Rada Ochrony Zabytków działa na podstawie regulaminu, nadanego w drodze zarządzenia, przez wojewódzkiego konserwatora zabytków po uzyskaniu pozytywnej opinii Generalnego Konserwatora Zabytków. Jej obsługę administracyjną i finansową zapewnia wojewódzki urząd ochrony zabytków.

8.1.5. Instytucje kultury wspierające ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami

Dla wsparcia działań Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego zostały powołane następujące instytucje, wspierające działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym:

1) Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów.

Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów (NIMOS) jest państwową instytucją kultury. Organizatorem Instytutu jest minister kultury i dziedzictwa narodowego. Instytut jest zarządzany przez dyrektora, który reprezentuje go na zewnątrz, czuwa nad jego mieniem i środkami finansowymi oraz jest za nie odpowiedzialny⁶⁴.

⁶⁴ Ustawa z 25.10.1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 194).

Do zakresu zadań Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów należy:

- upowszechnianie wiedzy o muzeach, muzealiach, zbiorach publicznych i obiektach zabytkowych;
- wyznaczanie i upowszechnianie standardów w zakresie muzealnictwa i ochrony zbiorów;
- kształtowanie świadomości społecznej w zakresie wartości i zachowania dziedzictwa kulturowego.

Realizując zadania NIMOZ:

- przygotowuje dokumenty programowe w zakresie muzealnictwa, w tym dotyczące koncepcji zmian legislacyjnych;
- prowadzi działalność na rzecz rozwoju muzeów i efektywnego wykorzystania ich potencjału;
- gromadzi, przechowuje, opracowuje i udostępnia dane o muzeach w Polsce;
- prowadzi badania naukowe i upowszechnia wyniki tych badań i studiów wynikających ze statutowej działalności;
- na bieżąco monitoruje zmiany prawa w zakresie swojej działalności i przygotowuje opinie o wpływie tych zmian w kontekście działalności muzeów i ochrony zbiorów;
- uczestniczy w opracowywaniu standardów digitalizacji zasobów muzealnych oraz wspiera pod względem merytorycznym proces digitalizacji w muzeach;
- prowadzi działalność edukacyjną i szkoleniową we wszystkich zakresach działalności muzeów, w tym w zakresie zagadnień obejmujących ochronę zbiorów, wspierając działalność edukacyjną muzeów, w tym upowszechnia najlepsze praktyki w zakresie edukacji prowadzonej przez muzea;
- na wniosek Ministra opracowuje okresowe raporty o stanie muzeów i ochronie zbiorów publicznych w Polsce;
- udziela konsultacji i wydaje opinie dotyczące ochrony zabytków, muzeów oraz bibliotek, których zbiory w całości albo części tworzą Narodowy Zasób Biblioteczny;
- dokumentuje dane o:
  - stanie zabezpieczenia muzeów i zbiorów publicznych;
  - pożarach i przestępstwach, dotyczących muzeów i zbiorów publicznych oraz ich przyczynach;
  - zasadach, metodach, technikach i środkach technicznych, stosowanych do zabezpieczenia zbiorów;
  - projektantach, producentach i instalatorach systemów zabezpieczających.

- prowadzi „Krajowy wykaz zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem”;
- opracowuje taktyczno-kryminalistyczne zasady ochrony przed przestępczością zabytków, muzeów oraz bibliotek, których zbiory w całości albo części tworzą Narodowy Zasób Biblioteczny.

W swojej działalności NIMOS współpracuje z krajowymi i zagranicznymi instytucjami kultury, instytucjami edukacyjnymi i naukowymi, w tym w szczególności prowadzącymi studia w zakresie muzealnictwa i ochrony zabytków, administracją rządową i samorządową, Policją, prokuraturą, organami wymiaru sprawiedliwości, organizacjami pozarządowymi, mediami oraz innymi podmiotami⁶⁵.

2) Narodowy Instytut Dziedzictwa

Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID) jest państwową instytucją kultury. Instytutem zarządza powołany przez ministra dyrektor, który odpowiada za strategię działania instytutu i reprezentuje go na zewnątrz. Dyrektor, w uzgodnieniu z ministrem, powołuje i odwołuje zastępców. Organizację wewnętrzną Instytutu określa regulamin organizacyjny nadany przez dyrektora. Instytut inicjuje i podejmuje działania na rzecz zrównoważonej ochrony dziedzictwa kulturowego znajdującego się na obszarze Polski, w celu jego zachowania dla przyszłych pokoleń⁶⁶.

Do zakresu działania NID-u należy:

- wyznaczanie i upowszechnianie standardów ochrony i konserwacji zabytków;
  - kształtowanie świadomości społecznej w zakresie wartości i zachowania dziedzictwa kulturowego;
  - gromadzenie i upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym.
- W ramach realizacji zadań Narodowy Instytut Dziedzictwa:
- tworzy i upowszechnia standardy dokumentacji, badań, konserwacji i digitalizacji zabytków ruchomych, nieruchomych i archeologicznych;
  - na wniosek ministra lub Generalnego Konserwatora Zabytków włącza się w proces ewaluacji i doskonalenia systemu ochrony i opieki nad zabytkami oraz w proces ochrony dziedzictwa niematerialnego;

⁶⁵ Zarządzenie Nr 51 Ministra Kultury i Sztuki z 31.10.1991 r. w sprawie utworzenia Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów (Dz.Urz. MKiDN z 2013 r. poz. 69, z 2014 r. poz. 13, z 2016 r. poz. 36); Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa narodowego z 3.07.2018 r. w sprawie nadania statutu Narodowemu Instytutowi Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów (Dz.Urz. MKiDN z 2018 r. poz. 45).

⁶⁶ Zarządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 30.01.2020 r. w sprawie nadania statutu Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa (Dz.Urz. MKiDzN z 2020 r. poz. 5).

- wydaje opinie i ekspertyzy dotyczące działań przy zabytkach na rzecz organów administracji publicznej;
- monitoruje i analizuje zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego oraz wypracowuje metody przeciwdziałania tym zagrożeniom (w szczególności w odniesieniu do obiektów z Listy dziedzictwa światowego i uznanych za pomniki historii);
- publikuje i upowszechnia wydawnictwa z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego i opieki nad nim;
- realizuje specjalistyczne programy szkoleniowe i informacyjne na rzecz służb konserwatorskich i środowisk związanych z opieką nad zabytkami;
- realizuje programy i kampanie społeczne w zakresie promowania dziedzictwa kulturowego i jego wartości, a także idei ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- gromadzi opracowuje, archiwizuje i udostępnia wiedzę o stanie zachowania i wartościach zasobu dziedzictwa kulturowego, w tym także zbiorów naukowych związanych z ochroną tego dziedzictwa;
- gromadzi i zarządza zasobem dokumentacji rejestru zabytków i Krajowej Ewidencji Zabytków, a także ewidencjonuje badania archeologiczne prowadzone na terenie kraju;
- w powierzonym przez ministra zakresie realizuje zadania wynikające z umów międzynarodowych ratyfikowanych przez Polskę, związane z ochroną i opieką nad dziedzictwem materialnym i niematerialnym;
- prowadzi współpracę międzynarodową w zakresie ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym (w porozumieniu z ministrem).

Instytut realizuje swoje zadania współpracując ze służbami konserwatorskimi oraz innymi jednostkami organizacyjnymi wyspecjalizowanymi w ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w tym ze szkołami wyższymi, instytucjami naukowymi, instytucjami kultury, muzeami, kościołami i związkami wyznaniowymi, a także administracją rządową i samorządową oraz organizacjami pozarządowymi.

8.1.6. Realizacja zadań administracji państwowej na wypadek zdarzeń kryzysowych i wojny

Aktami prawnymi ustanawiającymi normy, zasady działania oraz procedury, które obowiązują podmioty odpowiedzialne za organizowanie ochrony zabytków, są ustawy i rozporządzenia. Aktem prawnym regulującym najważniejsze zadania w zakresie ochrony zabytków jest ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz rozporządzenie Ministra

Kultury z 25.08.2004 r. o organizacji i sposobie ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych⁶⁷ (wydane na podstawie delegacji zawartej w art. 88 ust. 2 u.o.z.o.z.).

Regulacje odnoszące się do ochrony zabytków zgromadzonych w muzeach, bibliotekach posiadających narodowy zasób biblioteczny, archiwach, a także problematyka zabezpieczenia i ich ochrony, zostały ujęte w tzw. ustawach branżowych i aktach wykonawczych, w szczególności we wcześniejszych przytaczanych ustawach: o muzeach, o bibliotekach, o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach jak również w ustawie z 22.08.1997 r. o ochronie osób i mienia⁶⁸.

Regulacje przyjęte w przepisach dotyczących ochrony zabytków na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego tworzą system, w skład którego wchodzi organy administracji publicznej poszczególnych stopni, (jako organy zarządzania kryzysowego i obrony cywilnej), służby konserwatorskie oraz jednostki organizacyjne i instytucje posiadające zabytki.

Problematyka ochrony zabytków na wypadek zdarzeń kryzysowych znalazła również odzwierciedlenie w ustawie o zarządzaniu kryzysowym⁶⁹. Dokument ten określa organy właściwe w sprawach zarządzania kryzysowego, zadania i zasady działania tych organów oraz podmiotów biorących udział w działaniach związanych z zarządzaniem kryzysowym.

Zadania organów administracji publicznej w obszarze zarządzania kryzysowego polegają w szczególności na zapobieganiu sytuacjom kryzysowym, przygotowaniu na sytuacje kryzysowe, reagowaniu (w przypadku wystąpienia sytuacji kryzysowych) i odbudowie infrastruktury po kryzysie.

Do systemu działań kryzysowych włączone zostały także działania wynikające z ustawy z 10.06.2016 r. o działaniach antyterrorystycznych⁷⁰. Polegają one m.in. na wprowadzeniu stopni alarmowych, w przypadku możliwości zagrożenia zdarzeniem o charakterze terrorystycznym albo wystąpienia takiego zdarzenia.

W strukturze zarządzania kryzysowego najważniejszym organem jest Rada Ministrów. Przy Radzie Ministrów funkcjonuje Rządowy Zespół Zarządzania Kryzysowego jako organ opiniodawczo-doradczy właściwy w sprawach inicjowania i koordynowania działań podejmowanych w zakresie zarządzania kryzysowego. W posiedzeniach Zespołu, na prawach członka,

⁶⁷ Rozporządzenie Ministra Kultury z 25.08.2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153).

⁶⁸ Ustawa z 22.08.1997 r. o ochronie osób i mienia (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1995).

⁶⁹ Ustawa z 26.04.2007 r. o zarządzaniu kryzysowym (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1856 ze zm.).

⁷⁰ Ustawa z 10.06.2016 r. o działaniach antyterrorystycznych (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 2234).

biorą udział wyznaczeni przez przewodniczącego, w zależności od potrzeb, przedstawiciele organów administracji rządowej, w tym ministrowie kierujący określonymi działami administracji rządowej (m.in. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego).

W strukturze Rady Ministrów działa Polski Komitet Doradczy, właściwy w sprawach koordynacji działań dotyczących ochrony zabytków w razie konfliktu zbrojnego jako organ pomocniczy Rady Ministrów do spraw ochrony dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego. Polski Komitet Doradczy powołany został rozporządzeniem Rady Ministrów z 27.04.2004 roku⁷¹.

Jako organ pomocniczy do spraw ochrony zabytków w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego funkcjonuje Zespół zarządzania kryzysowego⁷², który analizuje i ocenia możliwości wystąpienia zagrożeń dla zabytków oraz ich rozwoju, wypracowuje wnioski i propozycje dotyczące zapobiegania i przeciwdziałania zagrożeniom, przedstawia propozycje sposobów i środków reagowania na zagrożenie zabytków oraz dotyczące ograniczenia ich skutków.

Organami właściwymi w sprawach zarządzania kryzysowego w jednostkach administracji publicznej są: wojewoda, na obszarze województwa; starosta, na terenie powiatu, wójt, burmistrz, prezydent miasta, na terenie gminy.

W realizacji zadań z zakresu zarządzania kryzysowego mogą uczestniczyć oddziały sił zbrojnych, stosownie do ich przygotowania specjalistycznego, zgodnie z wojewódzkim planem zarządzania kryzysowego. Możliwości użycia wojska reguluje art. 25 ust. 1 ustawy o zarządzaniu kryzysowym. Do zadań oddziałów sił zbrojnych skierowanych do dyspozycji wojewody w sytuacji kryzysowej należy wykonywanie prac zabezpieczających, ratowniczych i ewakuacyjnych przy zagrożonych obiektach zabytkowych (art. 25 ust. 3 pkt 8 ustawy o zarządzaniu kryzysowym).

Szczegółowo zadania i kompetencje sił zbrojnych w zakresie ochrony dóbr kultury normuje Decyzja Nr 72/MON Ministra Obrony Narodowej w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych w resorcie obrony narodowej⁷³. Decyzja określa zakres zadań i kompetencji osób funkcyjnych i dowódców w resorcie obrony narodowej w zakresie ochrony dóbr kultury.

⁷¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z 27.04.2004 r. w sprawie Polskiego Komitetu Doradczego (Dz.U. z 2004 r. Nr 102, poz. 1066).

⁷² Zarządzenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z 10.08.2021 r w sprawie utworzenia zespołu zarządzania kryzysowego (Dz.Urz. MKDniS z 2021 r. poz. 61).

⁷³ Decyzja Nr 72/MON Ministra Obrony Narodowej z 6.03.2014 r. w sprawie przestrzegania zasad ochrony dóbr kulturalnych w resorcie obrony narodowej (Dz.Urz. MON z 2014 r. poz. 83).

Realizacja zadań ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego realizowana jest w oparciu o przepisy ustawy o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej⁷⁴ oraz rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie szczegółowego zakresu działania Szefa Obrony Cywilnej Kraju, szefów obrony cywilnej województw, powiatów i gmin⁷⁵.

Zgodnie z art. 17 ustawy o powszechnym obowiązku obrony RP, centralnym organem administracji rządowej w sprawach obrony cywilnej jest Szef Obrony Cywilnej Kraju, którego powołuje Prezes Rady Ministrów na wniosek ministra właściwego do spraw wewnętrznych. Szef Obrony Cywilnej Kraju podlega ministrowi właściwemu do spraw wewnętrznych. Terenowymi organami obrony cywilnej są: Szef Obrony Cywilnej Województwa – wojewoda, Szef obrony Cywilnej Powiatu – starosta, Szef Obrony Cywilnej Gminy – prezydent, wójt, burmistrz. Do zakresu działania szefów obrony cywilnej województw, powiatów i gmin należy kierowanie oraz koordynowanie przygotowań i realizacja przedsięwzięć obrony cywilnej na administrowanym terenie.

Zadania obrony cywilnej normuje I Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych, sporządzony w Genewie 8.06.1977 r.⁷⁶

8.2. Realizacja zadań administracji samorządowej

8.2.1. Zagadnienia wprowadzające

Termin „**administracja**” narodził się w starożytnym Rzymie, a w Europie był znany od średniowiecza i miał znaczenie: pomocy, służby, przewodnictwa, kierownictwa, prowadzenia, zarządu i zarządzania.

Pojęcie **samorządu** wywodzi się z niem. *Selbstverwaltung* (samodzielny zarząd, samorząd), używanego dla określenia lokalnej administracji publicznej nie sprawowanej przez państwo. Samorząd, czyli niezależne od nadrzędnej władzy decydowanie o własnych sprawach, wykonywanie funkcji uzupełniających w stosunku władz, obecnie m.in. ochrona dziedzictwa

⁷⁴ Ustawa z 21.11.1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 372 ze zm.).

⁷⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z 25.06.2002 r. w sprawie szczegółowego zakresu działania Szefa Obrony Cywilnej Kraju, szefów obrony cywilnej województw, powiatów i gmin (Dz.U. z 2002 r. Nr 96, poz. 850).

⁷⁶ Protokoły dodatkowe do konwencji genewskich z 12.08.1949 r., dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I) oraz dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół II) z 8.06.1977 r. (Dz.U. z 1992 r. Nr 41, poz. 175).

kultury. Samorząd – działający w odniesieniu do wspólnoty osób zamieszkujących na określonym terenie nosi nazwę samorządu terytorialnego.

Samorząd terytorialny jest formą organizacji społeczności lokalnych, powołaną do kierowania i zarządzania sprawami publicznymi w interesie mieszkańców. Podstawowe regulacje dotyczące samorządu terytorialnego zamieszczono w rozdziale I Konstytucji RP⁷⁷, w którym ujęto zasadę decentralizacji władzy publicznej i zdefiniowano wspólnotę samorządową⁷⁸, którą tworzy ogół mieszkańców określonej jednostki podziału terytorialnego państwa oraz określono udział samorządu terytorialnego w sprawowaniu władzy. Rozwinięciem wymienionych regulacji są zapisy o samorządzie terytorialnym, ujęte w odrębnym rozdziale Konstytucji, które sankcjonują gminę jako podstawową jednostkę samorządu terytorialnego, ale jednocześnie pozostawiają ustawodawcy swobodę kształtowania innych jednostek samorządu. Od 1.01.1999 r. w Rzeczypospolitej Polskiej obowiązuje trójstopniowa struktura samorządu terytorialnego składająca się z samorządu gminnego, powiatowego oraz samorządu województwa. Zgodnie z art. 163 Konstytucji RP „Samorząd terytorialny wykonuje zadania publiczne nie zastrzeżone przez Konstytucję lub ustawy dla organów innych władz publicznych”.

Trójstopniowy podział terytorialny państwa, na który składają się gminy, powiaty i województwa, wprowadzono ustawą z 24.07.1998 roku⁷⁹. Samorząd terytorialny można podzielić na samorząd lokalny oraz samorząd regionalny. **Samorząd lokalny** obejmuje samorząd gminny (funkcjonujący od 1990 roku) oraz samorząd powiatowy. Do gmin należą sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, a powiat wykonuje zadania publiczne o charakterze ponadgminnym. Przepisami ustawy z 5.06.1998 r. o samorządzie powiatowym⁸⁰ (art. 91) utworzono jednostki samorządowe wypełniające zadania gminne, jak również powiatowe, czyli miasta na prawach powiatu. **Samorząd regionalny** tworzy samorząd województwa, który wykonuje zadania publiczne o charakterze wojewódzkim, głównie związane z rozwojem regionalnym. Organami stanowiącymi i kontrolnymi samorządu terytorialnego są rady gminy, miasta, powiatu oraz sejmik województwa. Rady podejmują podstawowe decyzje dotyczące ich właściwości miejscowej, ustanawiają akty prawa miejscowego, uchwalają budżet, określają wysokość podatków i opłat lokalnych oraz podejmują uchwały dotyczące spraw majątkowych samorządu.

⁷⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.).

⁷⁸ *Ibidem*, art. 15 i 16.

⁷⁹ Ustawa z 24.07.1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa (Dz.U. z 1998 r. Nr 96, poz. 603 ze zm.).

⁸⁰ Ustawa z 5.06.1998 r. o samorządzie powiatowym (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 920 ze zm.).

Podstawy prawne działania administracji samorządowej w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na poszczególnych szczeblach administracji samorządowej określają:

- ustawa z 8.03.1990 r. o samorządzie gminnym⁸¹;
- ustawa z 5.06.1998 r. o samorządzie powiatowym;
- ustawa z 5.06.1998 r. o samorządzie województwa⁸².

Do zadań własnych gminy należy zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty. W szczególności zadania własne obejmują sprawy „kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”⁸³.

Powiat wykonuje zadania o charakterze ponadgminnym, w tym m.in. w zakresie „kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”⁸⁴.

Samorząd województwa wykonuje zadania o charakterze wojewódzkim określone ustawami w zakresie „kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”⁸⁵.

Zadania własne administracji samorządowej, określone w art. 7 ust. 1 pkt 9 ustawy o samorządzie gminnym, w art. 4 ust. 1 pkt 7 ustawy o samorządzie powiatowym oraz w art. 14 ust. 1 pkt 3 ustawy o samorządzie województwa znajdują również umocowanie w Konstytucji RP, która w art. 5 wskazuje podstawowe zadania państwa i każdego obywatela, do których należy również ochrona dziedzictwa narodowego: „Rzeczpospolita strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolność i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”. Zgodnie z art. 6 ust. 1 Konstytucji, Rzeczpospolita Polska powinna stwarzać warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju. Zatem zabytki powinny być chronionym elementem dziedzictwa narodowego, dokumentującym przeszłość a jednocześnie pozwalającym społeczeństwu rozbudzać i zachowywać tożsamość kulturową i podtrzymywać tradycję.

⁸¹ Ustawa z 8.03.1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 1372 ze zm.).

⁸² Ustawa z 5.06.1998 r. o samorządzie województwa (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1668 ze zm.).

⁸³ Art. 7 ust. 1 pkt 9 ustawy o samorządzie gminnym.

⁸⁴ Art. 4 ust. 1 pkt 7 ustawy o samorządzie powiatowym.

⁸⁵ W szczególności na podstawie art. 14 ust. 1 pkt 3 ustawy o samorządzie województwa.

8.2.2. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami

Podstawowym aktem prawnym, który reguluje zasady ochrony i opieki nad zabytkami jest, wielokrotnie już przywoływana, ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Definiuje ona pojęcie zabytku, określa zakres i formy ochrony zabytków oraz opieki nad nimi, ustala zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, formy ich ewidencjonowania oraz precyzuje kompetencje organów administracji rządowej i samorządowej.

W myśl art. 4 u.o.z.o.z. **ochrona zabytków** polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkami sprawowana przez właściciela lub posiadacza polega w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury⁸⁶.

---

⁸⁶ Art. 5 u.o.z.o.z.

Na podstawie art. 6 u.o.z.o.z. ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące w szczególności:

- krajobrazami kulturowymi;
- układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi;
- dziełami architektury i budownictwa;
- dziełami budownictwa obronnego;
- obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi;
- cmentarzami;
- parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni;
- miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

2) zabytki ruchome będące w szczególności:

- dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej;
- kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje;
- numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami;
- wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego;
- materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy o bibliotekach;
- instrumentami muzycznymi;
- wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi;
- przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

3) zabytki archeologiczne będące w szczególności:

- pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa;
- cmentarzyskami;
- kurhanami;
- relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Zgodnie z u.o.z.o.z. **formami ochrony zabytków** są:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Rejestr zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków, w formie odrębnych ksiąg dla zabytków:

- nieruchomości;
- ruchomych;
- archeologicznych.

Rejestr zabytków jest prowadzony w formie ksiąg, oznaczonych literami:

„A” – dla zabytków nieruchomości;

„B” – dla zabytków ruchomych;

„C” – dla zabytków archeologicznych,

dla każdej księgi prowadzi się alfabetyczny skorowidz miejscowości z wykazem zabytków znajdujących się na ich terenie.

Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomości. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku. Na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków informację o wpisie zabytku nieruchomego do rejestru ogłasza się w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Rejestr zawiera dane osobowe obejmujące imię, nazwisko i adres

zamieszkania lub nazwę i adres siedziby właściciela lub posiadacza zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy.

Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej. Zabytek ruchomy stanowiący dobro kultury odzyskane wskutek restytucji prowadzonej przez Rzeczpospolitą Polską podlega z urzędu wpisowi do rejestru.

Do rejestru nie wpisuje się zabytków wpisanych na Listę Skarbów Dziedzictwa, wpisanych do inwentarza muzeum, wchodzących w skład narodowego zasobu bibliotecznego.

Zabytek wpisany do rejestru, który uległ zniszczeniu w stopniu powodującym utratę jego wartości historycznej, artystycznej lub naukowej albo którego wartość będąca podstawą wydania decyzji o wpisie do rejestru nie została potwierdzona w nowych ustaleniach naukowych, zostaje skreślony z rejestru.

Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Na Listę Skarbów Dziedzictwa wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego, zaliczany do jednej z następujących kategorii:

- 1) zabytków archeologicznych, które mają więcej niż 100 lat, wchodzą w skład zbiorów archeologicznych lub zostały pozyskane w wyniku badań archeologicznych lub przypadkowych odkryć;
- 2) elementów stanowiących integralną część zabytków architektury, wystroju wnętrz, pomników, posągów i dzieł rzemiosła artystycznego, które mają więcej niż 100 lat;
- 3) wykonanych ręcznie dowolną techniką i na dowolnym materiale dzieł malarstwa, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 4 i 5, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 150 000 euro oraz nie są własnością ich twórców;
- 4) wykonanych ręcznie na dowolnym materiale akwareli, gwaszy i pasteli, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 30 000 euro oraz nie są własnością ich twórców;
- 5) mozaik, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 1 i 2, oraz rysunków wykonanych ręcznie przy użyciu dowolnej techniki i na dowolnym materiale, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców;

- 6) oryginalnych dzieł grafiki i matryc do ich wykonania oraz oryginalnych plakatów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców;
- 7) oryginalnych rzeźb, posągów lub ich kopii wykonanych tą samą techniką co oryginał, nieobjętych kategorią wskazaną w pkt 1, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro oraz nie są własnością ich twórców;
- 8) fotografii, filmów oraz ich negatywów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców;
- 9) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach inkunabułów i manuskryptów oraz map i partytur muzycznych, liczących więcej niż 50 lat, które nie są własnością ich twórców;
- 10) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach książek, które mają więcej niż 100 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro;
- 11) map drukowanych, które mają więcej niż 200 lat;
- 12) środków transportu, które mają więcej niż 75 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro;
- 13) innych kategorii, niewymienionych w pkt 1–12, obejmujących zabytki, które mają więcej niż 50 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro, na podstawie decyzji wydanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku ruchomego⁸⁷.

Na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej w drodze rozporządzenia, może uznać za **pomnik historii** zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może złożyć wniosek do Prezydenta RP, po wcześniejszym uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może przedstawić Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosek o wpis pomnika historii na „**Listę dziedzictwa światowego**” w celu objęcia tego pomnika ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjętej w Paryżu 16.11.1972 r.⁸⁸

⁸⁷ Art. 14a ust. 2 u.o.z.o.z.

⁸⁸ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu 16.11.1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji (Dz.U. z 1976 r. Nr 32, poz. 190 i 191).

Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć **park kulturowy** w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Park kulturowy przekraczający granice gminy może być utworzony i zarządzany na podstawie zgodnych uchwał rad gmin (związku gmin), na terenie których ten park ma być utworzony.

Nienazwaną formę ochrony zabytków stanowi **ewidencja zabytków**. Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi **krajową ewidencję zabytków** w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi **województwą ewidencję zabytków** w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi **gminną ewidencję zabytków** w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy⁸⁹.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte: zabytki nieruchome wpisane do rejestru, zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków, zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Zgodnie z art. 39 ust. 3 ustawy Prawo budowlane⁹⁰, w stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje organ administracji architektoniczno-budowlanej, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi **ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich** w formie zbioru kart ewidencyjnych.

Ewidencję muzealiów oraz materiałów bibliotecznych prowadzą kierownicy jednostek, na podstawie księgi inwentarzowej.

⁸⁹ Kwestie te szczegółowo reguluje rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 26.05.2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 56).

⁹⁰ Ustawa z 7.07.1994 r. Prawo budowlane (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1333 ze zm.).

8.2.3. Obowiązki i uprawnienia jednostek samorządu terytorialnego

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami reguluje następujące obowiązki i uprawnienia jednostek samorządowych poszczególnych szczebli w tym zakresie:

I. Obowiązki i uprawnienia samorządu gminnego:

1) Prawo utworzenia przez radę gminy parku kulturowego (po uprzednim zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków) na podstawie uchwały w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów, z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej⁹¹. Uchwała określa nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia. Na terenie parku kulturowego lub jego części mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

- prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;
- zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych,
- umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury;
- składowania lub magazynowania odpadów.

Wójt (burmistrz, prezydent miasta), w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, sporządza **plan ochrony parku kulturowego**, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy⁹². Park kulturowy przekraczający granice gminy może być utworzony i zarządzany na podstawie zgodnych uchwał rad gmin (związku gmin), na terenie których ten park ma być utworzony⁹³. W celu realizacji zadań związanych z ochroną parku kulturowego rada gminy może utworzyć jednostkę organizacyjną do zarządzania parkiem. Dla obszarów, na których utworzono park kulturowy, sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego.

2) Obowiązek uwzględniania ochrony zabytków przy sporządzaniu i aktualizacji strategii, planów zagospodarowania przestrzennego, analiz

⁹¹ Art. 16 ust. 1 u.o.z.o.z.

⁹² Art. 16 ust. 3 u.o.z.o.z.

⁹³ Art. 16 ust. 5 u.o.z.o.z.

i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. W strategiach, analizach, planach i studiach:

- uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu, uwzględniające opiekę nad zabytkami⁹⁴.

W **studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy** oraz w **miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego** uwzględnia się ochronę:

- zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
  - zabytków nieruchomości znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
  - parków kulturowych.
- 3) Obowiązek uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków⁹⁵.
  - 4) Obowiązek ustalenia w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego **stref ochrony konserwatorskiej** obejmujących obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.
  - 5) W przypadku, gdy gmina posiada **gminny program opieki nad zabytkami**, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. W studium i planie ustala się strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia,

⁹⁴ Art. 18 u.o.z.o.z.

⁹⁵ Art. 20 u.o.z.o.z.

zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków⁹⁶.

- 6) Ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy należy do obowiązków samorządu lokalnego. Zadania stojące przed gminą definiuje art. 4 u.o.z.o.z. Gmina ma obowiązek zapewnić warunki prawne, organizacyjne i finansowe umożliwiające trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie oraz zapobiegać zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla ich wartości. Gmina zobowiązana jest do prowadzenia ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków z terenu gminy⁹⁷. W **gminnej ewidencji zabytków** powinny być ujęte:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzenia programów opieki nad zabytkami przez gminę jak również powiaty i województwa.

- 7) Obowiązek przyjmowania przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) zawiadomień o znalezieniu w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, że jest on zabytkiem oraz powiadomienie o znalezieniu takiego przedmiotu wojewódzkiego konserwatora zabytków⁹⁸.
- 8) Obowiązek przyjmowanie przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) zawiadomień o przypadkowym znalezieniu przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, że jest on zabytkiem archeologicznym i powiadomienie o znalezieniu przedmiotu wojewódzkiego konserwatora zabytków⁹⁹.
- 9) **Sprawowanie opieki nad zabytkami**, w tym finansowanie prac konserwatorskich i budowlanych przy zabytku, do którego gmina posiada tytuł prawny¹⁰⁰. Gminy będące właścicielami zabytków nieruchomych zobowiązane są do ich zachowania w należytych stanie. **Obowiązek opieki obciążający właściciela**, to:
- naukowe badanie i dokumentowanie zabytków;

⁹⁶ Art. 19 ust. 2 u.o.z.o.z.

⁹⁷ Art. 22 ust. 4 i 5 u.o.z.o.z.

⁹⁸ Art. 32 ust. 1 pkt 3 i ust. 2 u.o.z.o.z.

⁹⁹ Art. 33 ust. 1 i 2 u.o.z.o.z.

¹⁰⁰ Art. 71 u.o.z.o.z.

- prowadzenie wymaganych prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
  - zabezpieczenie i utrzymanie zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
  - korzystanie z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
  - popularyzowanie i upowszechnianie wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.
- 10) Prawo udzielania dotacji przez organ stanowiący gminy – na zasadach określonych w podjętej uchwale – na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków¹⁰¹.
- 11) Obowiązek sporządzenia przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) na okres 4 lat **gminnego programu opieki nad zabytkami**¹⁰². Z realizacji programu wójt sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy. Program opieki nad zabytkami ma na celu m.in.:
- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
  - zahamowanie procesów degradacji zabytków;
  - doprowadzenie do poprawy stanu zachowania zabytków;
  - wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
  - podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych;
  - wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
  - określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, aby wyeliminować sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
  - podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.
- 12) Obowiązek gminy w zakresie **ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych**, który polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych,

¹⁰¹ Art. 81 u.o.z.o.z.

¹⁰² Art. 87 ust. 1 u.o.z.o.z.

dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem¹⁰³.

Wymienione przedsięwzięcia powinny być realizowane poprzez:

- **zapobieganie i prowadzenie prac przygotowawczych** – w czasie poprzedzającym wystąpienie konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej;
- **podwyższenie gotowości** – wprowadzanej w okresie narastania bezpośredniego zagrożenia przez właściwe organy kierowania kryzysowego;
- **reagowanie** – w czasie wystąpienia i trwania konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej;
- **zabezpieczenie i dokumentowanie** – po ustąpieniu konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej.

W ramach zapobiegania i prowadzenia prac przygotowawczych gmina zobowiązana jest do sporządzenia gminnego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. **Gminny plan ochrony zabytków na wypadek konfliktów zbrojnego i sytuacji kryzysowych** podlega uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz właściwym terenowo organem obrony cywilnej na obszarze powiatu. Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych powinien obejmować część opisową, zawierającą w szczególności:

- charakterystykę zasobów i rozmieszczenia zabytków oraz stopnia ich spodziewanego zagrożenia;
- wnioski z analizy rozmieszczenia i zagrożenia zabytków oraz sposoby ich ochrony w zależności od zagrożenia;
- wykaz zabytków nieruchomości, zawierający ważniejsze elementy podlegające zabezpieczeniu i sposoby zabezpieczeń oraz dane dotyczące realizacji prac;
- wykazy jednostek organizacyjnych chroniących zabytki ruchome na miejscu oraz jednostek, które przewidują rozśrodkowanie lub ewakuację zabytków ruchomych;
- dane dotyczące rodzajów i liczby zabytków ruchomych podlegających rozśrodkowaniu i ewakuacji, trasy ich przewozu i miejsca ukrycia, sumarycznego ciężaru i objętości, nakładów pracy podczas pakowania, przejazdu i ukrycia oraz ładowności środków transportu;

¹⁰³ § 1 ust. 1 i 2 rozporządzenia Ministra Kultury z 25.08.2004 r w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153).

- sposób współdziałania, powiadamiania i łączności;
  - sposoby informowania o stratach;
  - zestawienie prac dokumentacyjnych i konserwatorsko – zabezpieczających w razie wystąpienia strat i szkód w zabytkach;
  - wykaz z adresami jednostek, instytucji, organizacji i rzeczoznawców, przewidzianych do udzielenia pomocy zabytkom w razie zagrożenia;
  - część graficzną, przedstawiającą w szczególności:
    - rozmieszczenie zabytków nieruchomych;
    - rozmieszczenie jednostek organizacyjnych posiadających zabytki ruchome z zaznaczeniem jednostek chroniących zabytki na miejscu, jednostek stosujących rozśrodkowanie zabytków, jednostek stosujących ewakuację zabytków, głównych i zapasowych miejsc oraz tras rozśrodkowania i ewakuacji;
    - rodzaje i rejony zagrożeń;
    - stanowiska kierowania.
- 13) Gmina może prowadzić niektóre sprawy w zakresie ochrony zabytków, należące do właściwości wojewódzkiego konserwatora zabytków. Powierzenie prowadzenia spraw następuje na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków przez właściwego miejscowo wojewodę, na podstawie porozumienia. Zakres przekazywanych w drodze porozumienia kompetencji nie może dotyczyć prowadzenia rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków, jak również prowadzenia w tym zakresie postępowań administracyjnych i wydawanych decyzji administracyjnych. Do prowadzenia spraw z zakresu ochrony zabytków gmina ustanawia wyodrębnione stanowisko odpowiedzialnie **gminnego (miejskiego) konserwatora zabytków**¹⁰⁴.
- 14) Gmina jest organem egzekucji decyzji administracyjnych miejskich konserwatorów zabytków, a więc odpowiada za skuteczność wydanych decyzji zakazujących lub nakazujących właścicielom zabytków określone działania.

II. Uprawnienia i obowiązki samorządu powiatowego:

- 1) Obowiązek uwzględniania ochrony zabytków przy opracowaniu **analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego** powiatu. W analizach i studiach powiat powinien:
- uwzględnić krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;

¹⁰⁴ Art. 96 u.o.z.o.z.

- określić rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
  - ustalić przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami¹⁰⁵.
- 2) **Sprawowanie opieki nad zabytkami**, w tym finansowanie prac konserwatorskich i budowlanych przy zabytku, do którego powiat posiada tytuł prawny¹⁰⁶. Obowiązek opieki obciążający powiat to: naukowe badanie i dokumentowanie zabytków, prowadzenie wymaganych prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, zabezpieczenie i utrzymanie zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie, korzystanie z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości, popularyzowanie i upowszechnianie wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury¹⁰⁷.
- 3) Prawo udzielania przez organ stanowiący powiatu (radę powiatu), na zasadach określonych w podjętych uchwałach, dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków¹⁰⁸.
- 4) Obowiązek sporządzenia przez zarząd powiatu na okres 4 lat **powiatowego programu opieki nad zabytkami**¹⁰⁹. Z realizacji programu zarząd powiatu sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie powiatu. Program opieki nad zabytkami ma na celu m.in.:
- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
  - zahamowanie procesów degradacji zabytków;
  - doprowadzenie do poprawy stanu zachowania zabytków;
  - wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
  - podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych;
  - wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;

---

¹⁰⁵ Art. 18 u.o.z.o.z.

¹⁰⁶ Art. 71 ust. 1 i 2 u.o.z.o.z.

¹⁰⁷ Art. 5 u.o.z.o.z.

¹⁰⁸ Art. 81 u.o.z.o.z.

¹⁰⁹ Art. 87 ust. 1 u.o.z.o.z.

- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
  - podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.
- 5) W przypadku wystąpienia zagrożenia dla zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru, polegającego na możliwości jego zniszczenia lub uszkodzenia, starosta, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków może wydać **decyzję o zabezpieczeniu tego zabytku w formie ustanowienia czasowego zajęcia** do czasu usunięcia zagrożenia. Zabytek nieruchomy może być na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków **wywłaszczony przez starostę** na rzecz Skarbu Państwa lub gminy właściwej ze względu na miejsce położenia tego zabytku, w trybie i na zasadach przewidzianych w przepisach o gospodarce nieruchomościami¹¹⁰.
- 6) **Spółcznego opiekuna zabytków** ustanawia, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, starosta właściwy dla miejsca zamieszkania (siedziby) kandydata na społecznego opiekuna zabytków. Na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków starosta cofa ustanowienie społecznego opiekuna zabytków, jeżeli opiekun przestał spełniać określone wymagania lub niewłaściwie wykonuje swoje zadania. O ustanowieniu społecznego opiekuna zabytków lub cofnięciu takiego ustanowienia starosta zawiadamia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Starosta prowadzi listę społecznych opiekunów zabytków¹¹¹. Osobie fizycznej pełniącej funkcję społecznego opiekuna zabytków starosta wydaje legitymację społecznego opiekuna zabytków, która zawiera jego zdjęcie, imię, nazwisko i miejsce zamieszkania, datę wydania legitymacji oraz podpis z podaniem imienia i nazwiska, a także stanowiska służbowego osoby upoważnionej do wydania legitymacji. Osobie prawnej lub innej jednostce organizacyjnej nieposiadającej osobowości prawnej, pełniącej funkcję społecznego opiekuna zabytków, starosta wydaje zaświadczenie, które zawiera informację o nadaniu uprawnień opiekuna¹¹².
- 7) Starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie¹¹³. **Znak**

¹¹⁰ Art. 50 ust. 3 i ust. 4 pkt 2 u.o.z.o.z.

¹¹¹ Art. 103 ust. 4 u.o.z.o.z.

¹¹² Art. 105 u.o.z.o.z.

¹¹³ Art. 12 ust. 1 u.o.z.o.z.

ma kształt pięciokątnej tarczy skierowanej ostrzem w dół, o wymiarach 185 × 100 mm, wykonanej z blachy, na białym tle w górnej części napis: „**ZABYTEK CHRONIONY PRAWEM**”, poniżej tarcza herbowa złożona z błękitnego kwadratu, którego jeden z kątów tworzy ostrze tarczy, oraz umieszczonego nad nim błękitnego trójkąta, rozgraniczonych po każdej stronie białym trójkątem. Wzór znaku stanowi załącznik do rozporządzenia Ministra Kultury z 9.02.2004 r.¹¹⁴

- 8) Obowiązek powiatu w zakresie **ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych**, który polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem.

Wymienione przedsięwzięcia powinny być realizowane poprzez:

- **zapobieganie i prowadzenie prac przygotowawczych** – w czasie poprzedzającym wystąpienie konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej;
- **podwyższenie gotowości** – wprowadzanej w okresie narastania bezpośredniego zagrożenia przez właściwe organy kierowania kryzysowego;
- **reagowanie** – w czasie wystąpienia i trwania konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej;
- **zabezpieczenie i dokumentowanie** – po ustąpieniu konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej¹¹⁵.

W ramach zapobiegania i prowadzenia prac przygotowawczych powiat jest zobowiązany do sporządzenia powiatowego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. **Powiatowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych** podlega uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz właściwym terenowo organem obrony cywilnej na obszarze województwa. Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych powinien obejmować część opisową, zawierającą w szczególności:

- charakterystykę zasobów i rozmieszczenia zabytków oraz stopnia ich spodziewanego zagrożenia;

¹¹⁴ Rozporządzenie Ministra Kultury z 9.02.2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz.U. z 2004 r. Nr 30, poz. 259).

¹¹⁵ § 1 ust. 1 i 2 rozporządzenia w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

- wnioski z analizy rozmieszczenia i zagrożenia zabytków oraz sposoby ich ochrony w zależności od zagrożenia;
  - wykaz zabytków nieruchomych, zawierający ważniejsze elementy podlegające zabezpieczeniu i sposoby zabezpieczeń oraz dane dotyczące realizacji prac;
  - wykazy jednostek organizacyjnych chroniących zabytki ruchome na miejscu oraz jednostek, które przewidują rozśrodkowanie lub ewakuację zabytków ruchomych;
  - dane dotyczące rodzajów i liczby zabytków ruchomych podlegających rozśrodkowaniu i ewakuacji, trasy ich przewozu i miejsca ukrycia, sumarycznego ciężaru i objętości, nakładów pracy podczas pakowania, przejazdu i ukrycia oraz ładowności środków transportu;
  - sposób współdziałania, powiadamiania i łączności;
  - sposoby informowania o stratach;
  - zestawienie prac dokumentacyjnych i konserwatorsko-zabezpieczających w razie wystąpienia strat i szkód w zabytkach;
  - wykaz z adresami jednostek, instytucji, organizacji i rzeczoznawców, przewidzianych do udzielenia pomocy zabytkom w razie zagrożenia;
  - część graficzną, przedstawiającą w szczególności:
    - rozmieszczenie zabytków nieruchomych;
    - rozmieszczenie jednostek organizacyjnych posiadających zabytki ruchome z zaznaczeniem jednostek chroniących zabytki na miejscu, jednostek stosujących rozśrodkowanie zabytków, jednostek stosujących ewakuację zabytków, głównych i zapasowych miejsc oraz tras rozśrodkowania i ewakuacji;
    - rodzaje i rejony zagrożeń;
    - stanowiska kierowania.
- 9) Powiat może prowadzić niektóre sprawy w zakresie ochrony zabytków, należące do właściwości wojewódzkiego konserwatora zabytków. Powierzenie prowadzenia spraw następuje na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków przez właściwego miejscowo wojewodę, na podstawie porozumienia. Zakres przekazywanych w drodze porozumienia kompetencji nie może dotyczyć prowadzenia rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków, jak również prowadzenia w tym zakresie postępowań administracyjnych i wydawanych decyzji administracyjnych. Do prowadzenia spraw z zakresu ochrony zabytków powiat ustanawia wyodrębnione stanowisko powiatowego konserwatora zabytków¹¹⁶.

¹¹⁶ Art. 96 ust. 2 i 2a u.o.z.o.z.

- 10) Powiat jest organem egzekucji decyzji administracyjnych powiatowych konserwatorów zabytków, a więc odpowiada za skuteczność wydanych decyzji zakazujących lub nakazujących właścicielom zabytków określone działania.

III. Obowiązki i uprawnienia samorządu województwa.

- 1) Obowiązek uwzględniania ochrony zabytków przy sporządzaniu i aktualizacji **strategii rozwoju województw i planów zagospodarowania przestrzennego województw**. W strategii i planach samorząd województwa powinien:
  - uwzględnić krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
  - określić rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania ich do jak najlepszego stanu;
  - ustalić przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami¹¹⁷.
- 2) **Sprawowanie opieki nad zabytkami**, w tym finansowanie prac konserwatorskich i budowlanych przy zabytku, do którego samorząd województwa posiada tytuł prawny¹¹⁸.
- 3) Prawo udzielania przez organ stanowiący samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętych uchwałach, dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków¹¹⁹.
- 4) Obowiązek sporządzenia przez zarząd województwa na okres 4 lat **wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami**¹²⁰. Z realizacji programów zarząd województwa sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia sejmikowi województwa. Sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami zarząd województwa przekazuje generalnemu konserwatorowi zabytków i właściwemu wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków, w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

¹¹⁷ Art. 18 u.o.z.o.z.

¹¹⁸ Art. 71 ust. 1 i 2 u.o.z.o.z.

¹¹⁹ Art. 81 u.o.z.o.z.

¹²⁰ Art. 87 ust. 1 u.o.z.o.z.

IV. Dodatkowe zadania jednostek samorządu terytorialnego.

Zadania jednostek samorządowych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami określone w innych aktach prawnych:

1) **w ustawie z 3.10.2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko**¹²¹:

- gmina, opracowując studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz plan zagospodarowania przestrzennego, zobowiązana jest do przeprowadzenia prognozy oddziaływania na środowisko, z uwzględnieniem oddziaływania na zabytki (art. 46 i 51);

2) **w ustawie z 27.03.2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym**¹²²:

- podczas sporządzania studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania przestrzennego oraz ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego należy uwzględnić stan dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 10);
- ustawa nakłada na gminy obowiązek zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków o przystąpieniu do sporządzania studium i planów zagospodarowania przestrzennego, uwzględnienia wniosków konserwatorskich oraz uzgodnienia dokumentów (art. 11);
- organy samorządu województwa sporządzają plan zagospodarowania przestrzennego województwa, prowadzą analizy i studia oraz opracowują koncepcje i programy, odnoszące się do obszarów i problemów zagospodarowania przestrzennego odpowiednio do potrzeb i celów podejmowanych w tym zakresie prac, a także sporządzają audyt krajobrazowy. W planie zagospodarowania przestrzennego województwa uwzględnia się ochronę dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 38 i 39);
- w sprawach ustalenia lokalizacji inwestycji celu publicznego decyzje wydają – w odniesieniu do inwestycji celu publicznego o znaczeniu krajowym i wojewódzkim – wójt, burmistrz albo prezydent miasta w uzgodnieniu z marszałkiem województwa a przy

¹²¹ Ustawa z 3.10.2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 247).

¹²² Ustawa z 27.03.2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 293 ze zm.).

inwestycji celu publicznego o znaczeniu powiatowym i gminnym – wójt, burmistrz albo prezydent miasta (art. 51 ust. 1). Wymienione decyzje mogą zostać wydane po uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków w odniesieniu do obszarów i obiektów objętych formami ochrony zabytków, o których mowa w art. 7 u.o.z.o.z. oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków (art. 53 ust. 4);

- wójt, burmistrz albo prezydent miasta wydaje decyzję o warunkach zabudowy, po uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 60 ust. 1);
- rada gminy może ustalić w formie uchwały zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń, ich gabaryty, standardy jakościowe oraz rodzaje materiałów budowlanych, z jakich mogą być wykonane (art. 37a). W uchwałach gmina powinna uwzględnić:
  - ochronę zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia,
  - ochronę zabytków nieruchomości znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

3) w ustawie z 21.08.1997 r. o gospodarce nieruchomościami¹²³:

- starosta lub wójt (burmistrz, prezydent) przy sprzedaży, zamianie, darowiznie lub oddaniu w użytkowanie wieczyste, a także wnoszeniu jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków zobowiązany jest uzyskać pozwolenie wojewódzkiego konserwatora zabytków. Uzyskania pozwolenia wymaga również sprzedaż, zamiana, darowizna lub dzierżawa nieruchomości będących cmentarzami ujętymi w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek (art. 13);
- gminie przysługuje **prawo pierwokupu** w przypadku sprzedaży nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków lub prawa użytkowania wieczystego takiej nieruchomości (art. 109).

4) w ustawie z 7.07.1994 r. Prawo budowlane¹²⁴:

- obiekt budowlany należy użytkować w sposób zgodny z jego przeznaczeniem i wymaganiami ochrony środowiska oraz utrzymywać w należytym stanie technicznym i estetycznym, nie dopuszczając do nadmiernego pogorszenia jego właściwości użytkowych i sprawności technicznej, w szczególności w zakresie związanym

¹²³ Ustawa z 21.08.1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1990 ze zm.).

¹²⁴ Ustawa z 7.07.1994 r. Prawo budowlane (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1333 ze zm.).

z wymaganiami ochrony obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów objętych ochroną konserwatorską¹²⁵;

- do zgłoszenia robót budowlanych należy dołączyć, w zależności od potrzeb, pozwolenia, uzgodnienia i opinie wymagane odrębnymi przepisami, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 30 ust. 2a). Właściwy organ może nałożyć w drodze decyzji, obowiązek uzyskania pozwolenia na wykonanie określonego obiektu lub robót budowlanych objętych obowiązkiem zgłoszenia, jeżeli ich realizacja może naruszać ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub spowodować m.in. pogorszenie stanu środowiska lub stanu zachowania zabytków (art. 30 ust. 7);
  - prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskania pozwolenia konserwatora zabytków (art. 39);
  - pozwolenie na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków (art. 39);
  - w stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 39).
- 5) **w ustawie z 17.06.1966 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji**¹²⁶:
- gmina/powiat jest organem egzekucyjnym decyzji miejskich/powiatowych konserwatorów zabytków, a więc odpowiada za skuteczność wydanych decyzji administracyjnych (zakazujących lub nakazujących właścicielom zabytków ruchomych i nieruchomych określone działania)¹²⁷.
- 6) **w ustawie z 21.11.1996 r. o muzeach**:
- jednostki samorządu terytorialnego mogą tworzyć **muzea samorządowe**. Tworząc muzeum jednostki samorządowe zobowiązane są zagwarantować środki potrzebne do utrzymania i rozwoju muzeum, zapewnić bezpieczeństwo zgromadzonym zbiorom oraz sprawować nadzór nad muzeum (art. 5).

¹²⁵ *Ibidem*, art. 5 ust. 1 pkt 7 oraz ust. 2.

¹²⁶ Ustawa z 17.06.1966 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1427 ze zm.).

¹²⁷ *Ibidem*, art. 19 § 2 oraz art. 20 § 1 pkt 2.

8) w ustawie z 9.10.2015 r. o rewitalizacji¹²⁸:

- rada gminy, z własnej inicjatywy albo na wniosek wójta, burmistrza albo prezydenta miasta, podejmuje uchwałę o przystąpieniu do sporządzenia gminnego programu rewitalizacji¹²⁹. Po sporządzeniu projektu programu organ wykonawczy występuje o zaopiniowanie do wojewódzkiego konserwatora zabytków. Przygotowanie, koordynowanie i tworzenie warunków do prowadzenia rewitalizacji, a także jej prowadzenie w zakresie właściwości gminy, stanowią jej zadania własne (art. 17).

Ustawy określające ustrój samorządu terytorialnego (gminnego, powiatowego i wojewódzkiego) sytuują ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami wśród jego zadań własnych. Jednostki samorządu terytorialnego, wykonując szereg obowiązków w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, spełniają znaczącą rolę w systemie ochrony dziedzictwa kulturowego. W zakresie swoich kompetencji realizują zadania określone nie tylko w ustawie o ochronie zabytków lecz wynikające także z wielu innych, zaprezentowanych powyżej, ustaw oraz aktów wykonawczych. Jednostki samorządowe sprawują również opiekę nad cennymi zabytkami nieruchomymi jako ich właściciele. Wiele gmin, powiatów i samorządów województwa jest organem prowadzącym dla muzeów samorządowych.

Właściwe i odpowiedzialne podejście jednostek samorządu terytorialnego do nałożonej na nie roli opiekuna, pozwala na zahamowanie procesów degradacji zabytków. Sprawne i efektywne realizowanie przez nie zadań w sferze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pozwala na zachowanie dziedzictwa kultury w należyтым stanie dla przyszłych pokoleń.

Analiza różnych obowiązków i uprawnień realizowanych przez jednostki samorządu terytorialnego w obszarze dziedzictwa kulturowego wskazuje, że ochrona zabytków i opieka nad zabytkami jest bardzo złożonym procesem, a sukces prowadzący do należytego zachowania dziedzictwa wymaga permanentnego działania wielu podmiotów i instytucji.

Pytania kontrolne:

- 1.** Proszę wymienić organy administracji rządowej realizujące ustawowe zadania w zakresie ochrony dóbr kultury.

¹²⁸ Ustawa z 9.10.2015 r. o rewitalizacji (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 485).

¹²⁹ Rewitalizacja – proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzony w sposób kompleksowy, poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone przez interesariuszy rewitalizacji na podstawie gminnego programu rewitalizacji.

2. Proszę omówić kompetencje Dyrektora Urzędu Morskiego w zakresie ochrony dóbr kultury.
3. Proszę przedstawić przykład instytucji kultury, która wspiera działania Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i omówić jej najważniejsze kompetencje.
4. Proszę wymienić i omówić organy właściwe w sprawach zarządzania kryzysowego w jednostkach administracji publicznej.
5. Proszę wymienić organy obrony cywilnej i zakres ich działania.
6. Proszę wymienić rodzaje rejestrów, prowadzonych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz ich oznaczenia literowe.
7. Proszę omówić procedurę uzgodnienia gminnego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz wymienić i opisać elementy, jakie powinien zawierać.

ROZDZIAŁ 9.

Obowiązki właścicieli, zarządców, użytkowników oraz posiadaczy zabytków w realizacji zadań ochronnych

Ochrona zabytków jest tematem wieloaspektowym, dotyczącym całego spektrum zagrożeń: od tych związanych z działalnością umyślną i nieumyślną człowieka (także tą mającą na celu destrukcję zabytku), z technologią i infrastrukturą, aż po zagrożenia wynikające z działań sił natury¹. Z reguły za bezpieczeństwo zabytków i ich ochronę odpowiedzialni są ich właściciele, zarządcy, użytkownicy i posiadacze. Pod każdym z tych określeń kryje się konkretna osoba fizyczna lub prawna, organizacja lub instytucja, która posiada lub zarządza zabytkiem. Przepisy prawa dotyczące ochrony zabytków dokładnie określają zakres odpowiedzialności poszczególnych podmiotów za ochronę zabytków.

9.1. Ochrona przeciwpożarowa

Jednym ze wspomnianych aktów prawnych jest ustawa z 24.08.1991 r. o ochronie przeciwpożarowej (dalej: u.o.p.)², w której szczegółowo wymieniono **obowiązki właściciela budynku, obiektu budowlanego lub terenu, w zakresie zapewnienia ich ochrony przeciwpożarowej**³. Jest on obowiązany:

- 1) przestrzegać przeciwpożarowych wymagań techniczno-budowlanych, instalacyjnych i technologicznych,
- 2) wyposażyć budynek, obiekt budowlany lub teren w wymagane urządzenia przeciwpożarowe i gaśnice,
- 3) zapewnić konserwację oraz naprawy urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic w sposób gwarantujący ich sprawne i niezawodne funkcjonowanie,

¹ Szerzej nt. zagrożeń o charakterze naturalnym w rozdziale 2.

² Ustawa z 24.08.1991 r. o ochronie przeciwpożarowej (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 869 ze zm.).

³ K.T. Kociołek, *Poradnik inspektora ochrony przeciwpożarowej*, Kraków-Tarnobrzeg 2021.

- 4) zapewnić osobom przebywającym w budynku, obiekcie budowlanym lub na terenie, bezpieczeństwo i możliwość ewakuacji,
- 5) przygotować budynek, obiekt budowlany lub teren do prowadzenia akcji ratowniczej,
- 6) zapoznać pracowników z przepisami przeciwpożarowymi,
- 7) ustalić sposoby postępowania na wypadek powstania pożaru, klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia⁴.

Powołana ustawa przewiduje, że odpowiedzialność za realizację powyższych siedmiu obowiązków z zakresu ochrony przeciwpożarowej, stosownie do obowiązków i zadań powierzonych w odniesieniu do budynku, obiektu budowlanego lub terenu, przejmuje – w całości lub w części – ich zarządca lub użytkownik na podstawie zawartej umowy cywilnoprawnej ustanawiającej zarząd lub użytkowanie. W przypadku, gdy umowa taka nie została zawarta, odpowiedzialność za realizację obowiązków z zakresu ochrony przeciwpożarowej spoczywa na faktycznie władającym budynkiem, obiektem budowlanym lub terenem.

Jednocześnie ta sama ustawa o ochronie przeciwpożarowej przewiduje, że wymienione powyżej czynności z zakresu ochrony przeciwpożarowej mogą wykonywać wyłącznie osoby posiadające odpowiednie kwalifikacje, co gwarantuje wysoki poziom ich realizacji przez osoby odpowiednio edukowane i przygotowane. Osoby wykonujące czynności z zakresu ochrony przeciwpożarowej zobowiązane są posiadać:

- tytuł zawodowy inżynier pożarnictwa albo
- tytuł zawodowy inżynier i dyplom ukończenia studiów w Szkole Głównej Służby Pożarniczej w zakresie inżynierii bezpieczeństwa w specjalności inżynieria bezpieczeństwa pożarowego wydany do 30.09.2019 r. lub studiów na kierunku inżynieria bezpieczeństwa w zakresie bezpieczeństwa pożarowego wydany po 30.09.2019 r., albo
- co najmniej wykształcenie średnie lub średnie branżowe i uprawnienia inspektora ochrony przeciwpożarowej, lub
- kwalifikacje do wykonywania zawodu technik pożarnictwa, lub
- uprawnienia rzeczoznawcy do spraw zabezpieczeń przeciwpożarowych⁵.

Oczywistym jest, że większość osób posiadających lub zarządzających zabudkami powyższych kompetencji w zakresie ochrony przeciwpożarowej nie posiada i posiadać nie musi. Dlatego u.o.p. przewiduje, że korzystanie przez właściciela, zarządcę lub użytkownika budynku, obiektu lub terenu

⁴ Art. 4. ust. 1 u.o.p.

⁵ *Ibidem*, art. 4 ust. 2a i 2b.

z usług z zakresu ochrony przeciwpożarowej jest dobrowolne. Jednym słowem – właściciel, zarządca, użytkownik lub posiadacz zabytku (osoba lub instytucja) ma możliwość zatrudnienia (umowa o pracę lub inna, o której mówi Kodeks pracy⁶) lub zawarcia umowy cywilnoprawnej na świadczenie usług w zakresie realizacji czynności (obowiązków) z zakresu ochrony przeciwpożarowej z osobą posiadającą wymagane ustawą kwalifikacje. Przejmując (na podstawie umowy o pracę lub umowy cywilnoprawnej) od właściciela, zarządcy lub użytkownika zabytku jego obowiązki w zakresie ochrony przeciwpożarowej⁷, przejmuje jednocześnie (dobrowolnie) odpowiedzialność za ich właściwą realizację.

Ponadto – na podstawie § 4 ust. 2 rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 7.06.2010 r. w sprawie ochrony przeciwpożarowej budynków, innych obiektów budowlanych i terenów (*dalej: rozporządzenie MSWiA z 2010 r.*)⁸ – właściciele, zarządcy lub użytkownicy budynków oraz placów składowych i wiat, z wyjątkiem budynków mieszkalnych jednorodzinnych:

- 1) utrzymują urządzenia przeciwpożarowe i gaśnice w stanie pełnej sprawności technicznej i funkcjonalnej;
- 2) wyposażają obiekty w przeciwpożarowe wyłączniki prądu zgodnie z przepisami techniczno-budowlanymi;
- 3) umieszczają w widocznych miejscach instrukcje postępowania na wypadek pożaru wraz z wykazem telefonów alarmowych;
- 4) oznakowują znakami zgodnymi z polskimi normami:
  - drogi i wyjścia ewakuacyjne z wyłączeniem budynków mieszkalnych oraz pomieszczenia, w których zgodnie z przepisami techniczno-budowlanymi są wymagane co najmniej 2 wyjścia ewakuacyjne, w sposób zapewniający dostarczenie informacji niezbędnych do ewakuacji,
  - miejsca usytuowania urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic,
  - miejsca usytuowania elementów sterujących urządzeniami przeciwpożarowymi,
  - miejsca usytuowania nasady umożliwiającej zasilanie instalacji wodociągowej przeciwpożarowej, kurków głównych instalacji gazowej oraz materiałów niebezpiecznych pożarowo,
  - pomieszczenia i tereny z materiałami niebezpiecznymi pożarowo,

⁶ Ustawa z 26.06.1974 r. Kodeks pracy (t.j. Dz.U. z 2020 poz. 1320 ze zm.).

⁷ Obowiązki wynikające z art. 4 ust. 1 u.o.p.

⁸ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 7.06.2010 r. w sprawie ochrony przeciwpożarowej budynków, innych obiektów budowlanych i terenów (Dz.U. z 2010 r. Nr 109, poz. 719 ze zm.).

- drabiny ewakuacyjne, rękawy ratownicze, pojemniki z maskami ucieczkowymi, miejsca zbiórki do ewakuacji, miejsca lokalizacji kluczy do wyjść ewakuacyjnych, dźwigi dla straży pożarnej,
  - przeciwpożarowe zbiorniki wodne, zbiorniki technologiczne stanowiące uzupełniające źródło wody do celów przeciwpożarowych, punkty poboru wody, stanowiska czerpania wody,
  - drzwi przeciwpożarowe,
  - drogi pożarowe,
  - miejsca zaklasyfikowane jako strefy zagrożenia wybuchem;
- 5) umieszczają, przy wjazdach do garaży zamkniętych z podłogą znajdującą się poniżej poziomu terenu, czytelną informację o dopuszczeniu lub niedopuszczeniu parkowania w tych garażach samochodów zasilanych gazem płynnym propan-butan, o których mowa w przepisach techniczno-budowlanych.

Ponadto wokół placów składowych i składowisk przy obiektach oraz przy obiektach tymczasowych o konstrukcji palnej ich właściciele, zarządcy lub użytkownicy zapewniają **pas ochronny** o minimalnej szerokości 2 m i nawierzchni z materiałów niepalnych lub gruntowej oczyszczonej.

Właściciele lub zarządcy terenów utrzymują znajdujące się na nich drogi pożarowe w stanie umożliwiającym wykorzystanie tych dróg przez pojazdy jednostek ochrony przeciwpożarowej zgodnie z przepisami dotyczącymi przeciwpożarowego zaopatrzenia w wodę oraz dróg pożarowych⁹.

Właściciele, zarządcy lub użytkownicy budynków, obiektów budowlanych i terenów mają obowiązek zapewnienia odpowiednich warunków **ewakuacji** – z każdego miejsca w obiekcie przeznaczanego do przebywania ludzi – umożliwiających szybkie i bezpieczne opuszczanie strefy zagrożonej lub objętej pożarem, dostosowane do liczby i stanu sprawności osób przebywających w obiekcie oraz jego funkcji, konstrukcji i wymiarów, a także obowiązek zastosowania **technicznych środków zabezpieczenia przeciwpożarowego**, polegających na:

- 1) zapewnieniu dostatecznej liczby, wysokości i szerokości **wyjść ewakuacyjnych**;
- 2) zachowaniu dopuszczalnej długości, wysokości i szerokości przejść oraz dojść ewakuacyjnych;
- 3) zapewnieniu bezpiecznej pożarowo obudowy i wydzielenń dróg ewakuacyjnych oraz pomieszczeń;

⁹ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 24.07.2009 r. w sprawie przeciwpożarowego zaopatrzenia w wodę oraz dróg pożarowych (Dz.U. z 2009 r. Nr 124, poz. 1030).

- 4) zabezpieczeniu przed zadymieniem wymienionych w przepisach techniczno-budowlanych dróg ewakuacyjnych, w tym: na stosowaniu urządzeń zapobiegających zadymieniu lub urządzeń i innych rozwiązań techniczno-budowlanych zapewniających usuwanie dymu;
- 5) zapewnieniu **oświetlenia awaryjnego** (ewakuacyjnego i zapasowego) w pomieszczeniach i na drogach ewakuacyjnych wymienionych w przepisach techniczno-budowlanych;
- 6) zapewnieniu możliwości rozgłaszania **sygnałów ostrzegawczych** i komunikatów głosowych przez **dźwiękowy system ostrzegawczy (DSO)** w budynkach, dla których jest on wymagany¹⁰.

Dokładne parametry, dotyczące wysokości i szerokości w świetle dróg ewakuacyjnych i drzwi ewakuacyjnych, a także drzwi na drodze ewakuacyjnej zawarte są w przepisach techniczno-budowlanych¹¹. Opisano tam również wymagania dotyczące długości dojazdów i przejść ewakuacyjnych, podziału na sektory poziomych dróg ewakuacyjnych w tym: w zakresie obudowania i wydzielenia pożarowego pionowych dróg ewakuacyjnych oraz ich oddymiania i zabezpieczenia przed zadymieniem. Wymagania te są bardzo istotne z uwagi na konieczność zapewnienia bezpieczeństwa osobom przebywającym na terenie budynków i obiektów budowlanych. Wspomnieć tutaj należy, że aspekty zapewnienia bezpieczeństwa budynkom i obiektom budowlanym związane są głównie z zapewnieniem odpowiedniej klasy odporności pożarowej budynków oraz odpowiedniej klasy odporności ogniowej elementów budowlanych i elementów wydzieleni pożarowych.

Aspekty zapewnienia bezpieczeństwa zabytkom ruchomym znajdującym się w budynkach i obiektach związane są głównie z odpowiednim przygotowaniem ich zabezpieczenia w sytuacji różnego rodzaju zagrożeń, zabezpieczenia obiektu przed ingerencją osób nieuprawnionych, ale również z podziałem budynku i obiektu budowlanego na strefy pożarowe i zastosowaniem aktywnych systemów zabezpieczeń przed pożarami (systemy detekcji i gaszenia pożarów) i przed włamaniami.

Ponadto właściciel lub zarządca obiektu przeznaczonego dla ponad 50. osób będących jego stałymi użytkownikami, niezakwalifikowanego do kategorii zagrożenia ludzi ZL IV, powinien co najmniej raz na 2 lata przeprowadzać praktyczne sprawdzenie organizacji oraz warunków ewakuacji z całego obiektu (potocznie zwane „ćwiczeniami przeciwpożarowymi”). W przypadku obiektów, w których cyklicznie zmienia się jednocześnie grupa powyżej 50. użytkowników, praktycznego sprawdzenia organizacji oraz

¹⁰ Zgodnie z § 15 ust. 1 rozporządzenia MSWiA z 2010 r.

¹¹ Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 12.04.2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1065).

warunków ewakuacji należy dokonać co najmniej raz na rok, jednak w terminie nie dłuższym niż 3 miesiące od dnia rozpoczęcia korzystania z obiektu przez nowych użytkowników. O terminie przeprowadzenia praktycznego sprawdzenia organizacji oraz warunków ewakuacji z całego obiektu właściciel lub zarządca obiektu powiadamia właściwego miejscowo komendanta powiatowego (miejskiego) Państwowej Straży Pożarnej, nie później niż na tydzień przed ich przeprowadzeniem. Praktyczne sprawdzenie organizacji oraz warunków ewakuacji z całego obiektu polega na przeprowadzeniu ćwiczeń z wykorzystaniem opisanych w „Instrukcji bezpieczeństwa pożarowego” dróg i wyjść ewakuacyjnych i uwzględnieniem pomiaru czasu ewakuacji osób oraz liczby osób, które znalazły się w wyznaczonym przez właściciela, zarządcę lub użytkownika punkcie zbiórki do ewakuacji. Często się zdarza, że na tego typu ćwiczenia komendant powiatowy (miejski) Państwowej Straży Pożarnej wysyła jeden lub więcej zastępów ratowniczych (zastęp, czyli jeden samochód ratowniczo-gaśniczy) w celu obserwacji praktycznego sprawdzenia organizacji oraz warunków ewakuacji z całego obiektu, jak również przeprowadzenia ewentualnej kontroli umiejętności i sprawności ewakuacji oraz szybkości liczenia osób ewakuowanych.

Ewakuacja muzealiów (rzeczy ruchomych stanowiących własność muzeum i wpisanych do inwentarza muzealiów¹²) oraz innego cennego mienia ruchomego zawsze realizowana jest w drugiej kolejności. Do ewakuacji muzealiów należy się szczególnie dobrze przygotować, biorąc pod uwagę kolejność zabezpieczenia zabytków, sposób ich zabezpieczania i pakowania. W sytuacji kryzysowej, jaką jest pożar, zalanie, zatopienie lub inne nagłe zdarzenie – czas na odpowiednie zabezpieczenie tych ruchomości zazwyczaj jest zbyt krótki i przeważnie liczba osób jest niewystarczająca do przenoszenia i zabezpieczenia ruchomości. Ponadto należy zwrócić uwagę na optymalne zabezpieczenie tymczasowego (doraźnego) miejsca ewakuacji ruchomych zabytków oraz ich dokładne katalogowanie, aby żaden obiekt nie zaginął lub w sposób niezamierzony nie zmienił właściciela. Należy wziąć pod uwagę aspekty ewentualnego zabezpieczenia i **konserwacji ratunkowej** uszkodzonych (ewentualnie zamoczonych) ruchomości, które zostały ewakuowane. Istotne jest także odpowiednie zabezpieczenie osób uczestniczących w ewakuacji ruchomości, aby nikt nie narażał niepotrzebnie własnego zdrowia i życia.

Właściciele, zarządcy lub użytkownicy obiektów budowlanych, budynków i terenów mają również obowiązek zapewnienia przeciwpożarowego zaopatrzenia w wodę do zewnętrznego gaszenia pożaru, czyli zapewnienia

¹² Zgodnie z art. 21 ustawy z 21.11.1996 r. o muzeach (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 902).

wody do gaszenia pożaru z hydrantów zewnętrznych, przeciwpożarowych zbiorników wody, ewentualnie z innych źródeł czerpania wody. Obiekty które wymagają zaopatrzenia w wodę do zewnętrznego gaszenia pożaru oraz ilość tej wody (podana w postaci wydajności w dm^3/s lub pojemności przeciwpożarowych zbiorników wody w m^3) opisane zostały w przywołanym wcześniej rozporządzeniu Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji¹³.

Właściciele, zarządcy lub użytkownicy obiektów (bądź ich części stanowiących odrębne strefy pożarowe) przeznaczonych do wykonywania funkcji użyteczności publicznej, zamieszkania zbiorowego, produkcyjnych, magazynowych oraz inwentarskich, mają obowiązek zapewnienia i wdrożenia instrukcji bezpieczeństwa pożarowego¹⁴.

Instrukcja bezpieczeństwa pożarowego (IBP) powinna zawierać:

- 1) warunki ochrony przeciwpożarowej, wynikające z przeznaczenia, sposobu użytkowania, prowadzonego procesu technologicznego, magazynowania (składowania) i warunków technicznych obiektu, w tym zagrożenia wybuchem,
- 2) określenie wyposażenia w wymagane urządzenia przeciwpożarowe i gaśnice oraz sposoby poddawania ich przeglądów technicznym i czynnościom konserwacyjnym,
- 3) sposoby postępowania na wypadek pożaru i innego zagrożenia,
- 4) sposoby zabezpieczenia prac niebezpiecznych pod względem pożarowym, jeżeli takie prace są przewidywane,
- 5) warunki i organizację ewakuacji ludzi oraz praktyczne sposoby ich sprawdzania,
- 6) sposoby zapoznania użytkowników obiektu, w tym zatrudnionych pracowników z przepisami przeciwpożarowymi oraz treścią przedmiotowej instrukcji,
- 7) zadania i obowiązki w zakresie ochrony przeciwpożarowej dla osób będących ich stałymi użytkownikami,
- 8) **plany obiektów**, obejmujące także ich usytuowanie, oraz terenu przyległego, z uwzględnieniem graficznych danych dotyczących w szczególności:
  - powierzchni, wysokości i liczby kondygnacji budynku,
  - odległości od obiektów sąsiadujących,
  - parametrów pożarowych występujących substancji palnych,
  - występującej gęstości obciążenia ogniowego w strefie pożarowej lub w strefach pożarowych,

¹³ Rozdział 3 rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 24.07.2009 r. w sprawie przeciwpożarowego zaopatrzenia w wodę oraz dróg pożarowych.

¹⁴ Zgodnie z § 6 rozporządzenia MSWiA z 2010 r.

- kategorii zagrożenia ludzi, przewidywanej liczby osób na każdej kondygnacji i w poszczególnych pomieszczeniach,
- lokalizacji pomieszczeń i przestrzeni zewnętrznych zaklasyfikowanych jako strefy zagrożenia wybuchem,
- podziału obiektu na strefy pożarowe,
- warunków ewakuacji, ze wskazaniem kierunków i wyjść ewakuacyjnych,
- miejsc usytuowania urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic, kurków głównych instalacji gazowej, materiałów niebezpiecznych pożarowo oraz miejsc usytuowania elementów sterujących urządzeniami przeciwpożarowymi,
- wskazania dojeżdż do dźwigów dla ekip ratowniczych,
- hydrantów zewnętrznych oraz innych źródeł wody do celów przeciwpożarowych,
- dróg pożarowych i innych dróg dojazdowych, z zaznaczeniem wjazdów na teren ogrodzony,

9) wskazanie osób lub podmiotów opracowujących instrukcję.

W przypadku sporządzania instrukcji bezpieczeństwa pożarowego obowiązującej w muzeum, zgodnie z § 6 **rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 2.09.2014 r. w sprawie zabezpieczania zbiorów muzeum przed pożarem, kradzieżą i innym niebezpieczeństwem grożącym ich zniszczeniem lub utratą** (dalej: rozporządzenie MKiDN z 2014 r.)¹⁵, obok wyżej wymienionych elementów należy wziąć pod uwagę także wskazanie:

- potencjalnych zagrożeń pożarowych,
- dróg i kierunków ewakuacji zbiorów,
- sposobu sprawdzania organizacji i warunków ewakuacji zbiorów,
- technicznych środków umożliwiających ewakuację zbiorów,
- miejsc przechowywania i eksponowania najcenniejszych zbiorów,
- postępowania przy zabezpieczaniu najcenniejszych zbiorów,
- procedur powiadamiania dyrektora i pracowników muzeum oraz osób tworzących zespoły mające brać udział w ewakuacji zbiorów o powstaniu zagrożenia,
- imion i nazwisk osób tworzących zespoły mające brać udział w ewakuacji zbiorów, a także zajmowanych przez te osoby stanowisk, z określeniem zakresu ich działania i odpowiedzialności.

¹⁵ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 2.09.2014 r. w sprawie zabezpieczania zbiorów muzeum przed pożarem, kradzieżą i innym niebezpieczeństwem grożącym ich zniszczeniem lub utratą (Dz.U. z 2014 r. poz. 1240).

Zagadnienia związane z ewakuacją zabytków ruchomych są bardzo istotne z uwagi na fakt, że dotyczą ewakuacji dóbr materialnych bardzo często o nieokreślonej wartości materialnej i historycznej, które stanowią część naszego dziedzictwa historycznego i kulturowego. Problemy pojawiające się już na etapie planowania ewakuacji ruchomości w sytuacjach zagrożenia pożarowego lub innych nagłych zdarzeń kryzysowych dotyczą najczęściej niewystarczającej ilości osób, które w tej ewakuacji powinny uczestniczyć i wspomniane ruchomości ewakuować.

Ponadto wiele problemów i związanych z nimi pytań powodują aspekty planowania w zakresie **ratunkowego zabezpieczenia ruchomości na czas ewakuacji**, a omawiane bardzo często na seminariach i konferencjach (sławne już) skrzynie występują najczęściej w niedostatecznej ilości lub ich po prostu nie ma. W kwestii zapewnienia wystarczającej liczby skrzyń i innych opakowań ochronnych przeznaczonych do pakowania w sytuacji ewakuacji ruchomości, problem stanowią nie tyle aspekty finansowe (środki na ich zakupienie lub wykonanie), ile pozyskanie miejsca na magazynowanie tychże skrzyń i innych opakowań. Skrzynie – przeważnie z niewielkimi przekładkami w środku – zajmują wiele przestrzeni, zaś większość muzeów dotkliwie odczuwa brak miejsc magazynowych.

Przy tym trudno sobie wyobrazić tak komfortową sytuację, że w razie pożaru i konieczności ratowania kilkuset lub większej liczby ruchomości, w muzeum znajdzie się kilkadziesiąt osób znających miejsca, w których magazynowane są stosowne skrzynie i zapoznanych z zasadami pakowania i ewakuacji tychże ruchomych zabytków. Kłopotów nastęrcza głównie znalezienie odpowiedniej skrzyni przeznaczonej dla danego eksponatu. Zazwyczaj liczba osób niezbędnych do ewakuacji ruchomości jest odwrotnie proporcjonalna do potrzeb.

Kolejnym zagadnieniem jest także odpowiednie zaplanowanie dróg (kierunków) ewakuacji zbiorów – istniejące i najkrótsze nie zawsze charakteryzują się odpowiednimi parametrami (wysokość i szerokość w świetle), które umożliwiłyby ewakuację większych ruchomości lub większych skrzyń z zabytkami. Problemem okazuje się waga opakowań z ruchomościami oraz waga pojedynczych zabytków ruchomych i związane z nią kwestie transportu na ruchomych platformach i wózkach, ewentualnie przy pomocy odpowiednich taśm (które trzeba na etapie planowania ewakuacji zabytków ruchomych przewidzieć w odpowiednich ilościach i zakupić). Kolejne komplikacje powodują schody oraz sposób poruszania się po nich wspomnianych wózków służących do ewakuacji (mimo, że są dostępne tzw. schodołazy, trzeba je jednak mieć) oraz zakaz używania wind w przypadku zagrożenia chyba, że są one tzw. dźwigami dla ekip ratowniczych.

Często problematyczne jest samo planowanie zabezpieczenia **zabytków nieruchomych** z uwagi na ich gabaryty (wysokość, szerokość, długość) oraz nieregularną budowę (np. rzeźby, pomniki, budynki). Zazwyczaj można zaplanować odpowiednią ilość sklejki, płyty OSB, folii bąbelkowej i folii odpornej na rozrywanie oraz worków z piaskiem do zabezpieczenia okien i drzwi przed zalaniem i zatopieniem, czy zabezpieczenia konstrukcji dachu po zerwaniu przez wiatr pokrycia. Nietrudno określić liczbę stempli budowlanych do zabezpieczenia narażonych na zawalenie konstrukcji budynków (ścian i stropów), niezbędnych do tego celu narzędzi oraz liczbę osób do wykonania tych zadań. Jednak, jak już wcześniej wspomniano, problemem będzie miejsce magazynowania tego sprzętu i materiałów oraz odpowiednio szybkie wezwanie osób wyznaczonych do wykonania prac. A pożar, huragan, burza i zatopienie czekać nie będą.

Zgodnie z wymaganiami § 6 rozporządzenia MSWiA z 2010 r. wdrażana instrukcja bezpieczeństwa powinna zawierać warunki ochrony przeciwpożarowej wynikające z przeznaczenia, sposobu użytkowania, prowadzonego procesu technologicznego, magazynowania (składowania) i warunków technicznych obiektu, w tym zagrożenia wybuchem oraz plany obiektów, obejmujące także ich usytuowanie (wraz z terenem przyległym). Plany takie powinny uwzględniać graficzne dane, odnośnie do odległości w stosunku do budynków i obiektów, informacje o stosowaniu systemu sygnalizacji pożarowej, obejmującym urządzenia sygnalizacyjno-alarmowe służące do samoczynnego wykrywania i przekazywania informacji o pożarze, a także urządzenia odbiorcze alarmów pożarowych i urządzenia odbiorcze sygnałów uszkodzeniowych. Dotyczy to:

- 1) budynków handlowych lub wystawowych:
  - jednokondygnacyjnych o powierzchni strefy pożarowej powyżej 5000 m²,
  - wielokondygnacyjnych o powierzchni strefy pożarowej powyżej 2500 m²;
- 2) teatrów o liczbie miejsc powyżej 300;
- 3) kin o liczbie miejsc powyżej 600;
- 4) budynków o liczbie miejsc powyżej 300, służących celom gastronomicznym;
- 5) sal widowiskowych i sportowych o liczbie miejsc powyżej 1 500,
- 6) szpitali, z wyjątkiem psychiatrycznych oraz sanatoriów – o liczbie łóżek powyżej 200 w budynku;
- 7) szpitali psychiatrycznych o liczbie łóżek powyżej 100 w budynku;
- 8) domów pomocy społecznej i ośrodków rehabilitacji dla osób niepełnosprawnych o liczbie łóżek powyżej 100 w budynku;

- 9) zakładów pracy zatrudniających powyżej 100 osób niepełnosprawnych w budynku;
- 10) budynków użyteczności publicznej wysokich i wysokościowych;
- 11) budynków zamieszkania zbiorowego, w których przewidywany okres pobytu tych samych osób przekracza trzy doby, o liczbie miejsc noclegowych powyżej 200;
- 12) budynków zamieszkania zbiorowego, w których przewidywany okres pobytu tych samych osób nie przekracza trzech dób, o liczbie miejsc noclegowych powyżej 50;
- 13) archiwów wyznaczonych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych;
- 14) muzeów oraz zabytków budowlanych, wyznaczonych przez Generalnego Konserwatora Zabytków w uzgodnieniu z Komendantem Głównym Państwowej Straży Pożarnej;
- 15) ośrodków elektronicznego przetwarzania danych o zasięgu krajowym, wojewódzkim i w urzędach obsługujących organy administracji rządowej;
- 16) centrali telefonicznych o pojemności powyżej 10 000 numerów i centrali telefonicznych tranzytowych o pojemności 5 000–10 000 numerów, o znaczeniu miejscowym lub regionalnym;
- 17) garaży podziemnych, w których strefa pożarowa przekracza 1 500 m² lub obejmujących więcej niż jedną kondygnację podziemną;
- 18) stacji metra i stacji kolei podziemnych;
- 19) dworców i portów, przeznaczonych do jednoczesnego przebywania powyżej 500 osób;
- 20) banków, w których strefa pożarowa zawierająca salę operacyjną ma powierzchnię przekraczającą 500 m²,
- 21) bibliotek, których zbiory w całości lub w części tworzą narodowy zasób biblioteczny.

Powyższe obiekty muszą być przekazywane do właściwego miejscowo komendanta powiatowego (miejskiego) Państwowej Straży Pożarnej w celu ich wykorzystania na potrzeby planowania, organizacji i prowadzenia działań ratowniczych.

Sposób przechowywania Instrukcji bezpieczeństwa pożarowego powinien zapewnić możliwość jej natychmiastowego wykorzystania na potrzeby prowadzenia działań ratowniczych. Powinna się ona znajdować w miejscach dostępnych dla ekip ratowniczych.

Instrukcja bezpieczeństwa pożarowego powinna być poddawana okresowej aktualizacji, co najmniej raz na 2 lata, a także po takich zmianach sposobu użytkowania obiektu lub procesu technologicznego, które wpływają

na zmianę warunków ochrony przeciwpożarowej. Należy zwrócić uwagę, że nie ma wymogu jej opracowania dla obiektów lub ich części, jeżeli nie występuje w nich strefa zagrożenia wybuchem oraz gdy:

- kubatura brutto budynku lub jego części stanowiącej odrębną strefę pożarową nie przekracza 1000 m³, z wyjątkiem budynku inwentarskiego,
- kubatura brutto budynku inwentarskiego nie przekracza 1 500 m³,
- powierzchnia strefy pożarowej obiektu innego niż budynek nie przekracza 1000 m².

9.2. Ochrona zbiorów muzeum

Zabezpieczanie zbiorów muzeum przed kradzieżą i innym niebezpieczeństwem realizuje się na podstawie **planu ochrony muzeum**, który jest głównym dokumentem określającym organizację ochrony. Opracowanie go zapewnia dyrektor muzeum, przy zachowaniu ogólnej konstrukcji dokumentu uwzględniając specyfikę wiążącą go bezpośrednio z obiektem oraz bezpieczeństwem przechowywanych i udostępnianych zbiorów, a także innego mienia znajdującego się w muzeum. Plan ochrony muzeum zawiera także opis zakresu koniecznych zmian zabezpieczeń technicznych wynikających z analizy stanu potencjalnych zagrożeń.

Do planu ochrony muzeum dołącza się:

- szkic sytuacyjny muzeum,
- instrukcję zabezpieczania pomieszczeń, w tym sposób zarządzania kluczami do tych pomieszczeń,
- instrukcję postępowania w przypadkach szczególnych, tj. kradzieży, napadu, podłożenia ładunku wybuchowego,
- instrukcję ruchu osobowego i materiałowego,
- instrukcję konwojową¹⁶.

Podczas opracowywania projektów systemów zabezpieczenia muzeum uwzględnia się charakterystykę muzeum i zbiorów, a także warunki ochrony przeciwpożarowej zawarte we wspomnianej wcześniej instrukcji bezpieczeństwa pożarowego lub analizę stanu potencjalnych zagrożeń zawartą w planie ochrony muzeum.

W miejscach przechowywania i eksponowania zbiorów oraz w pomieszczeniach wskazanych w planie jako szczególnie zagrożone – przy instalowaniu lub przebudowie zabezpieczeń budowlanych i zabezpieczeń mechanicznych – w zewnętrznych otworach drzwiowych i okiennych stosować

¹⁶ Zgodnie z § 27 rozporządzenia MKiDN z 2014 r.

należy zabezpieczenia spełniające co najmniej wymagania opisane w planie ochrony muzeum. Także w miejscach przechowywania zbiorów oraz w pomieszczeniach wskazanych w planie jako szczególnie zagrożone – stosuje się drzwi wewnętrzne minimum w klasie 2 odporności na włamanie zgodnie z PN-EN 1627¹⁷.

Konieczność stosowania do eksponowania zbiorów bezpiecznych gablot lub szklanych osłon zabezpieczających wynika z analizy stanu potencjalnych zagrożeń, zawartej w planie ochrony muzeum lub odrębnej analizy zagrożeń sporządzanej dla zbiorów eksponowanych na wystawach czasowych.

Jeżeli zostało to zawarte w planie, należy zastosować system telewizji dozorowej zapewniającej dodatkowo obserwację:

- ciągów komunikacyjnych służących do przemieszczania zbiorów oraz przemieszczania się zwiedzających,
- elewacji budynku muzeum i terenu muzeum.

Plan ochrony muzeum, zgodnie z którym realizowana jest ochrona na podstawie ustawy z 22.08.1997 r. o ochronie osób i mienia¹⁸ powinien ponadto:

- 1) uwzględniać charakter produkcji lub rodzaj działalności jednostki,
- 2) zawierać analizę stanu potencjalnych zagrożeń, w tym zagrożeń o charakterze terrorystycznym, i aktualnego stanu bezpieczeństwa jednostki,
- 3) podawać ocenę aktualnego stanu ochrony jednostki,
- 4) zawierać dane dotyczące rodzaju zabezpieczeń technicznych,
- 5) zawierać zasady organizacji i wykonywania ochrony jednostki¹⁹.

Plan powinien zawierać także dane dotyczące organizacji ochrony fizycznej w muzeum.

Przy sporządzaniu **analizy stanu potencjalnych zagrożeń**, w tym zagrożeń o charakterze terrorystycznym i aktualnego stanu bezpieczeństwa jednostki, należy wskazać rodzaje zagrożeń oraz miejsca i obszary, których one dotyczą, a także zbiory zagrożone kradzieżą lub innym niebezpieczeństwem.

Organizacja ochrony powinna zapewniać zabezpieczenie zbiorów oraz obiektów w każdym czasie i miejscu. Obowiązujące przepisy wyróżniają dwa poziomy takiej organizacji²⁰:

¹⁷ PN-EN 1627:2012: Drzwi, okna, ściany osłonowe, kraty i żaluzje – Odporność na włamanie – Wymagania i klasyfikacja.

¹⁸ Ustawa z 22.08.1997 r. o ochronie osób i mienia (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 838 ze zm.).

¹⁹ *Ibidem*, art. 7.

²⁰ S. Kocewiak, *Plan ochrony muzeum z załącznikami, dla muzeum na poziomie ochrony podstawowej, „Szkolenia Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów” 2015, nr 5 (ABC Dokumentacja organizacyjno-ochronna w muzeach i wybrane przepisy prawa)*; https://www.nimoz.pl/files/publications/20/ABC_dokumentacji.pdf (dostęp: 25.10.2021).

- **ochrona kwalifikowana** – zgodna z ustawą o ochronie osób i mienia oraz przepisami rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie zabezpieczania muzeum przed pożarem, kradzieżą i innym niebezpieczeństwem grożącym ich zniszczeniem lub utratą.
- **ochrona podstawowa** – zgodna z ww. rozporządzeniem.

Plan ochrony dla muzeum wymagającego ochrony kwalifikowanej powinien być opracowany przez kwalifikowanego pracownika ochrony fizycznej i kwalifikowanego pracownika zabezpieczenia technicznego. Przed wprowadzeniem w życie wymaga uzgodnienia z właściwym terenowo Komendantem Wojewódzkim Policji, a następnie wdrożenia poprzez przeszkolenie pracowników ochrony.

W przypadku muzeum wymagającego ochrony podstawowej powinien być opracowany przez osobę posiadającą wiedzę w zakresie ochrony osób i mienia (wiedza, praktyka) i wprowadzony w życie zarządzeniem wewnętrznym dyrektora muzeum. Jego wdrożenie następuje poprzez przeszkolenie pracowników muzeum.

Mimo, iż plan ten dotyczy innych aspektów niż omówiona uprzednio Instrukcja bezpieczeństwa pożarowego, nie może zawierać niezgodnych lub sprzecznych z nią elementów, zasad i procedur postępowania

9.3. Plan ochrony zabytków na wypadek sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego

Ochrona dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego realizowana jest przez kierowników jednostek administracyjnych oraz gminy (powiaty i województwa) w oparciu o opracowywane plany ochrony zabytków ruchomych i nieruchomych. Obowiązek ich sporządzania został nałożony w **rozporządzeniu Ministra Kultury w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych**²¹. Wydanie tego dokumentu stanowiło realizację obowiązku wynikającego z art. 88 u.o.z.o.z. Celem wydania rozporządzenia było usystematyzowanie oraz ujednoczenie systemu ochrony ruchomych i nieruchomych dóbr kultury w stanach nadzwyczajnych.

Opracowywane przez właścicieli, zarządców lub administratorów plany ochrony zabytków stanowiąc mają kompleksowe, użyteczne planistyczne

²¹ Rozporządzenie Ministra Kultury z 25.08.2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153).

narzędzia do realizacji zadań poszczególnych oddziałów, pionów lub pracowników na wypadek sytuacji kryzysowych. Kluczowe we wspomnianych planach ochrony zabytków jest uwzględnienie wszystkich możliwych zagrożeń dla obiektu i zgromadzonych w nim ruchomości oraz opracowanie szczegółowych procedur odpowiadających wskazanym zagrożeniom.

Ochrona zabytków nieruchomych to przede wszystkim zabezpieczenie mechaniczne, techniczne i fizyczne obiektu oraz jego elementów. Natomiast **ochrona zabytków ruchomych** to przede wszystkim przedsięwzięcia:

- związane z ukryciem i zabezpieczeniem zabytków ruchomych w obrębie nieruchomości jednostki organizacyjnej (przemieszczenie),
- związane z rozśrodkowaniem lub ewakuacją zabytków.

Przemieszczeniu, rozśrodkowaniu lub ewakuacji podlegają zabytki ruchome, które wskazuje kierownik jednostki organizacyjnej w planie ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego, w przypadku braku możliwości zapewnienia ochrony zabytków ruchomych lub ich części w miejscu stałego ich przechowywania. **Rozśrodkowanie** polega na zaplanowanym, zorganizowanym i chronionym ich przemieszczeniu do wytypowanych i przygotowanych obiektów w obrębie tej samej miejscowości, natomiast **ewakuacja** oznacza ich przemieszczenie do obiektów poza miejscowością stałego przechowywania oraz zabezpieczenie w nowym miejscu przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem²².

Pamiętać należy, że ochronie podlegają **spisy zabytków ruchomych** przeznaczonych do przemieszczenia, rozśrodkowania lub ewakuacji, trasy przewozu (transportu) i miejsca ukrycia, sposoby ochrony w czasie transportu i zabezpieczenia w nowym miejscu przechowywania. Miejsca rozśrodkowania i ewakuacji oraz trasy przejazdu – główne i zapasowe – uzgadnia się z właściwymi terytorialnie organami zarządzania kryzysowego. Istotnym jest, aby dla bezpieczeństwa zabytków ruchomych miejsca rozśrodkowania i ewakuacji oraz trasy przewozu zabytków znajdowały się z dala od głównych szlaków i węzłów komunikacyjnych, ważnych ośrodków przemysłowych, baz i składnic paliw oraz materiałów niebezpiecznych, a także obiektów wojskowych.

Ochrona zabytków mająca na celu ich ochronę w sytuacjach kryzysowych i konfliktu zbrojnego składa się z kilku etapów:

- planowania ochrony,
- przygotowania i realizacji działań zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych, konserwatorskich.

²² *Ibidem*, załącznik.

Każde z nich wykonywane jest w okresie od momentu poprzedzającego sytuację kryzysową poprzez jej trwanie, aż po czas jej zakończenia²³. W okresie poprzedzającym wystąpienie zagrożenia kryzysem lub wojną podejmuje się **działania zapobiegawcze i przygotowawcze**. To czas długotrwały i stały. Obejmuje katalog działań realizowanych w czasie pokoju przygotowujących obiekt na wypadek potencjalnego zagrożenia (nie chodzi tu o prace wykonywane już po otrzymaniu informacji o wystąpieniu zagrożenia). Na tym etapie przygotowuje się plany ochrony w obiektach, które ich nie posiadają lub dokonuje się aktualizacji w planach istniejących. Oddelegowani pracownicy przeprowadzają kontrole techniczne obiektu, w tym użytkowanych instalacji. Sprawdzeniu lub ewentualnej naprawie poddaje się systemy i urządzenia zabezpieczające, w szczególności wykrywające i alarmujące. W obszar prac przygotowawczych wpisuje się także wykonanie ewidencji, digitalizacji, katalogowania i dokumentacji obiektów zabytkowych. Dodatkowo należy także zaprojektować i wykonać wszelkie inżyniersko-techniczne prace zabezpieczające. W ich skład można wliczyć przede wszystkim:

- poprawę właściwości konstrukcyjnych obiektów,
- dopasowanie klasy odporności obiektu na ogień,
- wykonanie dokumentacji i ewidencji zasobu,
- instalację urządzeń oraz systemów zabezpieczeń, a także utrzymanie ich sprawności poprzez kontrole,
- obudowę lub osłonę zewnętrznych elementów narażonych na bezpośrednie ryzyko zniszczenia lub uszkodzenia,
- zorganizowanie stałego dozoru obiektu,
- przygotowanie zabezpieczenia na wypadek wystąpienia zagrożeń pogodowych jak silny wiatr czy deszcz.

W czasie, gdy zagrożenie narasta następuje **okres podwyższonej gotowości**, w którym podejmowane są działania zabezpieczające obiekty. W tym okresie kierownik jednostki administracyjnej wraz z zespołem dokonuje demontażu i ukrycia najbardziej wartościowych ruchomości oraz elementów obiektu nieruchomego. W zależności od tego, jakiego rodzaju sytuacja kryzysowa zagraża obiektowi, podejmuje on decyzję o zabezpieczeniu elementów zewnętrznych, wewnętrznych, obu tych kategorii lub tylko ich części. Kolejnym działaniem jakie należy wykonać na tym etapie jest **umieszczenie znaku ochronnego** Konwencji haskiej z 1954 r. w wyznaczonych miejscach, najczęściej na dachach, parkingach lub ścianach bocznych obiektu,

²³ Schemat proponowanych prac przedstawia część II pkt 1a w: *Ochrona dóbr kultury w sytuacjach kryzysowych i konfliktach zbrojnych. Kazusy i instrukcje*, red. K. Góralczyk i M. Szuniewicz-Stępień, Gdynia 2022.

w taki sposób, aby znak był widoczny tak z lądu jak i powietrza. Ważnym jest również w tym czasie gromadzenie i utrzymanie w gotowości wszystkich potrzebnych do ochrony materiałów, takich jak: narzędzia, sprzęt, urządzenia, materiały potrzebne do zabezpieczeń. Ponadto utrzymuje się w gotowości urządzenia i systemy do działań zabezpieczających oraz ratowniczych. Z pracami przygotowawczymi związane jest sprawdzenie i zorganizowanie **systemu monitoringu, alarmowania i informowania**. Istotnym jest także wyznaczenie – zgodnie z planem ochrony – i przygotowanie zespołów osób oraz przydzielenie im odpowiednich zadań, rozdzielając obowiązki z zakresu zabezpieczeń i ochrony. Ostatnim elementem tego etapu jest **organizacja współpracy** pomiędzy kierownikami jednostek administracyjnych, jakimi są właściciele, administratorzy, zarządcy czy użytkownicy obiektów zabytkowych a służbami, przedstawicielami władzy publicznej (samorządowej i państwowej), innymi jednostkami, Siłami Zbrojnymi, grupami wolontariuszy, kołami, organizacjami skupionymi przy obiekcie oraz innymi podmiotami mogącymi pomóc w zabezpieczeniu i ochronie. Oczywiście natężenie przygotowywanych sił i środków musi być odpowiednio proporcjonalne do prognozowanego zagrożenia.

Proces reagowania na zagrożenie następuje w czasie zaistnienia i trwania zagrożenia. W tym okresie prowadzona jest akcja ratownicza mająca na celu zminimalizowanie zniszczeń lub uszkodzeń obiektów. Do zadań osób zaangażowanych przy kierowniku jednostki należy także udzielanie pomocy i wsparcia służbom ratowniczym, albo przynajmniej nie przeszkadzanie im.

Na koniec, gdy zagrożenie ustąpi następują **prace zabezpieczające i dokumentujące straty**. Ten zamykający cały proces etap skupia się na trzech głównych działaniach. Pierwszym jest zabezpieczenie zabytków przed dalszym niszczeniem po zakończonym zagrożeniu. Kolejny stanowi dokumentacja strat, zniszczeń i podjętych prac, wykonywana w formie fotograficznej i opisowej. Ostatnim elementem jest poinformowanie władz administracyjnych i wojewódzkiego konserwatora zabytków o poniesionych stratach, zrealizowanych zadaniach, planach naprawczych oraz ewentualnej potrzebnej pomocy – najczęściej w formie wsparcia finansowego.

Ochrona obiektów ruchomych zamyka się w katalogu odmiennych działań. Są one dostosowane do obiektu, sposobu przechowywania ruchomości, posiadanych środków oraz od zagrażającej sytuacji. Można wśród nich wymienić następujące czynności:

- zorganizowanie stałego dozoru w miejscu przechowywania,
- zabezpieczenie przez zniszczeniem lub uszkodzeniem za pomocą dostosowanych do zagrożenia metod i środków,

- przeniesienie do innych pomieszczeń na terenie jednostki. Może to być wyższe piętro w przypadku powodzi lub zalania lub inny budynek należący do tego samego obiektu w przypadku katastrofy budowlanej,
- relokacja do innych lokalizacji na terenie miasta lub w jego okolicach (z czym wiąże się organizacja transportu obiektów w sposób zgodny z obowiązującym prawem i dobrą praktyką),
- przewiezienia za granicę na mocy przepisów Konwencji haskiej z roku 1954 w razie zagrażającego konfliktu zbrojnego w sytuacji, gdy odpowiednio zabezpieczenie ich w kraju nie jest możliwe,
- przekazywanie prywatnych kolekcji lub obiektów prywatnych właścicieli do publicznych jednostek na przechowanie okresowe w czasie trwającego lub zbliżającego się zagrożenia.

Wszystkie konieczne działania – na każdym z etapów: przygotowania, organizacji oraz dokumentowania strat wynikłych w efekcie zaistnienia zagrożeń – identyfikuje się i następnie opracowuje w jednostkach posiadających dobra ruchome lub nieruchome w formie planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. Planując te działania należy przewidzieć potrzebną ilość środków, metody zabezpieczenia oraz wyliczyć niezbędne koszty, a także wyznaczyć osoby spośród personelu do ich realizacji.

W myśl przepisów prawa **plany ochrony zabytków** sporządzane są dla obiektów przez kierowników jednostek administracyjnych, dla gmin opracowywane są przez wójtów (burmistrzów, prezydentów miast), a dla powiatów przez starostów. W oparciu o plany ochrony zabytków poszczególnych jednostek wojewódzki konserwator zabytków opracowuje wojewódzki plan ochrony zabytków. Na podstawie wojewódzkich planów ochrony zabytków minister właściwy do spraw ochrony zabytków i dziedzictwa narodowego opracowuje krajowy plan ochrony zabytków.

Głównymi obszarami opracowywanymi w planie ochrony zabytków są informacje konieczne do sprawnego przeprowadzenia ochrony na poszczególnych jej etapach. Ponadto celowe jest wskazanie osób odpowiedzialnych, koordynujących akcję ratowniczą oraz osoby i podmioty zewnętrzne w niej uczestniczące. Określenie sposobu informowania wzajemnego na wszystkich stopniach zarządzania kryzysem oraz wszystkich jego etapach. Dla właściwej koordynacji działań ratowniczych i skoordynowania realizacji przygotowania każda jednostka przygotowuje osobny plan dla obiektów ruchomych i obiektów nieruchomych w trzech egzemplarzach. Plany te są uzgadniane na etapie opracowywania z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Po ich pozytywnym uzgodnieniu plany ochrony zabytków są zatwierdzane przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta). Kierownik

jednostki zostawia w urzędzie konserwatora i urzędzie miasta/gminy po jednym egzemplarzu planów, a ostatni pozostaje w jego zasobie. Wynika to z konieczności zarówno opracowywania planów terenowych jak i możliwości koordynacji akcji ratowniczej przez służby ratownicze.

Jednostki organizacyjne zobowiązane są do opracowania planu ochrony w formie osobnego dokumentu dla zabytku nieruchomego i zabytków ruchomych będących w ich zasobie.

Przygotowywane plany zawierają stałe elementy, zgodnie z instrukcją stanowiącą załącznik do rozporządzenia Ministra Kultury z 25.08.2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. W myśl jego postanowień każdy z tych planów składa się z trzech części:

- opisowej,
- graficznej,
- załączników.

Plan ten dla zabytków ruchomych i nieruchomych stanowi indywidualny i dookreślony dokument dla danego pojedynczego obiektu. Wynika to choćby z uwarunkowań geograficznych – umiejscowienia obiektu w określonej lokalizacji. Wpływa to bezpośrednio na rodzaje zagrożeń mogących uszkodzić lub zniszczyć obiekt. Innym zagrożeniem podlegać będzie zabytkowy kościół umiejscowiony w parku z dużą liczbą starodrzewu, przy rzece podnoszącej swój poziom podczas silniejszych opadów. Innym z kolei będzie podlegać zabytkowa kamienica w centrum miasta. Warto podkreślić, że nawet bryła architektoniczna generuje odmienne spojrzenie na bezpieczeństwo obiektu, podobnie jak jego sąsiedztwo. Ponadto w każdym obiekcie różnią się metody, środki, organizacja oraz koszty planowanej ochrony. Analogiczne różnice występują przy opracowywaniu planów ochrony zabytków ruchomych. Inaczej będziemy planować zabezpieczenie muzeum z otwartymi i ogólnodostępnymi kolekcjami, kościoła stanowiącego cel pielgrzymek czy wycieczek turystycznych, archiwum przechowującego rękopisy, starodruki, biblioteki. Przeznaczenie budynku, jego układ architektoniczny, forma użyteczności wpływa bezpośrednio na dobór metod i organizację ochrony. Każdy obiekt wymaga od autora indywidualnej, koncepcyjnej analizy procesu zabezpieczenia posiadanych obiektów ruchomych oraz nieruchomych.

Kierując się instrukcją przygotowania planu, można wyróżnić stałe elementy, jakie powinien on posiadać, by spełniać swoją rolę – narzędzia używanego i wykorzystywanego w sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego.

Jak już wyżej wspomniano, w dokumencie będącym planem ochrony zabytku nieruchomego znajdować się powinny trzy części: opisowa, graficzna oraz załączniki.

W **części opisowej** opracować należy **charakterystykę obiektu**. Rozpocząć należy od nazwy i adresu oraz oceny położenia obiektu. Analizie poddaje się odległość od obiektów infrastruktury mogących stanowić cel ataku (dworce, lotniska, autostrady). Wskazuje się na obiekty i okoliczności stanowiące potencjalne zagrożenie. Kolejnym elementem jest opis samego budynku: cechy stylu architektonicznego, krótka historia obiektu, układ aranżacji wewnętrznej, elementy zewnętrznego i wewnętrznego wystroju, wykorzystany budulec. Ponadto przedstawia się stan techniczny obiektu. Opisuje się stan urządzeń zabezpieczających, instalacji, korytarzy komunikacji wewnętrznej, w tym dróg ewakuacji, przygotowanych dojazdów oraz miejsc poboru i odprowadzania wody. Obok tego podaje się aktualne informacje zawarte w dokumentacji np. jeśli obiekt jest wpisany do rejestru zabytków, należy przytoczyć pełne dane identyfikujące wpis. Ostatnim punktem jest wyszczególnienie najcenniejszych elementów wystroju wewnętrznego i zewnętrznego wymagających zabezpieczenia i ochrony. Jest to subiektywna lista sporządzona według wiedzy i świadomości kierownika jednostki oraz osób odpowiedzialnych za ochronę. Mając świadomość, że w razie zagrożenia nie będzie sposobności uratowania wszystkich obiektów lub elementów architektonicznych należy wskazać te, które stanowią największą wartość. W planie ochrony zabytków ruchomych załącza się w tym miejscu listę najcenniejszych eksponatów wraz z dokumentacją zdjęciową. Można dokonać tego w podziale na kategorie obiektów lub według klucza miejsca ich przechowywania. Należy pamiętać, by przedstawić je możliwie szczegółowo. Opis ten ma mieć charakter wskazówki dla osób dokonujących ewakuacji, które obiekty należy ratować w pierwszej kolejności, a które można narazić na potencjalne ryzyko uszkodzenia lub zniszczenia.

Ważnym dla organizacji ochrony jest wzbogacenie samego opisu o dokumentację fotograficzną oraz graficzną. Powinna ona nie tylko ukazywać obiekt z każdej strony, ale także najważniejsze elementy jego wystroju. Niebagatelne znaczenie ma także zamieszczenie w planie szkiców architektonicznych i rzutów każdego piętra obiektu ze wskazaniem pomieszczeń, planu dróg ewakuacyjnych, pomocnych rycin, zdjęć i innych dokumentów graficznych.

Po dokładnym opisaniu powyższych elementów autor planu przechodzi do kolejnego punktu, jakim jest **analiza zagrożeń oraz prognoza ich występowania**. W tym miejscu planu należy scharakteryzować potencjalne zagrożenia, których efektem może być uszkodzenie lub zniszczenie obiektu (skupiając się na realnej ocenie ich wystąpienia). Rozporządzenie wskazuje różnorakie zagrożenia, tworząc tym samym ich katalog podstawowy:

pożar, powódź, ulewa, zalanie z innych przyczyn, wichury, katastrofy budowlane, awaria techniczna, chemiczna, katastrofa, demonstracja, zamieszki, rabunek, wandalizm, rozruchy uliczne, atak terrorystyczny oraz konflikt zbrojny. Poza powyższymi, mając na uwadze zmiany cywilizacyjne, jakie zaszły od momentu ogłoszenia rozporządzenia do chwili obecnej, warto rozważyć poszerzenie tego katalogu również o zagrożenia stwarzane przez: małe obiekty latające (drony), cyberzagrożenie, pandemię i inne uznane przez kierownika jednostki za ważne z punktu widzenia bezpieczeństwa obiektu.

Analizując ryzyko zniszczeń lub uszkodzeń budynków i obiektów, należy wziąć po uwagę częstość oraz prawdopodobieństwo wystąpienia zagrożeń. Aby identyfikacja ryzyka przyniosła odpowiednie rezultaty i umożliwiła określenie przyszłej metody zarządzania nim, należy określić przyczynę każdego zidentyfikowanego ryzyka oraz jego późniejsze konsekwencje.

Tak dokonana analiza ryzyka pozwala przejść do kolejnego punktu planu, jakim są **wnioski z oceny położenia i zagrożenia zabytku**. W tym punkcie należy zdefiniować oraz określić ogólne wnioski na temat potencjalnego i prognozowanego wpływu każdego z poszczególnych zagrożeń na obiekt zabytkowy, mając na uwadze jego położenie, formy zastosowanych zabezpieczeń i mechanizmów ochrony obiektu.

W następnej kolejności powinien zostać **określony zamiar działania oraz niezbędne priorytety**. W tym miejscu kierownik jednostki przygotowującej plan jest zobowiązany do przedstawienia głównych koncepcji planowanych działań, jakie podejmie pod jego kierunkiem zespół pracowników na każdym z wymienionych etapów ochrony zabytku. Musi sporządzić także spis osób odpowiedzialnych za wykonanie poszczególnych zadań, najwygodniej w formie tabeli zawierającej ich dane kontaktowe wraz ze wskazaniem czasu dojazdu do zabytku z miejsca zamieszkania. Kolejnym elementem jest zapis zadań alarmowania oraz powiadamiania o zagrożeniu, formy przekazywania komunikatów, opis schematu kierowania akcją ratowniczą oraz czynnościami zapobiegawczymi i ochronnymi.

Następną istotną z punktu widzenia ochrony obiektu częścią planu jest właściwie zredagowana **instrukcja postępowania** pracowników oraz kierownictwa na wypadek wystąpienia każdego ze zidentyfikowanych wcześniej zagrożeń. Instrukcja ma wskazywać pracownikom schemat(y) postępowania od momentu stwierdzenia zaistnienia danego zdarzenia aż do jego zakończenia. Instrukcje powinny zostać przygotowane na wypadek wystąpienia każdego ze wskazanych wcześniej zagrożeń i przygotować pracowników do właściwego reagowania w danych okolicznościach. Pracownicy jednostki powinni się z nimi zapoznać.

Ostatnim elementem planu jest **zestawienie prac**, jakie zostaną wykonane w zakresie ochrony zabytku. Prace te to zaplanowane działania od momentu przygotowania przez realizację, aż po prace dokumentacyjne po zakończeniu kryzysu. Planuje się niezbędne zapotrzebowanie materiałowe i ustala zakresy podejmowanych prac, wyznacza dostawców, zabezpiecza, transport konieczny do relokacji obiektów ruchomych. Poszczególnym osobom oraz ich zespołom przydziela się także zakresy prac, uwzględniając w treści czas potrzebny na ich realizację. Z punktu widzenia organizacyjnego cennym posunięciem jest wykonanie ćwiczeń w celu weryfikacji umiejętności dotrzymania założeń czasowych przemieszczenia, rozśrodkowania i ewakuacji, stosowania schematów organizacyjnych, gdyż pozwala to na naniesienie odpowiednich poprawek zanim przygotowane plany zostaną oddane do uzgodnienia i zaakceptowania. Wyznaczone zapotrzebowanie na środki zabezpieczające, ochronne, usługi zewnętrzne należy **skalkulować** i wskazać ewentualne miejsca pozyskania. Dane te należy wpisać w plan, zwłaszcza dane firm transportowych przygotowanych do przewozu obiektów zabytkowych. Poza kalkulacją potrzebnych zabezpieczeń należy sporządzić kosztorys usług przygotowawczych, które zabezpieczą zabytek z orientacyjnym czasem ich realizacji. Plan powinien zawierać także listę **osób reklamowanych** na wypadek konfliktu zbrojnego, a także listę osób mających przydziały organizacyjno-mobilizujące do Obrony Cywilnej. W przygotowywanym planie ochrony zabytku nie może zabraknąć **schematów alarmowania oraz powiadamiania**, kierowania, współpracy oraz form łączności w każdym podmiocie mogącym wesprzeć kierownika jednostki w procesie ratowania i ochrony obiektu. Znaleźć się w tym miejscu powinny numery telefonów i pozostałe dane kontaktowe do odpowiednich służb, instytucji oraz urzędów, osób wyznaczonych do wypełnienia poszczególnych działań ratowniczych i ewakuacji, spisy osób funkcyjnych. Określenie podejmowanych poczynań oraz wskazanie zastosowanych metod i sposobu prowadzenia dokumentacji oraz informowania o stratach, poniesionych szkodach oraz związanych z tym potrzebach stanowi kolejny etap opracowywania planu. Dokonuje się tego w oparciu o załącznik nr 10 instrukcji przygotowania i realizacji planów. Przygotowane materiały powinny zawierać część opisową oraz dokumentację fotograficzną, prezentującą poniesione szkody i straty.

W części graficznej plan obejmuje:

- mapę usytuowania obiektu w terenie,
- zdjęcia obiektu, w tym każdej strony jego elewacji,
- rzuty kondygnacji obiektu,
- schemat lokalizacji zabezpieczających urządzeń technicznych (wyłączniki prądu, gaśnice itp.),

- zdjęcia każdego detalu architektonicznego wewnątrz i na zewnątrz obiektu podlegającego zabezpieczeniu.

W trzeciej części planu umieszczone są **załączniki**. Ponieważ opracowywane plany ochrony mają charakter indywidualny, dedykowane są konkretnemu obiektowi zabytkowemu a ich zadaniem jest przygotowanie ochrony – liczba forma oraz treść załączników musi być zgodna z wymogami stawianymi planowanym działaniom. Ta część przeznaczona jest dla wszystkich dokumentów oraz informacji, które na wypadek zaistniałego kryzysu będą stanowić narzędzie wykorzystywane w realizacji ochrony. Wśród nich zaleźć się powinny:

- sytuacyjny plan jednostki organizacyjnej objętej planem ochrony z zaznaczonymi drogami dojazdowymi, rozmieszczeniem urządzeń technicznych (gaśnic, hydrantów, wyłączników prądu), cennych detali architektonicznych i innych elementów, uznanych za ważne w planowane ochronie,
  - karta projektowa,
  - omówienie prac zabezpieczających zgodnie z załącznikiem nr 2 do Instrukcji²⁴,
  - schemat sposobu oznakowania budynku nieruchomego znakiem Konwencji haskiej z 1954 r. zgodnie z załącznikiem nr 3 do Instrukcji;
  - wzór karty tożsamości²⁵,
  - wykaz kart tożsamości, których wzór jest zamieszczony w załączniku nr 5 do Instrukcji,
  - spis – w formie tabeli – cennych detali architektonicznych i obiektów wymagających ochrony; wykaz ten powinien zawierać informacje o wielkości, wadze oraz miejscu przechowywania wskazanych detali i obiektów,
  - wzór opisów skrzyń i opakowań dla zabytków przeznaczonych do ukrycia,
  - harmonogram zaplanowanych działań,
  - procedura informowania o stratach (zniszczeniach i uszkodzeniach).
- Ponadto w planie można zamieścić:
- wzory dokumentów (np. meldunków, protokołów, informacji),
  - bazę danych kontaktowych do zewnętrznych podmiotów i instytucji, które mogą być pomocne w czasie przygotowania i realizacji ochrony zabytków,

²⁴ Załącznik do rozporządzenia Ministra Kultury z 25.08.2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych: „Instrukcja przygotowania i realizacji planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych”.

²⁵ *Ibidem*, zał. nr 5 – Karta tożsamości dla personelu przydzielonego do ochrony zabytków.

- inne dokumenty, spisy, listy uznane przez kierownika jednostki za potrzebne na wypadek wystąpienia sytuacji kryzysowej lub konfliktu zbrojnego.

Plan ochrony zabytków ruchomych stanowi drugą część opracowywanego przez kierownika jednostki kompletnego **planu ochrony zabytków na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego**. Musi być spójny, a rozwiązania przyjęte w planie obiektów nieruchomych powinny być dostosowane do potrzeb zapewnienia ochrony obiektom ruchomym. Na etapie opracowywania należy pamiętać, iż pomimo faktu tworzenia dwóch osobnych dokumentów – stanowią one całość, a przyjęte rozwiązania, schematy, instrukcje powinny być spójne. Przyjęte koncepcje zapewnienia ochrony i zatwierdzone narzędzia decydują o skutecznej ochronie lub jej braku.

Plan ochrony dla zabytków ruchomych również rozpoczyna wstępna charakterystyka kategorii posiadanych zbiorów. Wskazane zostają najcenniejsze obiekty, które wymagają szczególnej ochrony. Opisując każdy z nich, należy podać ich wielkość, wagę, cechy charakterystyczne oraz lokalizację. Ponadto wskazuje się rodzaje technicznego zabezpieczenia, mając na uwadze cechy techniczne obiektu nieruchomego, w którym przechowywane są ruchomości. Można tu także opisać i wskazać rodzaje zabezpieczeń, instalacji, formy ochrony fizycznej i monitoringu, rozmieszczenie obiektów na poszczególnych kondygnacjach lub w pomieszczeniach. Dodaje się też ich fotografie.

Kolejnym etapem jest przeanalizowanie każdego z potencjalnych zagrożeń, jakiemu mogą zostać poddane obiekty ruchome. Opracowanie to powinno uwzględniać zagrożenia wskazane w planie obiektu nieruchomego.

Następnym krokiem jest sprecyzowanie wniosków płynących ze zdefiniowanych zagrożeń, ocena miejsc ich występowania w obiekcie nieruchomym oraz przedstawienie koncepcji działań, jakie zostaną podjęte na terenie jednostki wraz z określeniem priorytetów.

Opracowanie instrukcji postępowania pracowników na wypadek każdego z określonych wcześniej zagrożeń jest dalszym punktem planu. Tu także należy mieć na uwadze instrukcje przyjęte w planie ochrony obiektu nieruchomego. Od spójności tych zasad uzależnione jest postępowanie pracowników w zaistniałych sytuacjach kryzysowych.

Po sprecyzowaniu powyższych elementów, można rozpocząć opracowanie **sposobów ochrony obiektów ruchomych**. Zamieszcza się tu wykaz prac zabezpieczających, ochronnych, dokumentacyjnych z przypisaniem do każdego z nich konkretnych osób i zakresu ich zadań. Ponadto określa się ilość niezbędnych prac, urządzeń i materiałów wraz z szacunkowym budżetem, potrzebnym do ich realizacji.

Sytuuje się tu także schematy i opisy alarmowania, kierowania, powiadamiania oraz łączności, które powinny być spójne z zawartością planu sporządzonego dla obiektu nieruchomości. Ostatnim elementem jest przedstawienie sposobu dokumentowania działań ratowniczych oraz informowania o stratach.

W dokumencie dotyczącym obiektów ruchomych tworzy się dodatkowo **spis obiektów ruchomych** (przy każdym określając miejsce i sposób przechowywania), wzór i wykaz kart tożsamości wydawanych osobom odpowiedzialnym za transport obiektów w czasie konfliktu zbrojnego, wzór napisów na opakowaniach, trasy przejazdu transportów wraz z informacjami technicznymi i logistycznymi. Spis ten dokonywany jest zgodnie z załącznikiem nr 4 Instrukcji²⁶.

Załączniki do planu ochrony obiektu ruchomego są skorelowane z planem dla obiektu nieruchomości.

Realizując obowiązek ochrony dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego wynikający z ustawy i rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, które omówiono powyżej, Minister Obrony Narodowej wprowadził w 2011 r. Decyzją nr 288/MON²⁷ *Wytyczne w sprawie ochrony wojskowych nieruchomości zabytkowych*, które znajdują się w zarządzie Ministerstwa Obrony Narodowej. Celem tego dokumentu jest „uszczerłowanie zadań dla jednostek organizacyjnych resortu obrony narodowej, wynikających ze sprawowania trwałego zarządu w stosunku do wojskowych nieruchomości zabytkowych oraz określenie jednolitych zasad postępowania w zakresie ochrony wojskowych nieruchomości zabytkowych w czasie pokoju oraz na wypadek konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowych”²⁸ Wytyczne dotyczą wszystkich zabytków nieruchomości – także będących częścią lub zespołem nieruchomości – stanowiących dzieło budownictwa, architektury lub urbanistyki wraz z ich otoczeniem, które zostały zlokalizowane na terenach zarządzanych przez Ministerstwo Obrony Narodowej. Spośród podlegających ochronie obiektów, określanych mianem: „wojskowych nieruchomości zabytkowych”²⁹, dokument wyłącza te z nich, które podlegają Agencji Mienia Wojskowego oraz Wojskowej Agencji Mieszkaniowej. Wprowadzono w nim definicje, których brak w rozporządzeniu w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowe z 2004 r.: m.in. zarządcą określono w nich

²⁶ *Ibidem*, zał. nr 4 – Wykaz zbiorczy zabytków ruchomych.

²⁷ Decyzja Nr 288/MON Ministra Obrony Narodowej z 29.07.2011 r. w sprawie wprowadzenia do użytku służbowego „Wytycznych w sprawie ochrony wojskowych nieruchomości zabytkowych” (Dz.Urz. MON 2011 r. Nr 16, poz. 225; zm. Dz.Urz. MON z 2014 r. poz. 46).

²⁸ *Ibidem*, pkt 1.1.2.

²⁹ *Ibidem*, pkt 1.1.1.

„komórkę lub jednostkę organizacyjną resortu obrony narodowej realizującą zadania związane z zarządzaniem nieruchomościami resortu obrony narodowej”³⁰, użytkownika wojskowej nieruchomości zabytkowej zdefiniowano jako „podmiot, któremu protokolarnie została przekazana wojskowa nieruchomość zabytkowa w użytkowanie”³¹. Natomiast administrator, to „terenowy organ infrastruktury, któremu trwały zarządca przekazał protokolarnie nieruchomość”³².

Co warto podkreślić, pkt 3.2. Wytycznych wskazuje katalog zagrożeń dla obiektów zabytkowych rozdzielając go na trzy kategorie: 1) zagrożenia powstałe w wyniku działań natury, 2) powstałe w wyniku awarii technicznych i błędy człowieka oraz 3) spowodowane czynnikami społecznymi oraz politycznymi. Katalog ten jest bardzo rozbudowany i – przede wszystkim – ma charakter otwarty. Daje to możliwość poszerzenia go o inne czynniki zagrażające określone mu obiektowi, z jakimi może zetknąć się zarządca lub administrator.

Ochrona nieruchomości pozostających w zarządzie Ministerstwa Obrony Narodowej skupia się na podejmowaniu skutecznych działań zabezpieczających je przed zniszczeniem, uszkodzeniem oraz dewastacją. W dalszej kolejności – na zapewnianiu warunków sprzyjających ich przetrwaniu, a także na opracowaniu dokumentacji naukowej, ewidencji i rejestracji oraz ich konserwacji, restauracji lub odbudowie. Dokument nakłada szereg obowiązków na zarządców oraz administratorów wojskowych nieruchomości zabytkowych. W ich zakres wchodzi m.in.: prowadzenie ewidencji i dokumentacji, w tym technicznej, planowanie i przeprowadzanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych zgodnie z przyjętymi zasadami i przepisami prawa. W kompetencji zarządców mieści się również utrzymanie i zabezpieczenie obiektów, wraz z otoczeniem, w możliwie najlepszym stanie. Użytkownicy wojskowych nieruchomości zabytkowych zobowiązani zostali do korzystania z nich w taki sposób, by nie naruszyć wartości obiektów.

W ramach realizowanej ochrony, na wypadek zagrożeń, zarządcy i administratorzy są zobowiązani do podjęcia czynności polegających na planowaniu, przygotowaniu oraz realizacji działań zapewniających ochronę przed zniszczeniem lub przed uszkodzeniem obiektów. Chodzi tu o działania: zapobiegawcze, dokumentujące, zabezpieczające, ratownicze oraz konserwatorskie.

³⁰ *Ibidem*, pkt 1.2.1 lit. f.

³¹ *Ibidem*, pkt 1.2.1 lit. g.

³² *Ibidem*, pkt 1.2.1 lit. h.

W sytuacjach kryzysowych i konfliktu zbrojnego obowiązkiem kierownika jednostki organizacyjnej podległej resortowi obrony jest podjęcie działań zapobiegawczych i przygotowawczych, we współpracy z administratorem. W ramach tych prac mieści się opracowywanie planów ochrony zabytku oraz ich aktualizowanie, kontrola stanu technicznego obiektu, instalacja i utrzymanie sprawności technicznej urządzeń i systemów zabezpieczenia, a także uzupełnianie ewidencji i dokumentacji obiektu oraz prowadzenie prac zabezpieczających.

W sytuacji zagrożenia zarządca przy współpracy administratora gromadzi potrzebny sprzęt, materiały konieczne do wykonania prac zabezpieczających oraz ratowniczych, prowadzi system monitorowania zagrożeń, alarmowania i powiadamiania, kontaktując się przy tym z właściwymi organami administracji publicznej oraz wszelkimi instytucjami publicznymi i społecznymi w celu sformułowania zasad współpracy. Administrator obiektu współpracując z jego użytkownikiem demontuje i ukrywa najcenniejsze obiekty ruchome i detale architektoniczne, a także w widoczny sposób rozmieszcza znaki ochronne Konwencji haskiej. W trakcie sytuacji kryzysowej administrator wspólnie z zarządcą prowadzi działania ratownicze oraz współdziała z wyspecjalizowanymi jednostkami ratownictwa lub sił zbrojnych. Po ustaniu zagrożenia obiekt jest zabezpieczany przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub dewastacją. Następuje też dokumentowanie poniesionych strat, wykonanych prac oraz wskazywanie zakresu potrzebnej pomocy.

W treści *Wytycznych* przedstawiono również metodykę opracowania planów ochrony dóbr kultury na wypadek sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego. Wskazania te korespondują z cytowanym rozporządzeniem Ministra Kultury z 25.08.2004 r., choć w wielu miejscach są one bardziej szczegółowe.

Co istotne dla profilaktyki jak i prewencji ochrony obiektów zabytkowych, wprowadzone *Decyzją Wytyczne* nakładają obowiązek wprowadzenia do programu obowiązkowych dla żołnierzy zajęć, w ramach przedmiotów „Kształcenie obywatelskie” oraz „Profilaktyka i dyscyplina wojskowa”, szkoleń na temat ochrony dóbr kultury. Szkolenia takie zobowiązani są odbyć zarówno żołnierze, jak i wszyscy pracownicy wojska. Ponadto żołnierze i pracownicy resortu obrony narodowej, zajmujący się w ramach swoich obowiązków ochroną dóbr kultury, zobowiązani zostali do uczestnictwa w szkoleniach i kursach doszkalających nie rzadziej niż raz na dwa lata³³.

³³ *Ibidem*, pkt 6. Szerzej zob. rozdział 16.

9.4. Plan ochrony zabytków: gminny, powiatowy, wojewódzki i krajowy

Ochrona zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem. Organizację i sposób ochrony zabytków, na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych planuje się na poszczególnych stopniach administracji. Jak już wspomniano, wymienione przedsięwzięcia realizowane są poprzez:

- 1) **zapobieganie i prowadzenie prac przygotowawczych** – w czasie poprzedzającym wystąpienie konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej,
- 2) **podwyższenie gotowości** – wprowadzanej w okresie narastania bezpośredniego zagrożenia przez właściwe organy kierowania kryzysowego,
- 3) **reagowanie** – w czasie wystąpienia i trwania konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej,
- 4) **zabezpieczenie i dokumentowanie** – po ustąpieniu konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej.

Zapobieganie i prowadzenie prac przygotowawczych obejmuje opracowanie na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych:

- gminnego planu ochrony zabytków,
- powiatowego planu ochrony zabytków,
- wojewódzkiego planu ochrony zabytków,
- krajowego planu ochrony zabytków.

Gminny plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowuje wójt (burmistrz, prezydent miasta). Plan podlega uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz właściwym terenowym organem obrony cywilnej na obszarze powiatu – starostą.

Powiatowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowuje starosta. Plan podlega uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz właściwym terenowym organem obrony cywilnej na obszarze województwa – wojewodą.

Wojewódzki plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowuje wojewódzki konserwator zabytków, w uzgodnieniu z wojewodą i Szefem Obrony Cywilnej Kraju.

Krajowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowuje minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

Plany ochrony zabytków powinny składać się z części opisowej i z części graficznej w postaci mapy (planu) oraz ewentualnych szkiców szczegółowych i załączników w formie schematów, tabel, wykazów.

Gminny, powiatowy i wojewódzki plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych w części opisowej powinien zawierać:

- 1) charakterystykę zasobów i rozmieszczenia zabytków oraz stopnia ich spodziewanego zagrożenia;
- 2) wnioski z analizy rozmieszczenia i zagrożenia zabytków oraz sposoby ich ochrony w zależności od zagrożenia;
- 3) wykaz zabytków nieruchomych, zawierający ważniejsze elementy podlegające zabezpieczeniu, sposoby zabezpieczeń oraz dane dotyczące realizacji prac;
- 4) wykazy jednostek organizacyjnych chroniących zabytki ruchome na miejscu oraz jednostek, które przewidują rozśrodkowanie lub ewakuację zabytków ruchomych;
- 5) dane dotyczące rodzajów i liczby zabytków ruchomych podlegających rozśrodkowaniu i ewakuacji, trasy ich przewozu i miejsca ukrycia, sumarycznego ciężaru i objętości, nakładów pracy podczas pakowania, przejazdu i ukrycia oraz ładowności środków transportu;
- 6) sposób współdziałania, powiadamiania i łączności;
- 7) sposoby informowania o stratach;
- 8) zestawienie prac dokumentacyjnych i konserwatorsko-zabezpieczających w razie wystąpienia strat i szkód w zabytkach;
- 9) wykaz z adresami jednostek, instytucji, organizacji i rzeczoznawców, przewidzianych do udzielenia pomocy zabytkom w razie zagrożenia³⁴.

W części graficznej (na mapie) plan powinien przedstawiać:

- 1) rozmieszczenie zabytków nieruchomych,
- 2) rozmieszczenie jednostek organizacyjnych posiadających zabytki ruchome z zaznaczeniem jednostek chroniących zabytki na miejscu, jednostek stosujących rozśrodkowanie zabytków, jednostek stosujących ewakuację zabytków, głównych i zapasowych miejsc oraz tras rozśrodkowania i ewakuacji,
- 3) rodzaje i rejony zagrożeń,
- 4) stanowiska kierowania³⁵.

³⁴ Ust. 8 pkt 1 Instrukcji przygotowania i realizacji planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

³⁵ *Ibidem*, ust. 8 pkt 2.

Krajowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych w części opisowej powinien zawierać:

- liczbę, rodzaje, charakterystykę i wykazy zabytków, z podziałem na nieruchomości i ruchome, podlegających ochronie szczególnej, przez którą należy rozumieć potrzebę priorytetowego wykonywania prac planistycznych, zabezpieczających i ratowniczych przy zabytkach oraz wykonywania projektów technicznych dla zabezpieczenia zabytków nieruchomości, a także stosowania wymogów wynikających z ustawy z 5.08.2010 r. o ochronie informacji niejawnych³⁶,
- rodzaje, kierunki i rejony szczególnych zagrożeń, z wnioskami,
- zamiar działania na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych,
- sposoby ochrony najcenniejszych i najbardziej zagrożonych zabytków nieruchomości,
- miejsca, rodzaje i wykazy najcenniejszych zabytków ruchomych (zbiorów) podlegających rozśrodkowaniu i ewakuacji,
- sposoby ochrony zabytków ruchomych podlegających ochronie w miejscach stałego przechowywania,
- miejsca, wykazy i sposoby ewentualnej ewakuacji zabytków poza granice kraju, na wypadek konfliktu zbrojnego,
- ogólne zestawienie kosztów, nakładów pracy, materiałów i urządzeń przewidzianych do prac zabezpieczających oraz do rozśrodkowania i ewakuacji,
- schrony i inne przygotowane miejsca przeznaczone do ukrycia zabytków,
- spisy (wykazy) służb, jednostek, instytucji, organizacji i rzeczoznawców, przewidzianych do udzielenia specjalistycznej pomocy zagrożonym zabytkom,
- system kierowania ochroną zabytków, koordynacji, współdziałania, powiadamiania i łączności oraz informowania o stratach,
- czas realizacji zadań³⁷.

W części graficznej (na mapie) powinny zostać przedstawione:

- rozmieszczenie na terenie kraju najcenniejszych zabytków nieruchomości i ruchomych objętych ochroną szczególną,
- rodzaje, kierunki, strefy (obszary) największych zagrożeń,
- miejsca ukrycia i ewakuacji zabytków ruchomych na terenie kraju,

³⁶ Ustawa z 5.08.2010 r. o ochronie informacji niejawnych (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 742 ze zm.).

³⁷ Ust. 9 Instrukcji przygotowania i realizacji planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

- główne i zapasowe trasy ewakuacji,
- stanowiska kierowania ochroną zabytków³⁸.

Plany ochrony zabytków są integralną częścią **planów obrony cywilnej** i podlegają corocznej aktualizacji w terminie do 31.03. każdego roku, według stanu na 31.12. roku poprzedniego. Powinny być sporządzane według „**Instrukcji przygotowania i realizacji planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych**”, stanowiącej załącznik do rozporządzenia Ministra Kultury z 25.08.2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

Zgodnie z § 5 ust. 2 ww. rozporządzenia, plany ochrony zabytków opracowuje się:

- na poziomie gminy i powiatu w dwóch egzemplarzach, z tym że pierwszy egzemplarz pozostaje u opracowującego a drugi przekazuje się właściwemu wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków,
- na poziomie województwa w dwóch egzemplarzach, z tym że pierwszy egzemplarz pozostaje u opracowującego, drugi przekazuje się ministrowi właściwemu do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego,
- na poziomie kraju w dwóch egzemplarzach, z tym że pierwszy egzemplarz pozostaje u opracowującego, drugi przekazuje się Szefowi Obrony Cywilnej Kraju.

Części planów ochrony zabytków zawierające informacje, których ujawnienie mogłoby przynieść szkodę chronionym zabytkom, w tym zwłaszcza dane dotyczące organizacji ochrony zabytków o szczególnym znaczeniu dla dziedzictwa narodowego na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych podlegają ochronie na podstawie przepisów wspomnianej ustawy o ochronie informacji niejawnych i powinny mieć nadaną **klauzulę niejawności** co najmniej „ZASTRZEŻONE” lub wyższą.

Za organizację, koordynację współdziałania oraz kierowanie pracami przygotowawczymi w zakresie ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych odpowiedzialni są, działający w porozumieniu z właściwymi organami obrony cywilnej, kierownicy organów sporządzających plany ochrony zabytków lub upoważnieni przez nich pracownicy. Organy administracji publicznej zapewniają przygotowanie i realizację przewidzianych działań w zakresie ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, zgodnie z posiadaną właściwością.

---

³⁸ *Ibidem.*

Tab. 4. Przykładowe znaki umowne stosowane w części graficznej planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych

OPIS ZNAKU	SYMBOL ZNAKU
STANOWISKO KRAJOWE KIEROWANIA OCHRONĄ ZABYTKÓW (znak ze skrótem „MK” – stanowisko kierowania ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego)	
STANOWISKO WOJEWÓDZKIE KIEROWANIA OCHRONĄ ZABYTKÓW (znak ze skrótem „WKZ” – stanowisko kierowania wojewódzkiego konserwatora zabytków)	
TRASA EWAKUACJI (KOLUMNY)	
REJON (STREFA) SKAŻEŃ	
ŚRODKI TRANSPORTU (znak ze skrótem „Z” – zabytki)	

Źródło: Załącznik nr 1 do rozporządzenia Ministra Kultury z 25.08.2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153)

Wszystkie wymienione w tym rozdziale dokumenty: instrukcja bezpieczeństwa pożarowego, plan ochrony muzeum, plan ochrony zabytków na wypadek sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego a także plany ochrony zabytków wyższych szczebli niż jednostka, mimo że w większości dotyczą różnych aspektów ochrony zabytków ruchomych i nieruchomych – w tym zapewnienia bezpieczeństwa budynkom, obiektom i przebywającym w nich ludziom – nie mogą zawierać zasad i procedur postępowania ze sobą sprzecznych. Bardzo ważną kwestią jest **koordynacja** i dostosowanie do siebie treści zawartych we wszystkich powyższych dokumentach, podobnie jak dokładna realizacja zadań/obowiązków, jakie przywołane w tym rozdziale akty prawne nakładają na właścicieli, zarządców i użytkowników obiektów budowlanych, budynków i terenów, posiadaczy i zarządców zabytków. Wprowadzone ujednoczenie ma stworzyć takie warunki, aby w sytuacji zagrożenia nie okazało się, że zrealizowanie szczegółowo sprecyzowanych czynności ujętych w dokumentacji jest

niemożliwe z powodu sprzeczności zawartych w nich procedur, instrukcji i zasad postępowania.

Pytania kontrolne:

- 1.** *Wskaż dokumenty, jakie powinien posiadać kierownik jednostki administracyjnej będącej obiektem zabytkowym, realizujące obowiązki ochrony zabytków.*
- 2.** *Jakie elementy wspólne posiadają plan ochrony zabytków ruchomych i nieruchomych?*
- 3.** *Jakie elementy instrukcji bezpieczeństwa pożarowego można wykorzystać podczas opracowywania planu ochrony zabytków na wypadek sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego?*
- 4.** *Określ jakie dokumenty dotyczące bezpieczeństwa, powinny posiadać wytypowane, konkretne obiekty – muzeum oraz kościoły.*
- 5.** *W oparciu o jakie akty prawne przygotowuje się dokumenty dotyczące bezpieczeństwa obiektu zabytkowego?*
- 6.** *Przedstaw jakie elementy powinna zawierać instrukcja bezpieczeństwa pożarowego dla obiektu zabytkowego.*
- 7.** *Jakie uprawnienia powinna posiadać osoba opracowująca instrukcję bezpieczeństwa pożarowego?*

ROZDZIAŁ 10.

Ochrona przeciwpożarowa obiektów i zbiorów

10.1. Zagrożenia pożarowe, klęski żywiołowe i inne miejscowe zagrożenia zabytków

Czym jest „zagrożenie”? Zagrożenie możemy definiować jako brak bezpieczeństwa. Pojęcie bezpieczeństwa nie ma jednej, powszechnie stosowanej obowiązującej definicji. Utożsamiane jest z pewnością, spokojem, stanem pewności i brakiem zagrożenia lub zapewnieniem ochrony przed zagrożeniem¹. Bezpieczeństwo jest jedną z podstawowych potrzeb człowieka.

A czym jest „zagrożenie pożarowe”? Zapewne także stanem, w którym brak jest „bezpieczeństwa pożarowego”. Nie ma, niestety, jednoznacznej definicji tego pojęcia, mimo że występuje ono kilkadziesiąt razy w aktach prawnych dotyczących ochrony przeciwpożarowej. Dział VI rozporządzenia Ministra Infrastruktury z 12.04.2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie² nosi tytuł „Bezpieczeństwo pożarowe”. Można zatem przypuszczać, że brak spełnienia postanowień tego aktu prawnego stanowi o istnieniu stanu „zagrożenia pożarowego”.

Według Jacka Zboiny „[b]ezpieczeństwo pożarowe jest osiągnięte dzięki skuteczności systemu ochrony przeciwpożarowej, w ramach której są podejmowane działania prewencyjne, jest prowadzona profilaktyka i edukacja społeczna, a także utrzymywana zdolność do podejmowania i prowadzenia działań ratowniczych”³.

Ochrona przeciwpożarowa polega na realizacji przedsięwzięć mających na celu ochronę życia, zdrowia, mienia lub środowiska przed pożarem, klęską żywiołową lub innym miejscowym zagrożeniem poprzez:

¹ P. Lubiewski, A. Drózdź, *Zagrożenie – rozważania na gruncie teorii*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy” 2020, nr 1, s. 77.

² T.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1065.

³ J. Zboina, *Bezpieczeństwo pożarowe – rozważania na gruncie nauki i praktyki*, Centrum Naukowo-Badawcze Ochrony Przeciwpożarowej – Państwowy Instytut Badawczy, Józefów 2018, s. 15.

- zapobieganie powstawaniu i rozprzestrzenianiu się pożaru, klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia;
- zapewnienie sił i środków do zwalczania pożaru, klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia;
- prowadzenie działań ratowniczych⁴.

Pod pojęciem **zapobiegania powstawaniu i rozprzestrzenianiu się pożaru, klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia** należy rozumieć:

- zapewnienie koniecznych warunków ochrony technicznej nieruchomościom i ruchomościom,
- tworzenie warunków organizacyjnych i formalnoprawnych zapewniających ochronę ludzi i mienia, a także przeciwdziałających powstawaniu lub minimalizujących skutki pożaru, klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia.

Działania ratownicze jest to każda czynność podjęta w celu ochrony życia, zdrowia, mienia lub środowiska, a także likwidacja przyczyn powstania pożaru, wystąpienia klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia⁵. Działania ratownicze prowadzi jednostki ochrony przeciwpożarowej, tworzone jako jednostki umundurowane i wyposażone w specjalistyczny sprzęt, przeznaczone do walki z pożarami, klęskami żywiołowymi lub innymi miejscowymi zagrożeniami. Zatrudnieni w nich pracownicy podlegają szczególnym obowiązkom wynikającym z charakteru pracy oraz posiadają odpowiednie kwalifikacje i warunki psychofizyczne. Strażakiem jednostki ochrony przeciwpożarowej może być pracownik, który ma kwalifikacje wymagane do wykonywania zawodu strażak, technik pożarnictwa lub inżynier pożarnictwa.

Inne miejscowe zagrożenia są to zdarzenia wynikające z rozwoju cywilizacyjnego i naturalnych praw przyrody niebędące pożarem ani klęską żywiołową, stanowiące zagrożenie dla życia, zdrowia, mienia lub środowiska, a zapobieganie im lub usunięcie ich skutków nie wymaga zastosowania nadzwyczajnych środków⁶.

Według danych Komendy Głównej Państwowej Straży Pożarnej w roku 2020 w Polsce zanotowano 119 pożarów oraz 1 083 inne miejscowe zagrożenia w obiektach kultu religijnego i obiektach sakralnych, a 13 pożarów i 255 innych miejscowych zagrożeń w muzeach, skansenach, wystawach

⁴ Art. 1 ustawy z 24.08.1991 r. o ochronie przeciwpożarowej (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 869 ze zm.); dalej u.o.p.

⁵ K.T. Kociołek, *Poradnik inspektora ochrony przeciwpożarowej*, Kraków-Tarnobrzeg 2021, s. 6.

⁶ Art. 2 pkt 3 u.o.p.

i galeriach oraz 11 pożarów i 81 innych miejscowych zagrożeń w bibliotekach i archiwach⁷.

Analiza przyczyn pożarów w obiektach zabytkowych z kilku ostatnich lat przeprowadzona przez **Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów** wskazuje, że do najczęstszych zaliczyć możemy:

- celowe podpalenia, także w celu zatarcia śladów włamania;
- pozostawione w kościele niedogaszona świeca;
- zaproszenie ognia;
- prace niebezpieczne pod względem pożarowym (nieostrożność podczas prowadzenia prac remontowych i konserwatorskich);
- niesprawność instalacji elektrycznej;
- uderzenie pioruna⁸.

Zagrożenia dla dóbr kultury zostały przedstawione w § 2 ust. 3 rozporządzenia Ministra Kultury z 25.08.2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych⁹ i obejmują:

- pożar,
- powódź, ulewę, zalanie z innych przyczyn,
- wichury,
- katastrofę budowlaną, awarię techniczną, chemiczną,
- demonstracje i rozruchy uliczne, rabunek lub akt wandalizmu,
- atak terrorystyczny.

Wśród innych zagrożeń zabytków można wymienić także zagrożenia związane z pandemią.

Ochrona zabytków na wypadek sytuacji kryzysowych polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem¹⁰.

Przedsięwzięcia te są realizowane poprzez:

- zapobieganie i prowadzenie prac przygotowawczych – w czasie poprzedzającym wystąpienie sytuacji kryzysowej,

⁷ KG PSP, *Interwencje PSP: lata 2010–2021-zestawienia*, <https://www.gov.pl/web/kg-psp/interwencje-psp> (dostęp 12.03.2021).

⁸ *Pożary obiektów zabytkowych w latach 2014–2017* (27.03.2019), <https://stratyzabytkow.nimoz.pl/?p=3686> (dostęp 12.03.2021).

⁹ Rozporządzenie Ministra Kultury z 25.08.2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153).

¹⁰ Szerzej: *Bezpieczeństwo pożarowe obiektów muzealnych i ich zbiorów*, red. J. Zboina, Centrum Naukowo-Badawcze Ochrony Przeciwpożarowej – Państwowy Instytut Badawczy, Józefów 2018.

- podwyższenie gotowości – wprowadzanej w okresie narastania bezpośredniego zagrożenia przez właściwe organy kierowania kryzysowego,
- reagowanie – w czasie wystąpienia i trwania sytuacji kryzysowej,
- zabezpieczenie i dokumentowanie – po ustąpieniu sytuacji kryzysowej¹¹.

10.2. Aspekty oceny zagrożenia pożarowego i analizy ryzyka

Ogień jest kluczowym elementem dla rozwoju społeczeństwa i jest istotną częścią cywilizacji ludzkiej. Spośród wszystkich katastrof, pożar stanowi istotne zagrożenie dla zdrowia i życia ludzi oraz może spowodować nieodwracalne straty materialne, szczególnie w aspekcie strat w dziedzictwie.

Swoistą odpowiedzią społeczeństwa na zagrożenie pożarowe, klęski żywiołowe i inne miejscowe zagrożenia jest odpowiednie przygotowanie się do ochrony przed ich powstaniem oraz ewentualnym rozprzestrzenieniem się. Można tutaj wspomnieć o odpowiednim projektowaniu i uzgadnianiu projektów budowlanych pod względem ochrony przeciwpożarowej, dobrej odpowiedniej lokalizacji budynków i obiektów, zastosowaniu odpowiednich materiałów budowlanych (w tym posiadających cechy ognioodporności), które spełniają wymagania dotyczące norm, standardów i wymagań, ponadto o standaryzacji usług w zakresie ochrony przeciwpożarowej, odpowiednim projektowaniu budynków i obiektów budowlanych, systemie ubezpieczeń od ognia (szerzej: od katastrof). Nie można przy tym pominąć kwestii tworzenia odpowiednich przepisów w dziedzinie budownictwa i ochrony przeciwpożarowej (w tym wymagań w zakresie klasyfikacji obiektów i budynków, podziału na strefy pożarowe, wyposażeniu w urządzenia przeciwpożarowe i gaśnice), a także edukacji w zakresie zagrożeń pożarowych, okresowych kontrolach i audytach w zakresie użytkowania obiektów budowlanych i budynków, czy w zakresie zastosowanych materiałów budowlanych i produktów w budownictwie. Istotnym elementem jest także zastosowanie systemu zarządzania ryzykiem, zapobieganie i kontrolowanie potencjalnych zdarzeń pożarowych, ograniczanie możliwości powstania strat pożarowych oraz zapewnianie odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa przeciwpożarowego. Kluczowym wydaje się stworzenie odpowiedniego systemu alarmowania i reagowania na zagrożenie pożarowe, klęski żywiołowe i inne miejscowe zagrożenia.

Zarządzanie ryzykiem pożarowym oznacza zarówno ocenę ryzyka, jak i postępowanie z ryzykiem. **Ocena ryzyka pożarowego** obejmuje wykorzystanie wszystkich dostępnych źródeł informacji do jego oszacowania,

¹¹ *Ibidem*, § 1 ust. 2.

wiedzę osób zarządzających obiektami zabytkowymi, analizę dóbr materialnych lub środowiska, identyfikowanie zagrożenia, porównanie z celami oraz zastosowanie optymalnych rozwiązań. Ocena zagrożenia pożarowego w obiektach budowlanych i w budynkach zazwyczaj składa się z trzech elementów:

- identyfikacji ryzyka,
- analizy zagrożenia,
- ewaluacji.

Identyfikacja ryzyka (w tym ryzyka pożaru) to systematyczny proces analizy istniejących warunków, zrozumienie procesów jak, kiedy i dlaczego może dojść do powstania zagrożenia.

Analiza zagrożeń jest procesem szacowania wielkości skutków (strat) oraz prawdopodobieństwa wystąpienia niekorzystnych skutków pożaru i innych zagrożeń w budynku lub obiekcie budowlanym. Jej końcowy wynik może być wyrażony w jakościowych, ilościowych lub mieszanych wskaźnikach w zależności od typu ryzyka, celu analizy ryzyka, szczegółowych informacji dotyczących analizy oraz dostępnych zasobów informacyjnych. Kolejny element to zastosowanie opracowanych kryteriów oceny (analizy) ryzyka i dokonania ich analizy o poziomie zagrożenia.

Ewaluacja jest to proces poprawy istniejących warunków, wzmocnienie istniejących środków zmniejszenia ryzyka, zastosowanie nowych środków zabezpieczających oraz wdrożenie nowych rozwiązań organizacyjnych zmniejszających ryzyko wystąpienia zagrożenia. Dlatego ryzyko wystąpienia zagrożeń można analizować w ścisłym związku z procesem zarządzania ryzykiem i jego podstawowymi elementami w zakresie podejmowania decyzji dotyczących wprowadzenia działania mającego na celu zmniejszenie ryzyka wystąpienia zagrożeń pożarowych i innych, lub zastosowania odpowiednich środków zapobiegawczych.

Badanie zjawisk związanych z rozwojem pożaru i innych zagrożeń oraz klęsk żywiołowych, ich dynamiki i wpływu różnych czynników na szybkość rozprzestrzeniania się zagrożeń stanowi istotny element oceny ryzyka pożaru.

Klasyfikacja zagrożenia pożarowego zależy od tego, co podlega ocenie. Znane są nam stopnie zagrożenia pożarowego lasów, w budynkach ustalono kategorie zagrożenia ludzi, budynki produkcyjno-magazynowe podzielono w zależności od wielkości gęstości obciążenia ogniowego Qd.

Klasyfikacje budynków i obiektów budowlanych są podziałem umownym, mającym na celu określenie w jakim stopniu zagrożenie pożarowe i inne miejscowe, w różnego typu budynkach i obiektach budowlanych wpływa na zagrożenie ludzi oraz mienia. Efektem dokonywanych klasyfikacji budynków i obiektów budowlanych jest określenie konkretnych

wymagań przeciwpożarowych, które będzie musiał spełniać budynek lub obiekt budowlany, aby odpowiedni organ mógł go dopuścić do użytkowania.

Wszystkie materiały budowlane – sprzedawane na polskim i europejskim rynku – są badane i odpowiednio klasyfikowane pod względem bezpieczeństwa przeciwpożarowego. Ocenie poddaje się stopień palności, stopień rozprzestrzeniania ognia, ciepło spalania, zachowanie materiału przy ekspozycji na wysoką temperaturę czy płomień. Efektem jest **klasyfikacja materiałów budowlanych według tzw. Eurokodów**.

Analiza zagrożenia budynku i obiektu budowlanego składa się z dwóch równorzędnych względem siebie składników: pierwszy to możliwość wystąpienia niekorzystnych zdarzeń, a drugi to skala skutków tych zdarzeń. Najprostszym przykładem może być pomieszczenie spawalni, w którym istnieje duże prawdopodobieństwo pożaru z powodu wykonywania operacji polegających na spawaniu metali z użyciem otwartego ognia i występowania wysokiej temperatury (nawet do 3 500°C). Z uwagi na wymagania stawiane przez przepisy przeciwpożarowe i przepisy dotyczące bezpieczeństwa i higieny pracy, podczas prac spawalniczych w pomieszczeniu tym nie ma jednak żadnych materiałów i substancji palnych, w związku z czym pożar prawdopodobnie nie powstanie i nie rozprzestrzeni się. Zatem mimo realnej możliwości powstania ognia od płomienia lub wysokiej temperatury skutki można uznać za niewielkie, w związku z czym ryzyko powstania pożaru w pomieszczeniu spawalni można uznać za normalne lub nawet niskie.

10.3. Zabezpieczenia obiektów zabytkowych – wymagane i zastosowane

Polskie prawo nie wyróżnia dodatkowych, innych niż dla pozostałych obiektów budowlanych, przepisów w zakresie zabezpieczenia przeciwpożarowego obiektów zabytkowych. W tej dziedzinie właściciel, zarządca, użytkownik budynku, obiektu budowlanego lub terenu, zapewniając ich ochronę przeciwpożarową, jest zobowiązany, m.in. do wyposażenia budynku, obiektu budowlanego lub terenu w wymagane **urządzenia przeciwpożarowe** i gaśnice, a także do zapewnienia konserwacji oraz naprawy urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic w sposób gwarantujący ich sprawne i niezawodne funkcjonowanie¹².

¹² Szerzej w: Nowoczesne techniki w ochronie zabytków, red. B. Kobielska, Warszawa 2009; S. Kocewiak, P. Ogrodzki, J. Rulewicz, *Vademecum zabezpieczenia obiektów sakralnych*, Warszawa 2012.

10.3.1. Urządzenia przeciwpożarowe

Najczęściej spotykanym w budynkach zabytkowych urządzeniem przeciwpożarowym jest prawdopodobnie **przeciwpożarowy wyłącznik prądu** (PWP), odcinający dopływ prądu do wszystkich obwodów, z wyjątkiem obwodów zasilających instalacje i urządzenia, których funkcjonowanie jest niezbędne podczas pożaru. PWP należy stosować w strefach pożarowych o kubaturze przekraczającej 1000 m³ lub zawierających strefy zagrożone wybuchem. Przeciwpożarowy wyłącznik prądu powinien być umieszczony w pobliżu głównego wejścia do obiektu lub złącza i odpowiednio oznakowany¹³. Odcięcie dopływu prądu przeciwpożarowym wyłącznikiem nie może powodować samoczynnego załączenia drugiego źródła energii elektrycznej, w tym zespołu prądotwórczego, z wyjątkiem źródła zasilającego oświetlenie awaryjne, jeżeli występuje ono w budynku.

Do urządzeń przeciwpożarowych zaliczamy ponadto:

- urządzenia (stałe lub półstałe, uruchamiane ręcznie lub samoczynnie) służące do zapobiegania powstaniu, do wykrywania, zwalczania pożaru lub ograniczania jego skutków, a w szczególności: stałe i półstałe urządzenia gaśnicze i zabezpieczające,
- urządzenia inertyzujące,
- urządzenia wchodzące w skład dźwiękowego systemu ostrzegawczego i systemu sygnalizacji pożarowej, w tym urządzenia sygnalizacyjno-alarmowe,
- urządzenia odbiorcze alarmów pożarowych i urządzenia odbiorcze sygnałów uszkodzeniowych,
- instalacje oświetlenia ewakuacyjnego,
- hydranty wewnętrzne i zawory hydrantowe,
- hydranty zewnętrzne, pompy w pompowniach przeciwpożarowych,
- przeciwpożarowe kłapy odcinające,
- urządzenia oddymiające,
- urządzenia zabezpieczające przed powstaniem wybuchu i ograniczające jego skutki,
- kurtyny dymowe,
- drzwi, bramy przeciwpożarowe i inne zamknięcia przeciwpożarowe, jeżeli są wyposażone w systemy sterowania,
- dźwigi dla ekip ratowniczych¹⁴.

¹³ K. T. Kociołek, op. cit., s. 107.

¹⁴ Zgodnie z § 2 ust. 1 pkt 9) rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 7.06.2010 r. w sprawie ochrony przeciwpożarowej budynków, innych obiektów budowlanych i terenów (Dz.U. z 2010 r. Nr 109, poz. 719 ze zm.); dalej: rozporządzenie MSWiA z 2010 r.

W niektórych obiektach wymagane jest stosowanie między innymi **stałych urządzeń gaśniczych** (SUG) związanych na stałe z obiektem, zawierających zapas środka gaśniczego i uruchamianych samoczynnie we wczesnej fazie rozwoju pożaru. Należą do nich między innymi:

- archiwa wyznaczone przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych,
- muzea oraz zabytki budowlane wyznaczone przez Generalnego Konserwatora Zabytków w uzgodnieniu z Komendantem Głównym Państwowej Straży Pożarnej,
- ośrodki elektronicznego przetwarzania danych o znaczeniu krajowym¹⁵.

Stale samoczynne urządzenia gaśnicze wodne są wymagane między innymi w budynkach handlowych lub wystawowych:

- jednokondygnacyjnych, w strefie pożarowej zakwalifikowanej do kategorii zagrożenia ludzi ZL I o powierzchni powyżej 8000 m²,
- wielokondygnacyjnych, w strefie pożarowej zakwalifikowanej do kategorii zagrożenia ludzi ZL I o powierzchni powyżej 5000 m².

Stosowanie **systemu sygnalizacji pożarowej** (SSP), obejmującego urządzenia sygnalizacyjno-alarmowe, służące do samoczynnego wykrywania i przekazywania informacji o pożarze, a także urządzenia odbiorcze alarmów pożarowych i urządzenia odbiorcze sygnałów uszkodzeniowych, jest wymagane między innymi w:

- 1) budynkach handlowych lub wystawowych:
  - jednokondygnacyjnych o powierzchni strefy pożarowej powyżej 5000 m²,
  - wielokondygnacyjnych o powierzchni strefy pożarowej powyżej 2500 m²;
- 2) teatrach o liczbie miejsc powyżej 300;
- 3) kinach o liczbie miejsc powyżej 600;
- 4) budynkach służących celom gastronomicznym o liczbie miejsc powyżej 300;
- 5) archiwach wyznaczonych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych;
- 6) muzeach oraz zabytkach budowlanych, wyznaczonych przez Generalnego Konserwatora Zabytków w uzgodnieniu z Komendantem Głównym Państwowej Straży Pożarnej;
- 7) bibliotekach, których zbiory w całości lub w części tworzą narodowy zasób biblioteczny.

¹⁵ *Ibidem*, § 27 ust. 1.

Kolejnym urządzeniem przeciwpożarowym jest **dźwiękowy system ostrzegawczy (DSO)**, umożliwiający rozgłaszanie sygnałów ostrzegawczych i komunikatów głosowych na potrzeby bezpieczeństwa osób przebywających w obiekcie, nadawanych automatycznie po otrzymaniu sygnału z systemu sygnalizacji pożarowej, a także przez operatora. Jest ono wymagane między innymi w:

- 1) budynkach handlowych lub wystawowych:
  - jednokondygnacyjnych, zawierających strefę pożarową zakwalifikowaną do kategorii zagrożenia ludzi ZL I o powierzchni powyżej 8000 m²,
  - wielokondygnacyjnych, zawierających strefę pożarową zakwalifikowaną do kategorii zagrożenia ludzi ZL I o powierzchni powyżej 5000 m²,
- 2) salach widowiskowych i sportowych o liczbie miejsc powyżej 1500,
- 3) kinach i teatrach o liczbie miejsc powyżej 600¹⁶.

Należy pamiętać, że jeśli w obiektach zastosowano dźwiękowy system ostrzegawczy – nie ma konieczności stosowania innych pożarowych urządzeń alarmowych akustycznych służących alarmowaniu użytkowników tego obiektu, poza służbami dozoru lub ochrony.

Budynek, w którym zanik napięcia w elektroenergetycznej sieci zasilającej może spowodować zagrożenie życia lub zdrowia ludzi, poważne zagrożenie środowiska, a także znaczne straty materialne, należy zasilac co najmniej z dwóch niezależnych, samoczynnie załączających się źródeł energii elektrycznej oraz wyposażyć w samoczynnie załączające się oświetlenie awaryjne (zapasowe lub ewakuacyjne). W budynku wysokościowym jednym ze źródeł zasilania powinien być zespół prądotwórczy. W związku z powyższym **awaryjne oświetlenie zapasowe** należy stosować w pomieszczeniach, w których po zaniku oświetlenia podstawowego istnieje konieczność kontynuowania czynności w niezmiennym sposób lub ich bezpiecznego zakończenia. Czas działania tego oświetlenia powinien być dostosowany do uwarunkowań wynikających z wykonywanych czynności oraz warunków występujących w pomieszczeniu.

Oświetlenie ewakuacyjne należy stosować:

- na widowni kin, teatrów i filharmonii oraz innych sal widowiskowych,
- w audytoriach, salach konferencyjnych, czytelnich, lokalach rozrywkowych oraz salach sportowych, przeznaczonych dla ponad 200 osób,

¹⁶ *Ibidem*, § 28 ust. 1.

- w obiektach wystawowych i muzeach o powierzchni netto powyżej 2000 m².

Oświetlenie ewakuacyjne należy również stosować na drogach ewakuacyjnych:

- z pomieszczeń wymienionych jw.,
- oświetlonych wyłącznie światłem sztucznym,
- w szpitalach i innych budynkach przeznaczonych przede wszystkim do użytku osób o ograniczonej zdolności poruszania się,
- w wysokich i wysokościowych budynkach użyteczności publicznej i zamieszkania zbiorowego¹⁷.

Awaryjne oświetlenie ewakuacyjne nie jest wymagane w pomieszczeniach, w których awaryjne oświetlenie zapasowe spełnia warunek dla awaryjnego oświetlenia ewakuacyjnego. Awaryjne oświetlenie ewakuacyjne powinno działać przez co najmniej 1 godzinę od zaniku oświetlenia podstawowego.

W pomieszczeniu, które jest użytkowane przy wyłączonym oświetleniu podstawowym, należy stosować oświetlenie dodatkowe, zasilane napięciem nieprzekraczającym napięcia dotykowego dopuszczalnego długotrwale, służące uwidocznieniu przeszkód wynikających z układu budynku, dróg komunikacji ogólnej lub sposobu jego użytkowania, a także podświetlane znaki wskazujące kierunki ewakuacji.

10.3.2. Hydranty wewnętrzne i zawory hydrantowe

W obiektach zabytkowych należy stosować następujące rodzaje **punktów poboru wody do celów przeciwpożarowych**:

- hydranty wewnętrzne z węzłem półsztywnym o nominalnej średnicy węża 25 mm i 33 mm, zwane odpowiednio „hydrantem 25” i „hydrantem 33”;
- hydrant wewnętrzny z węzłem płasko składanym o nominalnej średnicy węża 52 mm, zwany „hydrantem 52”;
- zawór hydrantowy, zwany „zaworem 52”, bez wyposażenia w wąż pożarniczy¹⁸.

Zasilanie hydrantów wewnętrznych musi być zapewnione co najmniej przez 1 godzinę.

Hydranty 25 muszą być stosowane w strefach pożarowych zakwalifikowanych do kategorii zagrożenia ludzi ZL:

¹⁷ K.T. Kociołek, *op. cit.*, s. 106.

¹⁸ *Ibidem*, s. 80.

- 1) na każdej kondygnacji budynku wysokiego i wysokościowego, z wyjątkiem kondygnacji obejmującej wyłącznie strefę pożarową zakwalifikowaną do kategorii zagrożenia ludzi ZL IV,
- 2) na każdej kondygnacji budynku innego niż tymczasowy, niskiego i średniowysokiego:
  - a) w strefie pożarowej o powierzchni przekraczającej 200 m², zakwalifikowanej do kategorii zagrożenia ludzi ZL I, ZL II lub ZL V,
  - b) w strefie pożarowej zakwalifikowanej do kategorii zagrożenia ludzi ZL III:
    - o powierzchni przekraczającej 200 m² w budynku średniowysokim, przy czym jeżeli jest to strefa pożarowa obejmująca tylko pierwszą kondygnację nadziemną, a nad nią znajdują się wyłącznie strefy pożarowe ZL IV, jedynie wtedy, gdy powierzchnia tej strefy pożarowej przekracza 1000 m²,
    - o powierzchni przekraczającej 1000 m² w budynku niskim¹⁹.

Hydranty 33 muszą być stosowane w garażu jednokondygnacyjnym zamkniętym o więcej niż 10 stanowiskach postojowych oraz wielokondygnacyjnym²⁰.

Hydranty 52 muszą być stosowane:

- 1) w strefie pożarowej produkcyjnej i magazynowej o gęstości obciążenia ogniowego przekraczającej 500 MJ/m² i powierzchni przekraczającej 200 m²;
- 2) w strefie pożarowej produkcyjnej i magazynowej o gęstości obciążenia ogniowego nieprzekraczającej 500 MJ/m², w której znajduje się pomieszczenie o powierzchni przekraczającej 100 m² i gęstości obciążenia ogniowego przekraczającej 1000 MJ/m²;
- 3) przy wejściu do pomieszczeń magazynowych lub technicznych o powierzchni przekraczającej 200 m² i gęstości obciążenia ogniowego przekraczającej 500 MJ/m², usytuowanych w strefie pożarowej zakwalifikowanej do kategorii zagrożenia ludzi ZL I, ZL II, ZL III lub ZL V, znajdującej się w budynku niskim albo średniowysokim²¹.

Dopuszcza się stosowanie hydrantów 33, jeżeli gęstość obciążenia ogniowego w tych strefach i tych pomieszczeniach magazynowych lub technicznych nie przekracza 1000 MJ/m².

Hydranty wewnętrzne oraz zawory 52 powinny być umieszczane przy drogach komunikacji ogólnej, w szczególności:

¹⁹ *Ibidem*, s. 82.

²⁰ Zgodnie z § 19 ust. 2 rozporządzenia MSWiA z 2010 r.

²¹ K.T. Kociołek, *op. cit.*, s. 82.

- przy wejściach do budynku i klatek schodowych na każdej kondygnacji budynku, przy czym w budynkach wysokich i wysokościowych zaleca się lokalizację zaworów 52 w przedsionkach przeciwpożarowych, a dopuszcza na klatkach schodowych;
- w przejściach i na korytarzach, w tym w holach i na korytarzach poszczególnych kondygnacji budynków wysokich i wysokościowych;
- przy wejściach na poddasza;
- przy wyjściach na przestrzeń otwartą lub przy wyjściach ewakuacyjnych z pomieszczeń produkcyjnych i magazynowych, w szczególności zagrożonych wybuchem²².

Hydranty wewnętrzne oraz zawory 52 muszą znajdować się na każdej kondygnacji, przy czym w budynkach wysokich i wysokościowych należy stosować po dwa zawory 52 na każdym pionie na kondygnacji podziemnej i na kondygnacji położonej na wysokości powyżej 25 m oraz po jednym zaworze 52 na każdym pionie na pozostałych kondygnacjach.

Zasięg hydrantów wewnętrznych w poziomie obejmuje całą powierzchnię chronionego budynku, strefy pożarowej lub pomieszczenia, z uwzględnieniem:

- 1) długości odcinka węża hydrantu wewnętrznego określonej w Polskich Normach,
- 2) efektywnego zasięgu rzutu prądów gaśniczych:
  - 3 m – w strefach pożarowych zakwalifikowanych do kategorii zagrożenia ludzi ZL, znajdujących się w budynkach o więcej niż jednej kondygnacji nadziemnej – przyjmowanego dla prądów rozproszonych stożkowych,
  - 10 m – w pozostałych budynkach²³.

10.3.3. Wyposażenie w gaśnice

Pamiętać należy, że zgodnie z postanowieniami ustawy z 24.08.1991 r. o ochronie przeciwpożarowej²⁴ (dalej: u.o.p.) właściciel budynku, obiektu budowlanego lub terenu, zapewniając ich ochronę przeciwpożarową, jest obowiązany między innymi wyposażyć budynek, obiekt budowlany lub teren w wymagane urządzenia przeciwpożarowe i gaśnice oraz zapewnić konserwację i naprawy urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic, w sposób gwarantujący ich sprawne i niezawodne funkcjonowanie.

²² § 20 ust. 2 rozporządzenia MSWiA z 2010 r.

²³ *Ibidem*, § 20.

²⁴ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 869.

Dlatego obiekty muszą być wyposażone w **gaśnice**, spełniające wymagania Polskich Norm dotyczących gaśnic²⁵. Rodzaj gaśnic powinien być dostosowany do gaszenia tych grup pożarów, które mogą wystąpić w obiekcie:

- A – materiałów stałych, zwykle pochodzenia organicznego, których normalne spalanie zachodzi z tworzeniem żarzących się węgli,
- B – cieczy i materiałów stałych topiących się,
- C – gazów,
- D – metali,
- F – tłuszczów i olejów w urządzeniach kuchennych²⁶.

Jedna jednostka masy środka gaśniczego 2 kg (lub 3 dm³) zawartego w gaśnicach przypada, z wyjątkiem przypadków określonych w przepisach szczególnych:

- 1) na każde 100 m² powierzchni strefy pożarowej w budynku, niechronionej stałym urządzeniem gaśniczym:
  - zakwalifikowanej do kategorii zagrożenia ludzi ZL I, ZL II, ZL III lub ZL V,
  - produkcyjnej i magazynowej o gęstości obciążenia ogniowego ponad 500 MJ/m²,
  - zawierającej pomieszczenie zagrożone wybuchem;
- 2) na każde 300 m² powierzchni strefy pożarowej niewymienionej w pkt 1, z wyjątkiem zakwalifikowanej do kategorii zagrożenia ludzi ZL IV²⁷.

Gaśnice w obiektach muszą być rozmieszczone:

- 1) w miejscach łatwo dostępnych i widocznych, w szczególności:
  - przy wejściach do budynków,

²⁵ PN-EN 3-7+A1:2008 Gaśnice przenośne – Część 7: Charakterystyki, wymagania eksploatacyjne i metody badań.

PN-EN 3-8:2010 Gaśnice przenośne – Część 8: Wymagania dodatkowe do EN 3-7 dotyczące konstrukcji, odporności na ciśnienie i badania mechaniczne gaśnic o maksymalnym dopuszczalnym ciśnieniu roboczym równym 30 bar lub niższym.

PN-EN 3-9:2010 Gaśnice przenośne – Część 9: Wymagania dodatkowe do EN 3-7 dotyczące odporności na ciśnienie gaśnic na CO₂.

PN-EN 3-10:2010 Gaśnice przenośne – Część 10: Postanowienia dotyczące oceny zgodności gaśnic przenośnych według EN 3 część 7.

PN-EN 1866-1:2010 Gaśnice przenośne – Część 1: Charakterystyki, wykonanie i metody badań.

PN-EN 1866-2:2014-08 Gaśnice przenośne – Część 2: Wymagania konstrukcyjne dotyczące odporności na ciśnienie oraz badania mechaniczne gaśnic z maksymalnym dopuszczalnym ciśnieniem równym lub mniejszym niż 30 barów, które są zgodne z wymaganiami EN 1866-1.

PN-EN 1866-3:2013-10 Gaśnice przenośne – Część 3: Wymagania dotyczące montażu, konstrukcji oraz odporności na ciśnienie gaśnic CO₂, które są zgodne z wymaganiami EN 1866-1.

²⁶ K.T. Kociołek, *op. cit.*, s. 124.

²⁷ § 32 ust. 3 rozporządzenia MSWiA z 2010 r.

- na klatkach schodowych,
  - na korytarzach,
  - przy wyjściach z pomieszczeń na zewnątrz;
- 2) w miejscach nienarażonych na uszkodzenia mechaniczne oraz działanie źródeł ciepła (piece, grzejniki);
- 3) w obiektach wielokondygnacyjnych – w tych samych miejscach na każdej kondygnacji, jeżeli pozwalają na to istniejące warunki.

Przy rozmieszczaniu gaśnic muszą być spełnione następujące warunki:

- odległość z każdego miejsca w obiekcie, w którym może przebywać człowiek, do najbliższej gaśnicy nie powinna być większa niż 30 m,
- do gaśnic powinien być zapewniony dostęp o szerokości co najmniej 1 m²⁸.

Należy podkreślić, że także Kodeks pracy nakłada na pracodawcę obowiązki:

- zapewnienia środków niezbędnych do udzielania pierwszej pomocy w nagłych wypadkach, zwalczania pożarów i ewakuacji pracowników,
- wyznaczenia pracowników do wykonywania działań w zakresie zwalczania pożarów i ewakuacji pracowników²⁹.

10.3.4. Drogi pożarowe

Drogę pożarową o utwardzonej nawierzchni, umożliwiającą dojazd pojazdów jednostek ochrony przeciwpożarowej do obiektu budowlanego o każdej porze roku, należy doprowadzić do – wskazanych w rozporządzeniu Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji³⁰ – budynków, obiektów budowlanych i terenów, a także do punktów czerpania wody oraz innych obiektów. Zgodnie z § 12 ust. 2 rozporządzenia, droga pożarowa powinna przebiegać wzdłuż dłuższego boku budynku na całej jego długości, a w niektórych przypadkach³¹ także z jego dwóch stron. Bliższa krawędź drogi pożarowej musi być oddalona od ściany budynku o 5–15 m dla obiektów zaliczanych do kategorii zagrożenia ludzi (ZL) i o 5–25 m dla pozostałych obiektów. Pomiędzy drogą pożarową i ścianą budynku nie mogą występować stałe elementy zagospodarowania terenu lub drzewa i krzewy o wysokości przekraczającej 3 m, uniemożliwiające dostęp do elewacji budynku za

²⁸ Ibidem, § 33 ust. 2.

²⁹ Art. 209¹ ustawy z 26.06.1974 r. Kodeks pracy (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1040 ze zm.).

³⁰ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 24.07.2009 r. w sprawie przeciwpożarowego zaopatrzenia w wodę oraz dróg pożarowych (Dz.U. z 2009 r. Nr 124, poz. 1030).

³¹ Szerzej w: K.T. Kociołek, *op. cit.*, s. 68.

pomocą podnośników i drabin mechanicznych. Parametry dotyczące dróg pożarowych są dosyć rygorystyczne, gdyż wymagane jest aby droga pożarowa zapewniała przejazd pojazdów bez cofania lub powinna być zakończona placem manewrowym o wymiarach 20 m × 20 m. Dopuszczalne jest zapewnienie innego rozwiązania umożliwiające zawrócenie pojazdu, między innymi wykonanie odcinka drogi pożarowej o długości nie większej niż 15 m, z którego wyjazd jest możliwy jedynie przez cofanie pojazdu. Ponadto najmniejszy promień zewnętrzny łuku drogi pożarowej nie może wynosić mniej niż 11 m. Minimalna szerokość drogi pożarowej powinna wynosić co najmniej 4 m, a jej nachylenie podłużne nie może przekraczać 5%. Powinna umożliwiać przejazd pojazdów o nacisku osi na nawierzchnię jezdni co najmniej 100 kN. Ponadto wyjścia ze wskazanych w tym rozporządzeniu obiektów budowlanych, powinny mieć połączenie z drogą pożarową, dojściem o szerokości minimalnej 1,5 m i długości nie większej niż 50 m, w sposób zapewniający dotarcie bezpośrednio lub drogami ewakuacyjnymi do każdej strefy pożarowej w tych obiektach³².

10.3.5. Zaopatrzenie w wodę do zewnętrznego gaszenia pożaru

Ogół zagadnień dotyczących zapewnienia przeciwpożarowego zaopatrzenia w wodę do zewnętrznego gaszenia pożaru również został unormowany w przywołanym powyżej rozporządzeniu Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 24.07.2009 r. Wymagana ilość wody do celów przeciwpożarowych dla jednostek osadniczych została określona w tabeli nr 1 załącznika do ww. rozporządzenia. Wodę dla obiektów budowlanych i budynków należy zapewnić z urządzeń dostarczających ją do celów bytowo-gospodarczych i technologicznych lub z innych zasobów wody służących do tego celu. W przypadku braku źródła wody zapewniającego wymaganą ilość wody do celów przeciwpożarowych, właściwy miejscowo komendant powiatowy (miejski) Państwowej Straży Pożarnej na wniosek właściciela budynku, obiektu budowlanego lub terenu, może dopuścić na czas określony zastępcze źródło wody do celów przeciwpożarowych, w szczególności naturalny lub sztuczny zbiornik wody, studnię lub ciek wodny, wyposażone w stanowisko czerpania wody wraz z dojazdem. Zastępcze źródło wody powinno zapewniać możliwość prowadzenia działań gaśniczych z użyciem sił i środków dostępnych w rejonie działania najbliższej jednostki ochrony przeciwpożarowej. W szczególności uzasadnionych przypadkach, gdy spełnienie wymagań

³² Zgodnie z § 13 rozporządzenia w sprawie przeciwpożarowego zaopatrzenia w wodę oraz dróg pożarowych.

dotyczących przeciwpożarowego zaopatrzenia w wodę jest niemożliwe ze względu na lokalne uwarunkowania lub jest uzasadnione przyjęcie innych rozwiązań, na wniosek właściciela budynku, obiektu budowlanego lub terenu, dopuszcza się stosowanie rozwiązań zamiennych, które zapewniają nie pogorszenie warunków ochrony przeciwpożarowej, uzgodnionych z właściwym miejscowo komendantem wojewódzkim Państwowej Straży Pożarnej³³. Wymagania dotyczące projektowania i budowy sieci wodociągowych, przeciwpożarowych zbiorników wodnych wraz ze stanowiskami czerpania wody oraz dojazdami do nich określa Polska Norma³⁴.

10.4. Obowiązki właścicieli, zarządców i użytkowników w zakresie ochrony przeciwpożarowej obiektów zabytkowych

Obowiązki właścicieli, zarządców i użytkowników budynku, obiektu budowlanego lub terenu, w zakresie zapewnienia ich ochrony przeciwpożarowej zostały szczegółowo zaprezentowane w podrozdziale 9.1. W tym miejscu warto jednak przypomnieć, że należy do nich:

- 1) przestrzeganie przeciwpożarowych wymagań techniczno-budowlanych, instalacyjnych i technologicznych,
- 2) wyposażenie budynku, obiektu budowlanego lub terenu w wymagane urządzenia przeciwpożarowe i gaśnice,
- 3) zapewnienie konserwacji oraz napraw urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic w sposób gwarantujący ich sprawne i niezawodne funkcjonowanie,
- 4) zapewnienie osobom przebywającym w budynku, obiekcie budowlanym lub na terenie, bezpieczeństwa i możliwości ewakuacji,
- 5) przygotowanie budynku, obiektu budowlanego lub terenu do prowadzenia akcji ratowniczej;
- 6) zapoznanie pracowników z przepisami przeciwpożarowymi,
- 7) ustalenie sposobów postępowania na wypadek powstania pożaru, klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia.

10.4.1. Konserwacje urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic

Zgodnie z przepisami rozporządzenia MSWiA w sprawie ochrony przeciwpożarowej budynków, innych obiektów budowlanych i terenów³⁵, **urządze-**

³³ Ibidem, § 8.

³⁴ PN-B-02857:2017-04: Ochrona przeciwpożarowa budynków – Przeciwpożarowe zbiorniki wodne – Wymagania ogólne.

³⁵ § 3 rozporządzenia MSWiA z 2010 r.

nia przeciwpożarowe znajdujące się w budynku zabytkowym powinny być wykonane zgodnie z projektem uzgodnionym pod względem ochrony przeciwpożarowej przez rzeczoznawcę do spraw zabezpieczeń przeciwpożarowych. Warunkiem dopuszczenia ich do użytkowania jest przeprowadzenie odpowiednich dla danego urządzenia prób i badań, potwierdzających prawidłowość ich działania.

Urządzenia przeciwpożarowe i gaśnice powinny być poddawane **przeeglądom technicznym i czynnościom konserwacyjnym** zgodnie z zasadami określonymi w Polskich Normach dotyczących urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic, w odnośnej dokumentacji techniczno-ruchowej oraz instrukcjach obsługi. Przeglądy techniczne i czynności konserwacyjne gaśnic³⁶ i innych urządzeń przeciwpożarowych powinny być przeprowadzane w okresach i w sposób zgodny z instrukcją ustaloną przez producenta, nie rzadziej jednak niż raz w roku.

Czynności z zakresu ochrony przeciwpożarowej powinna przeprowadzać osoba posiadająca odpowiednie kwalifikacje, wynikające z art. 4 u.o.p.

10.4.2. Okresowe przeglądy budynków i obiektów budowlanych

Zgodnie z wymaganiami art. 62 Prawa budowlanego³⁷ obiekty budowlane powinny być w czasie ich użytkowania poddawane przez właściciela lub zarządcę kontroli:

- 1) okresowej, co najmniej raz w roku, polegającej na sprawdzeniu stanu technicznego:
  - elementów budynku, budowli i instalacji narażonych na szkodliwe wpływy atmosferyczne i niszczące działania czynników występujących podczas użytkowania obiektu,
  - instalacji i urządzeń służących ochronie środowiska,
  - instalacji gazowych oraz przewodów kominowych (dymowych, spalinowych i wentylacyjnych),
- 2) okresowej, co najmniej raz na 5 lat, polegającej na sprawdzeniu stanu technicznego i przydatności do użytkowania obiektu budowlanego, estetyki obiektu budowlanego oraz jego otoczenia; kontrolą tą powinno być objęte również badanie instalacji elektrycznej i piorunochronnej w zakresie stanu sprawności połączeń, osprzętu, zabezpieczeń

³⁶ Standardy CNBOP-PIB, Ochrona przeciwpożarowa, Konserwacja gaśnic przenośnych zgodnych z normą PN-EN 3-7, Centrum Naukowo-Badawcze Ochrony Przeciwpożarowej – Państwowy Instytut Badawczy, Józefów 2019.

³⁷ Ustawa z 7.07.1994 r. Prawo budowlane (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1333 ze zm.).

i środków ochrony od porażenia, oporności izolacji przewodów oraz uziemień instalacji i aparatów,

- 3) okresowej w zakresie, o którym mowa w pkt 1), co najmniej dwa razy w roku, w terminach do 31 maja oraz do 30 listopada, w przypadku budynków o powierzchni zabudowy przekraczającej 2000 m² oraz innych obiektów budowlanych o powierzchni dachu przekraczającej 1000 m²; osoba dokonująca kontroli jest obowiązana bezzwłocznie pisemnie zawiadomić organ nadzoru budowlanego o przeprowadzonej kontroli;
- 4) bezpiecznego użytkowania obiektu każdorazowo w przypadku wystąpienia czynników zewnętrznych oddziałujących na obiekt, związanych z działaniem człowieka lub sił natury, takich jak: wyładowania atmosferyczne, wstrząsy sejsmiczne, silne wiatry, intensywne opady atmosferyczne, osuwiska ziemi, zjawiska lodowe na rzekach i morzu oraz jeziorach i zbiornikach wodnych, pożary lub powódzie, w wyniku których następuje uszkodzenie obiektu budowlanego lub bezpośrednio zagrożenie takim uszkodzeniem, mogące spowodować zagrożenie życia lub zdrowia ludzi, bezpieczeństwa mienia lub środowiska;
- 5) w przypadku zgłoszenia przez osoby zamieszkujące lokal mieszkalny znajdujący się w obiekcie budowlanym o dokonaniu nieuzasadnionych względami technicznymi lub użytkowymi ingerencji lub naruszeń.

W trakcie kontroli należy dokonać sprawdzenia wykonania zaleceń z poprzedniej kontroli³⁸.

W obiektach lub ich częściach, w których odbywa się proces spalania paliwa stałego, ciekłego lub gazowego, usuwa się zanieczyszczenia z przewodów dymowych i spalinowych w okresach ich użytkowania:

- 1) od palenisk zakładów zbiorowego żywienia i usług gastronomicznych – co najmniej raz w miesiącu, jeżeli przepisy miejscowe nie stanowią inaczej,
- 2) od palenisk opalanych paliwem stałym niewymienionych w pkt. 1) – co najmniej raz na 3 miesiące,
- 3) od palenisk opalanych paliwem płynnym i gazowym niewymienionych w pkt. 1) – co najmniej raz na 6 miesięcy³⁹.

W obiektach lub ich częściach, przedstawionych powyżej, usuwa się zanieczyszczenia z przewodów wentylacyjnych co najmniej raz w roku, jeżeli większa częstotliwość nie wynika z warunków użytkowych.

³⁸ Szerzej zob. Ł. Osikowicz, K. Szczerba, *Zasady bezpiecznej eksploatacji obiektów*, Centrum Naukowo-Badawcze Ochrony Przeciwpożarowej – Państwowy Instytut Badawczy, Józefów 2012.

³⁹ § 34 ust. 1 rozporządzenia MSWiA z 2010 r.

10.4.3. Ewakuacja

W obiekcie zabytkowym muszą zostać zapewnione **odpowiednie warunki ewakuacji** z każdego miejsca przeznaczonego do przebywania ludzi, umożliwiające szybkie i bezpieczne opuszczanie strefy zagrożonej lub objętej pożarem. Muszą one być dostosowane do liczby i stanu sprawności osób znajdujących się w obiekcie oraz do jego funkcji, konstrukcji i wymiarów. Wymaga się także zastosowania **technicznych środków zabezpieczenia przeciwpożarowego**, polegających na:

- zapewnieniu dostatecznej liczby, wysokości i szerokości wyjść ewakuacyjnych,
- zachowaniu dopuszczalnej długości, wysokości i szerokości przejść oraz dojść ewakuacyjnych,
- zapewnieniu bezpiecznej pożarowo obudowy i wydzieleni dróg ewakuacyjnych oraz pomieszczeń,
- zabezpieczeniu przed zadymieniem wymienionych w przepisach techniczno-budowlanych dróg ewakuacyjnych, w tym: na stosowaniu urządzeń zapobiegających zadymieniu lub urządzeń i innych rozwiązań techniczno-budowlanych zapewniających usuwanie dymu,
- zapewnieniu oświetlenia awaryjnego (ewakuacyjnego i zapasowego) w pomieszczeniach i na drogach ewakuacyjnych wymienionych w przepisach techniczno-budowlanych,
- zapewnieniu możliwości rozgłaszania sygnałów ostrzegawczych i komunikatów głosowych przez dźwiękowy system ostrzegawczy w budynkach, dla których jest on wymagany⁴⁰.

Analizując aspekty ewakuacji osób, pamiętać należy także, że właściciel lub zarządca obiektu przeznaczonego dla ponad 50 osób będących jego stałymi użytkownikami, niezakwalifikowanego do kategorii zagrożenia ludzi ZL IV, powinien co najmniej raz na 2 lata przeprowadzać praktyczne sprawdzenie organizacji oraz warunków ewakuacji z całego obiektu. Właściciel lub zarządca obiektu powiadamia właściwego miejscowo komendanta powiatowego (miejskiego) Państwowej Straży Pożarnej o terminie przeprowadzenia praktycznego sprawdzenia organizacji oraz warunków ewakuacji z całego obiektu nie później niż na tydzień przed ich przeprowadzeniem.

Ewakuacja osób z obiektów zabytkowych powinna rozpocząć się niezwłocznie po usłyszeniu alarmu pożarowego. Kierunki ewakuacji powinny być zgodne z założonymi w projekcie oraz dokładnie opisanymi w instrukcji bezpieczeństwa pożarowego. Zapoznani z przepisami przeciwpożarowymi

⁴⁰ *Ibidem*, § 15.

pracownicy, którzy okresowo uczestniczą w praktycznym sprawdzeniu warunków i organizacji ewakuacji (tzw. ćwiczeniach przeciwpożarowych) powinni sprawnie przemieścić się do miejsc zbiórki do ewakuacji najbliższymi drogami ewakuacyjnymi.

Wymagania w zakresie **dróg ewakuacyjnych** zawarte są w przepisach techniczno-budowlanych⁴¹.

10.5. Zasady postępowania w sytuacji zagrożeń

Zgodnie z art. 1 u.o.p., **ochrona przeciwpożarowa** polega na realizacji przedsięwzięć mających na celu ochronę życia, zdrowia, mienia lub środowiska przed pożarem, klęską żywiołową lub innym miejscowym zagrożeniem poprzez:

- zapobieganie powstawaniu i rozprzestrzenianiu się pożaru, klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia,
- zapewnienie sił i środków do zwalczania pożaru, klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia,
- prowadzenie działań ratowniczych.

Zapobieganie powstawaniu i rozprzestrzenianiu się pożaru, klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia oznacza działania podejmowane w celu:

- zapewnienia koniecznych warunków ochrony technicznej nieruchomościom i ruchomościom,
- tworzenia warunków organizacyjnych i formalnoprawnych zapewniających ochronę ludzi i mienia, a także przeciwdziałających powstawaniu lub minimalizujących skutki pożaru, klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia⁴².

Działanie ratownicze to każda czynność podjęta w celu ochrony życia, zdrowia, mienia lub środowiska, a także likwidacji przyczyn powstania pożaru, wystąpienia klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia. Działania ratownicze prowadzi **jednostki ochrony przeciwpożarowej**, do których zgodnie z art. 15 u.o.p. należą:

- jednostki organizacyjne Państwowej Straży Pożarnej;
- jednostki organizacyjne Wojskowej Ochrony Przeciwpożarowej;
- zakładowa straż pożarna;
- zakładowa służba ratownicza;

⁴¹ Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z 12.04.2002 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie (t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1065).

⁴² K.T. Kociołek, op. cit., s. 6.

- gminna zawodowa straż pożarna;
- powiatowa (miejska) zawodowa straż pożarna;
- terenowa służba ratownicza;
- ochotnicza straż pożarna;
- inne jednostki ratownicze.

Jednostki ochrony przeciwpożarowej tworzy się jako jednostki umundurowane i wyposażone w specjalistyczny sprzęt, przeznaczone do walki z pożarami, klęskami żywiołowymi lub innymi miejscowymi zagrożeniami. Zatrudnieni w nich pracownicy (zwani strażakami jednostek ochrony przeciwpożarowej) podlegają szczególnym obowiązkom wynikającym z charakteru pracy i muszą posiadać odpowiednie kwalifikacje i warunki psychofizyczne. Strażakiem jednostki ochrony przeciwpożarowej może być pracownik, który ma kwalifikacje wymagane do wykonywania zawodu strażak, technik pożarnictwa lub inżynier pożarnictwa.

Inne miejscowe zagrożenie jest to zdarzenie wynikające z rozwoju cywilizacyjnego i naturalnych praw przyrody niebędące pożarem ani klęską żywiołową, stanowiące zagrożenie dla życia, zdrowia, mienia lub środowiska. Zapobieżenie mu lub usunięcie jego skutków nie wymaga zastosowania nadzwyczajnych środków.

Z art. 9. u.o.p. wynika, że każdy kto zauważy pożar, klęskę żywiołową lub inne miejscowe zagrożenie, jest obowiązany **niezwłocznie zawiadomić** osoby znajdujące się w strefie zagrożenia, jak również: centrum powiadamiania ratunkowego lub jednostkę ochrony przeciwpożarowej albo Policję bądź wójta albo sołtysa.

Termin „niezwłocznego” spełnienia obowiązków – zgodnie z orzecznictwem sądów – oznacza obowiązek spełnienia ich bez zbędnej zwłoki. Innymi słowy mowa tu o realnym terminie, uwzględniającym okoliczności miejsca i czasu. Nie można go jednak utożsamiać z terminem natychmiastowym, bo ten oznacza, że świadczenie powinno zostać spełnione w tym samym momencie, w którym nastąpiło wezwanie do jego spełnienia⁴³.

Realizacja zawartego w tym artykule obowiązku niezwłocznego zawiadomienia osób znajdujących się w strefie zagrożenia polega – w zależności od rodzaju obiektu budowlanego, budynku lub przestrzeni zewnętrznej – na wykorzystaniu urządzeń przeciwpożarowych przeznaczonych do zawiadamiania (alarmowania) o powstaniu zagrożenia, na przykład **systemu sygnalizacji pożarowej (SSP), dźwiękowego systemu ostrzegawczego**

⁴³ W. Kowalski, P. Rojek-Socha, Termin „niezwłocznie” nie oznacza „natychmiast”, Prawo.pl 26.09.2020, <https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/co-oznacza-termin-niezwolocznie-stanowisko-sadunajwyzszego,41447.html> (dostęp: 27.03.2021).

(DSO) i innych. Powiadomienie **centrum powiadamiania ratunkowego (CPR)** lub innych służb polega albo na wykorzystaniu połączenia SSP lub DSO do centrum monitoringu, które przekazuje sygnały alarmowe do jednostki ochrony przeciwpożarowej (monitoring pożarowy) albo na wykonaniu połączenia telefonicznego na jeden z numerów alarmowych:

- centrum powiadamiania ratunkowego: 112;
- Straż Pożarna: 998;
- Policja: 997;
- Pogotowie Ratunkowe: 999.

Rozporządzenie MSWiA w sprawie ochrony przeciwpożarowej budynków, innych obiektów budowlanych i terenów⁴⁴ w § 4 ust. 2 pkt 3 wymaga, aby właściciele, zarządcy lub użytkownicy budynków oraz placów składowych i wiat (z wyjątkiem budynków mieszkalnych jednorodzinnych) umieszczali w widocznych miejscach **instrukcje postępowania na wypadek pożaru** wraz z wykazem telefonów alarmowych.

Instrukcje te dostępne są w sprzedaży i zawierają podstawowe informacje dotyczące zasad postępowania w sytuacjach zagrożenia⁴⁵.

Możemy także spotkać wiele różnych instrukcji, procedur, zasad postępowania oraz innych wytycznych dotyczących zachowania się w sytuacji zagrożenia, jakie może wystąpić na terenie firm, zakładów pracy, w miastach, gminach, powiatach województwach i na innych obszarach. Wiele z tych dokumentów podawanych jest do publicznej wiadomości w urzędach, ewentualnie w Internecie: na stronach internetowych urzędów i instytucji, za pośrednictwem portali społecznościowych, systemów SMS, naziemnej telewizji cyfrowej lub radia, a także przy pomocy mobilnych i stacjonarnych urządzeń rozgłoszeniowych. Przykładem przekazywania społeczeństwu informacji na temat zasad postępowania w przypadku pandemii mogą być ostatnie miesiące w naszym kraju i na świecie.

10.6. Wymagane dokumenty w zakresie bezpieczeństwa pożarowego obiektów zabytkowych

Obiekt budowlany jako całość oraz jego poszczególne części, wraz ze związanymi z nim urządzeniami budowlanymi należy – biorąc pod uwagę przewidywany okres użytkowania – projektować i budować w sposób określony w przepisach, w tym techniczno-budowlanych, oraz zgodnie z zasadami wiedzy technicznej, zapewniając m.in.:

⁴⁴ Dz.U. z 2010 r. Nr 109, poz. 719; *vide* przypis 13.

⁴⁵ Szerzej na temat zawartości instrukcji bezpieczeństwa pożarowego w § 7 rozporządzenia MSWiA z 2010 r.

- 1) spełnienie podstawowych wymagań dotyczących obiektów budowlanych w odniesieniu do:
  - nośności i stateczności konstrukcji;
  - bezpieczeństwa pożarowego;
  - higieny, zdrowia i środowiska;
  - bezpieczeństwa użytkowania i dostępności obiektów;
  - ochrony przed hałasem,
  - oszczędności energii i izolacyjności cieplnej
  - zrównoważonego wykorzystania zasobów naturalnych;
- 2) warunki użytkowe zgodne z przeznaczeniem obiektu, szczególnie w zakresie:
  - zaopatrzenia w wodę i energię elektryczną oraz, odpowiednio do potrzeb, w energię cieplną i paliwa, przy założeniu efektywnego wykorzystania tych czynników;
  - usuwania ścieków, wody opadowej i odpadów;
- 3) możliwość dostępu do usług telekomunikacyjnych, w szczególności w zakresie szerokopasmowego dostępu do Internetu;
- 4) możliwość utrzymania właściwego stanu technicznego;
- 5) niezbędne warunki do korzystania z obiektów użyteczności publicznej i mieszkaniowego budownictwa wielorodzinnego przez osoby niepełnosprawne;
- 6) warunki bezpieczeństwa i higieny pracy;
- 7) ochronę ludności, zgodnie z wymaganiami obrony cywilnej;
- 8) ochronę obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów objętych ochroną konserwatorską;
- 9) odpowiednie usytuowanie na działce budowlanej;
- 10) poszanowanie, występujących w obszarze oddziaływania obiektu, uzasadnionych interesów osób trzecich, w tym zapewnienie dostępu do drogi publicznej⁴⁶.

Obiekt budowlany należy użytkować w sposób zgodny z jego przeznaczeniem i wymaganiami ochrony środowiska oraz utrzymywać w należyтым stanie technicznym i estetycznym, nie dopuszczając do nadmiernego pogorszenia jego właściwości użytkowych i sprawności technicznej. Podstawowe dokumenty, które są wymagane podczas użytkowania obiektu, to m.in.:

- książka obiektu budowlanego;
- protokoły badań i sprawdzeń instalacji użytkowych (elektrycznych, piorunochronnych, gazowych, wentylacyjnych, kominowych);

⁴⁶ Art. 5 ustawy Prawo budowlane.

- instrukcja bezpieczeństwa pożarowego wraz z potwierdzeniem zapoznania pracowników z jej ustaleniami;
- dokument potwierdzający przeprowadzenie praktycznego sprawdzenia organizacji oraz warunków ewakuacji z całego obiektu;
- dokumenty potwierdzające przeglądy urządzeń przeciwpożarowych i gaśnic;
- dokument potwierdzający posiadanie wymaganych kwalifikacji przez pracownika wykonującego czynności z zakresu ochrony przeciwpożarowej lub umowę z innym podmiotem o świadczenie usług z zakresu ochrony przeciwpożarowej, który takie kwalifikacje posiada;
- projekty architektoniczno-budowlane branżowe, w tym projekty urządzeń przeciwpożarowych;
- dokumenty potwierdzające uzyskanie zgody na odstępstwa od przepisów lub na zastosowanie rozwiązań zamiennych w stosunku do wymagań ochrony przeciwpożarowej;
- certyfikaty przedsiębiorcy uprawniające do instalacji, konserwacji lub serwisowaniu systemów ochrony przeciwpożarowej;
- scenariusz rozwoju zdarzeń w czasie pożaru oraz matrycę sterowań urządzeń przeciwpożarowych;
- deklaracje własności użytkowych, deklaracje zgodności, świadectwa dopuszczenia, certyfikaty zgodności i aprobaty techniczne na zastosowane w obiekcie wyroby budowlane i urządzenia przeciwpożarowe służące ochronie przeciwpożarowej;
- protokoły z przeprowadzonych odpowiednich dla danego urządzenia przeciwpożarowego prób i badań potwierdzających prawidłowość ich działania;
- protokoły z wykonania zabezpieczenia przeciwpożarowego oraz ogniochronnego przejść i przepustów instalacyjnych oraz elementów budowlanych;
- plan ochrony zabytków na wypadek sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego;
- plan ochrony muzeum.

10.7. Współpraca właścicieli, zarządców i użytkowników z organami odpowiedzialnymi za ochronę przeciwpożarową. Elementy czynności kontrolno-rozpoznawczych realizowanych przez Państwową Straż Pożarną

W ramach realizacji obowiązków z zakresu ochrony przeciwpożarowej właściciel, zarządca i użytkownik obiektu zabytkowego zazwyczaj współpracuje

z instytucjami i organami nadzorującymi i odpowiedzialnymi za ochronę zabytków. Do instytucji i organów tych należą m.in.:

- konserwatorzy zabytków,
- Państwowa Straż Pożarna,
- Nadzór Budowlany,
- Państwowa Inspekcja Pracy,
- Państwowa Inspekcja Sanitarna,
- Policja,
- towarzystwa ubezpieczeniowe.

Współpraca z właścicielami, zarządcami i użytkownikami realizowana jest w granicach właściwości tych organów poprzez okresowe kontakty, zazwyczaj w sytuacji wykonywania nadzoru właścicielskiego. Organy te – w ramach swoich kompetencji – mogą realizować w obiektach zabytkowych czynności w zakresie nadzoru nad obiektem zabytkowym, w tym czynności kontrolne, sprawdzające oraz audyty.

Ustawa z 24.08.1991 r. o Państwowej Straży Pożarnej⁴⁷ w art. 1 ust 2 wskazuje, że do podstawowych zadań **Państwowej Straży Pożarnej** (dalej: PSP) należy:

- 1) rozpoznawanie zagrożeń pożarowych i innych miejscowych zagrożeń,
- 2) organizowanie i prowadzenie akcji ratowniczych w czasie pożarów, klęsk żywiołowych lub likwidacji miejscowych zagrożeń,
- 3) wykonywanie pomocniczych specjalistycznych czynności ratowniczych w czasie klęsk żywiołowych lub likwidacji miejscowych zagrożeń przez inne służby ratownicze,
- 4) kształcenie kadr dla potrzeb PSP i innych jednostek ochrony przeciwpożarowej oraz powszechnego systemu ochrony ludności,
- 5) nadzór nad przestrzeganiem przepisów przeciwpożarowych,
- 6) prowadzenie prac naukowo-badawczych w zakresie ochrony przeciwpożarowej oraz ochrony ludności,
- 7) współpraca z Szefem Krajowego Centrum Informacji Kryminalnych w zakresie niezbędnym do realizacji jego zadań ustawowych,
- 8) współdziałanie ze strażami pożarnymi i służbami ratowniczymi i innych państw oraz ich organizacjami międzynarodowymi na podstawie wiążących RP umów międzynarodowych oraz odrębnych przepisów,
- 9) realizacja innych zadań wynikających z wiążących RP umów międzynarodowych na zasadach i w zakresie w nich określonych.

⁴⁷ T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1123 ze zm.; dalej ustawa o PSP.

W celu rozpoznawania zagrożeń, realizacji nadzoru nad przestrzeganiem przepisów przeciwpożarowych oraz przygotowania do działań ratowniczych PSP przeprowadza czynności kontrolno-rozpoznawcze oraz ćwiczenia⁴⁸.

Czynności kontrolno-rozpoznawcze są przeprowadzane na podstawie:

- rocznego planu czynności kontrolno-rozpoznawczych,
- art. 269 ustawy z 27.04.2001 r. – Prawo ochrony środowiska⁴⁹, w zakresie zakładów o zwiększonym ryzyku wystąpienia poważnej awarii przemysłowej i zakładów o dużym ryzyku wystąpienia poważnej awarii przemysłowej,
- zlecenia starosty,
- polecenia sądu, prokuratora lub Najwyższej Izby Kontroli,
- zgłoszenia obiektu, dla którego przepisy prawa wymagają wydania przez organy PSP opinii lub zajęcia przez nie stanowiska w zakresie ochrony przeciwpożarowej,
- zawiadomienia wójta, burmistrza lub prezydenta miasta o stwierdzeniu zagrożenia życia lub zdrowia, niebezpieczeństwa powstania szkód majątkowych w znacznych rozmiarach lub bezpośredniego zagrożenia środowiska, o którym mowa w art. 60 ustawy z 6.03.2018 r. – Prawo przedsiębiorców⁵⁰,
- wystąpienia istotnych nowych okoliczności w zakresie stanu bezpieczeństwa na terenie działania komendy powiatowej (miejskiej) PSP⁵¹.

Roczny plan czynności kontrolno-rozpoznawczych sporządza komendant powiatowy (miejski) PSP do końca roku poprzedzającego rok objęty planem, na podstawie:

- 1) analizy stanu bezpieczeństwa powiatu (miasta na prawach powiatu) w zakresie ochrony przeciwpożarowej, uwzględniając w szczególności następujące grupy obiektów budowlanych i terenów:
  - budynków użyteczności publicznej i zamieszkania zbiorowego,
  - terenów leśnych,
- 2) wykazu zakładów o zwiększonym i dużym ryzyku wystąpienia poważnej awarii przemysłowej.

Roczny plan czynności kontrolno-rozpoznawczych zawierający zakres czynności oraz termin ich przeprowadzenia z dokładnością co najmniej do kwartału, powinien określać: obiekty, tereny i urzędników, których dotyczy przeprowadzenie czynności. Ponadto plan ten powinien wskazywać zamiar wykonania prób potwierdzających prawidłowość działania urzędów

⁴⁸ *Ibidem*, art. 23 ust. 1.

⁴⁹ T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1219 ze zm.

⁵⁰ T.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 162.

⁵¹ Zob. art. 23 ust. 1 ustawy o PSP.

przeciwpożarowych, jeżeli próby te uważa się za niezbędny warunek właściwego przeprowadzenia czynności.

Czynności kontrolno-rozpoznawcze są przeprowadzane w zakresie:

- 1) kontroli przestrzegania przepisów przeciwpożarowych,
- 2) oceny zgodności z wymaganiami ochrony przeciwpożarowej rozwiązań technicznych zastosowanych w obiekcie budowlanym,
- 3) oceny zgodności wykonania obiektu budowlanego z projektem budowlanym,
- 4) ustalania spełnienia wymogów bezpieczeństwa w zakładzie o zwiększonym ryzyku wystąpienia poważnej awarii przemysłowej lub zakładzie o dużym ryzyku wystąpienia poważnej awarii przemysłowej,
- 5) rozpoznawania możliwości i warunków prowadzenia działań ratowniczych przez jednostki ochrony przeciwpożarowej,
- 6) rozpoznawania innych miejscowych zagrożeń,
- 7) wstępnego ustalania nieprawidłowości, które przyczyniły się do powstania pożaru oraz okoliczności jego rozprzestrzenienia się,
- 8) zbierania informacji niezbędnych do wykonania analizy poważnej awarii przemysłowej i formułowania zaleceń dla prowadzącego zakład,
- 9) postępowania z substancjami zubożającymi warstwę ozonową, fluorowanymi gazami cieplarnianymi i pozostałymi fluorowanymi gazami cieplarnianymi w rozumieniu ustawy z 15.05.2015 r. o substancjach zubożających warstwę ozonową oraz o niektórych fluorowanych gazach cieplarnianych⁵², wykorzystywanymi w ochronie przeciwpożarowej, a także systemami ochrony przeciwpożarowej oraz gaśnicami zawierającymi te substancje lub gazy lub od nich uzależnionymi,
- 10) oceny spełniania wymagań przepisów dotyczących ochrony przeciwpożarowej w miejscach zbierania, przetwarzania oraz wytwarzania odpadów lub warunków ochrony przeciwpożarowej określonych przy wydawaniu zezwolenia na zbieranie odpadów, zezwolenia na przetwarzanie odpadów, pozwolenia na wytwarzanie odpadów uwzględniającego przetwarzanie odpadów oraz pozwolenia na wytwarzanie odpadów⁵³.

Prawo do przeprowadzania czynności kontrolno-rozpoznawczych mają strażacy upoważnieni przez właściwego komendanta PSP. Mogą one być przeprowadzane również przez inne osoby upoważnione przez komendanta wojewódzkiego PSP.

⁵² T.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 2065.

⁵³ K.T. Kociołek, *op. cit.*, s. 179.

Do przeprowadzania czynności kontrolno-rozpoznawczych można upoważnić:

- strażaka PSP, który ma co najmniej sześciomiesięczny okres służby stałej, niezbędną wiedzę do przeprowadzania czynności oraz wyższe wykształcenie lub stopień aspirancki bez wyższego wykształcenia,
- inną osobę z wyższym wykształceniem, posiadającą wiedzę przydatną do przeprowadzenia czynności na terenie kontrolowanego obiektu.

Strażak PSP, który ma co najmniej 6-miesięczny okres służby stałej, niezbędną wiedzę do przeprowadzania czynności oraz stopień aspirancki bez wyższego wykształcenia, a także osoba z wyższym wykształceniem, posiadająca wiedzę przydatną do przeprowadzenia czynności na terenie kontrolowanego obiektu, mogą być upoważnieni do przeprowadzania czynności wyłącznie pod kierownictwem strażaka PSP, który ma co najmniej 6-miesięczny okres służby stałej, niezbędną wiedzę do przeprowadzania czynności oraz wyższe wykształcenie.

Do przeprowadzania czynności upoważnia:

- Komendant Główny PSP – strażaków pełniących służbę w Komendzie Głównej PSP, Szkole Głównej Służby Pożarniczej i pozostałych szkołach PSP oraz w jednostkach badawczo-rozwojowych PSP,
- komendant wojewódzki PSP – strażaków pełniących służbę w komendzie wojewódzkiej PSP oraz osoby z wyższym wykształceniem, posiadające wiedzę przydatną do przeprowadzenia czynności na terenie kontrolowanego obiektu,
- komendant powiatowy (miejski) PSP – strażaków pełniących służbę w komendzie powiatowej (miejskiej) PSP⁵⁴.

Ponadto strażak PSP może być upoważniony do przeprowadzania czynności poza terenem działania komendy PSP, w której pełni służbę, przez:

- Komendanta Głównego PSP – na terenie kraju,
- komendanta wojewódzkiego PSP – na terenie województwa.

Strażacy upoważnieni do przeprowadzania czynności kontrolno-rozpoznawczych, w przypadku naruszenia przepisów mają prawo do nakładania grzywny w drodze mandatu karnego.

Zgodnie z art. 23 ust. 8 ustawy z 24.08.1991 r. o PSP **upoważnienie do przeprowadzania czynności kontrolno-rozpoznawczych** powinno zawierać:

- określenie podstawy prawnej przeprowadzenia czynności kontrolno-rozpoznawczych,

⁵⁴ § 12 ust. 1 rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 24.10.2005 r. w sprawie czynności kontrolno-rozpoznawczych przeprowadzanych przez Państwową Straż Pożarną (Dz.U. z 2005 r. Nr 225, poz. 1934).

- oznaczenie organu przeprowadzającego czynności kontrolno-rozpoznawcze,
- datę i miejsce wystawienia,
- imię i nazwisko, określenie stanowiska służbowego strażaka upoważnionego do przeprowadzenia czynności kontrolno-rozpoznawczych oraz numer jego legitymacji służbowej,
- imię i nazwisko oraz określenie rodzaju i numeru dokumentu tożsamości innej osoby upoważnionej do przeprowadzenia czynności kontrolno-rozpoznawczych,
- oznaczenie podmiotu objętego czynnościami kontrolno-rozpoznawczymi i miejsca ich przeprowadzenia,
- informacje o zakresie przedmiotowym czynności kontrolno-rozpoznawczych,
- wskazanie daty rozpoczęcia i przewidywanego terminu zakończenia kontroli,
- podpis osoby udzielającej upoważnienia z podaniem zajmowanego stanowiska lub funkcji,
- pouczenie o prawach i obowiązkach kontrolowanego.

Czynności kontrolno-rozpoznawcze mogą być przeprowadzane po doręczeniu kontrolowanemu upoważnienia do przeprowadzenia tych czynności przynajmniej na 7 dni, a w przypadkach zgłoszenia obiektu, dla którego przepisy prawa wymagają wydania przez organy PSP opinii lub zajęcia przez nie stanowiska w zakresie ochrony przeciwpożarowej – przynajmniej na 3 dni – przed terminem ich rozpoczęcia. Upoważnienie może być także doręczone kontrolowanemu w chwili przystąpienia do czynności kontrolno-rozpoznawczych, jeżeli:

- powzięto informację o możliwości występowania w miejscu ich przeprowadzania zagrożenia życia ludzi lub bezpośredniego niebezpieczeństwa powstania pożaru, lub poważnej awarii przemysłowej,
- przeprowadzenie czynności kontrolno-rozpoznawczych jest niezbędne w celu dokonania ustaleń w zakresie wstępnego ustalania nieprawidłowości, które przyczyniły się do powstania pożaru oraz okoliczności jego rozprzestrzenienia się, a także zbierania informacji niezbędnych do wykonania analizy poważnej awarii przemysłowej i formułowania zaleceń dla prowadzącego zakład.

W chwili przystąpienia do czynności kontrolno-rozpoznawczych upoważnieni do przeprowadzania tych czynności (**tzw. kontrolujący**) okazują kontrolowanemu: strażak – legitymację służbową, a inna osoba – dokument tożsamości. Kontrolowany jest obowiązany umożliwić kontrolującemu przeprowadzenie czynności kontrolno-rozpoznawczych, a w tym:

- udzielić niezbędnych informacji i wyjaśnień w sprawach objętych zakresem tych czynności oraz wyrazić zgodę na sporządzenie dokumentacji fotograficznej,
- umożliwić dostęp do obiektów, urządzeń i innych składników majątkowych, w stosunku do których mają być przeprowadzone czynności,
- zapewnić wgląd w dokumentację i prowadzone ewidencje objęte zakresem czynności,
- umożliwić sporządzenie kopii niezbędnych dokumentów,
- zapewnić warunki do pracy, w tym, w miarę możliwości, samodzielne pomieszczenie i miejsce do przechowywania dokumentów,
- udostępnić środki łączności i inne konieczne środki techniczne, jakimi dysponuje, w zakresie niezbędnym do przeprowadzania czynności.

Kontrolujący ma **prawo wstępu** do wszystkich obiektów i pomieszczeń, chyba że stanowią one część mieszkalną lub ich właścicielami albo zarządzającymi są:

- komórki lub jednostki organizacyjne podległe Ministrowi Obrony Narodowej albo przez niego nadzorowane, Policja, Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Agencja Wywiadu, Służba Ochrony Państwa, Centralne Biuro Antykorupcyjne, Straż Marszałkowska lub Straż Graniczna,
- obce misje dyplomatyczne, urzędy konsularne albo inne instytucje międzynarodowe korzystające z immunitetów dyplomatycznych lub konsularnych.

Kontrolujący podlega obowiązującym w obiektach i pomieszczeniach kontrolowanego przepisom o bezpieczeństwie i higienie pracy, o ochronie informacji niejawnych oraz o ochronie przeciwpożarowej. Kontrolujący nie podlega przeszukaniu przewidzianemu w regulaminie ochrony obiektów i pomieszczeń kontrolowanego.

Warunkiem właściwego przeprowadzenia czynności kontrolno-rozpoznawczych jest:

- zapoznanie się z dokumentacją dotyczącą zakresu czynności i prowadzonymi przez kontrolowanego ewidencjami,
- zapoznanie się ze stanem obiektów, urządzeń i innych składników majątkowych, będących przedmiotem czynności⁵⁵.

Szczególnym warunkiem właściwego przeprowadzenia czynności kontrolno-rozpoznawczych jest:

- wykonanie prób potwierdzających prawidłowość działania urządzeń przeciwpożarowych, jeżeli wynika to z planu czynności

---

⁵⁵ *Ibidem*, § 3 ust. 1.

kontrolno-rozpoznawczych lub jest niezbędne do oceny stanu ochrony przeciwpożarowej obiektu,

- udział w czynnościach osoby spoza strażaków Państwowej Straży Pożarnej, posiadającej wiedzę przydatną do przeprowadzenia czynności kontrolno-rozpoznawczych na terenie kontrolowanego obiektu, jeżeli wymaga tego zakres czynności⁵⁶.

Czynności prowadzone są w siedzibie kontrolowanego oraz w miejscach i czasie wykonywania jego zadań, a jeżeli powzięto informację o możliwości wystąpienia zagrożenia życia ludzi lub bezpośredniego niebezpieczeństwa powstania pożaru – również w dniach wolnych od pracy i poza godzinami pracy.

Kontrolowany wykonuje obowiązki w zakresie udzielania niezbędnych informacji i wyjaśnień w sprawach objętych zakresem tych czynności oraz wyrażania zgody na sporządzenie dokumentacji fotograficznej, udostępniania obiektów, urządzeń i innych składników majątkowych, w stosunku do których mają być przeprowadzone czynności. Jest zobowiązany do zapewnienia wglądu w dokumentację i prowadzone ewidencje objęte zakresem czynności oraz do umożliwienia sporządzenia kopii niezbędnych dokumentów, zapewnienia warunków do pracy, w tym – w miarę możliwości – samodzielniego pomieszczenia i miejsca do przechowywania dokumentów. Co więcej – kontrolowany udostępnia środki łączności i inne konieczne środki techniczne jakimi dysponuje, w zakresie niezbędnym do przeprowadzania czynności, natychmiast po zażądaniu ich wykonania przez kontrolującego. W przypadku gdy nie jest to możliwe ze względu na okoliczności przeprowadzania czynności – obowiązki te kontrolowany wykonuje w terminie wyznaczonym przez kontrolującego.

Kontrolujący może także żądać od kontrolowanego udzielenia mu ustnych lub pisemnych informacji lub wyjaśnień w sprawach objętych zakresem przeprowadzanych czynności. Ponadto każdy może złożyć kontrolującemu ustne lub pisemne oświadczenie dotyczące spraw objętych zakresem przeprowadzanych czynności, a kontrolujący nie może odmówić przyjęcia i udokumentowania oświadczenia, jeżeli ma ono związek z zakresem prowadzonych czynności.

Przy czynnościach kontrolno-rozpoznawczych może być obecny, za zgodą kontrolującego, kontrolowany lub osoba przez niego upoważniona na piśmie, a także inne osoby przybrane w charakterze świadków. Jednak kontrolujący może odmówić wyrażenia zgody, jeżeli jej udzielenie mogłoby spowodować opóźnienie lub znaczne utrudnienie przeprowadzenia

---

⁵⁶ *Ibidem*, § 3 ust. 2.

czynności, a także jeżeli jej udzielenie naruszałoby przepisy o ochronie informacji niejawnych⁵⁷.

Kontrolujący ustala stan faktyczny na podstawie zebranych w toku czynności materiałów dowodowych. Do materiałów dowodowych zalicza się w szczególności:

- dokumenty,
- informacje i wyjaśnienia kontrolowanego lub jego pracowników,
- wyniki prób potwierdzających prawidłowość działania urządzeń przeciwpożarowych.

Z ustaleń dokonanych w toku czynności kontrolujący sporządza niezwłocznie, w sposób uporządkowany, zwięzły i przejrzysty **protokół**. Protokół ten powinien zawierać:

- 1) oznaczenie podstawy prawnej przeprowadzonych czynności,
- 2) stopień, imię i nazwisko oraz stanowisko kontrolującego,
- 3) miejsce i termin przeprowadzenia czynności,
- 4) nazwę (nazwisko) oraz adres lub siedzibę kontrolowanego, a także imię i nazwisko osoby upoważnionej do reprezentowania lub prowadzenia spraw kontrolowanego,
- 5) informacje, kto i w jakim charakterze był obecny przy czynnościach,
- 6) wykaz kontrolowanych obiektów, terenów i urządzeń,
- 7) określenie zakresu czynności oraz opis stanu faktycznego, będącego przedmiotem czynności, sporządzony tak, aby uwzględnił odpowiednio:
  - niezgodności z przepisami przeciwpożarowymi,
  - niezgodności rozwiązań technicznych zastosowanych w obiekcie budowlanym z wymaganiami ochrony przeciwpożarowej,
  - niezgodności wykonania obiektu budowlanego z projektem budowlanym – pod względem ochrony przeciwpożarowej,
  - warunki wpływające na spełnienie wymogów bezpieczeństwa w zakładzie stwarzającym zagrożenie wystąpienia poważnej awarii przemysłowej,
  - wyniki rozpoznawania możliwości i warunków do prowadzenia działań ratowniczych przez jednostki ochrony przeciwpożarowej,
  - wyniki rozpoznawania innych miejscowych zagrożeń,
  - przyczyny powstania i okoliczności rozprzestrzenienia się pożaru,
  - przyczyny powstania, okoliczności rozprzestrzenienia się oraz skutki poważnej awarii przemysłowej, z uwzględnieniem rodzaju i ilości substancji niebezpiecznych, które przedostały się do środowiska,

---

⁵⁷ *Ibidem*, § 8.

- 8) opis uchybień mogących powodować zagrożenie życia ludzi lub bezpośrednio niebezpieczeństwo powstania pożaru,
- 9) opis nieprawidłowości usuniętych w toku czynności wraz ze wskazaniem skuteczności ich usunięcia⁵⁸.

Protokół ten podpisują kontrolujący oraz kontrolowany albo osoba przez niego upoważniona. Kontrolowany lub osoba przez niego upoważniona mają prawo wniesienia zastrzeżeń do protokołu przed jego podpisaniem. W razie odmowy podpisania protokołu przez kontrolowanego albo osobę upoważnioną przez kontrolowanego, kontrolujący czyni o tym wzmiankę w protokole.

Kontrolujący doręcza oryginał protokołu bez zbędnej zwłoki właściwemu miejscowo komendantowi powiatowemu (miejskiemu) Państwowej Straży Pożarnej. Kopię protokołu kontrolujący doręcza kontrolowanemu lub osobie przez niego upoważnionej.

Komendant powiatowy (miejski) Państwowej Straży Pożarnej, w razie **stwierdzenia naruszenia przepisów przeciwpożarowych**, uprawniony jest w drodze decyzji administracyjnej do:

- nakazania usunięcia stwierdzonych uchybień w ustalonym terminie,
- wstrzymania robót (prac), zakazania używania maszyn, urządzeń lub środków transportowych oraz eksploatacji pomieszczeń, obiektów lub ich części, jeżeli stwierdzone uchybienia mogą powodować zagrożenie życia ludzi lub bezpośrednio niebezpieczeństwo powstania pożaru.

Decyzje powyższe podlegają natychmiastowemu wykonaniu. Organem odwoławczym od decyzji jest właściwy terenowo komendant wojewódzki PSP⁵⁹.

Pytania kontrolne

1. Wskaż kilka przyczyn powstania pożaru oraz przyczyn powstania innego miejscowego zagrożenia w obiektach zabytkowych.
2. W jakich obiektach powinien być instalowany przeciwpożarowy wyłącznik prądu? Do czego on służy i w jaki sposób działa?
3. Wymień i scharakteryzuj grupy pożarów.
4. Opisz wymagania dotyczące rozmieszczenia gaśnic w obiektach zabytkowych.
5. Określ wymagania dotyczące dróg pożarowych.
6. Wskaż obowiązki właścicieli, zarządców i użytkowników budynków, obiektów budowlanych i terenów w zakresie ochrony przeciwpożarowej?

⁵⁸ Ibidem, § 10.

⁵⁹ Art. 27 ustawy o PSP.

- 7.** Kto jest uprawniony do wykonywania czynności z zakresu ochrony przeciwpożarowej?
- 8.** Na czym polega zapewnienie odpowiednich warunków ewakuacji z obiektu zabytkowego?
- 9.** Opisz zasady postępowania w sytuacji zagrożenia pożarowego.
- 10.** Jakie czynności z zakresu ochrony przeciwpożarowej są prowadzone przez Państwową Straż Pożarną?

ROZDZIAŁ 11.

Konserwacja ratunkowa

11.1. Konserwacja – uwagi wprowadzające

Kluczowe dla dalszych rozważań będzie pojęcie samej konserwacji. **Konserwacja zabytków** wyrosła z pasji kolekcjonerskich, odkrywania i gromadzenia antyków, a także konieczności przedłużania życia przedmiotom użytkowym. Służyła ona pielęgnowaniu pamiątek po przodkach, dzieł sztuki, czy ciekawych znalezisk tzw. *curiosów* oraz kultowi religijnemu, otaczającemu wciąż słynące z cudów lub owiane legendą obiekty (np. starożytne usta prawdy w Rzymie, posągi i obrazy związane z kultem chrześcijańskim, np. Matka Boska Częstochowska).

Wraz z rozwojem nauki uwidoczniła się potrzeba ujednoczenia zasad, standaryzacji pojęć, ustalenia ich zakresów oraz obszarów stosowania, jak również unormowania wytycznych konserwatorskich i unifikacji identyfikacji i opisu właściwych w danym przypadku metod konserwacji. Refleksję nad tymi potrzebami przyniosła zorganizowana przez Międzynarodowe Biuro Muzeów¹ w 1931 r. w Atenach Konferencja międzynarodowa, której owocem stało się ustanowienie pierwszego doktrynalnego dokumentu międzynarodowego: **tzw. Karty Ateńskiej**².

11.1.1. Podstawowe pojęcia w ochronie zabytków

By zrozumieć czym jest i jakie ma znaczenie konserwacja ratunkowa, należy poznać zarówno pojęcie konserwacji stosowane w odniesieniu do zabytków, jak też wskazać sytuacje wymagające ratowniczych działań konserwatorskich³. W szerszym kontekście ważne jest także przybliżenie pojęć, do których konserwacja się odnosi, czyli zabytku i dobra kultury, dziedzictwa i krajobrazu kulturowego oraz ochrony konserwatorskiej.

¹ Międzynarodowe Biuro Muzeów instytucja „zespalająca narodowe administracje sztuk pięknych” państw członkowskich Ligi Narodów

² Informacje na temat Karty Ateńskiej przedstawiono w dalszej części rozdziału.

³ Autorka kieruje słowa podziękowania na ręce prof. Bogumiły J. Rouba za konsultacje przy przygotowywaniu niniejszego rozdziału.

Odwołując się do treści przedstawionych już w rozdziale pierwszym oraz publikacji Bogumiły J. Rouby⁴, na potrzeby niniejszego rozdziału przyjęto następujące definicje:

- **zabytek** – „to co z dawnego bytu pozostało” – dawne materialne i niematerialne dobro kultury⁵;
- **dobro kultury** – element składowy kultury, zarówno dawny jak współczesny, zarówno materialny jak niematerialny – np. idee, dzieła muzyczne, teatralne czy filmowe, a także tradycje i obrzędy, a nawet smaki i receptury potraw regionalnych. Dobra kultury są dokumentami, a przez to ich najważniejszą wartością i cechą jest autentyczność⁶;
- **dziedzictwo kultury, dziedzictwo narodowe** – zasób, na który składają się dobra kultury, także w rozumieniu obszarowym⁷;
- **kulturowe dziedzictwo ludzkości** – zasób, na który składają się dobra kultury i dobra natury zarówno w ich materialnym jak niematerialnym wymiarze, pozostawione przez przodków i zasługujące na przekazanie pokoleniom następnym⁸;
- **krajobraz kulturowy** – zespół dóbr kultury i dóbr natury tworzących integralną strukturę, w której każdy z elementów jest niezastępowalną składową, współtworzącą ukształtowaną w ciągu dziejów wartość całości⁹;
- **ochrona konserwatorska**, nazywana też ustawowo opieką¹⁰ – działanie polegające na utrzymaniu, odtwarzaniu i kreowaniu materialnych oraz niematerialnych wartości dóbr kultury. A w jej zakresie:
  - działania organizacyjne i przygotowawcze (administracja, przygotowanie i organizacja procesu konserwatorskiego, tworzenie specjalistycznych struktur zarządzania w ramach funkcji państwa, tworzenie programów i strategii ochrony oraz bezpiecznego użytkowania dóbr kultury, a zwłaszcza obiektów zabytkowych, ich ewidencjonowanie, dokumentowanie, zlecenie opracowań naukowych i projektowych oraz zlecenie, nadzorowanie i koordynacja prac wykonawczych,
  - badania konserwatorskie (wielobranżowe, szczegółowo opisane poniżej),

⁴ W szczególności zob. B.J. Rouba, *Terminologia i pojęcia podstawowe dla procesu ochrony dóbr kultury*, [w:] *Dwór Artusa w Gdańsku: sztuka i sztuka konserwacji*, red. T. Grzybkowska i J. Talbierska, Warszawa 2004 s. 199–210 oraz *eadem*, *Pielęgnacja świątyń i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży*, Toruń 2014.

⁵ B.J. Rouba, *Terminologia...*, s. 199.

⁶ *Ibidem*, s. 199–201 i 207.

⁷ *Ibidem*, s. 200.

⁸ *Ibidem*, s. 202 i 207.

⁹ *Ibidem*, s. 200 i 207.

¹⁰ *Ibidem*, s. 199–203 i 207–208.

- projektowanie konserwatorskie (wielobranżowe, opracowywane w oparciu o wyniki badań konserwatorskich, z podziałem na założenia czyli opis koncepcji konserwatorskiej, program postępowania konserwatorskiego zawierający dane technologiczne i opisy techniczne, oraz projekty rysunkowe, a nawet plan strategiczny dla zabytku zawierający harmonogramy działań konserwatorskich),
- wykonywanie prac konserwatorskich, restauratorskich i innych pielęgnacyjnych.

11.1.2. Działania konserwatorskie

W skład prowadzonych przez profesjonalistów **działań konserwatorskich** wchodzi wiele różnorodnych czynności, dostosowanych do:

- **rodzaju obiektu** (np. budowla, dzieło sztuki – obrazy, rzeźba, witraże, lub mozaiki, zabytki rzemiosła np. meble, biżuteria, tkaniny czy broń, zabytki techniki – maszyny i urządzenia, archiwalia i książki, fotografie),
- **materiału**, z jakiego obiekt został wykonany (np. kamień, drewno, papier, skóra, płótno, ceramika, szkło, metal, zaprawy) i jakie zostały użyte do jego przekształceń lub remontów,
- **stanu zachowania** (np. korozja związana z wilgocią i migracją soli rozpuszczalnych w wodzie, działanie różnego rodzaju mikroorganizmów, żerowanie owadów szkodników, odspojenia i złuszczenia, spękania wynikające z naprężeń konstrukcyjnych i na styku różnych materiałów, drgań czy też starzenia materiałów pod wpływem promieniowania ultrafioletowego lub utleniania),
- **warunków** w jakich obiekt jest przechowywany (na zewnątrz, wewnątrz, w kontrolowanych i stabilnych warunkach czy wręcz przeciwnie),
- **funkcji**, jakie pełni (muzealna, kultowa, użytkowa zgodna z pierwotnym przeznaczeniem, nowa funkcja wymagająca adaptacji)
- **zagrożeń**, na jakie może zostać narażony (np. intensywny ruch, wahania wilgotności względnej, nanoszenie piasku czy soli, akty wandalizmu).

Działania konserwatorskie można podzielić na¹¹:

- **konserwację** – (**zapobiegawczą**, zwaną inaczej profilaktyczną lub prewencyjną wobec procesów destrukcji oraz **konserwację zachowawczą** – techniczną, wzmacnianie i utrwalanie materii),
- **restaurację** (konserwację estetyczną – wydobywanie, przywrócenie – odtworzenie wartości artystycznych i estetycznych),

¹¹ *Ibidem*, s. 199–210.

- **rewitalizację** (nadanie obiektowi nowego życia, włączenie go w aktualny organizm społeczny w wyniku przywrócenia dawnych funkcji lub nadania nowych, często dotyczy obiektów nieużytkowanych, lub też zmian funkcji),
- **rewaloryzację** (przywracanie walorów/wartości estetycznych, technicznych, użytkowych),
- **renowację** (odnowienie, przywrócenie do stanu przypominającego pierwotny),
- **rekonstrukcję** (odtworzenie na podstawie dokładnych danych źródłowych),
- **rekompozycję** (ponowne skomponowanie, także ułożenie w całość części rozproszonych, niejednokrotnie z uzupełnieniem brakujących elementów),
- **anastylozę** (przywrócenie zabytkowi lub zespołowi zabytków właściwych mu cech i walorów kompozycyjnych – powrót do stylu; dotyczy zabytków architektury – np. ustawienie i skompletowanie kolumn w ruinach świątyni z leżących i rozrzuconych w wykopaliskach elementów),
- **aranżację konserwatorską** (akt twórczy, do którego dochodzi w każdym procesie konserwacji-restauracji – zbiór decyzji i proces zmierzający do nadania dziełu konserwowanemu określonego charakteru w rozumieniu estetycznym – może to być m.in. wybór zakresu prac konserwatorskich np. pozostawienie części ubytków, jako świadków historii, stylu wykonania konserwacji, wybór jednej z faz przekształceń do ekspozycji kosztem innych lub stworzenia *collage'u* z różnych warstw i elementów historycznych, prezentowanych jednocześnie obok siebie, czy wreszcie odtworzenie elementu w całości bądź części, ale nie na podstawie dokładnych danych źródłowych, a jedynie wybranych uznaniowo analogii stylowych)¹²,
- **adaptację** (nadanie obiektowi nowej funkcji np. by nieużytkowany nie niszczał, dopasowanie funkcji do obiektu i częściowo przystosowanie obiektu do funkcji z maksymalnym zachowaniem materii zabytkowej będącej nośnikiem wartości historycznych i artystycznych),
- **odbudowę** (odtworzenie np. po katastrofie naturalnej lub budowlanej, lub działaniach wojennych z materiału zachowanego i uzupełnianego lub w całości z nowego materiału. Często odbudowa wiąże

¹² B. Boba-Dyga *Aranżacje konserwatorskie w zabytkowej architekturze. Próba definicji i charakterystyka na wybranych przykładach*. Nagranie video referatu na sesji konserwatorskiej pt. *Nowe funkcje w zabytkach*, zorganizowanej przez Instytut Myśli Polskiej Wojciecha Korfantego w Katowicach 10.03.2021 r.; <https://instytutkorfantego.pl/aktualnosci/nowe-funkcje-z-zabytkach-odcinek-3-4-bozena-boba-dyga-aranzacje-konserwatorskie-w-zabytkowej-architekturze-proba-definicji-i-charakterystyka-na-wybranych-przykladach/> (dostęp: 10.09.2021).

się z zastosowaniem nowych technologii i obiekt odbudowany z wyglądu jedynie przypomina oryginał. Odbudowa może się jednak również opierać na rekonstrukcji),

- **neokreację** (odtworzenie dzieła, ale wyłącznie na podstawie przekazu o jego formie).

Pojęcia te częściowo się zająbiają, działania przez nie określone mogą być podejmowane równocześnie lub równolegle.

Wszystkie prace konserwatorskie standardowo powinny zostać poprzedzone badaniami¹³. Można je jednak rozpocząć dopiero po uzyskaniu wymaganego ustawowo¹⁴ **pozwolenia konserwatorskiego**, wydawanego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków (*dalej:WKZ*) na podstawie opracowanego **programu badań**. Badania te są zależne od rodzaju obiektu i mogą mieć zróżnicowany charakter:

- historyczne (kwerendy archiwalne i biblioteczne),
- archeologiczne (polegające na odkryciu, rozpoznaniu i udokumentowaniu nawarstwień kulturowych, zakończone zabezpieczeniem, w tym zmagazynowaniem w oznaczonym przez WKZ miejscu i konserwacją pozyskanych świadectw kultury materialnej, w tym także całych stanowisk np. grodzisk lub kurhanów),
- architektoniczne (polegające na rozpoznaniu struktury budowli w celu rozwarstwienia stratygraficznego i określenia faz przekształceń, ich zakresów i lokalizacji, określenie rozplanowania przestrzennego i funkcji w poszczególnych okresach istnienia, a także identyfikacji techniki i technologii),
- stratygraficzno-odkrywkowe (w ramach których poprzez badania sondażowe określa się liczbę i rodzaj warstw z podziałem na technologiczne i chronologiczne, czyli fazy przekształceń),
- analityczne – fizyko-chemiczne, mikrobiologiczne, petrograficzne, fotogrametryczne.

Badania służą identyfikacji obiektu, rozpoznaniu jego historii, funkcji, znaczenia, dokonaniu analizy formalnej i stylistycznej, rozpoznaniu i udokumentowaniu budowy technicznej, użytych materiałów i technologii, ewentualnych przekształceń i nawarstwień, określeniu wartości, stanu zachowania i przyczyn zniszczeń oraz postawieniu diagnozy¹⁵. Wszelakie

¹³ Badania konserwatorskie definiujemy jako gromadzenie pełnej wiedzy o obiekcie przy pomocy warsztatu badawczego nauk humanistycznych, przyrodniczych, technicznych i specjalistycznych metod konserwatorskich z preferencją dla metod niedestrukcyjnych; zob. B.J. Rouba, *Terminologia...*, s. 204.

¹⁴ Art. 36 ustawy z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 710 ze zm.); *dalej: u.o.z.o.z.*

¹⁵ B.J. Rouba, *Terminologia...*, s. 199–210.

badania muszą być dokumentowane fotograficznie i opisowo oraz rysunkowo, podsumowane wnioskami i opatrzone wytycznymi. Badania mają na celu precyzyjne i adekwatne opracowanie programów prac konserwatorskich i projektów rewaloryzacji. Niestety w sytuacjach kryzysowych nie ma czasu na wykonywanie badań – tym ważniejsze jest ich systemowe prowadzenie i gromadzenie danych pożytecznych na wypadek kryzysu.

11.1.3. Pojęcie i klasyfikacja konserwacji

Konserwacja ratunkowa to podzbiór pojęcia konserwacja. Zatem bez definicji pojęcia samej konserwacji nie można definiować konserwacji ratunkowej.

Definicję legalną pojęcia **konserwacja** zawiera ustawa z 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Zgodnie z nią **prace konserwatorskie** to działania „mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań”¹⁶. Towarzyszą im **badania konserwatorskie**, które są działaniami mającymi na celu „rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich”¹⁷. Zgodnie z definicją zespołu ekspertów **Narodowego Instytutu Dziedzictwa**, instytucji państwowej powołanej do badania i dokumentowania zabytków oraz popularyzowania wiedzy o nich i promowania działań na ich rzecz, **konserwacja zabytków (prace konserwatorskie)** to „działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tego procesu. Podstawowym celem prowadzenia prac konserwatorskich jest ocalenie materii i formy obiektu zabytkowego dla przyszłych pokoleń. Pojęcie to jest używane zarówno w znaczeniu wąskim – jako prace konserwatorskie prowadzone przy zabytku, jak i szerokim – jako proces, w którym mieści się szereg metod odnawiania zabytku o różnorodnym charakterze, w tym również badanie, inwentaryzacja i utrzymanie obiektu. Sposób prowadzenia prac konserwatorskich jest uzależniony od rodzaju zabytku, który jest im poddawany”¹⁸.

¹⁶ Art. 3 pkt 6 u.o.z.o.z.

¹⁷ Art. 3 pkt 9 u.o.z.o.z.

¹⁸ M. Badeńska-Stapp, *Podstawowe pojęcia z zakresu konserwacji i rewitalizacji* (25.02.2019); https://samorzad.nid.pl/baza_wiedzy/podstawowe-pojecia-z-zakresu-konserwacji-i-rewitalizacji/ (dostęp: 15.06.2021).

Konserwacja dziedzictwa kulturowego odbywa się w trzech obszarach. Pierwszy obszar to **konserwacja dzieł sztuki**, czyli zabytków, które są twórcami artystów wszelakich dziedzin (tu zaliczana jest również architektura, jako część wspólna różnych zbiorów). Drugi obszar stanowi szeroko pojmowana **konserwacja zabytków**, w tym krajobrazu kulturowego, przez co rozumiane są głównie zabytki nieruchome, czyli dziedzictwo architektoniczne oraz wszelkie inne zabytki o charakterze (niekoniecznie) artystycznym. Trzecim obszarem jest **konserwacja dziedzictwa niematerialnego**, rozumiana jako kultywowanie i dokumentowanie oraz archiwizowanie np. obyczajów. Szczególnym podzbiorem są zaś muzealia, które z racji gromadzenia w muzeach najcenniejszych zasobów dziedzictwa, zasługują na odrębne, szczególnie pieczołowite potraktowanie.

Nauka o konserwacji zabytków i jej podstawy teoretyczne ujęte są formalnie w dokumentach doktrynalnych¹⁹, ustawie o ochronie zabytków i towarzyszących jej rozporządzeniach wykonawczych. Informacje ogólne przybliżające istotę opieki nad zabytkami i kwestie ich pielęgnacji znaleźć można w naukowo-artystycznych i popularnonaukowych wydawnictwach (specjalistycznych książkach, a najczęściej w formie artykułów w czasopismach specjalistycznych jak „Ochrona Zabytków”, „Wiadomości Konserwatorskie”, „Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki”, w wydawnictwach pokonferencyjnych i akademickich lub czasopismach branżowych jak np. „Renowacje i Zabytki” czy „Spotkania z zabytkami”)²⁰. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje wspomniana już wcześniej pozycja pt. *Pielęgnacja świątyń i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży* autorstwa B. J. Rouby.

Zabytki autorka zwykła nazywać „niemymi pacjentami”, ponieważ nie mają możliwości protestowania przed niepowołanym czy krzywdzącym działaniem. Tym bardziej ważne jest odpowiedzialne, w tym bardzo ostrożne podchodzenie do działań z nimi związanych. Rodzajów zabytków jest prawie nieskończenie wiele, wpływ na postępowanie z nimi ma nie tylko rodzaj materiału, z jakiego zostały wykonane (np. drewno, kamień, metal, ceramika, papier, tkanina, zaprawy), nie tylko ich stan zachowania i warunki w jakich są przechowywane, ale wartość – wiek, autorstwo – i wreszcie cel, jakemu konserwacja ma służyć (eksponycja muzealna, użytkowanie

¹⁹ M.in. Karty: ateńska, wenecka i inne dokumenty publikowane przez ICOMOS, o których szerzej w dalszej części rozdziału.

²⁰ Wobec szerokiej oferty czasopism naukowych z zakresu konserwacji i opieki nad zabytkami może dziwić brak podręczników konserwatorskich czy skryptów zawierających proste receptury i katalogi metod postępowania (podobnie jak w przypadku książek kucharskich czy poradników technicznych). Jest on podyktowany obawami środowisk związanych z tą dziedziną nauki przed korzystaniem z tego rodzaju literatury przez osoby niepowołane, z powodu braku doświadczenia mogące spowodować poważne szkody.

zgodne z pierwotnym przeznaczeniem, zmiana funkcji). Zupełnie inaczej bowiem trzeba potraktować dzieło, które będzie przechowywane w optymalnych warunkach – w pełni dopasowanych do jego kondycji i rodzaju, np. w muzeum o kontrolowanej i stałej wilgotności i temperaturze w bezpiecznej gablocie, inaczej zaś obiekt w kościele, gdzie wahania parametrów wilgotnościowych mogą być znaczne. Innej uwagi wymaga obiekt, który nie będzie używany ani dotykany, a jedynie oglądany z daleka, a jeszcze innej obiekt wracający do swojej użytkowej funkcji. **Działania podejmowane wobec poszczególnych obiektów należy zawsze indywidualizować. Nie istnieją działania w pełni uniwersalne. To, co w jednym przypadku może być korzystne, w innym będzie szkodliwe. Zawsze w pierwszej kolejności najlepiej zwrócić się do specjalistów i zasięgnąć ich rady, bądź wręcz zlecić im zabiegi praktyczne.** Radą mogą służyć **Wojewódzkie Urzędy Ochrony Zabytków (WUOZ)** i ich delegatury, a w większych miastach także **Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków (BMKZ)** oraz organizacje branżowe np. **Ogólnopolska Rada Konserwatorów Dzieł Sztuki (ORKDS)**²¹ działająca przy Zarządzie Głównym Związku Polskich Artystów Plastyków²² (ZPAP), a także **Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków (SKZ)**²³.

Konserwacja to zachowanie, utrwalenie, ocalenie dla przyszłych pokoleń, a **restauracja** to, przywracanie świetności, czyli – zgodnie z definicją sformułowaną w art. 3 pkt. 7 u.o.z.o.z. – „działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań”. W ramach restauracji, w miarę potrzeb, wykonywane są działania takie jak: integracja (łączenie, kompletowanie, scalenie), rekompozycja (przywrócenie pierwotnej lub jednej z historycznych kompozycji dzieła czy układu przestrzennego poprzez usunięcie elementów wtórnych), rekonstrukcja (odtworzenie na podstawie szczegółowych danych źródłowych), czy aranżacja konserwatorska (skomponowanie w jedną całość elementów z różnych epok, wybór jednej fazy spośród wielu istniejących do ekspozycji, odtworzenie części obiektu – uzupełnienie, ale nie w oparciu o dokładne dane, a raczej o analogie stylowe).

²¹ <https://zpap-orkds.pl/>. Ogólnopolska rada reprezentuje dyplomowanych konserwatorów restauratorów dzieł sztuki zrzeszonych w okręgowych Sekcjach Konserwacji ZPAP. Stowarzyszenie zrzesza artystów plastyków – dyplomowanych konserwatorów-restauratorów dzieł sztuki, absolwentów wydziału lub kierunku Konserwacja i Restauracja Dzieł Sztuki. ORKDS posiada swoje prezydium i listę rzeczoznawców.

²² <https://zpap.pl/>. Od 110 lat związek zrzesza profesjonalnych artystów plastyków, absolwentów wyższych uczelni artystycznych z tytułem magistra sztuki lub przyjętych (w oparciu o kryterium dorobku) przez specjalną komisję, powoływaną raz na 4 lata. Związek posiada kadencyjny Zarząd Główny i 21 autonomicznych okręgów w większych miastach Polski.

²³ <http://www.skz.pl/>. Stowarzyszenie konsoliduje szerokie gremium branż zajmujących się ochroną zabytków. SKZ posiada także swój Zarząd Główny i swoją listę rzeczoznawców.

W obrębie działań konserwatorskich wyróżnia się **konserwację zapobiegawczą** (profilaktyczną lub prewencyjną), polegającą na monitorowaniu zagrożeń np. poprzez montaż czujników wykrywania dymu, wody, stworzenie magazynu sprzętu ratowniczego na wypadek nieszczęśliwego zdarzenia, opracowanie formularzy do opisu obiektów i ich przemieszczania, przygotowanie opakowań transportowych z instrukcją obsługi, sporządzenie spisów inwentarzowych elementów zabytkowych wraz z ich rozmieszczeniem, przygotowanie planów instalacji elektrycznych, wodno-kanalizacyjnych i przeciwpożarowych. Mieści się w niej także szkolenie pracowników na wypadek katastrofy czy eliminowanie przyczyn zniszczeń np. stosowanie izolacji, odpowiedniego odprowadzenia wody, nakładanie warstw antykorozyjnych, zastosowanie zapraw solochłonnych. Obok konserwacji zapobiegawczej wyodrębnia się **konserwację zachowawczą**, służącą ochronie substancji zabytkowej, jej utrwaleniu, konsolidowaniu, zapewnieniu jej przetrwania w czasie. **Zarówno w pracach konserwatorskich, jak i restauratorskich kwestią wiodącą jest zachowanie autentyzmu obiektu.**

Jeśli chodzi o przytaczane definicje należy zaznaczyć, że mają one dość ogólny charakter, natomiast ich dookreślenie (powiązane ze stroną techniczno-technologiczną działań) zależy wyłącznie od środowisk akademickich. Środowisko związane z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu skłania się ku podziałowi jedynie na **konserwację i restaurację**. Grono związane z Akademią Sztuk Pięknych w Krakowie stosuje oprócz pojęć konserwacja i restauracja również **pojęcia konserwacji zachowawczej i konserwacji pełnej**, rozumianej jako techniczna – zabezpieczająca i utrwalająca oraz estetyczna – polegająca na uzupełnianiu ubytków warstwy wykończeniowej i uzupełnieniach (retuszach) lub/i częściowych rekonstrukcjach mających bezpośredni wpływ na estetyczny odbiór i zrozumienie dzieła.

Konserwacją zajmują się dyplomowani konserwatorzy-restauratorzy²⁴. Pojęcie **konserwator** wywodzi się z łaciny i oznacza opiekuna, zbawcę, obrońcę. Współcześnie, konserwator to wykształcony specjalista pracujący bezpośrednio przy utrwalaniu i uzupełnianiu materii zabytków, a także organizujący działania związane z ochroną dóbr kultury, sprawowaniem codziennej opieki.

²⁴ Konserwacji i restauracji można się uczyć na sześcioletnich studiach jednolitych na Wydziałach Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki (WKiRDS) Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie (konserwacja malarstwa, rzeźby, tkanin, papieru i skóry, mixmediów – sztuki współczesnej) i Krakowie (konserwacja malarstwa, rzeźby, papieru, witraży, fotografii, sztuki współczesnej) oraz na Wydziale Sztuk Pięknych na kierunku Konserwacja i Restauracja Dzieł Sztuki (malarstwo, rzeźba, papier i skóra) na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, a także na Akademii Sztuk Pięknych we Wrocławiu na Wydziale Ceramiki i Szkła w Katedrze Konserwacji i Restauracji Ceramiki i Szkła (studia 6-letnie, tylko w zakresie konserwacji szkła i ceramiki) oraz na Wydziale Rzeźby i Mediacji Sztuki w Katedrze Technik Rzeźbiarskich – Pracowni Konserwacji i Rekonstrukcji Drewna, w której prowadzony jest międzywydziałowy fakultet z konserwacji malarstwa i rzeźby zabytkowej w ramach Katedry Technik Rzeźbiarskich (studia 5-letnie).

11.1.4. Ramy doktrynalne

Teoria konserwacji i definicje pojęć objaśniających tę dziedzinę zawarte są w **doktrynalnych dokumentach międzynarodowych**²⁵, do których należą Karta Ateńska z 1931 r. wraz z dokumentami UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization) i ICOM (International Council of Museums) oraz utworzonego przezeń Międzynarodowego Ośrodka Badań nad Konserwacją i Restauracją Dóbr Kulturalnych. Poniżej omówione zostaną dokumenty najistotniejsze dla tematyki rozdziału.

Karta Ateńska z 1931 r.

W czasie obrad konferencji odbywającej się w dniach 21–30.10.1931 r. w Atenach prezentowane były wystąpienia przedstawiające szerokie spektrum

²⁵ Dostępne w: *Vademecum Konserwatora Zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa* /edycja 2015/, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, wybór i oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015; <http://bc.pollub.pl/Content/12727/PDF/vademecumpl.pdf> (dostęp: 31.07.2021). Dokumenty doktrynalne: Karta Ateńska z 1931 r.; Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego (Haga 1954 r.); Karta Wenecka z 1964 r. – zawiera postanowienia i uchwały II międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji; Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (Paryż 1972 r.); Deklaracja Amsterdamska z 1975 r.; Zalecenia dotyczące ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym (Rekomendacja Warszawska) z 1976 r.; Karta z Burra – Karta ICOMOS Australia w sprawie miejsc o znaczeniu kulturowym z 1979 r.; Karta Florencka – Międzynarodowa karta ogrodów IFLA-ICOMOS z 1981 r.; Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy (Granada 1985 r.); Karta Waszyngtońska – Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS (Toledo/Waszyngton 1987 r.); Karta Lozańska – Karta Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym ICAHM-ICOMOS (Sztokholm 1989 r./Lozanna 1990 r.); Dokument sympozjum na temat dziedzictwa kulturalnego państw uczestniczących w KBWE (Kraków 1991 r.); Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (La Valetta 1992 r.); Dokument z Nara o autentyzmie z 1994 r.; Karta ochrony dziedzictwa architektury wernakularnej (Meksyk 1999 r.); Międzynarodowa Karta Turystyki Kulturowej (Meksyk 1999 r.); Zasady ochrony historycznych budynków drewnianych (Meksyk 1999 r.); Europejska konwencja krajobrazowa (Florencja 2000 r.); Karta Krakowska – pryncypia konserwacji i restauracji dziedzictwa architektoniczno-urbanistycznego (Kraków 2000 r.); Powszechna deklaracja UNESCO o różnorodności kulturowej (Paryż 2001 r.); Konwencja o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego (Paryż 2003 r.); Zasady analizy, konserwacji i strukturalnej restauracji dziedzictwa architektonicznego (Victoria Falls 2003 r.); Deklaracja z Xi'An w sprawie konserwacji otoczenia budowli, miejsc i obszarów stanowiących dziedzictwo z 2005 r.; Ramowa Konwencja Rady Europy dotycząca wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa (Faro, 2005 r.); Karta ICOMOS ochrony szlaków kulturowych (Quebec 2008 r.); Deklaracja w sprawie zachowania *genius loci* (ducha miejsca) (Quebec 2008 r.); Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego (Paryż 2011 r.); Wspólne wytyczne ICOMOS-TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego (zasady dublińskie) (Paryż 2011 r.); Dokument z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych (Paryż 2011 r.); Karta Ochrony Historycznych Ruin z 2012 r.; Karta ICOMOS Polska – Karta Ochrony Fortyfikacji z 2021 r.

tematyki ochrony i konserwacji zabytków, rozbieżności doktrynalne, teoretyczne, prawne oraz praktyki stosowane w poszczególnych krajach reprezentowanych na zgromadzeniu. Efektem końcowym obrad była Karta Ateńska – Postanowienia Konferencji w Atenach w 1931 r. – dokument uwzględniający wszelkie przyjęte i uzgodnione na konferencji postulaty.

Członkowie konferencji stwierdzili, iż coraz większym zagrożeniem dla zabytków są czynniki atmosferyczne. Dokonując analizy przepisów prawnych dotyczących ochrony zabytków w poszczególnych państwach Ligi Narodów zasugerowali, iż w tym zakresie ważniejsze powinno być dobro społeczne niż prywatny interes jednostki. Zarazem wnioskowano, aby w przepisach służących realizacji ochrony dziedzictwa uwzględniać ich konsekwencje dla właścicieli, co zapobiegałoby generowaniu protestów. Zaproponowano również, by w sytuacji zagrożenia bezpieczeństwa zabytków władza została wyposażona w instrumenty prawne do podjęcia działań zapewniających przetrwanie takim obiektom.

Obserwowany rozwój miast w pierwszych dekadach XX w. i związanej z nim zabudowy wolnych terenów sprowokował zalecenie respektowania charakteru i oblicza miast otaczających zabytkowe centra. Zwrócono także uwagę na potrzebę ochrony bezpośredniego otoczenia zabytku, jako jego integralnej części oraz towarzyszącej mu zieleni, w tym ogrodów. Podkreślono wagę usunięcia z otoczenia obiektu zabytkowego takich elementów jak reklamy, wysokie kominy, słupy telegraficzne czy urządzenia przemysłowe.

Odnosząc się do praktyki konserwatorskiej, wyrażono aprobatę dla wykorzystywania nowoczesnych materiałów i surowców, mających na celu wzmocnienie obiektów architektury. Ich zastosowanie nie powinno jednak być widoczne, by nie zaburzać wyglądu estetycznego i charakteru budynku. Podniesiono także, iż czynniki atmosferyczne stają się coraz większym zagrożeniem dla zabytków, dlatego coraz istotniejsza staje się potrzeba interdyscyplinarnej współpracy konserwatorów i architektów z przedstawicielami nauk ścisłych: chemicznych, fizycznych i przyrodniczych.

W odpowiedzi na wystąpienia prelegentów dotyczące zasad i technik konserwacji ruin archeologicznych wysunięto postulat konieczności – jeśli to tylko możliwe – stosowania techniki anastylozy, będącej metodą rekonstrukcji, polegającej na odtworzeniu zniszczonego obiektu lub jego fragmentu przy wykorzystaniu rozpoznanego i zachowanego materiału oryginalnego. **Zastrzeżono jednocześnie, iż nowe elementy powinny być tak wykonane i wmontowane, by można je było w miarę możliwości odróżnić od oryginału.**

Wyrażono przekonanie, że współpraca międzynarodowa jest konieczna dla zachowania dziedzictwa i powinna być rozwijana poprzez

międzynarodowe instytucje. Wskazano także, że podejmowanie działań na rzecz zachowania zagrożonych obiektów nie będzie naruszać prawa międzynarodowego. Uwypuklono, iż ważnym jest, by państwa w ramach swoich wewnętrznych regulacji prowadziły i publikowały inwentarz zabytków oraz prowadziły archiwa, w których będzie przechowywana dokumentacja dotycząca zabytków. Ponadto, mając na uwadze troskę o zachowanie tej dokumentacji, zalecono by jej kopie były przez państwa przekazywane do Międzynarodowego Biura Muzeów. Biuro zobowiązano natomiast do publikacji materiałów na temat metod i przebiegu konserwacji zabytków.

Zaakcentowano także uniwersalną prawdę, iż najlepszym środkiem ochrony dziedzictwa danego narodu jest przywiązanie i szacunek do niego jego członków. Dopiero ta więź emocjonalna człowieka z obiektem, będącym świadectwem aktywności przodków, może być wspierana przez odpowiednio stanowione prawo, unowocześniane metody i techniki konserwatorskie oraz działania władz.

Karta Wenecka z 1964 r.

Karta wenecka przyjęta przez ICOMOS w 1965 r. – Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków Architektury i Miejsc Historycznych, stanowiąca owoc II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków, odbywającego się w Wenecji w dniach 25–31.05.1964 r. – to dokument ciągle aktualny, do którego odwołują się współcześni specjaliści i urzędy ochrony zabytków. Zgodnie z definicją zawartą w jej art. 1 „pojęcie zabytku architektury obejmuje nie tylko pojedyncze dzieło, ale także obszar miejski lub wiejski, w którym znajdują się materialne świadectwa określonej kultury, rozwoju przestrzennego o istotnym znaczeniu lub wydarzenia historycznego. Pojęcie to odnosi się nie tylko do wielkich dzieł sztuki, ale również do skromniejszych dzieł przeszłości, które wraz z upływem czasu nabrały znaczenia kulturowego”. Kolejne jej artykuły podkreślają, że „konserwacja i restauracja zabytków musi wykorzystywać zdobycze wszystkich nauk i technik, które mogą przyczynić się do badania i ochrony dziedzictwa architektonicznego” (art. 2), a „intencją konserwowania i restaurowania zabytków architektury jest ich ochrona w równym stopniu jako dzieł sztuki, jak i świadectw historii” (art. 3).

W odniesieniu do definicji i istoty **konserwacji zabytków architektury** Karta wskazuje jej fundamentalne znaczenie dla ciągłości utrzymania zabytków architektury²⁶ oraz sprzyjającego konserwacji przeznaczania takich obiektów „na cele użyteczne społecznie”²⁷. I jakkolwiek „takie

²⁶ Art. 4 Karty Weneckiej.

²⁷ *Ibidem*, art. 5.

użytkowanie jest pożądane, jednak nie może ono powodować zmian układu przestrzennego czy wystroju budynku. Są to granice nieprzekraczalne przy planowaniu i zezwalaniu na modyfikacje wynikające ze zmiany funkcji”²⁸. W myśl art. 6 Karty konserwacja zabytku architektury „obejmuje zachowanie otoczenia, proporcjonalnie do skali zabytku. Jeśli tylko tradycyjne otoczenie istnieje, należy je pozostawić. Nie dopuszcza się wznoszenia nowych struktur, wyburzeń lub modyfikacji, które wpłynęłyby na zmianę istniejących relacji brył i barw”. W dalszej części dokumentu wskazano, że „zabytek architektury jest nierozdzielny zarówno od historii, której jest świadectwem, jak też od miejsca, w którym się znajduje. Przeniesienie całości lub części zabytku jest niedopuszczalne, z wyjątkiem sytuacji, w której wymaga tego jego ochrona albo nadrzędny interes narodowy lub międzynarodowy”²⁹. Z kolei „obiekty rzeźbiarskie, malarskie lub elementy wystroju, stanowiące integralną część zabytku architektury, mogą być przeniesione tylko wtedy, gdy jest to jedyny sposób ich zachowania”³⁰.

W odniesieniu do pojęcia **restauracji** art. 9 Karty podkreśla, że proces restaurowania „jest działaniem wysokospecjalistycznym. Jego celem jest zachowanie i ujawnienie estetycznej oraz historycznej wartości zabytku architektury, a opiera się on na poszanowaniu oryginalnej substancji i autentycznych dokumentów. Proces ten musi zakończyć się w miejscu, gdzie zaczynają się domysły. W takiej sytuacji ponadto, jakkolwiek dodatkowa praca, która jest niezbędna, musi być odróżnialna od zabytkowej kompozycji architektonicznej i ma nosić znamię współczesności. W każdym przypadku restauracja ma być poprzedzona badaniami archeologicznymi i historycznymi, które muszą również towarzyszyć prowadzonym pracom”. W kolejnych postanowieniach zawarto podstawowe wytyczne, jakie powinny przyświecać konserwacji zabytków architektury:

- „tam, gdzie tradycyjne techniki okazują się nieskuteczne, stabilizacja zabytku architektury może zostać osiągnięta przy użyciu dowolnej współczesnej techniki konserwacji i budownictwa, której skuteczność została wykazana naukowo i potwierdzona doświadczeniem”³¹;
- „istotny wkład wszystkich epok w budowę zabytku architektury musi zostać uszanowany, gdyż jedność stylowa nie jest celem restauracji. Gdy w budynku nakładają się dzieła różnych epok, odsłonięcie

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, art. 7.

³⁰ *Ibidem*, art. 8.

³¹ *Ibidem*, art. 10.

wcześniejszego stanu może być usprawiedliwione jedynie w wyjątkowych okolicznościach oraz pod warunkiem, że to, co jest usuwane, nie ma większej wartości, a to, co jest wydobywane na światło dzienne, ma wielką wartość historyczną, archeologiczną lub estetyczną i stan zachowania na tyle dobry, by usprawiedliwić takie właśnie działania. Ocena znaczenia poszczególnych elementów, których to dotyczy, oraz decyzja o tym, co może zostać zniszczone, nie może spoczywać wyłącznie na prowadzącym prace”³²;

- „uzupełnienia brakujących części muszą harmonijnie współgrać z całością, ale muszą być też odróżnialne od oryginału, tak by restauracja nie fałszowała świadectw sztuki lub historii”³³;
- „rozbudowy są niedopuszczalne, z wyjątkiem przypadku, gdy nie odwracają uwagi od istotnych partii budynku, od jego tradycyjnego usytuowania, gdy nie zaburzają równowagi kompozycyjnej oraz relacji z otoczeniem”³⁴.

Dorobek ICOMOS

Dalszych wskazówek natury terminologicznej dostarczają dokumenty przyjęte w ramach **Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (ICOMOS)** – międzynarodowej organizacji pozarządowej powstałej w 1965 r. Ogłasza ona na swoich Zgromadzeniach Generalnych dokumenty zwane Kartami, poświęcone zasadom, celom, metodom i środkom ochrony poszczególnych zasobów. W pkt 14. **Międzynarodowej Karty Ochrony Miast Historycznych** wydanej przez VIII Zgromadzenie Generalne ICOMOS w październiku 1987 r. w Waszyngtonie wskazano, że „środki ochronne mające zapobiegać klęskom żywiołowym i innym (zwłaszcza skażeniu środowiska i wstrząsom) winny być stosowane tak, aby działały na korzyść miast i dzielnic zabytkowych, zarówno w celu zabezpieczenia ich zasobów, jak i dla bezpieczeństwa i dobrego samopoczucia (zdrowia) mieszkańców. Środki podejmowane dla zapobiegania skutkom klęsk żywiołowych winny być dostosowane do specyfiki dóbr podlegających ochronie”. Zgodnie z pkt 6 „niezbędne działania konserwatorskie podejmowane przed zatwierdzeniem planu, powinny być – tak, jak i działania po jego zatwierdzeniu – zgodne z zasadami obowiązującymi w niniejszej Karcie i w Karcie Weneckiej”. W myśl zaś kolejnego punktu „konserwacja miast i dzielnic zabytkowych polega na stałym utrzymywaniu w dobrym stanie ich zabudowy”.

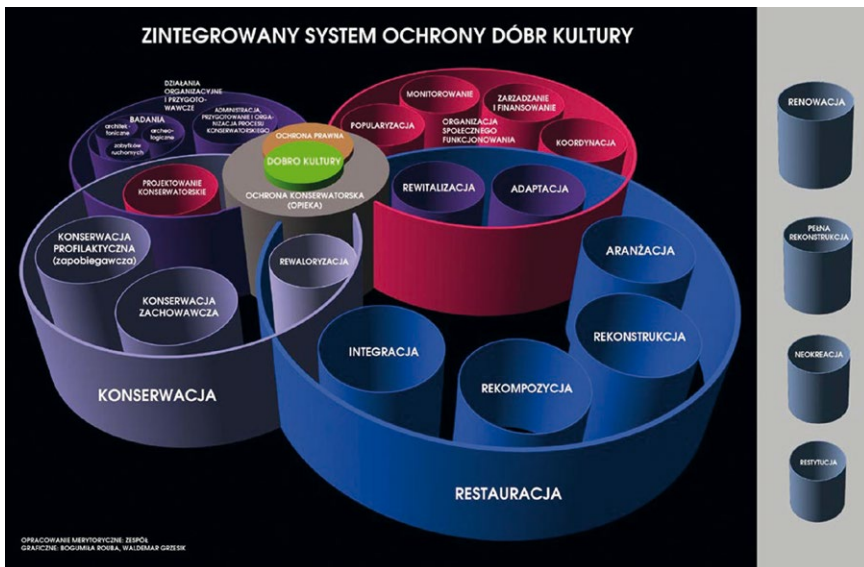
³² *Ibidem*, art. 11.

³³ *Ibidem*, art. 12.

³⁴ *Ibidem*, art. 13.

Reasumując powyższe rozważania, pojęcie **ochrony dziedzictwa** rozumiane jest jako ciągły proces. Zamiennie określane bywa, jako „ochrona zabytków” lub jako „konserwacja zabytków”. Są to jednak uproszczenia stosowane w języku codziennym, dodatkowo wzbogacone przyzwyczajeniami i tradycjami regionalnymi. W istocie właściwie jest twierdzić, że ochrona zabytków to pojęcie szersze niż konserwacja, a pojęcie ochrony dziedzictwa ma charakter szerszy niż „ochrona zabytków”.

Schemat obrazujący ochronę zabytków i porządkujący zagadnienia z nią związane przedstawia poniższy rysunek.

Rys. 5. Proces ochrony dóbr kultury wg prof. B.J. Rouby³⁵

Źródło: B.J. Rouba, *Terminologia...*, s. 201.

11.2. Metody i zabiegi konserwatorskie

Podczas prac konserwatorskich, w zależności od rodzaju obiektu, technologii jego wytworzenia i jego stanu zachowania, stosuje się różne **metody i zabiegi konserwatorskie**. Przedstawiono je w zamieszczonej poniżej tabeli.

³⁵ Szerzej zob.: B.J. Rouba, *Proces ochrony dóbr kultury – pojęcia, terminologia*, [w:] *Materiały z konferencji – Ars longa – vita brevis – tradycyjne i nowoczesne metody badania dzieł sztuki*, red. J. Flik, Toruń 2003, s. 349–379.

Tab. 5. Katalog technologicznych działań (zabiegów) konserwatorskich

Nazwa działania	Opis	Zastosowanie
Usuwanie wtórnych nawarstwień	<p>Tzw. „zdejbowanie”, czyli chemiczne (rozpuszczanie, zmywanie) lub/i mechaniczne (zdrapywanie, zeszkrobwanie):</p> <ul style="list-style-type: none"> – przemalowań z malowideł ściennych lub obrazów, – zdegradowanej warstwy z poprzedniej konserwacji – przebarwionych retuszy, pożółkłych na skutek działania UV lub oślepiłych (zmetnionych i nieprzeźroczystych na skutek wilgoci) werniksów albo wadliwego dublażu (podklejania obrazu sztalugowego dla wzmocnienia podłoża np. nowym płótnem), – usuwanie innych nawarstwień np. warstw zapraw z polichromii czy z pierwotnie licowego wątku ceglanego jako kolejnej fazy historycznej, demontaż sufitu podwieszanego ze stropu belkowego, usuwanie warstw klejów, czasem płótna, które zostało naklejone na lico obrazu na desce po to, by namalować na nim nowe przedstawienie – rozwarstwianie obrazów itp. 	<p>Ze względów techniczno-technologicznych:</p> <ul style="list-style-type: none"> – usuwanie warstw szkodliwych np. nieparoprzepuszczalny tynk na powierzchni malowidła ściennego wywołujący jego korozję, <p>Ze względu na wartość dzieła:</p> <ul style="list-style-type: none"> – gdy np. pod spodem jest warstwa cenniejsza, bardziej warta ekspozycji, <p>Ze względu na estetykę:</p> <ul style="list-style-type: none"> – warstwa pod spodem bardziej przystaje do funkcji, do aranżacji wnętrza, bardziej podoba się właścicielom
Oczyszczanie chemiczno-mechaniczne	<p>Usuwanie zabrudzeń metodami ręcznymi np. skalpelem, nożem szewskim, szpachelkami oraz wacikami z różnymi rozpuszczalnikami i emulgatorami, albo gąbkami ściERALnymi czy gumkami, albo okładami pochłaniającymi. Czasami proces oczyszczania wspomagany jest zastosowaniem parownic lub urządzeń hydrodynamicznych</p>	<p>Usuwanie z przyczyn estetycznych i technicznych (czasem zabrudzenia uszczelniają powierzchnie i uniemożliwiają jej dyfuzyjność tzw. „oddychanie”) np. zmiana pierwotnej kolorystyki przez pociemnienie, żółknięcie, poplamienie; dotyczyć może kurzu, smo-listych nawarstwień kamienia pogodowego, odchodów zwierząt i ludzi, kopcia, zacieków ze stearyny, wosku ze świec</p>
Oczyszczanie strumieniowo-ścierne	<p>Strumieniowanie niskociśnieniowe drobnymi i delikatnymi ściERNIwami metodą mokrą, półsuchą lub suchą – stosowane są w tym celu np. mikrokuleczki szklane, czy mączka z mielonych skorup orzechów lub drobnych kryształków lodu</p>	<p>W ten sposób można nawet usuwać druk z papieru, ale najczęstsze zastosowanie ma ta metoda w przypadku wątków ceglanych licowych, kamienia budowlanego i rzeźb kamiennych, czasem tynków oraz metalu – tzw. „śrutowanie”</p>

Nazwa działania	Opis	Zastosowanie
Oczyszczanie laserowe	Ablacja laserowa, czyli odparowanie zanieczyszczeń z powierzchni np. kamienia, drewna, cegły, metalu przy pomocy promieniowania laserowego, metoda bardzo delikatna i nieniszcząca (pod warunkiem prawidłowego wykonywania zabiegu). W najnowszych urządzeniach plamka operacyjna może dochodzić nawet do kilkunastu centymetrów, dzięki czemu metoda nadaje się nie tylko do małych obiektów	Można nią usunąć np. politurę z drewna, graffiti z muru – nadaje się do usuwania bardzo cienkich warstw bez uszkodzenia podłoża. Z uwagi na stosunkowo wysoką cenę stosowana do najcenniejszych zabytków np. oczyszczania powierzchni kamiennych dekoracji w Kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu, lub do obiektów, których nie można bezpiecznie wyczyścić innymi metodami ani chemicznymi ani ściernymi
Impregnacja strukturalna	Konsolidacja struktury obiektu np. drewna, tynku, kamienia poprzez nasączenie odpowiednio dobranymi spoiwami z natrysku lub pędzlem, przy pomocy kroplówek albo przez zanurzenie	W przypadku, gdy obiekt utracił spoiwość (np. „spudrowany tynk”, osypująca się warstwa malarska, spróchniałe drewno) i wymaga utwardzenia
Odsalanie metodą swobodnej migracji soli do rozszerzonego środowiska	Metodą „mokre w mokre” – nakładanie i wymienianie jeszcze przed wyschnięciem kompresów z obojętnej chemicznie ligniny lub pulpy celulozowej z wodą demineralizowaną w celu wyekstrahowania ze struktury obiektu (np. podłoża z tynku pod malowidłem) soli rozpuszczalnych w wodzie, albo czasowe nakładanie kompresów tynkowych z tzw. tynków ofiarnych (traconych) o specjalnym składzie chemicznym i porowatej strukturze na wątki muru ceglanego lub obiekty kamienne	Stosowana w miejscach, gdzie nie można z uwagi na wartość (drogocенność) przeprowadzić resekcji skorodowanej przez sól warstwy np. tynk z polichromią, dekoracje kamienne, zabytkowy wątek lico- wy muru
Dezynfekcja	Zatrutowanie mikroorganizmów, dla pełnej skuteczności zabiegu dwukrotne w cyklu 14 dniowym z uwagi na okres metabolizmu i rozmnażania mikroorganizmów, czyli bakterii, grzybów, glonów, zielenic, porostów etc.	Stosowana wszędzie tam, gdzie w badaniach ujawniona zostanie obecność mikroorganizmów: – w pomieszczeniach długo zawilgoconych powyżej 55% wilgotności względnej powietrza, – w przypadku obiektów popowodziowych oraz – wszelkich ekspozowanych na zewnątrz, które powodują zmiany optyczne powierzchni, nierzadko prowadzą do rozkładu podłoża, a nieraz bywają toksyczne (nawet silnie) dla człowieka

Nazwa działania	Opis	Zastosowanie
Dezynsekcja	Niszczenie owadzych szkodników żerujących w drewnie, tkaninach albo gniazd owadów w murach i tynkach	Stosowana szczególnie w konstrukcjach drewnianych, w których żerują np. spuszczele lub meblach w których spotkać można kołatki ³⁶ ; dotyczy również moli w tkaninach czy osi i szerszeni w budynkach
Deratyzacja	Trucie szkodliwych gryzoni, np. szczurów; wyłapywanie zwierząt objętych ochroną za pomocą pułapek (kuny, krety)	Stosowana dla zachowania czystości (szczury) lub dla ochrony zabytkowych organów (kuny), ogrodów (krety)
Odstraszenie	Odstraszanie np. ptaków przy pomocy depizonaliów kolcowych, dźwięków przypominających drapieżniki; instalowanie substancji rozpoznawanych jako obecność drapieżnika np. kał tygrysa dla kun i łasic	Odchody ptaków rozpuszczane przez wody opadowe powodują korozję chemiczno-mikrobiologiczną porowatych materiałów, ponadto zanieczyszczają powierzchnie wpływając negatywnie na ich estetykę; gniazdowanie skutkuje rozwojem szeregu owadów i pasożytów bytujących w ekosystemie gniazda, dlatego na zabytkowych elewacjach stosuje się ekopiki. Z kolei kuny i łasice przegryzają elementy np. zabytkowych organów, uniemożliwiając wydobywanie dźwięku
Izolacje	Wśród nich hydroizolacja pionowa fundamentów w formie nakładania specjalistycznych szlamów lub pozioma w formie przepony np. iniekcyjnej w obiektach architektonicznych	W przypadku zwilgoceń wstępujących kapilarnie zależnych od poziomu wód gruntowych – jednak należy do tego rodzaju działań podchodzić z ostrożnością. Bywa, że gospodarka wodna zaburza się na skutek wykarczowania drzew w pobliżu budowli, które korzeniami zbierały wodę; niekiedy warunki hydrogeologiczne w mieście zmieniają się na skutek budowy architektury podziemnej np. garaży. Najważniejsze jest rozpoznanie przyczyn zawilgoceń i skuteczne przeciwdziałanie im. Często izolacja nie jest właściwym, ani skutecznym sposobem walki z wilgocią. Inne zastosowanie tej metody to izolacja podłoża np. malowidła ściennego lub sztalugowego przed nałożeniem kolejnej warstwy – oddzielenie lub izolacja czasowa w procesie transferowania malowideł ściennych lub sztalugowych przed nałożeniem licowania

³⁶ Warto pamiętać, że w drewnie nie żerują korniki – to bardzo popularny błąd, korniki (dokładnie kornikowate – wśród nich najpopularniejszy kornik drukarz) spotkać można pod korą, a zatem żerują w żywych, rosnących drzewach. Są jednak dla nich groźnym szkodnikiem, mogą powodować usychanie.

Nazwa działania	Opis	Zastosowanie
Sklejanie (spawanie) spękań	Klejanie na gorąco np. pęknięć płótna podobrazia malarskiego przy pomocy specjalistycznego sprzętu tzw. kautera, czyli urządzenia podobnego do mikrożelazka na długiej ręczce	Stosowane głównie w przypadku łączenia gładkich, niepostrzępionych krawędzi np. pęknięć, nacięć
Dublaż lub wklejanie łąt	Zdwajanie podłoża – podklejanie zniszczonego podobrazia nowym np. naklejanie obrazu na nowe płótno.	Stosowane gdy podobrazie jest osłabione i przestaje być bezpiecznym nośnikiem dla warstw zaprawy i malowidła lub w przypadku postrzępionych rozdarć lub ubytków krawędzi np. na skutek ratunkowego wycięcia obrazu z krosna malarskiego przy ewakuacji, wycięcia obrazu podczas kradzieży bądź aktu wandalizmu
Podklejenie – iniekcje	Podklejanie przy pomocy zastrzyków spęcherzeń, łusek warstwy malarskiej czasem z warstwą zaprawy, albo kawern i spękań w tynkach; w formie iniekcyjnej wykonuje się także kotwienie konstrukcyjne kotwami chemicznym.	Iniekcje mogą być wykonywane ręcznie przy pomocy strzykawek lekarskich lub ciśnieniowo, w zależności od rodzaju ubytków i tłoczonoego spoiwa
Uzupełnianie ubytków podłoża – fleki, taszle, łąty	Uzupełnianie ubytków – dziur, utraceń, rozległych wżerów	Stosowane głównie w budownictwie lub rzeźbie
Uzupełnianie ubytków podkładów – tzw. kity	Uzupełnianie ubytków zaprawy – podłoża malarskiego, tynków w sztukateriach ciągnionych lub odlewanych oraz zapraw szlachejnych, czyli dekoracyjnych, a także drobnych ubytków powierzchniowych kamienia i cegły. Do kitów stosowane są różnego rodzaju masy barwione na odpowiedni do obiektu kolor, na bazie różnych spoiw i wypełniaczy. Kity po nałożeniu są obrabiane mechanicznie, ręcznie, cyzelowane, nadawana bywa faktura. Zabieg ten wykonuje się na półsucho i na suchu	Stosowane we wszelkich działaniach konserwatorskich na wszelkich rodzajach obiektów
Hydrofobizacja	Proces nadawania powierzchniom lub całym strukturom materiałów właściwości hydrofobowych, czyli zdolności odpychania cząsteczek wody w celu zapobiegania wnikaaniu jej do wnętrza materiału przy zachowaniu dyfuzyjności podłoża	Zabieg w zasadniczy sposób zmieniający właściwości materiałów, rodzący istotne konsekwencje; możliwy do stosowania tylko w ściśle określonych miejscach i przy spełnieniu wielu szczegółowych warunków

Nazwa działania	Opis	Zastosowanie
Werniksowanie	<p>Nanoszenie z natrysku lub pędzla cienkowarstwowo transparentnej i bezbarwnej ochronnej warstwy żywicznej z żywic naturalnych lub syntetycznych rozpuszczonych w rozpuszczalnikach organicznych; najczęściej żywica damarowa w terpentynie aptecznej – werniks błyszczący, ewentualnie w werniksach matowych lub półmatowych z dodatkiem wosku naturalnego lub syntetycznego. Do rysunków i pastelów w analogiczny sposób stosuje się tzw. fiksatywę tyle że zawsze z natrysku po to by pędzlem nie rozmazać pudrowej struktury rysunku węglem lub suchą pastelą. Tradycyjnie fiksatywa była pochodną kalafonii współcześnie stosuje się zwykle żywice akrylowe.</p>	<p>Pośrednie – oryginału – izolacja przed retuszem i końcowe dla zabezpieczenia całości powierzchni obiektu przed zabrudzeniami, a także dla wysycenia kolorystycznej warstwy malarskiej</p>
<p>Retusze – uzupełnianie (punktowanie) ubytków koloru na powierzchni obiektu głównie warstw malarskich np. graficzne (kropka, kreska np. <i>tratteggio</i>) lub scalające (prawie niewidoczne – <i>ciapka</i>, lawowanie) albo <i>aqua sporca</i> (z wł. „brudna woda”) – patynowanie</p>	<p>Uzupełnianie kolorystycznych warstw wykończeniowych np. polichromii lub scalanie trwałych przebarwień kamienia, cegły i innych materiałów. Zgodnie z ideą zawartą w kartach ateńskiej i weneckiej retusze powinny być wykonane w taki sposób, by można je było odróżnić od oryginału i by były w łatwy i nieniszczący sposób dla oryginału odwracalne (rozpuszczalne – zmywalne) Nanoszenie <i>aqua sporca</i> – czyli „zgaśnienie” uzupełnienia delikatnym jednobarwnym brunatnym laserunkiem, jakby „przybrudzenie” – spatynowanie powierzchni dla jej optycznego scalenia – postarzenia.</p>	<p>Stosowane wszędzie tam gdzie zgodnie z założeniami programu konserwatorskiego dochodzi do restauracji – przywracania pierwotnej estetyki; czasem także w przypadku dawnych konserwacji, które są jeszcze trwałe i mocne, ale kolorystycznie zmienione np. pod wpływem UV i innych procesów fotostarzenia i nazbyt widoczne w stosunku do pierwotnych założeń lub szpecące obiekt</p>

Nazwa działania	Opis	Zastosowanie
Transferowanie, translokowanie	Transferowanie to przenoszenie na nowe podłoże czasowo lub docelowo; mozaiki i malowidła zdejmują się na różne sposoby: metodą <i>strappo</i> – sama warstwa malarska (zarówno malowidła ściennie jak sztalugowe), metodą <i>stacco</i> – razem z podłożem z tynku i <i>stacco a massello</i> – razem z murem. Translokowanie to przenoszenie obiektu w całości np. zabytkowej architektury – budynku do skansenu	Malowidła z różnych epok mogą być nawarstwione na sobie, celem jest zaprezentowanie kilku warstw np. pozostawienie starszej na swoim pierwotnym miejscu w obiekcie, a przeniesienie młodszej w inne miejsce w obiekcie lub poza nim. Niekiedy malowidła lub dekoracje sztukatorskie i płaskorzeźbione znajdują się na zdegradowanym podłożu z tynku, wątku lub drewna – konieczna jest konserwacja lub wymiana podłoża pod spodem dekoracji – dekoracje trzeba zdjąć czasowo, a po dokonaniu napraw podłoża zamontować, nakleić ponownie w pierwotnym miejscu

Źródło: oprac. własne

11.3. Konserwacja ratunkowa *sensu stricto*

11.3.1. Definicja konserwacji ratunkowej

Konserwacja ratunkowa to działania konserwatorskie związane z sytuacją zagrożenia lub uszkodzenia zabytku przez czynniki nadzwyczajne. Konserwacja ratunkowa posługuje się metodami działań zarówno z obszaru konserwacji zapobiegawczej, jak i zachowawczej.

Kluczowe działania w sytuacji kryzysowej to podjęcie wszelkich możliwych starań, aby **sprowadzić natychmiast profesjonalistów konserwatorów na miejsce zdarzenia**, aby ocenili sytuację i pokierowali akcją ratunkową, wdrażając **odpowiednie, bezpieczne metody oraz możliwie najdokładniejsze dokumentowanie zdarzeń**.

Zasadniczo nie istnieją szczególne metody konserwatorskie odnoszące się wyłącznie do konserwacji ratunkowej – są to te same metody i materiały, co w konserwacji podejmowanej bez nadzwyczajnych okoliczności [zob. tab. 5]. Istotną różnicą jest presja czasu i często brak dostępu do odpowiednich profesjonalnych materiałów i narzędzi, a nierzadko również i specjalistów. Trzeba zatem zamieniać materiały i narzędzia w kreatywny sposób, podejmując decyzje z perspektywy celu, jakiemu służą, stosując się do zasady *primum non nocere*, tzn. „po pierwsze nie szkodzić”. Należy stosować metody odwracalne, czyli takie, które nie wprowadzają trwałych zmian i które można łatwo w nieniszczący dla zabytku sposób usunąć. Podejmować

także działania prowizoryczne, które przynajmniej w najważniejszej części ratują obiekt i pozwolą mu przetrwać do czasu pojawienia się profesjonalnych ratowników – konserwatorów odpowiedniej specjalizacji. **Jeśli zagrożenie nie jest krańcowe, lepiej poczekać na specjalistów niż podjąć działania, które są niepewne w skutkach i mogą być szkodliwe, czy wręcz nieodwracalne.**

Pierwsza pomoc (SOS) dla obiektu obejmuje:

- 1) zawiadomienie telefoniczne i mailowe/listowne właściwych miejscowo urzędów: WUOZ i BMKZ,
- 2) udokumentowanie fotograficzne/video zdarzenia – możliwie dokładne fotografie obiektów, w przypadku obiektów przestrzennych z 4 stron (spis obiektów, rejestr ich przemieszczania),
- 3) wezwanie profesjonalnych służb ratowniczych – specjalistów konserwatorów,
- 4) ewakuację obiektów, w tym ich pakowanie,
- 5) usuwanie przyczyn zniszczeń,
- 6) usuwanie skutków zniszczeń,
- 7) złożenie – po zakończeniu akcji – dokumentacji z zawiadomieniem o skatalogowanych stratach do WUOZ/BMKZ

Działania (w miarę możliwości) najlepiej prowadzić równoległe, rozdzielając poszczególne zadania i czynności pomiędzy uczestników akcji, w celu przyspieszenia ich wykonania (presja czasu)³⁷.

11.3.2. Czynniki nadzwyczajne

W odniesieniu do czynników nadzwyczajnych, tj. przyczyn zniszczeń zabytków³⁸ wyróżnić należy:

³⁷ Zasady organizacji pracy zespołów mających na celu ratowanie zbiorów na wypadek sytuacji kryzysowej zob. rozdział 9.

³⁸ W polskim systemie prawnym występuje katalog konstytucyjnych stanów nadzwyczajnych jednym z nich jest np. stan klęski żywiołowej. Istnieją różne uwarunkowania dotyczące instytucji samego stanu nadzwyczajnego. Instrumentem prawnym służącym zwalczaniu najpoważniejszych zagrożeń i zmierzającym do przygotowania państwa i jego obywateli do funkcjonowania w warunkach trudnych, wyjątkowych, powodujących zagrożenie dla dóbr prawem chronionych jest właśnie instytucja stanu nadzwyczajnego. Do polskiego systemu prawa instytucja ta wprowadzona została przez Konstytucję RP z 2.04.1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.). Wprawdzie Konstytucja RP nie definiuje pojęcia stanu nadzwyczajnego, określa jednak ich zamknięty katalog, który zawarty został w osobnej jednostce redakcyjnej – rozdziale XI, gdzie wymienione zostały trzy rodzaje stanów nadzwyczajnych: stan wojenny, który może być wprowadzony w razie zewnętrznego zagrożenia państwa, zbrojnego napadu na terytorium RP lub konieczności wypełnienia obowiązków sojusznicznych (art. 229 Konstytucji RP), stan wyjątkowy – wprowadzany w razie zagroże-

- 1) **działania wojenne;**
- 2) **zjawiska natury – klęski żywiołowe:** pożary, powódzie, trąby powietrzne, silne wiatry (huragany), tsunami, trzęsienia ziemi i wybuchy wulkanów, ruchy wielkich mas ziemi, burze i ulewne deszcze, sztormy, gradobicia (burze gradowe), śnieżyce, susze³⁹.

Katalog zdarzeń wylicza **katastrofy naturalne i cywilizacyjne**. **Katastrofy naturalne (kataklizmy)** to zdarzenia „związane z działaniem sił natury, w szczególności wyładowania atmosferyczne, wstrząsy sejsmiczne, silne wiatry, intensywne opady atmosferyczne, długotrwałe występowanie ekstremalnych temperatur, osuwiska ziemi, pożary, susze, powódzie, zjawiska lodowe na rzekach i morzu oraz jeziorach i zbiornikach wodnych, masowe występowanie szkodników, chorób roślin lub zwierząt albo chorób zakaźnych ludzi albo też działanie innego żywiołu”⁴⁰.

Z kolei do **katastrof cywilizacyjnych** zaliczono katastrofy w przedsiębiorstwach, kopalniach, w obiektach jądrowych – skażenie środowiska, katastrofy w ruchu lądowym, kolejowym, lotniczym, morskim, w zaopatrzeniu w prąd, w wodę i gaz oraz wybuchy⁴¹. Zaliczają się do nich także katastrofy budowlane, do których należą awarie techniczne, będące wynikiem działań lub zaniechań ludzkich i działania substancji niebezpiecznych.

Katastrofy są pojęciem węższym od klęski żywiołowej;

- 3) **epidemie i pandemie;**
- 4) **kradzież i inne działania przestępcze;**
- 5) **działania terrorystyczne**⁴²;
- 6) **wandalizm** – umyślne zniszczenie, graffiti, podpalenia;
- 7) **nieszczęśliwe wypadki, zdarzenia losowe.**

Każda z nich może zostać wywołana przez ludzi, siły przyrody lub złożone przyczyny⁴³.

Nie należy utożsamiać wystąpienia **czynników nadzwyczajnych ze stanem nadzwyczajnym**, ani **klęsk żywiołowych ze stanem klęski**

nia konstytucyjnego ustroju państwa, bezpieczeństwa obywateli lub porządku publicznego (art. 230 ust. 1 Konstytucji RP) i stan klęski żywiołowej, który jest wprowadzany w przypadku konieczności zapobieżenia skutkom katastrof naturalnych lub awarii technicznych o dużym zasięgu (art. 232 Konstytucji RP).

³⁹ Na terenie Polski zjawiskami natury, które najczęściej powodują powstanie klęsk żywiołowych są: powódzie, pożary, huragany, śnieżyce, burze gradowe i susze.

⁴⁰ Art. 3 ust. 1 pkt 2 ustawy z 18.04.2002 r. o stanie klęski żywiołowej (t.j. Dz.U. z 2017 r. poz. 1897).

⁴¹ M. Smaga, *Administracja publiczna w czasie klęski żywiołowej*, Kraków 2004, s. 31.

⁴² Art. 3 ust. 2 ustawy o stanie klęski żywiołowej.

⁴³ Szerzej nt. zagrożeń dziedzictwa kultury zob. rozdział 2.

żywiolowej jako jednym ze stanów nadzwyczajnych. Przykładem może być kłęska żywiolowa będąca rodzajem nadzwyczajnego zagrożenia, spowodowanego siłami przyrody o najgroźniejszych skutkach dla otoczenia, zagrażającego zdrowiu lub życiu ludzi oraz ich mieniu i środowisku naturalnemu⁴⁴. Tymczasem stan kłęski żywiolowej i każdy inny stan nadzwyczajny wprowadza Rada Ministrów w ściśle określonych przypadkach, w tym kiedy przewidziane prawem środki są niewystarczające dla zaradzenia zaistniałej sytuacji⁴⁵.

11.3.3. Charakter działań konserwatorskich w obliczu zagrożenia

Konserwacja ratunkowa może mieć **charakter prewencyjny** – zapobiegawczy w obliczu przewidywanego zagrożenia lub **charakter interwencyjny** po fakcie zaistnienia okoliczności nadzwyczajnych.

W sytuacji zaistnienia okoliczności nadzwyczajnych szczególnie ważne jest natychmiastowe powiadomienie o zdarzeniu lokalnych organów konserwatorskich – Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków i wezwanie odpowiednich specjalistów – konserwatorów dzieł sztuki, zgodnie z rodzajem zagrożonego obiektu. Odpowiednie rozpoznanie stopnia i rodzaju zagrożenia oraz profesjonalne kierowanie akcją ratowniczą są nie do przecenienia.

Jak zauważa Barbara Danieluk⁴⁶, w Polsce do 1981 r. problematyka stanów nadzwyczajnych postrzegana była tylko przy okazji rozważań dotyczących innych problemów o charakterze ustrojowym. Być może warunkował to brak praktycznego zastosowania instytucji stanu nadzwyczajnego. Natomiast współcześnie problematyka ta postrzegana jest głównie poprzez doświadczenia stanu wojennego z 13.12.1981 r. Od tego czasu zwiększyła się wiedza i doświadczenie społeczeństwa na temat stanu nadzwyczajnego. Na gruncie ustawy z 18.04.2002 r. o stanie kłęski żywiolowej oraz innych regulacji prawnych (Prawa wodnego⁴⁷, ustawy o zarządzaniu kryzysowym⁴⁸) dotyczących stanu kłęski żywiolowej, w obliczu stanów nadzwyczajnych można przyjąć podział zadań na:

⁴⁴ Por. R. Paczuski, *Kłęski żywiolowe*, [w:] *Wielka encyklopedia prawa*, red. E. Smoktunowicz, C. Kosikowski, Białystok-Warszawa 2000, s. 336.

⁴⁵ Art. 5 ustawy o stanie kłęski żywiolowej.

⁴⁶ B. Danieluk, *Stan kłęski żywiolowej a ochrona środowiska*, <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fphavi.umcs.pl%2Fat%2Fattachments%2F2015%2F1109%2F075606-dr-b-danieluk-stan-kleski-zywiolowej-a-ochrona-srodowiska.doc&wdOrigin=BROWSELINK>, (dostęp: 1.07.2021).

⁴⁷ Ustawa z 20.07.2017 r. Prawo wodne (t.j. Dz.U. z 2021 r. poz. 624 ze zm.).

⁴⁸ Ustawa z 26.04.2007 r. o zarządzaniu kryzysowym (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1856 ze zm.).

- służące zapobieganiu (prewencyjne);
- służące usuwaniu/zwalczaniu skutków (wykonawcze).

Wykorzystując klasyfikację zadań administracji publicznej w zakresie ochrony środowiska, normy prawne dotyczące stanu kłęski żywiolowej pozwalają dokonać podziału zadań, wskazując:

- zadania organizatorskie,
- zadania prewencyjne,
- zadania wykonawcze,
- zadania koordynująco-nadzorcze⁴⁹.

Podobny, ogólny podział można zastosować w obrębie ratunkowych działań konserwatorskich.

Zadania organizacyjne w konserwacji ratunkowej obejmują:

- organizację diagnostyki i stworzenie **programu konserwacji** ratunkowej i jego zatwierdzenie;
- w sytuacji braku presji czasowej: zatwierdzenie w trybie administracyjnym w – odnośnym dla lokalizacji zabytku nieruchomego lub ruchomego – Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków (WUOZ) lub (w ramach cedowania kompetencji) u Miejskiego Konserwatora Zabytków w jednostkach samorządowych;
- zwołanie odpowiednich **komisji konserwatorskich** z udziałem – w zależności od rodzaju niebezpieczeństwa i rodzaju obiektu – odpowiednich osób odpowiedzialnych i ekspertów. Zwłaszcza ważny jest udział służb konserwatorskich państwowych i samorządowych, czyli reprezentantów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków i Miejskiego Konserwatora Zabytków; komisja dokonuje oceny zagrożenia i niezwłocznie podejmuje decyzje;
- przygotowanie danych pod obrady komisji konserwatorskiej – dostępnych dokumentacji dotyczących zagrożonego obiektu, wyników badań – lub zaplanowanie stosownych potrzebnych badań np. historycznych (kwerenda biblioteczna i archiwalna), konserwatorskich, architektonicznych, archeologicznych, konstrukcyjnych, analitycznych;
- wykonanie inwentaryzacji i pomiarów.

Każde z tych działań musi być rozpatrywane pod kątem celu w aspekcie czasu trwania i dokładności.

Konserwacja ratunkowa w zakresie prewencji koncentruje się na odpowiednim do rodzaju zagrożenia **zabezpieczeniu obiektów**. Zabezpieczenie ma dwojaki charakter:

⁴⁹ B. Danieluk, *op. cit.*, s. 20.

- 1) ocena sytuacji, planowanie działań i dokumentacja (szczególnie dokumentacja ma istotne znaczenie na wypadek zniszczenia zabytku i potrzeby jego odtworzenia lub zachowania go w pamięci społecznej i na kartach historii) oraz
- 2) ewentualny demontaż, pakowanie, zabezpieczenie na wypadek konieczności transportu.

Konserwacja ratunkowa w zakresie interwencji uzależniona jest od rodzaju obiektu (zabytek nieruchomy lub ruchomy, materiał, technologia), jego stanu zachowania i opiera się na priorytetyzacji (nadawaniu pierwszeństwa) działań tj. ustaleniu kolejności ich wykonywania w oparciu o hierarchię ważności oraz na wyborze odpowiednich metod, dopasowanych również do priorytetów czasowych i/lub ekonomicznych.

11.3.4. Etapy działań konserwatorskich w obliczu zagrożenia

Działania konserwatora w obliczu zagrożenia należy podzielić na etapy (w zależności od momentu wkroczenia do akcji):

- 1) **ocena zagrożenia** (jego charakteru, szacowanego okresu trwania, zakresu, przewidywalnych konsekwencji dla obiektu) lub ocena skutków działania okoliczności nadzwyczajnych – ocena stanu zachowania obiektu, np. badanie stanu zachowania tynków metodą akustyczną, detekcja skorodowanego metalu ukrytego wewnątrz struktury obiektu, badanie zawilgoceń kamerą termowizyjną, badanie fizyko-chemiczne rodzaju i składu chemicznego zasoleń czy warstw korozyjnych.

Procedury różnią się w zależności od tego czy działanie jest prewencyjne czy *post factum*:

- w ramach **oceny zagrożenia w działaniach prewencyjnych** należy w pierwszej kolejności ocenić charakter zagrożenia (np. działania wojenne, stan epidemii, wystawa czasowa lub ekspozycja w warunkach zewnętrznych narażająca obiekt na wandalizm, przewidywany stan zagrożenia powodziowego lub prognozowane inne kataklizmy i anomalie meteorologiczne), szacowany okres trwania zagrożenia, zakres i przewidywalne konsekwencje dla obiektu;
  - w ramach **oceny zagrożenia skutkami działania okoliczności nadzwyczajnych** należy przeprowadzić ocenę: stanu zachowania obiektu, rodzaju i charakteru czynników niszczących, możliwości i metod konserwacji doraźnej lub/i docelowej. Katalog ratunkowych działań konserwatorskich znajduje się w tabeli nr 5;
- 2) **udokumentowanie (przynajmniej fotograficzno-opisowe) stanu istniejącego**. Docelowo inwentaryzacja – może być potrzebny **scanning**

3D czy stworzenie **ortofotomapy** i nanoszenie na niej rejestru stanu zachowania wraz ze stosowną legendą. **Stworzenie minimum 3 kopii dokumentacji, które będą przechowywane w trzech różnych miejscach i na 3 różne sposoby** (np. wydruk dokumentacji w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków oraz płytka CD lub dysk zewnętrzny; wydruk oraz kopia cyfrowa w archiwum właściciela obiektu; wydruk oraz kopia cyfrowa w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa lub innym – miejskim albo narodowym; egzemplarz autorski). Przy dokumentowaniu ważna jest ocena kompletności obiektu i zamieszczenie informacji o niej w uwagach. Forma dokumentacji konserwatorskiej jest regulowana zasadami opublikowanymi przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w „Schemacie Dokumentacji Konserwatorskiej” dostępnym na stronie ORKDS w zakładce dokumenty⁵⁰;

- 3) **zabezpieczenie**, ukrycie, zapakowanie obiektu;
- 4) **działania doraźne** praktyczne, wynikające z oceny potrzeb konserwatorskich np. **dezynfekcja** (czyli odkażenie – w wypadku rozpoznania grzybów-pleśni, bakterii, glonów, zielenic, mchów i porostów); **dezynsekcja, deratyzacja** (np. przeciwko drewnojadom i innym owadom lub szczurom). Szczególnym podzbiorem w tym zakresie jest zapobieganie inwazji zwierząt znajdujących się pod ochroną np. kun i łasic, które atakują zwłaszcza zabytkowe organy lub automobile. Do odstraszania stosuje się kał drapieżników – tygrysów, który można pozyskać z ogrodów zoologicznych (niestety zapach jest uciążliwy dla otoczenia) oraz żywołapki – jednak ich zastosowanie ma bardzo ograniczoną skuteczność (z uwagi na sposób poruszania się kun susami i skokami, a przez to łatwość w omijaniu żywołapki i trudność wejścia do niej); **podklejenie** (podklejanie trwałe w sposób ostateczny lub przychwycenie w celu zabezpieczenia czasowego przed docelową konserwacją); **osuszenie, ugaszenie, ostudzenie, nawilżenie** (w zależności od rodzaju materiału, w różnym stopniu); **demontaż i separacja części obiektu, oraz porządkowanie i segregacja** (np. po wybuchu bomby, albo po katastrofie budowlanej). Ten rodzaj działań można również nazwać **konserwacją interwencyjną**.

Działaniem doraźnym może być też **przywracanie**, stosowane np. w przypadku zniszczeń pomników przyrody czy obszarów naturalnych (polega na ponownym nasadzeniu w ich miejsce podobnych gatunków, czy dogęszczanie).

⁵⁰ ZPAP, Dokumenty, <https://zpap-orkds.pl/dokumenty/> (dostęp: 10.10.2021); NID, Standardy konserwatorskie, https://nid.pl/zasoby/zasoby-standardy-konserwatorskie/?fbclid=IwAR3QUqXM1EOPlneTLv6xwnzm8TuYH2o4b4JX-ob0UGo0DHR6pQn_xcYhytQ (dostęp: 10.10.2021).

Zdarza się również, że konieczna jest translokacja albo tzw. transferowanie, czyli przenoszenie obiektu na nowe podłoże (nośnik pośredni) czasowo – po to, by po usunięciu korozji przygotować je i ponownie osadzić w pierwotnym miejscu – lub na nośnik zastępczy i nowe podłoże, trwale. Bywa, że przenoszone są nawet malowidła ściennie, plafony, posadzki a nawet całe obiekty, zwłaszcza architektury drewnianej. W przypadku przenoszenia malowideł ściennych wyjątkowo ważne jest zachowanie charakteru podłoża (np. formy ukształtowania jego nierówności, co jest szczególnie charakterystyczne dla murów średniowiecznych), jak również zachowanie faktury powierzchni np. szorstka lub gładka. Do przenoszenia malowideł ściennych dochodzi też po ich rozwarstwieniu, jeśli w badaniach stratygraficznych okazuje się, że występuje kilka cennych warstw chronologicznych nałożonych kolejno na siebie.

W przypadku przenoszenia obiektów o dużej powierzchni są one dzielone na fragmenty lub elementy i wtedy niezwykle istotne jest tworzenie mapy elementów składowych, ich dokładna inwentaryzacja oraz etykietowanie i ustrukturyzowane oznakowanie *in situ* (dotyczy to szczególnie architektury drewnianej, gdzie całe domostwa są rozbierane na poszczególne belki i deski, a także ołtarzy i innych wielkogabarytowych mebli liturgicznych);

- 5) **działania zmierzające do usunięcia przyczyny zniszczeń** np. zahamowania wylewu wody z uszkodzonych instalacji, naprawienie uszkodzenia dachu, uszczelnienie miejsca przecieku, wzmocnienie fundamentów, podstemplowanie. Może doraźnie pomóc relokacja obiektu w bezpieczne miejsce, zwłaszcza jeśli przedmiotem działania jest zabytek ruchomy. Konserwator pełni tu funkcję kontrolną w odniesieniu do zapewniania bezpieczeństwa, skuteczności, trwałości i jakości przeprowadzonych prac (co dotyczy obecnego i przyszłego stanu zachowania zabytku) oraz funkcję nadzorująco-koordynacyjną.

W konserwacji ratunkowej istotne są zagadnienia wiążące się z utrudnieniami i ryzykiem. Wśród **utrudnień** można wskazać: presję czasu, „re-branding” nazw i składu materiałów, inflację, brak lub niedostatek środków ekonomicznych, braki materiałowe, braki w dostawie mediów, niemożność swobodnego wykonywania koniecznych prac, niebezpieczeństwo dla zdrowia i życia osób ratujących, opóźnienia administracyjne. Ponieważ konserwację rozumie się jako ochronę, należy brać pod uwagę także **ryzyka**, szczególnie te związane z zapobieganiem katastrofom cywilizacyjnym. Ryzykiem będzie np. przyrost śmieci i zanieczyszczeń czy nazbyt pośpieszne i oszczędnościowe wykonywanie prac budowlanych. W ramach

zapobiegania ryzykom należy prawidłowo i dokładnie diagnozować stan zachowania zabytków oraz dbać o prawidłowe, zgodne ze sztuką wykonywanie prac konserwatorskich.

11.3.5. Pakowanie

Pakowanie dzieli się na⁵¹:

- **pakowanie jednostkowe** – polega ono na przygotowaniu obiektu na czas zagrożenia, jednak nie zapewniając mu pełnej ochrony w trakcie transportu i magazynowania,
- **pakowanie zbiorcze** – oznacza wspólne ulokowanie więcej niż jednego obiektu lub kilku opakowanych jednostkowo obiektów w większej jednostce (zestawie/opakowaniu zbiorczym)
- **pakowanie transportowe** – to określenie charakteryzujące formę zabezpieczenia obiektu przed niebezpieczeństwami, jakie mogłyby mu zagrozić w trakcie składowania i transportu.

Przygotowanie do transportu i przechowywania, czasem może się łączyć z demontażem. Jest to działanie szczególnie ważne w ramach prac prewencyjnych. Poszczególne instytucje, np. muzea, posiadają własne szczegółowe instrukcje postępowania w wypadku zagrożenia oraz instrukcje przechowywania, w których określone są optymalne i graniczne parametry dla obiektów różnych rodzajów, wykonanych z różnorodnych materiałów i w różnych technologiach.

W przypadku pakowania długoterminowego istotna jest paroprzepuszczalność, chemiczna obojętność opakowań oraz ich niepalność. W sytuacji zagrożenia zalaniem, priorytetem jest szczelność opakowania – należy więc umieścić w nim żel zabezpieczający przed zawilgoceniem, a w przypadku niektórych obiektów można zastosować pakowanie próżniowe. Jeśli ma się do czynienia z obiektami kruchymi, tłukącymi i mogącymi ulec deformacji istotne jest unieruchomienie, wstrząsoodporność, bezpieczne wypełnienie opakowania i bezpośrednie odizolowanie obiektu np. wiórami styropianowymi lub papierowymi, folią bąbelkową. W przypadku obiektów papierowych, w tym fotografii, używane są opakowania bezkwasowe.

Proces pakowania obejmuje zwykle operację napełniania opakowania poprzez włożenie do niego obiektu (obektów) lub uformowania opakowania na obiekcie oraz operację zamykania opakowania. Dotyczy to pakowania do uprzednio wykonanych gotowych opakowań, np. pudeł

⁵¹ Na podstawie: *Encyklopedia zarządzania*, hasło: *Pakowanie*, <https://mfiles.pl/pl/index.php/Pakowanie> (dostęp: 15.07.2021).

tekturowych lub z tworzyw syntetycznych, skrzyń drewnianych lub metalowych lub z tworzyw syntetycznych, bębnow, tub lub puszek metalowych, butelek i słoików szklanych, worków w tym worków strunowych, torebek itp. Pakowanie może wymagać również formowania owinięć na pakowanym produkcie np. folią z rolki tzw. stretch ręczną lub maszynową, z tuleją lub bez tulei. W zintegrowanych procesach pakowania przed tymi operacjami dokonuje się jeszcze uformowania samego opakowania z surowca, materiału opakowaniowego lub półfabrykatu. Do procesu pakowania zalicza się także wiele operacji wykonywanych przed napełnieniem i po zamknięciu opakowania. Do operacji wykonywanych przed napełnieniem należą: przygotowanie obiektu i opakowania, a niekiedy także przygotowanie pomieszczeń, podawanie czy dozowanie wg wagi albo objętości – porcjowanie, zwłaszcza przy napełnianiu wielu opakowań drobnymi obiektami (np. zabytkowe gwoździe wydobywane z rozbieranych obiektów drewnianych i składowane w ramach recyklingu umożliwiającego ich ponowne zastosowanie do uzupełnień lub odtwarzania obiektów).

Do operacji wykonywanych po zamknięciu opakowania (niezwykle ważne w konserwacji ratunkowej!) należą kodowanie, etykietowanie i znakowanie opakowań⁵².

Rodzaje stopnia procesu pakowania:

- **pakowanie jednostopniowe** – jest to pakowanie obiektów bezpośrednio do opakowań transportowych,
- **pakowanie dwustopniowe** – jest to pakowanie obiektów w opakowania jednostkowe, a następnie w opakowania transportowe,
- **pakowanie trzystopniowe** – jest to umieszczanie obiektów w opakowaniach jednostkowych, opakowania jednostkowe w opakowaniach zbiorczych, a następnie opakowania zbiorcze w opakowaniach transportowych⁵³.

Spośród szeregu środków i narzędzi wykorzystywanych standardowo do pakowania warto na etapie planowania działań ratowniczych rozważyć działania niekonwencjonalne, w tym zapożyczenie technik z innych obszarów. Przykład mogą stanowić technologie wykorzystywane w produkcji przemysłowej. Należy jednocześnie pamiętać o podstawowej zasadzie zachowania bezpieczeństwa danego obiektu zabytkowego.

⁵² Z. Surzycka-Milczewska, *Encyklopedia Gospodarki Materiałowej*, Warszawa 1989, s. 355.

⁵³ I. Duda, *Słownik Pojęć Towaroznawczych*, Kraków 1994, s. 116.

11.4. Szczegółowe postępowanie konserwatorskie w sytuacji kryzysowej

11.4.1. Podstawowe działania ratunkowe

W przypadku sytuacji szczególnie nagłej (np. pożar, ulewa, powódź, katastrofa budowlana), kiedy działania ratunkowe doraźne muszą być podjęte przed przybyciem specjalistów, należy przede wszystkim:

I. W ramach działań prewencyjnych i wczesnej interwencji:

1. Starać się wynieść obiekty najcenniejsze poza obręb zagrożenia (np. pożaru, zalania, zaważenia). Wyłączyć instalacje: gazową, elektryczną i wodną.
2. Jeśli jest dość czasu na zapakowanie, to pakować tak, by obiekt nie uległ przypadkowemu rozczłonkowaniu i by nie zagubiły się jego części (wypadnięcie atrybutu z ręki wyrzeźbionej postaci, czy elementów mechanizmu zabytkowego zegara, odseparowanie kluczyka od szafki, kufra czy kurantu albo na skutek rozbicia obiektu szklanego czy ceramicznego). Do pakowania najlepiej zastosować tkaniny naturalne paroprzepuszczalne bawełniane lub płócienne lub papier (w miarę możliwości bezkwasowy). Opakowania można zamykać z użyciem zszywaczy biurowych, gumek recepturek, sznurków, drutów, ewentualnie szyć ścięciem, czy oklejać taśmą. Szkło i ceramikę owijać folią bąbelkową lub pakować w otulinie np. z odzieży, ręczników. Przy ewakuacji w okolicznościach przedostawania się wody do obiektów, na zewnątrz można zastosować folię z wałka typu stretch, torby czy worki foliowe na śmieci. Lepiej jednak nie owijać folią bezpośrednio samego obiektu. Jeśli zachodzi ryzyko odłamania w sposób niekontrolowany (np. wystającego elementu – ramienia rzeźby) lub obiekt nie mieści się w otworach okiennych lub drzwiowych albo jest zbyt ciężki dla ratowników, lepiej obiekt rozmontować, a nawet pociąć na elementy, byleby możliwie jak najszybciej mógł zostać wyniesiony w bezpieczne miejsce. W razie potrzeby (np. zbyt duży format, by wynieść przez drzwi, za mała liczba osób, by nim manewrować) obrazy sztalugowe na płótnie można zdejmować z krosien malarskich (blejtramów) i nawijać na wałki – najlepiej tekturowe, zawsze licem na zewnątrz, co zapobiega pękaniu i odspajaniu warstwy malarskiej. Do zdjęcia z krosna powinno się, przez podważanie, wyjąć gwoździe, a jedynie w sytuacji absolutnej ostateczności i wymagającej gwałtownego pośpiechu – wycinać z krosien. Jeśli zajdzie taka wyjątkowa konieczność – obraz

wycinać należy tuż przy linii gwoździ, możliwie poza obrębem samej warstwy malarskiej. Obrazy na podobrazii drewnianym w analogicznych sytuacjach można rozłożyć na poszczególne deski. **Przy dziełach sztuki szczególnie ważna jest obecność konserwatorów w akcji ratunkowej, na początek przynajmniej do kierowania nią i podejmowania strategicznych decyzji.**

Bardzo ważne jest sortowanie i wartościowanie obiektów. W pierwszej kolejności należy ratować obiekty najcenniejsze. Za obiekty najcenniejsze można uznać atrybuowane – autorstwa znanych i cenionych artystów i najstarsze. W rozumieniu formalnym obiekty wpisane do państwowego Rejestru Zabytków – w pierwszej kolejności, a następnie te wpisane do Gminnej i Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków. Przy wartościowaniu bierze się pod uwagę wartość artystyczną, historyczną, naukową i użytkową.

Jeśli chodzi o małe obiekty ruchome, trzeba je grupować.

W wypadku ryzyka powodziowego obiekty, których nie można ewakuować w bezpieczne miejsce, należy przywiązać do stabilnych elementów, tak by ich nie zabrała woda fali powodziowej. Drzwi i okna należy uszczelnić materiałami wodoodpornymi np. zakleić silikonem łazienkowym lub dekar skim. Należy usunąć z obiektu budowlanego, w którym znajdują się obiekty wymagające ochrony, wszelkie substancje niebezpieczne i toksyczne, np. chemikalia.

II. Jeśli już dojdzie do katastrofy:

1. **Niezależnie od rodzaju katastrofy należy dokładnie udokumentować miejsce zdarzenia fotograficznie/video i opisowo.**
2. **Zawiadomić odpowiednie służby: WUOZ, BMKZ, nadzór budowlany, ubezpieczycieli, właścicieli, Policję, Straż Pożarną – w zależności od charakteru zdarzenia.**
3. **Jeżeli na skutek np. trąby powietrznej lub wybuchu obiekty są rozczłonkowane, trzeba zbierać i pakować nawet najdrobniejsze okruchy, a wykonać to dopiero po starannym udokumentowaniu miejsca zdarzenia. Elementy należy policzyć, a opakowania etykietować (opisywać).**

Spośród podstawowych technik ratunkowych zabytków ruchomych wyróżnić należy:

- 1) suszenie na powietrzu,
- 2) zamrażanie,
- 3) płukanie,
- 4) suszenie próżniowe,
- 5) liofilizację.

Działania ratunkowe podejmowane wobec zabytków ruchomych w przypadku najczęstszego zdarzenia kryzysowego, jakim jest zalanie wodą (w wyniku podtopienia lub na skutek działań ratowniczych jednostek PSP – gaszenia wodą), zależą od rodzaju ratowanego dobra kultury⁵⁴. W takiej sytuacji zaangażowanie w minimalizację zniszczeń osób nieposiadających fachowej wiedzy będzie polegać na:

- 1) **książki** – jeżeli zachodzi konieczność ich płukania, powinno się je przeprowadzać, gdy książka jest zamknięta. Częściowo zmoczone lub zawilgocone książki należy podczas suszenia na powietrzu ustawiać na dolnych krawędziach z okładkami otwartymi. Bardzo mokre książki przed suszeniem należy układać płasko na czystej powierzchni, pomiędzy kartki można wkładać przekładki z chłonnego papieru. Co jakiś czas przekładki te należy wymieniać na suche. Jeżeli zachodzi konieczność wysuszenia znacznej liczby książek i nie można ich wysuszyć w ciągu 48 godzin, to należy owinać je w folię lub papier woskowy, umieścić grzbietem do dołu w pudłach i zamrozić;
- 2) **tekstylnia** – ciężkie tkaniny należy przenosić na sztywnym podłożu. Nie należy prostować i rozwijać delikatnych mokrych tkanin oraz układać ich na sobie. Nadmiar wody należy odsączyć czystym ręcznikiem lub bawełnianymi ściereczkami. Tekstylnia należy suszyć w pomieszczeniach z dobrą wentylacją lub na powietrzu. Zabytki, które nie mogą zostać osuszone w ciągu 48 godzin, należy poprzekładać papierem woskowym lub silikonowym i zamrozić;
- 3) **meble drewniane** – należy płukać i przemywać, następnie odsączyć wodę kompresami i suszyć powoli na powietrzu;
- 4) **meble tapicerowane** – w razie konieczności należy wypłukać z błota; po wyjęciu ruchomych tapicerowanych elementów, owija się je w tkaniny, aby je wysuszyć. Zawilgocone tkaniny należy wymieniać; wodę z elementów wydrążonych, drewnianych pojemników itp. należy wylać, a następnie suszyć je powoli na powietrzu;
- 5) **dzieła sztuki w ramach** – mokre obrazy należy układać poziomo oparte na podpórkach, warstwą malarską do góry; **nic nie może dotykać powierzchni obrazu i nie należy wystawiać obrazów na bezpośrednie światło słoneczne;**

⁵⁴ Opracowano na podstawie: *Koło ratunkowe. Reagowanie w przypadku katastrofy*, Generalne Laboratorium Konserwacji Archiwaliów, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Główne Akt Dawnych, 2014 (druk ulotny) oraz *Pierwsza pomoc dla dziedzictwa kulturowego. Instrukcja działań ratunkowych*, Dokument wydany w 2014 r. przez Centrum Metodyki Konserwacji Muzeum Techniki w Brnie dla Czeskiego Komitetu Błękitnej Tarczy, zesp. aut. P. Jirásek, J. Josef, I. Kopecká, M. Mrázek, A. Selucká, I. Štěpánek, tłum. I. Sikora-Chmielewska (druk ulotny).

- 6) **dzieła sztuki na papierze w ramach za szkłem** – obiekty należy suszyć ułożone poziomo, szkłem do dołu – nic nie powinno dotykać powierzchni dzieła sztuki;
- 7) **skóry oraz wypchane zwierzęta** – należy unikać bezpośredniego dotykania, suszyć powoli na powietrzu lub zamrozić;
- 8) **przedmioty ze skór** – w razie konieczności należy przemyć gąbką w czystej wodzie, aby usunąć zanieczyszczenia (np. błoto), a następnie usunąć nadmiar wody chłonnym materiałem. Przedmioty można wypchać czystym papierem lub ręcznikami w celu zachowania oryginalnego kształtu, suszyć na powietrzu w cieniu.

Należy pamiętać, że nie można przyspieszać procesu suszenia poprzez podgrzewanie lub wystawianie na słońce. Do zamrażania można wykorzystać każde urządzenie chłodnicze (jak w przypadku powodzi). Materiały fotograficzne, taśmy filmowe, płyty i kasety, dyskiety itp. starać się jak najszybciej osuszyć. Najważniejsze jest jednak, aby w akcję ratowania obiektów zabytkowych – najwcześniej jak to możliwe – zaangażować konserwatorów-restauratorów dzieł sztuki.

11.4.2. Postępowanie na wypadek powodzi lub zalania

W **przypadku powodzi bądź zalania** (także w wyniku gaszenia pożaru) należy mieć na uwadze fakt, że szczególnie nietrwałe są obiekty z papieru. Tymczasem należą one do bardzo popularnych i ważnych (np. dokumenty).

1. **Obiekty papierowe** po zalaniu – zgodnie z wytycznymi Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych⁵⁵ – należy:
  - a) przenieść do suchych zadaszonych, przewiewnych pomieszczeń lub tymczasowo pod wiatę, do garażu itp.;
    - selekcjonować – o ile to możliwe – wybrać najcenniejsze lub

⁵⁵ Dostępne na: <https://www.archiwa.gov.pl/pl/zarzadzanie-dokumentacja/zabezpieczanie-zbior%C3%B3w/zapobieganie-skutkom-katastrof-i-ratowanie-archiwali%C3%B3w> (dostęp: 5.11.2021). Zalecane postępowanie na wypadek katastrofy zostało bardzo szczegółowo opisane w: *Przygotowanie na wypadek katastrofy*, oprac. A. Czajka, https://www.archiwa.gov.pl/images/docs/Przygotowanie-na-wypadek-katastrofy_NL.pdf (dostęp: 9.11.2021), stanowiącej uzupełnienie publikacji: *Zasady postępowania z materiałami archiwalnymi. Ochrona zasobu archiwalnego*, wybór i oprac. M. Borowski, A. Czajka, A. Michaś, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2011, https://www.archiwa.gov.pl/images/docs/Zasady_Postepowania_NL_2011_1.pdf (dostęp: 9.11.2021). Dodatkowych informacji na temat ewakuacji, suszenia i dezynfekcji archiwaliów i obiektów z papieru udzielają Archiwa Państwowe oraz Centralne Laboratorium Konserwacji Archiwaliów (tel. 22 831 54 91 w. 465, 455, 469), jak również pracownie konserwacji w Archiwach Państwowych oraz muzeach.

najważniejsze, które będą suszone lub zamrażane w pierwszej kolejności;

- oczyścić z powierzchniowych zanieczyszczeń (np. przez przepłukiwanie czystą, zimną wodą najlepiej demineralizowaną);
  - jeżeli to możliwe, zawilgocone obiekty papierowe można suszyć w przewiewnych pomieszczeniach rozłożone na posadzce lub na paletach, poprzekładane chłonnymi papierami (bibuła, ręczniki papierowe, makulatura, ale bez nadruków które mogą się odbijać); przekładki należy regularnie wymieniać na suche; można je też suszyć zawieszane na linkach, najlepiej ze stosunkowo lekkimi obciążnikami np. klamerkami do bielizny lub biurowymi;
  - do suszenia dokumentacji można wykorzystać próżniowe komory do suszenia drewna; temperatura w komorze nie powinna przekraczać 38°C;
- b) przygotować do zamrażania – **zapakowane w ażurowe pojemniki plastikowe** lub folię plastikową (paczki objętościowo nie większe niż karton po papierze formatu A4);
- każda porcja zamrażanych archiwaliów musi być opisana do późniejszej identyfikacji;
  - **bezwzględnie nie wolno przed zamrożeniem przetrzymywać archiwaliów szczelnie zapakowanych w worki foliowe dłużej niż przez 24 godziny;**
  - podczas akcji ratunkowej, o ile to możliwe, nie wolno oddzielać od archiwaliów okładek, teczek, fastykuł i innych opakowań, na których zapisana jest sygnatura i informacje o archiwaliach;
  - **zamrożenie obiektów – jak najszybsze (max. 48 godzin od zalania) i w jak najniższej temperaturze (-18°C);** zalane archiwalia zamrażać można we wszelkiego rodzaju urządzeniach chłodniczych zapewniających niską temperaturę np. chłodnie przemysłowe, przyczepy samochodów-chłodni, zamrażarki;
  - po zamrożeniu archiwaliów niezwłocznie należy rozpocząć planowanie i organizację suszenia, a następnie dezynfekcji.

Uwaga: **obiekty, których nie można zamrażać: materiały fotograficzne na błonach kolodionowych, taśmy filmowe, fotografie oprawne (dagerotypy, ambrotypie itp.), płyty kompaktowe, płyty gramofonowe, dyskietki komputerowe;** w przypadku materiałów fotograficznych, mikrofilmowych i audiowizualnych konieczne jest odrębne postępowanie (należy je niezwłocznie suszyć). W razie konieczności zastosowania – **liofilizatorami** dysponują np. Archiwum

Państwowe w Katowicach, Biblioteka Śląska, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Biblioteka Narodowa.

c) **po wysuszeniu wszystkie archiwalia, które miały kontakt z wodami powodziowymi, jak najszybciej powinny zostać zdezynfekowane:**

- **skuteczność dezynfekcji powinny potwierdzić badania laboratoryjne;**
- odpowiednią metodą do dezynfekcji archiwaliów po powodzi jest zastosowanie tlenu etylenu w komorze fumigacyjnej;
- zdezynfekowane archiwalia mogą zawierać max. 12% wody;
- **wszystkie prace ratownicze należy przeprowadzać w odzieży ochronnej: rękawice, fartuchy/kombinezony, maski zabezpieczające drogi oddechowe oraz okulary ochronne.**

Komorami do dezynfekcji tlenkiem etylenu w Warszawie i okolicach dysponują m.in.: Archiwum Państwowe Dokumentacji Osobowej i Pałacowej w Milanówku oraz Archiwum Akt Nowych.

2. Zabytkowe obiekty budowlane – po powodzi trzeba sprawdzić od

strony konstrukcyjnej – w szczególności zbadać fundamenty, poszukując pęknięć lub innych uszkodzeń, a w razie ich wystąpienia prócz WUOZ dokonać zgłoszenia do Nadzoru Budowlanego, władz samorządowych i ubezpieczyciela. Należy się upewnić czy budynek nie grozi zawaleniem, a ponadto sprawdzić instalację gazową i elektryczną (z udziałem osób uprawnionych). Należy też zdezynfekować, wywietrzyć, wysuszyć z użyciem osuszaczy przemysłowych zalane pomieszczenia; meble i wyposażenie odsunąć od ścian na co najmniej 20 cm i podnieść na minimum 5 cm ponad poziom podłogi⁵⁶.

3. Zabytkowe obiekty drewniane i tkaniny po zalaniu należy suszyć, najlepiej na wolnym powietrzu; możliwe jest dodatkowe stosowanie nawiewników – wentylatorów i osuszaczy; nie należy gwałtownie przyspieszać procesu suszenia ani podgrzewać obiektów powyżej 25°C. Tkaniny należy suszyć rozłożone na płasko na przewiewnych stojakach, najlepiej na siatce, nie wykręcać(!), lecz odsączać wodę innymi tkaninami (np. ręczniki frotte) i papierem (np. ręczniki papierowe). Drewniane obiekty odsączyć podobnie: tkaninami i papierem; w meblach otworzyć lub wymontować z zawiasów drzwiczki. Obiekty drewniane rozczłonkowane suszyć ułożone w taki sposób, by zapobiegać ich spaczeniu.

⁵⁶ Zob. *Poradnik na wypadek powodzi* opracowany w Wydziale Informacji i Promocji Komendy Głównej Państwowej Straży Pożarnej oraz *W obliczu powodzi...* (druk ulotny), <https://www.gov.pl/web/kppsp-koluszki/poradnik-na-wypadek-powodzi> (dostęp: 9.11.2021).

Zamoczone tkaniny – podobnie jak obiekty z papieru i skóry – najbezpieczniej wynosić rozłożone na twardym podłożu – np. deskach, płytach, noszach. Jeśli były zamrażane, nigdy nie należy ich składać ani rozkładać przed pełnym rozmrożeniem, gdyż skutkuje to rozczłonkowaniem i zniszczeniem.

11.4.3. Postępowanie na wypadek pożaru

Obiekty po pożarze w większości są zalane wodą użytą w trakcie akcji gaśniczej, zatem należy podjąć metody analogiczne jak dla obiektów zalanych ulewą lub po powodzi, omówione w podrozdziale 11.4.2.

Ratowanie zbiorów przed pożarem to przede wszystkim profilaktyka przeciwpożarowa, czyli niedopuszczenie do powstania i rozprzestrzenienia się pożaru. Jednak gdy pożar powstanie i rozwija się, jedynym możliwym działaniem jest szybka ewakuacja ruchomości z zagrożonych pomieszczeń i z pomieszczeń sąsiednich, znajdujących się na kierunku rozwoju pożaru oraz zabezpieczenie ich przed czynnikami szkodliwymi i osobami postronnymi w uprzednio określonych miejscach, zapewniając tam ich ochronę. Już na etapie planowania działań w sytuacji kryzysowej należy określić kolejność ewakuacji zbiorów, czyli dokonać swoistej selekcji (ich część zapewne będzie wymagać uznania za niemożliwe do ewakuacji), zakładając ich bezpowrotną utratę. Jest to związane z gabarytami obiektów zabytkowych, sposobem i miejscem ich zamocowania czy brakiem wystarczającej liczby osób, które mogłyby wziąć czynny udział w ewakuacji zbiorów ruchomych i zabezpieczeniu nieruchomości.

Płonące zabytki (ruchome i nieruchome) wymagają natychmiastowego podjęcia działań gaśniczych. Wykorzystuje się do tego dostępne środki gaśnicze (mniej lub bardziej szkodliwe dla obiektów zabytkowych). Dane statystyczne wskazują jednak, że najczęściej stosowanym środkiem gaśniczym jest – także w przypadku pożarów zabytków – woda. Uszkodzenia spowodowane przez wodę można jednak starać się usunąć, cofnąć lub przynajmniej zabezpieczyć pozostałości poddanych jej działaniu zabytków.

Działania interwencyjne w zakresie ratowania zniszczonych produktami spalania lub innymi czynnikami (błoto, pozostałe zabrudzenia) obiektów wykonanych z papieru, drewna, skóry i innych materiałów organicznych to przede wszystkim⁵⁷: selekcja, oczyszczenie z powierzchniowych

⁵⁷ Biblioteka Śląska, *Ratowanie zbiorów zalanych wodą*, [w:] „Notes Konserwatorski 2”, Warszawa 1999; Zakład Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych Biblioteki Narodowej <https://bs.katowice.pl/dla-bibliotekarzy/biblioteki-samorzadowe/ratowanie-zbiorow-zalanych-woda/> (dostęp: 9.10.2021).

zanieczyszczeń, zapakowanie oraz jak najszybsze ich zamrożenie (w czasie max 48 godzin) w jak najniższej temperaturze.

W trakcie selekcji najcenniejszych obiektów należy wziąć pod uwagę, że niestety, wszystkiego w krótkim czasie nie da się uratować:

- obiekty oczyszcza się z powierzchniowych zanieczyszczeń;
- oczyszczone przedmioty należy zapakować w woreczki, reklamówki lub folię plastikową (każdy obiekt oddzielnie);
- jak najszybciej należy rozpocząć zamrażanie tak zapakowanych obiektów (w czasie do maksymalnie 48 godzin) w jak najniższej temperaturze (w źródłach określone są różne zakresy temperatury, jednak powinna ona być niższa niż minus 18°C).

Ważne jest także przeciwdziałanie rozwojowi skażeń mikrobiologicznych. Obiekty wykonane z materiałów organicznych, zniszczone przez zalanie wodą w trakcie działań ratowniczo-gaśniczych czy zabrudzenie produktami spalania, narażone są także na zniszczenia mikrobiologiczne, które mogą pojawić się wkrótce po sytuacji kryzysowej. W celu ograniczenia szkód należy:

- z zalanych zbiorów wyselekcjonować obiekty najcenniejsze, które będą ratowane w pierwszej kolejności. Powinny wśród nich znaleźć się obiekty najbardziej wrażliwe: rękopisy, druki iluminowane, akwarele, pastele, fotografie, mapy kolorowane i inne,
- obiekty należy w miarę możliwości oczyścić z zanieczyszczeń, zapakować pojedynczo w woreczki, reklamówki foliowe lub zawinąć w folię (może być także folia aluminiowa) i za wszelką cenę zamrozić w określonej wyżej temperaturze – pozwoli to zabezpieczyć je przed rozwojem pleśni i ograniczy inne potencjalne problemy. Do tego celu należy wykorzystać dostępne chłodnie i zamrażarki – na przykład znajdujące się w sklepach spożywczych, hurtowniach, ubojniach itp. Zaleca się skorzystanie w takiej sytuacji z uprawnień KDR (kierującego działaniem ratowniczym), który zgodnie z obowiązującymi przepisami może także podjąć wspomniane działania zmierzające do ochrony ruchomych zabytków, w tym dokonać przejęcia zamrażarek i chłodni. Ratowane obiekty powinny pozostać zamrożone do momentu ich konserwacji,
- obiekty przed konserwacją powinny zostać wysuszone, najlepiej metodą sublimacji w liofilizatorze,
- pozostałe obiekty – w przypadku braku możliwości opisanych powyżej – należy oczyścić poprzez opłukanie w czystej wodzie i niezwłocznie przystąpić do suszenia. W pierwszej kolejności do odciążenia nadmiaru wody można użyć przekładek z bibuły lub innych

higroskopijnych materiałów (np. czysty biały niezadrukowany papier, papierowe ręczniki jednorazowe, papier toaletowy, bawełna lub tkaniny o wysokim stopniu absorpcji). Książki należy ustawić pionowo z wachlarzowo rozsuniętymi kartami i suszyć przez wyłożenie w przewiewnych pomieszczeniach, z dobrą wentylacją. Wymuszony ruch powietrza można uzyskać poprzez zastosowanie wentylatorów i osuszaczy. Wskazane jest suszenie ogrzanym powietrzem, ale o temperaturze nie przekraczającej 25°C. Dla podniesienia temperatury suszenia można wykorzystać grzejniki olejowe, ustawione w takiej odległości, by nie wywołać przegrzewania obiektów,

- po osuszeniu obiekty należy poddać dezynfekcji, gazem Rotanox lub innym, w komorze próżniowej. W przypadku występowania pleśni konieczna jest konsultacja mikrobiologiczna,
- obiekty wykonane z materiałów nieorganicznych należy wysuszyć i oczyścić i w razie konieczności poddać profesjonalnej konserwacji.

W przypadku materiałów fotograficznych, mikrofilmowych i audiowizualnych oraz podobnych konieczne jest inne postępowanie, polegające na zabezpieczeniu uratowanych i zamoczonych oraz zabrudzonych materiałów w pojemniku z wodą (najlepiej tą pochodzącą z powodzi lub podawaną przez strażaków do pożaru podczas działań gaśniczych), a następnie przekazaniu ich w takim stanie konserwatorom. Powyższe działania sprzyjają eliminacji możliwości szybkiego pojawienia się drobnoustrojów i pleśni. Chronią również te obiekty przed zniszczeniem w sytuacji niekontrolowanego wysuszenia i przemieszczenia się poszczególnych ich warstw.

W przypadku polichromii i innych zdobień działania w zakresie konserwacji ratowniczej polegają na ich osuszeniu i wzmocnieniu warstwy malarzkiej. Osypujące się warstwy malarskie są konsolidowane, a łuski podklejane. W kolejnym etapie ubytki są uzupełniane, aby zabytek scalić optycznie i przywrócić jego wartości artystyczne. Na koniec warstwa malarska jest zabezpieczana werniksem.

Jeżeli chodzi o witraże uwagę zwraca fakt, że w kwaterach witraża poszczególne szkła łączone są profilami zwanymi *ołowianką*, a na powierzchni szkła kontury malowane są niskotopliwą farbą naszkliwną zwaną *schwarzlottem*. Ołów jest materiałem topliwym w stosunkowo niskiej temperaturze. Samo szkło także topi się w czasie pożaru. Czynnikiem szkodliwym dla witraży są nie tylko siarkowe zanieczyszczenia powietrza (powodujące inkrustację powierzchni szkielek gipsem, na skutek reakcji z jonami na powierzchni, pojawiającymi się w trakcie wymiany jonowej w szkle na skutek wilgoci i powstawanie mętnego hydrożelu, nieprzeźroczystego i nieodpornego na wahania temperatury i wilgotności), ale także urazy mechaniczne

i termiczne. Obok dokumentowania ich stanu osusza się je i oczyszcza z zabrudzeń i wilgoci. Dalsze działania wymagają pomocy specjalisty.

Konserwacja ratunkowa może polegać na oczyszczeniu obiektu w celu usunięcia szpecącego brudu lub osuszeniu z wilgoci. Restauracja w razie potrzeby może obejmować prawie całkowitą odbudowę lub uzupełnienie i wymianę poszczególnych fragmentów obiektu. Pamiętać jednak należy, że konserwację wartościowych przedmiotów należy zawsze pozostawić profesjonalistom. Nieprofesjonalnym podejściem do konserwacji można doprowadzić do zniszczenia obiektu zabytkowego.

Pytania kontrolne:

- 1.** Co rozumiemy pod pojęciami konserwacja i restauracja?
- 2.** Na jakie rodzaje można podzielić działania konserwatorskie?
- 3.** Co oznacza pojęcie „konserwacja ratunkowa”?
- 4.** Jakie organizacje międzynarodowe tworzyły i tworzą doktryny konserwatorskie?
- 5.** Jakie postanowienia zawiera (w skrócie) i kiedy powstała Karta Ateńska?
- 6.** Jakie postanowienia zawiera (w skrócie) i kiedy powstała Karta Wenecka?
- 7.** Jak podzielić zadania konserwatorskie w obliczu stanu kłęski żywiłowej?
- 8.** Jakie etapy działań konserwatorskich można wyróżnić w obliczu zagrożenia?
- 9.** W ilu miejscach i w jaki sposób należy zabezpieczyć dokumentację obiektu?
- 10.** Na jakie rodzaje dzieli się proces pakowania obiektów?
- 11.** Jakie wyróżniamy stopnie procesu pakowania?
- 12.** Na czym polegają konserwatorskie działania doraźne?
- 13.** Na czym polega ocena stanu zagrożenia obiektów zabytkowych?
- 14.** Jakie utrudnienia i ryzyka towarzyszą konserwacji ratunkowej?
- 15.** Jak należy postępować z zabytkami papierowymi w wypadku powodzi?
- 16.** Jak postępować z zabytkami nieruchomymi budowlanymi na wypadek powodzi?
- 17.** Jakich obiektów nie wolno zamrażać?

ZAŁĄCZNIK

Marek Lemiesz

Nowoczesne techniki nieinwazyjnej prospekcji i dokumentacji dóbr kultury – zestawienie metod

Wprawdzie dokumentacja stanowi jedynie pewien wycinek metodyki prac archeologicznych, zarazem jednak bywa elementem najbardziej pracochłonnym. Każdy jej rodzaj stanowi dla archeologów zasób informacji, rozwijany dzięki ścisłej współpracy interdyscyplinarnej z naukami ścisłymi i przyrodniczymi. Wraz z globalną komputeryzacją, pojawianiem się nowatorskich rozwiązań technicznych w zakresie rejestracji obserwacji, a także wprowadzaniem coraz bardziej zaawansowanych metod ich przetwarzania i analizowania, zasób ów jest wzbogacany, staje się bardziej uniwersalny, logiczny i czytelny, a do tego dostosowany do międzynarodowych standardów i regulacji prawnych.

Techniki dokumentowania w archeologii oraz stopień ich skomplikowania uzależnione są od charakteru prowadzonych prac, które – w skrócie – mogą polegać na:

- badaniach destrukcyjnych, czyli rozbiórce reliktyw archeologicznych w toku profesjonalnie prowadzonych prac wykopaliskowych – w tym wypadku dokumentacja staje się zapisem kolejnych etapów procedur badawczych, prowadzących ostatecznie do unicestwienia obiektów;
- rozpoznaniu, identyfikacji oraz rejestracji stanu zachowania stanowisk i obiektów archeologicznych – rola ta wynika z założeń współczesnych doktryn konserwatorskich, nastawionych na ochronę dostępnych zasobów. Oczywiście w specyficznym środowisku pracy specjalisty ds. ochrony dóbr kultury znaczenie ma jedynie ten aspekt dokumentacji.

Współczesne normy zarządzania dziedzictwem kulturowym nie ograniczają się tylko do interwencyjnych wykopalisk czy ratowniczych prac restauratorskich (które zresztą w warunkach terenów post-konfliktowych są prawnie niedozwolone), albo konserwacji przez dokumentację (tzw. *preservation by record*). Istotną rolę odgrywają też działania natury zapobiegawczej (prawno-administracyjnej) w postaci ewidencji dóbr kultury, ich ochrony na mocy obowiązujących przepisów czy wyznaczania stref ochronnych lub buforowych. Podjęcie kroków jakiegokolwiek rodzaju wymaga jednak zgromadzenia możliwie kompletnej wiedzy o ich rozlokowaniu oraz wartości, podlegającej ocenie przede wszystkim w oparciu o stan zachowania obiektu. Stosowanie metod nieinwazyjnego rozpoznania musi zatem nie tylko pozwalać na zidentyfikowanie w terenie zasobów kulturowych (także tych niewidocznych na powierzchni), ale powinno również ułatwiać wstępną ocenę ich destrukcji, rozproszenia czy skali zagrożeń dla substancji zabytkowej. W zależności od kraju czy regionu świata, rozpowszechnione są najrozmaitsze metody nie-wykopaliskowego rozpoznania zasobów, jak badania powierzchniowe, analizy geochemiczne składu gleby, wiercenia czy inne metody sondowania. W ostatnich dekadach jednak ustępują one nowemu wachlarzowi metod tzw. teledetekcyjnych (archeologia lotnicza, obrazowanie satelitarne, Lidar czy skaning laserowy), czyli nieinwazyjnego (niedestrukcyjnego) dokumentowania obiektów z pewnej odległości, pozwalającego na mniejszy lub większy wgląd w zasoby kulturowe bez konieczności naruszania ich tkanki.

Zautomatyzowanie procesu dokumentowania ma jeszcze jedno fenomenalne znaczenie – definitywnie rozwiązuje jeden z poważnych dylematów teoretyków archeologii: czy wytworzona dokumentacja odzwierciedla obiektywną rejestrację obserwacji, czy też raczej utrwała subiektywną wizję dokonującego obserwacji badacza. Natomiast nowoczesne technologie nie tylko zwiększają szybkość dokumentacji bez uszczerbku dla jej jakości (często wręcz oferują znacznie wyższy poziom odwzorowania), ale zarazem – na rzecz mechanicznego zapisu „faktów obiektywnych”, w tym także informacji niedostrzegalnych gołym okiem obserwatora – wyłączają bądź ograniczają czynnik interpretacji przez człowieka. Zaawansowana cyfryzacja dała naukowcom do ręki możliwości, które znacząco zmieniły charakter współczesnej archeologii. Otwiera też nowe perspektywy przed potencjałem analitycznym czy upowszechnianiem informacji.

Wymaga podkreślenia, iż międzynarodowe dokumenty odnoszące się do ochrony dziedzictwa kulturowego, szczególnie zaś zabytków archeologicznych, od dawna zalecają korzystanie w jak największej skali z nieinwazyjnych technik rozpoznawania i dokumentowania zasobów w terenie.

Do stosowania niedestrukcyjnych metod nawołuje Konwencja maltańska (Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego¹), ale już Karta lozańska (Karta Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym) z 1990 r. podkreślała, iż gromadzenie wiedzy o dziedzictwie „nie powinno niszczyć świadectwa archeologicznego bardziej, niż jest to konieczne dla celów ochrony lub poznania naukowego”².

W zamieszczonej poniżej tabeli dokonano zestawienia wybranych metod dokumentacyjnych, koncentrując się przede wszystkim na narzędziach najczęściej wykorzystywanych w ochronie zabytków oraz na nowych, dynamicznie rozwijających się metodach, mających największy potencjał wyjściowy dla dalszych analiz specjalistycznych. Brak miejsca uniemożliwił natomiast omówienie typów prospekcji geofizycznej (badania elektrooporowe, elektromagnetyczne, magnetyczne, grawimetryczne itd.) czy geochemicznej (np. metoda fosforanowa), jak również technik pomiarów geodezyjnych z wykorzystaniem stacji GPS czy tachimetru (*total station*), które niejednokrotnie niezbędne są dla uzyskania większej dokładności innych metod.

Przeważa dziś wśród archeologów przekonanie, iż naprawdę pełny i wyczerpujący w każdym aspekcie obraz zasobów kulturowych może zapewnić jedynie połączenie różnych metod rozpoznania nieinwazyjnego w taki sposób, aby maksymalnie wykorzystać ich możliwości techniczne i walory poznawcze. Podstawową formą weryfikacji danych uzyskanych z innych źródeł pozostaje prospekcja naziemna, która może ze stuprocentową pełnością potwierdzić, czy rejestrowane anomalie odpowiadają rzeczywistym obiektom archeologicznym.

Może ona przyjmować różne formy, np. inwentaryzacji reliktyw architektonicznych w morfologii krajobrazu strefy śródziemnomorskiej czy bliskowschodniej, albo też bardziej rozległych, archeologicznych badań powierzchniowych, polegających na rejestracji przestrzennej reliktyw kultury materialnej w postaci ułamków ceramiki czy narzędzi kamiennych, pojawiających się na powierzchni w wyniku eksploatacji gruntów rolnych³. Prospekcja powierzchniowa nie powinna jednak pełnić funkcji wyłącznej

¹ Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valetta 16.01.1992 r. (Dz.U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564).

² Tekst polski dostępny na: <http://www.icomos-poland.org/files/63/Dokumenty-doktrynalne/20/Karta-Ochrony-i-Zarządzania-Dziedzictwem-Archeologicznym-Lozanna-1990.pdf> (dostęp: 16.09.2021).

³ W stosunku do prospekcji powierzchniowej część archeologów od dłuższego czasu wyraża wątpliwość, czy może być ona zaliczana do metod nieinwazyjnych, skoro w jej trakcie najczęściej zbierany jest z powierzchni reprezentatywny materiał zabytkowy, co narusza pierwotną integralność stanowiska archeologicznego.

metody lokalizowania przestrzennego, gdyż jakość rozpoznania nierzadko ograniczają elementy krajobrazu (np. las, teren zurbanizowany). Poza tym zabytki ruchome nie zawsze znajdowane są w miejscu pierwotnej aktywności człowieka – mogą być przypadkowo przenoszone na skutek oddziaływania czynników naturalnych czy współczesnej aktywności ludzkiej.

Właśnie na takiej kombinowanej strategii stosowania różnych metod bazował nowatorski projekt pt. „Archeologia niedestrukcyjna”, realizowany przed dwiema dekadami przez Instytut Archeologii i Etnologii PAN. Metodyka wiarygodnego rozpoznania zabytków archeologicznych objęła nie tylko aerofotografię i badania geofizyczne, ale również weryfikację powierzchniową, a nawet ograniczone prace inwazyjne (sondaże) dla potwierdzenia wiarygodności ustaleń pozyskanych z prospekcji niedestrukcyjnej.

Tabela 6. Nowoczesne techniki nieinwazyjnej prospekcji i dokumentacji dóbr kultury – zestawienie tabelaryczne

ARCHEOLOGIA LOTNICZA		
Opis techniki	Funkcje w ochronie dóbr kultury	Przykłady, zastosowania
<p>Zgodnie z najczęściej przyjmowaną definicją, archeologia lotnicza (AL, inaczej: prospekcja aerofotograficzna) polega na prowadzeniu obserwacji z powietrza w celu wykrycia i zadokumentowania relikwów archeologicznych, a także na analizie i interpretacji wykonanych z wysokości obrazów na potrzeby badań lub zarządzania dziedzictwem archeologicznym.</p> <p>AL powstała w wyniku połączenia wynalazku fotografii (rejestrwanie fal w zakresie światła widzialnego na światłoczułych kliszach) z aeronautyką – początkowo zdjęcia wykonywano z balonu (pierwsze zdjęcia zabytkowego Paryża – 1858 r., dokumentacja Stonehenge – 1907 r.). Intensywny rozwój tej metodyki miał miejsce po zakończeniu I wojny światowej, szczególnie na Bliskim Wschodzie (rekonesans lotnicze A. Poidebarda w Syrii, wielkoarkusowe mapy lotnicze G. Beazleya). W Polsce fotografowanie z powietrza stosowano już regularnie w okresie międzywojennym (prace wykopaliskowe w Biskupinie), w latach 90. ub. wieku miała miejsce seria dużych rekonesansów powietrznych (Z. Kobyliński, W. Rączkowski) oraz podjęto współpracę ze środowiskiem międzynarodowym (Aerial Archaeology Research Group).</p> <p>Obecnie tradycyjne platformy latające (latawiec, samolot, helikopter) ustępują miejsca zdalnie sterowanym dronom wie-</p>	<p>W działaniach o charakterze archeologiczno-konserwatorskim aerofotografia znajduje kilka zastosowań:</p> <ul style="list-style-type: none"> • rekonesans: nieinwazyjne poszukiwanie obiektów zarówno widocznych w rzeźbie terenu (kurfany, grodziska), jak i czytelnych wyłącznie w postaci zmian glebowych lub roślinnych; rozwiązanie szczególnie przydatne na obszarach trudno dostępnych drogą lądową ze względu na warunki naturalne (bagna) czy bezpieczeństwo (obecność min lądowych, wrogo nastawionej ludności itp.); • dokumentowanie wcześniej badanych lub zinwentaryzowanych stanowisk archeologicznych, zabytków architektonicznych i historycznych układów urbanistycznych, w celu utrwalenia ich aktualnej kondycji, określenia położenia, zasięgu, jak również interakcji z innymi elementami krajobrazu oraz efektami działalności człowieka (grabież, aktywność budowlana); • monitorowanie pojedynczych stanowisk lub ich skupisk w obrębie określonego wycinka krajobrazu, bądź nadzór nad dużymi przedsięwzięciami infrastrukturalnymi (gazociągi, autostrady), mogącymi oddziaływać na dziedzictwo kulturowe; 	<ul style="list-style-type: none"> • Wraz z zakończeniem operacji Iraqi Freedom w 2003 r. National Geographic Society zorganizowało, kierowany przez M. Gibsona i E.C. Stone, zespół naukowców i reporterów, który – wykorzystując śmigłowce udostępnione przez amerykańską piechotę morską – przeprowadził rekonesans lotniczy zabytków na północy i południu Iraku. Wykonana z powietrza dokumentacja potwierdziła wcześniejsze doniesienia o skali zniszczeń spowodowanych przez wykopaliska rabunkowe, a jej opublikowanie zwróciło uwagę opinii publicznej na konieczność podjęcia działań zaradczych. • Rekonesans z wykorzystaniem AL dwukrotnie przeprowadzony został przez komponenty Sił Koalicyjnych w Centralnym Iraku. Stacjonujący w An-Nasirijja włoscy karabinierzy (2003–2004) w ramach 25 przelotów dokonali wizji lokalnej na 621 stanowiskach archeologicznych prow. Zi-Kar. Dokumentacja ta została następnie przeanalizowana przez ekspertów Consiglio Nazionale delle Ricerche. Z kolei polscy specjaliści Dywizji Wielonarodowej Centrum-Południe zorganizowali serie lotów helikopterem nad wybranymi obszarami prow. Babil i Ad-Di-

Opis techniki	Funkcje w ochronie dóbr kultury	Przykłady, zastosowania
<p>lowirnikowym, które wydatnie obniżają koszty prac, zapewniają wysoką rozdzielczość (do 1 cm na piksel) zdjęć, a dzięki opcji zdalnej zmiany ogniskowej obiektywu – także znakomitą ostrość obrazu. Natomiast stosowanie tego rodzaju urządzeń w wielu regionach świata nie jest dopuszczalne bez odpowiedniej autoryzacji, a nieduży dystans sygnału wymaga przebywania operatora w pobliżu dokumentowanego obszaru (istotne utrudnienie choćby w rejonach post-konfliktowych).</p> <p>Główną zasadą, na której opiera się prospekcja aerofotograficzna, jest współwystępowanie obiektów archeologicznych na lub pod powierzchnią gruntu oraz towarzyszących im charakterystycznych anomalii przyrodniczych i zjawisk optycznych, jakie dają się zaobserwować z dużej wysokości i pod większym kątem, a na ogół bywają niedostrzegalne z perspektywy naziemnej:</p> <ul style="list-style-type: none"> – kształt obiektów posiadających własną formę krajobrazową (jak fundamenty, cmentarzyska kurhanowe, wzgórza osadnicze zwane tell lub tepe) uwidaczniają rzucane cienie; – kontrastowe wobec otoczenia zabarwienie gleby organicznej, wypełniającej relikty osadnictwa lub nad nimi zalegające; – zróżnicowanie wilgotności gleby ponad strukturami archeologicznymi może wywoływać efekt bujniejszej lub rzadszej szaty roślinnej (w umiarkowanej strefie klimatycznej cecha czytelna wyłącznie w sezonie wiosenno-letnim); – wyróżnik termiczny: obecność relikwów kulturowych manifestuje się inną szybkością topnienia śniegu i szronu. <p>W AL wykorzystuje się dwa podstawowe typy fotografii nieprzetworzonych:</p> <ul style="list-style-type: none"> • pionowe (oś optyczna aparatu skierowana prostopadle do powierzchni ziemi): zdjęcia takie służą zarówno do bieżącej dokumentacji niedużych obiektów, jak i do tworzenia fotomap terenu – w tym drugim wypadku wymagane jest użycie stereoskopów do odczytu różnic wysokości obiektów w kadrze, a także nadanie zdjęciom georeferencji, czyli odniesienia do układu współrzędnych, wreszcie rektyfikacja – eliminacja wszelkich zniekształceń optycznych, powodowanych przez obiektyw; • ukośne (oś aparatu nie jest prostopadła do linii podłoża): zdjęcia takie stanowią większość dokumentacji, a pozyskując się z mniejszej wysokości, dzięki czemu rejestrowane są detale stanu zachowania obiektów. 	<ul style="list-style-type: none"> • doraźna rejestracja aktualnie trwającego procesu wykopaliskowego, rekonstrukcji architektonicznej albo ostatecznych ich wyników, redukująca czasochłonne pomiary geodezyjne i sporządzanie dokumentacji rysunkowej; • inne zastosowania: planowanie celów badań terenowych, rekonstrukcja pradziejowego lub historycznego środowiska naturalnego i jego przemian, procesów rozwoju osadniczego itd. <p>Ponieważ podejmowanie <i>ad hoc</i> działań ratowniczych nierzadko wiąże się z koniecznością wykonania zdjęć lotniczych przez osoby bez specjalistycznego przygotowania w tym zakresie, niebagatelną rolę na etapie interpretacji obrazów odgrywa udział ekspertów, dysponujących odpowiednim doświadczeniem analitycznym. Istotnym elementem pozostaje też weryfikacja danych w terenie. Przykładowo: chociaż wykopy rabunkowe na stanowiskach archeologicznych manifestują się w morfologii terenu podobnie – w postaci niezbyt głębokich, owalnych lub nieregularnych w zarysie niecek o średnicy do 5 m, otoczonych hałdą ziemi lub gruzu, to rzeczywisty związek tego rodzaju form z aktywnością grabieżczą potwierdzić może dopiero inspekcja naziemna (np. potwierdzająca obecność materiału zabytkowego, rozrzuconego w pobliżu).</p>	<p>wanija (2004–2005), rejestrując stan zachowania 57 stanowisk, jak również uściślając – na prośbę irackiej służby starożytności – położenie topograficzne i koordynaty dla 96 obiektów.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Analizę zdjęć z powietrza wykorzystano także na potrzeby monitoringu terenów zagrożonych intensywną dewastacją w wyniku prac fortyfikacyjnych i rozbudowy infrastruktury mieszkalnej w bazie Camp Alpha, położonej na terenie starożytnego miasta Babilon (2004 r.). Z kolei w Afganistanie archeolog PKW w oparciu o sekwencje fotografii ruin średniowiecznego zespołu miejskiego w Ghazni zidentyfikował rejon narażone na działalność rabunkową. • Projekt pn. <i>Aerial Photographic Archive for Archaeology in the Middle East (APAAME)</i> zapoczątkowany w 1978 r. przez University of Western Australia, obecnie kontynuuje Uniwersytet w Oksfordzie. Zakłada on dokumentowanie relikwów architektury i pozostałości osadnictwa historycznego na terenie Jordanii i innych państw bliskowschodnich, jak również śledzenie zmian krajobrazowych, wywołanych ekspansją rolnictwa i infrastruktury komunikacyjnej. Na archiwum APAAME składa się niemal 100 tys. zdjęć i map, a w ostatnich latach włączono do niego także obrazy satelitarne. W ramach projektu m.in. prowadzony jest od 1997 r. rekonesans <i>Aerial Archaeology in Jordan (AAJ)</i>, wspierany przez jordańskie Królewskie Siły Powietrzne, który stał się skutecznym narzędziem wspomagającym zarządzanie dziedzictwem archeologicznym, a także platformą szkolenia specjalistów z innych krajów arabskich.

TELEDETEKCJA SATELITARNA		
Opis techniki	Funkcje w ochronie dóbr kultury	Przykłady, zastosowania
<p>Teledetekcja satelitarna (Satellite Remote Sensing, SRS) jest od dwóch dekad najdynamiczniej rozwijającą się techniką prospekcji. Chociaż bywa łączona z aerofotografią jako zaawansowana odmiana prospekcji powietrznej, istotną różnicę odgrywa tu odległość od powierzchni ziemi (zdjęcia lotnicze – od kilkuset metrów do ok. 20 km, natomiast obrazy satelitarne – pomiędzy 250 a 900 km, czyli pułap satelitów poruszających się po kołowych orbitach heliosynchronicznych).</p> <p>Od momentu zbudowania pierwszego satelity (1957 r.) do chwili obecnej na orbitę okołoziemską wprowadzono ok. 10.000 takich urządzeń, część z nich służy do wojskowego rozpoznania obrazowego (imagery intelligence), jak np. system CORONA (KH1-KH4), który dostarczył ponad 800.000 klisz. W ramach programu Landsat (1972–2013) uruchomionych zostało 8 orbitów, pozyskujących obrazy wykorzystywane w wielu sektorach gospodarki i badań naukowych.</p> <p>W najpopularniejszej teledetekcji pasywnej kamery wykonują zdjęcia, wykorzystując energię słoneczną odbitą od obiektów. Szczegółowość odwzorowania uzależniona jest wówczas również od skali obrazu i wysokości orbity. Wraz z rozpowszechnieniem technologii cyfrowej do użytku weszły zdjęcia o wysokiej rozdzielczości (HR, high resolution), a także wysokorozdzielcze zobrazowania satelitarne (VHR, very high resolution), odpowiadające jakością zdjęciom lotniczym, w których pojedynczy piksel może mieć już dokładność poniżej 1 m². Poza konwencjonalną fotografią czarno-białą i barwną, systemy Landsat, czy działający od 1999 r. Ikonos, umożliwiają też uzyskiwanie obrazów w innych zakresach widma elektromagnetycznego, w tym niewidzialnego, jak podczerwień. Najnowocześniejsze urządzenia dostarczają obecnie zdjęć wielospektralnych/multispektralnych (tzn. obejmujących kilka kanałów) bądź nawet hiperspektralnych (ponad 100).</p> <p>Drugim rozwiązaniem stosowanym w satelitach geoinformacyjnych jest radar z syntetyczną aperturą (SAR, Synthetic Aperture Radar). Jest to system aktywny, tzn. antena emituje własną wiązkę promieniowania, która po odbiciu od powierzchni czy głębszych warstw podłoża jest odbierana jako sygnał zwrotny. Różnice w czasie powrotu impulsu tworzą obraz radarowy terenu. W przypadku włoskiej konstelacji satelitów COSMO-SkyMed rozdzielczość ta-</p>	<p>Skuteczność SRS w ochronie zasobów kulturalnych przetestowano w ostatnim czasie w Syrii i Iraku, sprawdza się ona w dwóch obszarach działań archeologiczno-konserwatorskich:</p> <ul style="list-style-type: none"> • prospekcja nieinwazyjna: wykrywanie nierozpoznanych wcześniej pozostałości kulturowych oraz zbieranie informacji nt. obiektów już znanych. Analiza topograficzna prowadzona jest na wycinkach zdjęć, odpowiadających kilkunastu kilometrom kwadratowym (moduł przewodniwy na ok. 8–10 godzin pracy), wówczas w przestrzeni ekranu monitora mieści się wyzoomowany obraz terenu o powierzchni 400 x 250 m, zapewniający czytelność większości struktury antropogenicznych; • monitoring stanowisk historycznych (zarówno poszczególnych obiektów, jak i większych jednostek krajobrazowych czy administracyjnych). Obserwacja prowadzona w dłuższej jednostce czasu umożliwia rejestrację i kwantyfikację przejawów postępującej degradacji substancji zabytkowej, ale może również wspierać szersze analizy geoprzestrzenno-czasowe (np. identyfikację źródeł zagrożeń i stref nateżenia czynników negatywnych). <p>Do głównych zalet obrazowania satelitarnego zalicza się szybkość i łatwość pozyskania zdjęć, jednolitość danych, możliwość pracy na dużych jednost-</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Od 2008 r. w powszechnym użyciu pozostaje określenie Google archaeology. D. Thomas (La Trobe University) na zdjęciach satelitarnych z serwisu GoogleEarth zidentyfikował pozostałości miasta Bust w Afganistanie. Rozwijając tę technikę, zespół Thomasa poddał testowaniu topografię obszaru o powierzchni 75x17 km w okolicach Kandaharu, w efekcie czego udało się rozpoznać ok. 450 hipotetycznych stanowisk archeologicznych. Z kolei analiza zdjęć spektrostrefowych otoczenia minaretu w afgańskim Dżam (obiekt na Liście Światowego Dziedzictwa) pozwoliła na wczesne rozpoznanie zagrożenia skutkami działalności rabunkowej. • W ostatnim rozdziale <i>Monografii</i> omówiono szersze zastosowanie systemów FalconView i TIGR w rozpoznaniu dóbr kultury, prowadzonym przez specjalistów PKW Afganistan (2010–2011) na terenie prow. Ghazni. Poza zdalną kwerendą ponad 20 obiektów niedostępnych drogą lądową, na testowych wycinkach terenów o nieustabilizowanym statusie bezpieczeństwa zidentyfikowano 16 obiektów o potencjalnym znaczeniu historycznym, nie figurujących w oficjalnych rejestrach. • Metodyka wykorzystania SRS w monitoringu strat dziedzictwa kulturowego zanotowała szczególnie szybki rozwój wraz z falą destrukcji zabytków, wywołaną wydarzeniami Arabskiej Wiosny i powstaniem Kalifatu Islamskiego. Obecnie aktywnie działa kilka międzynarodowych projektów, z których największym pod względem skali i zaangażowanych środków jest EAMENA (<i>Endangered Archaeology in the Middle East and North Africa</i>), zainicjowany w 2015 r. dzięki współpracy uniwersytetów w Oksfordzie, Leicester i Durham, a finansowany przez Cultural Protection Fund. W jego ramach prowadzony jest obecnie monitoring ponad 150.000 zagrożonych stanowisk archeologicznych, położonych w 20 krajach bliskowschodnich od Mauretanii po Iran. Działania EAMENA określić można jako interdyscyplinarny rapid archaeological survey. Zdjęcia satelitarne pozyskiwane są zarówno z platform publicznych (GoogleEarth i Bing), jak i materiałów udostępnianych przez WorldView-3, Pleiades i GeoEye, a nawet ze zdeklasyfikowanych zdjęć szpiegowskich. Obrazy te po obróbce, wraz z danymi opisowymi, wprowadza się do bazy katalogowej ARCHES, dostępnej on-line dla zalogowanych użytkowników. W sytuacji całkowitego zniszczenia któregoś z zarejestrowanych obiektów, baza danych zapewnia minimalny standard zapisu konserwatorskiego. Natomiast najcenniejsze dobra kultury trafiają na „watch lists”, co wiąże się z regularną obserwacją satelitarną oraz – w miarę możliwości – weryfikacją naziemną bieżącej sytuacji. • Gros swojej uwagi EAMENA poświęca terenom konfliktów zbrojnych na Bliskim Wschodzie. Przykładem kompleksowej analizy przestrzenno-sytuacyjnej, opartej na SRS, jest ocena szkód, spowo-

Opis techniki	Funkcje w ochronie dóbr kultury	Przykłady, zastosowania
<p>kich zobrazeniach mieści się w zakresie 1–2 m, a dokładność trybu Staring Spotlight niemieckiego orbitera TerraSAR-X przekracza 0,5 m (co w praktyce oznacza możliwość rejestracji np. poszczególnych jam rabunkowych).</p> <p>Satelitarny skanin laserowy (<i>Satellite Laser Scanning, SLS</i>) jest najnowszą technologią teledetekcyjną, uruchomioną w programie badawczym ICESat. Rozszerza zakres obserwacji do pełnego widma optycznego (od nadfioletu aż po podczerwień termalną). Skaner tego rodzaju przeszukuje powierzchnię globu równoległe z pomiarem emitowanego promieniowania elektromagnetycznego w wielu pasmach widm, przy rozdzielczości osiągającej nawet wartość ± 10 cm, a przesył na Ziemię odbywa się w postaci danych telemetrycznych.</p> <p>Prawidłowością jest, iż detale niedostrzegane przez jeden z wymienionych systemów mogą ujawniać zdjęcia z innego, niezbędne jest więc ich przetwarzanie i geowizualizacja za pomocą odpowiedniego oprogramowania, jak ENVI, ArcGIS czy Geomatica.</p> <p>Obrazy satelitarne pochodzą z różnych źródeł, najczęściej jednak mają bardzo ogólny charakter i nie są wykonywane intencjonalnie pod kątem zastosowania w archeologii czy konserwacji zabytków. Do tej grupy zaliczają się darmowe, publiczne portale typu <i>virtual globe</i>, jak GoogleMaps czy GoogleEarth. Komercyjne serwisy płatne w rodzaju Quickbird, DigitalGlobe, IkonosMS, GeoEye, WorldView, TerraSAR lub GoogleEarth Pro oferują bogatszy wachlarz funkcji oraz znacznie wyższą rozdzielczość zdjęć. Szczególnie cennie są dziś odtajnione zdjęcia ze wspomnianego systemu CORONA i innych satelitów o przeznaczeniu wojskowym: KH-5 Argon lub KH-6 Lanyard.</p> <p>W warunkach współczesnych konfliktów zbrojnych skutecznym narzędziem okazują się militarne systemy wspomaganie, jak np. TIGR (<i>Tactical Ground Reporting System</i>, aplikacja stosowana przez US Army do przekazywania i analizowania geoinformacji na najniższym szczeblu taktycznym), FalconView 3D (<i>Falcon View Mapping Program</i>, jeden z elementów amerykańskiego pakietu <i>Portable Flight Planning Software</i>) albo zobrażenia wysokorozdzielcze z satelitów <i>Pléiades</i> agencji <i>Airbus Defence and Space</i>.</p>	<p>kach terenowych czy zestawiania obrazów, ilustrujących sytuację w dowolnym wybranym momencie z bliższej przeszłości. Dodatkowo zastosowanie anten aperturowychi filtrów multispektralnych pozwala na określanie przybliżonej chronologii rejestrowanych obiektów (np. rozpoznanie świeżych jam rabunkowych wewnątrz starszych wkopów).</p> <p>Wśród słabych stron SRS, mogących w określonych warunkach wpływać negatywnie na wiarygodność otrzymanych wyników, wymienia się zwłaszcza ograniczone zastosowanie w ocenie uszkodzeń zabytków architektury czy miąższości nawarstwień archeologicznych. Poza tym jednorazowa, nie aktualizowana obserwacja satelitarna nie wystarcza do realistycznej oceny dynamiki zachodzących procesów, jak degradacja relikwów kulturowych, pustynienie bądź zarastanie roślinnością, zmiany sposobu wykorzystania gruntów.</p>	<p>dowanych przez Kalifat w ruinach antycznego miasta Apamea w Syrii. Szczegółowość fotografii multitemporalnych umożliwiła nawet dokładną ocenę kubatury wykopów, wykonanych przez buldożery. Tę samą metodykę zastosowano przy dokumentowaniu strat dziedzictwa kulturowego Jemenu – stołecznej Sany, Barakisz czy Tariz, pozostających w 2015 r. pod kontrolą plemion Huti (łącznie ponad 34 tys. miejsc historycznych). W obszarze zainteresowania projektu pozostaje także Egipt i incydenty dewastacji lokalnego dziedzictwa, wywołane niepokojami społecznymi (np. akty wandalizmu wobec kościołów koptyjskich i grabież stanowisk archeologicznych) bądź ekspansją urbanistyczną przedmieść Kairu i rozbudową sieci drogowej w rejonie Pustyni Wschodniej. Z kolei w przypadku Libii EAMENA skupiła się na kilku obszarach na zachodzie tego kraju, jak choćby oaza Al-Dżufra, gdzie system Landsat utrwalił przejawy degradacji zasobów kulturowych i zmian krajobrazowych, wywołanych przez prace irygacyjne i niekontrolowane zagęszczenie osadnictwa.</p> <p>• <i>Syrian Heritage Initiative</i>, powołana przy American School of Oriental Research, jest najpełniejszą obecnie inwentaryzacją zasobów kulturowych Syrii i terenów ościennych. W pierwszym etapie opracowania został atlas 4500 stanowisk i zabytków historycznych, do którego sukcesywnie dodawane są informacje o kolejnych setkach dóbr kultury. Podstawę stanowią gromadzone od 2007 r. zdjęcia z serwisu DigitalGlobe, porównywane z kadrami archiwalnymi, m.in. z satelit CORONA. Tylko do końca 2015 r. <i>Syrian Heritage</i> zdołała zweryfikować sytuację na prawie tysiącu stanowisk. Kompleksowa analiza przestrzenna, prowadzona przez kilka współpracujących z projektem ośrodków naukowych, na 25% tych obiektów wykażała ślady działalności rabunkowej przed wybuchu konfliktu, a na 22% – efekty zorganizowanej grabieży, prowadzonej przez ISIS. W ramach tego projektu dokonuje się też regularnych zestawień statystycznych zniszczeń dla obszarach kontrolowanych przez poszczególne strony (np. w 2015 r. kształtowały się one następująco: 21% – ISIS, 16,5% – reżim, 27% – Kurdowie, 27% – siły opozycyjne).</p> <p>• Z ogólnodostępnych portali GoogleEarth i Bing, uzupełnionych własną bazą dóbr kultury Syrii, opracowaną na zamówienie NASA, korzystają J. Casana (University of Arkansas) i M. Panahipour (uniwersytet w Birmingham). Prowadzony przez nich grant, finansowany przez koncern DigitalGlobe, monitoruje szatastne zabytki w dolinach rzek Orontes w zach. Syrii oraz Belich na północy. Poza potwierdzeniem ustaleń, dokonanych przez inne projekty, poczynione obserwacje dostarczyły też szereg nowych, jak choćby fakt zakładania instalacji wojskowych na wzgórzach osadniczych z epoki brązu (Tell Asztara, Tell Mardich-Ebla), albo też intensyfikacja nielegalnych prac wykopaliskowych w części stanowiska Apamea, zarządzanej przez administrację syryjskiego reżimu.</p>

SYSTEM INFORMACJI GEOGRAFICZNEJ		
Opis techniki	Funkcje w ochronie dóbr kultury	Przykłady, zastosowania
<p>Idea Systemu Informacji Geograficznej (<i>Geographic Information System, GIS</i>, zamiennie z: System Informacji Przestrzennej) bazuje na postrzeganiu informacji geograficznej również jako zbioru wiedzy o zmienności poszczególnych miejsc na przestrzeni wieków, zawartości kulturowej tychże miejsc, a także ich rozmaitych współzależności z innymi punktami w krajobrazie. Wbrew potocznemu znaczeniu, termin GIS nie odnosi się wyłącznie do oprogramowania i obsługujących go urządzeń, ale też do samej „wartości” geoinformacyjnej, na którą składają się zarówno dane przestrzenne, jak i uzupełniające je dane opisowe.</p> <p>Pomysły gromadzenia informacji w oparciu o grafikę mapy pojawiły się już epoce Oświecenia, a w pocz. XX w. wydawano tzw. mapy nakładkowe, ilustrujące wybrane aspekty obszarów geograficznych. Próby wprowadzenia tej koncepcji do informatyki sięgają lat 60. ub. wieku (cyfrowy spis adresów dla urzędów statystycznych w USA, pierwsze aplikacje komputerowe do opracowywania map), jednak rozwój GIS nie byłby możliwy bez technik teledetekcji orbitalnej (zob. wyżej), uruchomienia systemu nawigacji satelitarnej GPS (1995 r.) oraz rozposzczernienia języka programowania XML i komputerów osobistych. Współcześnie najpopularniejszymi przykładami tematycznych platform i portali opartych na systemie GIS są GoogleEarth i OpenStreetMap.</p>	<p>W bieżącej ochronie i zarządzaniu dziedzictwem kulturowym, dla baz GIS przewidziano funkcję gromadzenia i aktualizacji dokumentacji, mającej postać archiwów cyfrowych, a także wszechstronnej, niemal nieograniczonej analizy różnego rodzaju informacji przestrzenno-opisowych. Bazy GIS coraz częściej odgrywają rolę swobodnego źródła wszelkich terenowych działań w zakresie nieinwazyjnej inwentaryzacji zasobów kulturowych, zarówno w skali lokalnej, jak i globalnej.</p> <p>Podstawę typowego, dedykowanego tematycznie systemu GIS tworzy cyfrowa mapa obszaru zainteresowania z warstwami odwzorowującymi powierzchnię ziemi, na którą nanosi się kolejne warstwy, dotyczące różnych kategorii (chronologicznych, funkcjonalnych etc.) ruchomych i nieruchomych dóbr kulturalnych. Sama informacja może przybierać wieloraką formę:</p> <ul style="list-style-type: none"> • opisową (klasyfikacja zabytków, historia badań, wnioski konserwatorskie); • metryczną i geo-przestrzenną (wymiar, lokalizacja geograficzna, warunki środowiskowe); • ikonograficzną (zdjęcia, plany, rysunki). <p>Dane powyższe mogą być udostępniane jako hiperłącza poprzez interfejs, mający postać interaktywnej mapy z georeferencjami (położeniem w przestrzeni trójwymiarowej) wymienionych elementów. Powszechność środków teleinformatycznych, pozwalających na bieżącą aktualizację takiego zasobu, nadaje bazom GIS cechy „sieciowości” i ogólnodostępności.</p> <p>Coraz częściej praktykowanym rozwiązaniem jest wykorzystanie baz o charakterze ogólnogeograficznym czy administracyjnym, działających na zasadzie otwartej licencji, jak np. geoportal.gov.pl (dane przestrzenne zebrane w ramach programu Internetowy System Oslony Kraju). Pamiętaj jednak należy, iż nie oferują one jednak bardziej złożonych narzędzi analitycznych.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • W 1978 r. uruchomiono w PRL ogólnopolską bazę Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP), którą można za innowacyjny, analogowy pierwowzór późniejszych baz cyfrowych. AZP opierało się na gromadzeniu danych o stanowiskach i znaleziskach archeologicznych, które następnie nanoszono na karty ewidencyjne oraz mapy topograficzne. Pomimo pewnych zastrzeżeń, aktualnie system AZP pozostaje wciąż funkcjonalnym elementem zarządzania krajowym dziedzictwem archeologicznym – ponad 400.000 skatalogowanych do dziś obiektów jest sukcesywnie wprowadzane do zasobów cyfrowych GIS. • Przykładem kompleksowego wykorzystania walorów GIS dla obiektów zabytkowych jest otwarta baza, uruchomiona przez Muzeum Pałacu Jana III Sobieskiego w Wilanowie. Spójna i prosta w obsłudze nawigacja opiera się na zasadniczej mapie architektoniczno-geodezyjnej Wilanowa, na którą naniesione zostały kolejne warstwy tematyczne. Do najwcześniejszej geobazy, w której udostępniano fragmenty archiwum wykopalisk archeologicznych, w kolejnych latach dodawano następujące moduły: ewidencję działek, inwentaryzację architektoniczną wewnątrz, fotograficzną dokumentację elewacji wraz z ich dekoracją (1200 pozycji), katalog tysięcy drzew i krzewów, a także warstwę „Bioróżnorodność” (populacje ptaków i nietoperzy). • Od 2015 r. zespół specjalistów Chicago Oriental Institute realizuje projekt <i>Afghan Heritage Mapping</i> (AHMP), sponsorowany przez amerykański Departament Stanu. W jego ramach gromadzone są dane nt. wszystkich uprzednio publikowanych lub rozpoznanych w ostatnim czasie dóbr kultury (w tym zinventaryzowanych przez polskich specjalistów w rejonie Ghazni – <i>Monografia</i>, rozdz. 20). Zasadniczym celem AHMP miał być tzw. crowd mapping – udostępnienie danych międzynarodowemu środowisku naukowemu, jednak w obliczu zmian politycznych w Afganistanie dominująca stała się obecnie druga funkcja – geomatyczne narzędzie monitorowania i analizy bieżących zagrożeń dla dziedzictwa historycznego.

FOTOGRAMETRIA		
Opis techniki	Funkcje w ochronie dóbr kultury	Przykłady, zastosowania
<p>Fotogrametria polega na zapisie informacji dotyczących terenu, budynków lub obiektów (jak kształt, wymiary rzezywiste, kolor i inne cechy morfologiczne, a także położenie) na podstawie zdjęć, wykonywanych bez jakiegokolwiek kontaktu fizycznego z odwzorowywanym obiektem. Ze względu na położenie aparatu rejestrującego, wyróżnia się fotogrametrię naziemną oraz stosowaną z powietrza (aerofotogrametrię).</p> <p>U zarania omawianej metody legły rysunki ikonometryczne (umożliwiające odwzorzenie planu terenu), jak również wynalazki instrumentów optycznych do odwzorowania proporcji i perspektywy, następnie zaś fototeodolitów i stereoautografów, łączących funkcje fotoaparatu i przyrządu geodezyjnego. Za moment narodzin fotogrametrii uznaje się wykonanie pierwszych zdjęć metrycznych architektury (katedra w Wetzlar, 1858 r.). W latach 70. i 80. ub. wieku zainicjowano próby wykorzystania fotogrametrii do opracowywania map stanowisk archeologicznych, a także stereoobrazowego, trójwymiarowego dokumentowania zabytków ruchomych.</p> <p>Zaopatrzenie nowoczesnych kamer fotogrametrycznych w systemy namierzające ich pozycję i odległość od obiektu powoduje, iż każdy sfotografowany punkt otrzymuje swoją dokładną lokalizację. Zdjęcia wyjściowe są poddawane obróbce, polegającej na zlikwidowaniu błędów, jakie mogą wynikać ze skrótów optycznych, niepożądanego nachylenia aparatu czy zjawiska tzw. dystorsji (uwypuklenie części obrazu). Otrzymywane tą drogą ortofotografie maksymalnie wiernie odzwierciedlają rzeczywistość, a przy pomocy odpowiednich aplikacji cyfrowych (np. Agisoft Photoscan) mogą być łączone w większe, dwuwymiarowe plany i rzuty, szerokokątne perspektywy panoramiczne albo też w modele trójwymiarowe.</p> <p>Specyficzną odmianą fotogrametrii są zdjęcia stereoskopowe (zwane też techniką dwuobrazową bądź przestrzenną), czyli stereo-obrazy wykonywane z dwóch różnych kamer, umieszczonych w pewnej odległości od siebie, na wzór akomodacji obrazu w gałkach ocznych. Metoda ta charakteryzuje się automatyzowaniem procesu i precyzją odwzorowania, choć jej słabą stroną pozostaje nierównomierne próbkiwanie punktów, tzn. niewielkie niedokładności odwzorzenia niektórych miejsc na powierzchni obiektu.</p>	<p>Fotogrametria jako metoda cyfrowej dokumentacji zabytków przeżywa obecnie okres rozkwitu dzięki łatwości łączenia z fotografia lotniczą czy różnymi wariantami teledetekcji, a także dzięki swoistej wielozadaniowości (zastosowania od dokumentacji budynków po nieduże gabarytowo przedmioty). Natomiast zauważalny jest brak jednomyślności na temat miejsca tej metody w warsztacie specjalisty z zakresu ochroną dziedzictwa kulturowego: czy fotogrametria zasługuje na bycie odrębną specjalizacją, czy raczej powinna pozostać funkcjonalnym narzędziem pomocniczym dla szerszego grona potencjalnych użytkowników.</p> <p>Jedną z najważniejszych korzyści, jakie niesie ze sobą fotogrametria, jest generowanie map poziomicowych i rastrowych, a także cyfrowych modeli terenu (<i>Digital Elevation Model</i>, DEM). Zaletami tych ostatnich są możliwość obliczania odległości między punktami czy zaznaczonych powierzchni oraz nakładanie na siebie kolejnych sekwencji czasowych, ukazujących zachodzące przekształcenia.</p> <p>Innym zastosowaniem fotogrametrii jest inwentaryzacja architektoniczna budynków. Każda trójwymiarowa budowla zostaje wirtualnie rozłożona jako przestrzenna projekcja obrazów, poddających się opisowi w środowisku CAD, czyli planów, rzutów fasad i przekrojów przez pomieszczenia. Użycie odpowiedniego oprogramowania pozwala na konstruowanie z nich zdigitalizowanych makiet, będących zarazem informacją o współrzędnych położenia każdego z punktów.</p> <p>Fotogrametria bliskiego zasięgu znajduje zastosowanie w muzealnictwie: celem digitalizacji eksponatów jest uzyskanie ich cyfrowej dokumentacji, którą można udostępnić w ekspozycji multimedialnej, a w wypadku zniszczenia oryginału mogłaby posłużyć do wykonania numerycznej, pełnowymiarowej repliki. W laboratoriach konserwatorskich obrazy 3D uszkodzonych przedmiotów mogą być wykorzystywane w pracach rekonstrukcyjnych bez fizycznego ich narażania na dalsze uszkodzenia.</p> <p>Jedną z najpopularniejszych technik dokumentacji muzealności nieco-</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Od lat 90. ub. wieku różnorodne warianty fotogrametrii używane są do inwentaryzacji najcenniejszych pereł renesansowej architektury we Włoszech. W przypadku dokumentacji Torre dei Pulci we Florencji, uszkodzonej w 1993 r. w następstwie ataku terrorystycznego, wykorzystano dwa rodzaje zdjęć wieży: wykonane z urządzeń naziemnych, a także serię nakładających się na siebie fotogrametrycznych obrazów lotniczych, które ostatecznie wmontowano w modele geometryczne, zbudowane w programie CAD. • Rekonstrukcja XVIII-wiecznego sarkofagu F. Muleta w bazylice Santa Maria de la Seu w katalońskiej Manresie: ozdobiony rzeźbą dłuta J. Sunyera nagrobek uległ kompletnej destrukcji w trakcie pożaru w roku 2013. Specjaliści z firmy Calidos sporządzili na wstępie dokumentację fotograficzną każdego zachowanego fragmentu, liczącą od 40 do 120 zdjęć, wykonywanych z różnych ujęć i pod zmiennym kątem. Opracowano w ten sposób model, złożony z 350 tys. punktów, który posłużył zbudowaniu cyfrowej wizualizacji sarkofagu z dopasowanych do siebie wirtualnie ułamków, co ostatecznie pozwoliło skrócić czas rzeczywistych prac restauratorskich do 6 miesięcy. • Odtworzenie posągów skalnych Buddy (III/IV w.) w dolinie Bamián w Afganistanie, wysadzonych w 2001 r.: pod auspicjami UNESCO zainicjowano dyskusję ekspercką na temat możliwości zrekonstruowania rzeźb. Zespół z Politechniki Federalnej w Zurychu zaproponował opracowanie modelu w skali 1:10. Jako materiał wyjściowy do przygotowania algorytmów łączenia obrazów wykorzystano zdjęcia publikowane w Internecie oraz slajdy z lat 60. ub. wieku. Natomiast właściciwa rekonstrukcja 3D bazowała na kilku obrazach metrycznych, wykonanych w 1970 r. za pomocą fototedolitu. Na dokładny model zniszczonych posągów złożyły się ostatecznie prawie 50 tysięcy punktów. Aby uzupełnić miejsca o niewystarczającej ilości plamek, zastosowano technikę wymuszonego wyglądania nierówności VirtuoZo. Niestety, szereg problemów z odtworzeniem tekstury powierzchni oraz brak precyzyjnych pomiarów metrycznych oryginałów

Opis techniki	Funkcje w ochronie dóbr kultury	Przykłady, zastosowania
	<p>większych obiektów jest <i>structure from motion</i> (SfM): ze stereoskopowo namierzonych punktów powstaje szkielet, na który dzięki serii algorytmów nakładana jest tekstura, czyli powierzchnia dokumentowanego obiektu, złożona z plamek o średnicy ok. 1 cm, wyciętych z autentycznej fotografii.</p> <p>Trwające obecnie prace rozwojowe w zakresie technik fotogrametrycznych zmagają w kilku kierunkach, jak komponowanie trójwymiarowych modeli z tradycyjnych zdjęć archiwalnych, łączenie fotogrametrii z makrofotografią w dokumentacji numizmatów czy materiałów osteologicznych, wreszcie futurystyczne pomysły w pełni wirtualnych repozytoriów muzealiów.</p>	<p>ostatecznie doprowadziły do zawieszenia prac po wykonaniu próbnej repliki jednej statuy w skali 1:200.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Całym wachlarzem technik fotogrametrycznych posługiwano się podczas prac ratowniczych, prowadzonych w latach 2011–2015 w Mes Ainak w Afganistanie (zespół klasztorów buddyjskich, zagrożony budową kopalni miedzi). Francuska firma Iconem za pomocą SfM zarejestrowała dziesiątki posągów oraz stup (pomników kamiennych), natomiast aerofotogrametria z wykorzystaniem dronu umożliwiła opracowania modelu DEM stanowiska, ilustrującego stopniowe odsłanianie struktur historycznych.

SKANOWANIE LASEROWE

Opis techniki	Funkcje w ochronie dóbr kultury	Przykłady, zastosowania
<p>Istotą skanowania laserowego (skaning 3D, skanowanie optyczne, <i>Terrestrial Laser Scanning</i>, TLS) jest bezdotykowy i całkowicie nieinwazyjny pomiar optyczny obiektów, nie wymagający jakiegokolwiek dodatkowego zapisu jego wymiarów. Metoda wzięła swój początek z pantografu (uniwersalnego ramienia rysunkowego) oraz jego późniejszej wersji elektronicznej, przetwarzającej mierzone przedmioty w jego rysunek cyfrowy.</p> <p>Koncepcja skanera optycznego nawiązuje do tzw. projektowania odwrotnego we wzornictwie przemysłowym: urządzenie emituje wiązkę promieni świetlnych, jaka odbija się od celu i wraca w postaci właściwego pomiaru, rejestrowanego następnie w pamięci aparatu jako chmura punktów (<i>point cloud</i>), czyli opis zeskanowanej bryły w formie pliku metrycznego milionów plamek, z których każda otrzymuje własne współrzędne w układzie trójwymiarowym. Aby zapewnić pełniejsze pokrycie dokumentowanej struktury promieniami lasera, sesje skaningowe wykonuje się pod kilkoma zmiennymi kątami.</p> <p>Osiągnięcie właściwego rezultatu skanowania wymaga spełnienia kilku warunków: podczas pomiaru instrument musi być absolutnie stabilny, a mierzony obiekt nie może być w ruchu. Poza tym należy zachować między nimi minimalny dystans, przez co technika nie sprawdza się w małych, ciasnych pomieszczeniach. Z kolei w przypadku płaszczyzn o bardzo gładkiej fakturze, promień optyczny może przesłu-</p>	<p>Skanery terenowe skutecznie zastępują tradycyjne metody inwentaryzacji architektonicznej – pomiar geodezyjny i odrębne rysunki inwentaryzacyjne, zwłaszcza wówczas, gdy niezbędne jest jak najszybsze, interwencyjne wykonanie takiej dokumentacji. Jednak z uwagi na wciąż wysoki koszt tej technologii, często stosuje się ją tylko do rejestracji najistotniejszych obiektów czy wybranych elementów większej całości, podczas gdy resztę, nie wymagającą takiej dokładności odwzorowania, dokumentuje się z użyciem bardziej ekonomicznych metod.</p> <p>W przeciwieństwie do fotogrametrii, cyfrowa chmura punktów umożliwia płynne wprowadzanie nowych pomiarów. Za ich pomocą można korygować bądź aktualizować wcześniejsze dane, np. rejestrując podczas kolejnych sesji postępującą degradację substancji zabytkowej czy inne zmiany w jej pierwotnym stanie. Dodatkowo, z poszczególnych obrazów można montować modele trójwymiarowe, które udostępniane są następnie w formie prostych animacji lub interaktywnych wizualizacji (idea „wirtualnego muzeum”).</p> <p>Skanowanie laserowe, czasem w połączeniu z tzw. oświetleniem strukturalnym czy skanerami czasu przelotu światła, coraz częściej zastępuje techniki fotogrametryczne</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Do najbardziej znanych przykładów zastosowania TLS w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym należą realizacje, wykonywane przez Zamani Project przy University of Cape Town w RPA na zamówienie UNESCO i World Monuments Fund. Wśród prawie 70. obiektów historycznych Afryki, Bliskiego Wschodu i Azji Płd.-Wsch., znalazły się obiekty tak cenne, jak meroicka świątynia boga Apademaka w Musawarat es-Sufra (Sudan), zespół steli królewskich i tzw. Pole Steli Gudit w Aksum oraz kościół Biete Gijorgis w Lalibeli (Etiopia), ruiny Songo Mnara (Tanzania) oraz Wielki Meczet w Timbuktu (Mali). • Polskie studio 3Deling ma na swoim koncie szereg projektów skanowania optycznego architektury zabytkowej, jak np. zamki w Gniewie, Toruniu i Uniejowie, kościoły św. Jacka w Bytomiu i św. Trójcy w Warszawie, Kaplica Boimów i Studnia św. Jana z Dukli we Lwowie oraz wizualizacja historycznej zabudowy miejskiej w Dubaju. Wizytówką firmy (branzowa nagroda Be Inspired Award) stała się dokumentacja kartograficzna i skanowanie laserowe kopalni soli w Wieliczce. Prace wymagały zeskanowania wielu kilometrów chodników i wyrobisk wraz z przekrojami, a także drewnianych konstrukcji wewnątrz szybów. Do przygotowa-

Opis techniki	Funkcje w ochronie dóbr kultury	Przykłady, zastosowania
<p>wać w sposób niekontrolowany, powodując błędne odczyty.</p> <p>Surowa chmura punktów, będąca sama w sobie zapisem geometryczno-statystycznym, najczęściej poddawana jest dalszemu przetworzeniu, polegającemu na czyszczeniu zbędnych danych (np. roślinność) i różnorodnych zakłóceń. Efektem tych zabiegów jest półprodukt wyjściowy: model siatkowy lub krawędziowy (mesh model), czyli projekcja faktury powierzchni w postaci siatki punktów połączonych nieregularnymi trójkątami. Na siatkę tę można eksportować wysokorozdzielcze ortofotografie obiektów (<i>rendering/texturing</i>), procesów należy jednak do pracochłonnych i wymaga zastosowania specjalistycznego software'u (np. ClearEdge3D, MapFactory, FARO PointSense). Najnowsze generacje skanerów przystosowane są już do bezpośredniego rejestrowania barwy mierzonego punktu w skali RGB.</p> <p>Do najważniejszych zalet technologii TLS zaliczyć należy jej precyzję (tolerancja błędu waha się od 2 cm do 4 mm, w optymalnym wariancie nawet ok. 1 mm) oraz szybkość (w ciągu sekundy urządzenie wykonuje do kilkuset pomiarów, a podczas jednej sesji pomiarowej – kilkaset tysięcy). Natomiast w przypadku rejestracji większych struktur problemem staje się objętość finalnych plików, do których przetwarzania niezbędne są duże moce obliczeniowe komputerów.</p>	<p>w laboratoryjnej rejestracji obiektów ruchomych, jak eksponatymuzealne, trójwymiarowe dzieła sztuki czy cenniejsze artefakty archeologiczne. W Polsce wypracowywane są dopiero na tym polu wzorce dokumentacyjne i wymagania techniczne, z każdym rokiem wzrasta jednak ilość muzeów, które przystępują do projektów digitalizacji zbiorów.</p> <p>Od niedawna nowym standardem dokumentacji muzealnej jest cyfrowy paszport zabytku, czyli jego metryczny model, który może być wykorzystywany na potrzeby badań naukowych, w celach wystawienniczych, a także jako narzędzie potwierdzania autentyczności muzealiów. Kilka funkcjonujących obecnie standardów (np. <i>International Guidelines for Museum Object Information, International Core Data Standard for Archaeological Objects</i>), precyzuje podstawowy zestaw metadanych, jakie powinny mają tworzyć opis zabytku ruchomego w formie cyfrowej.</p>	<p>nia modeli siatkowych i teksturowych użyto najnowocześniejszego w tamtym okresie oprogramowania Bentley Pointools i MicroStation v8i series 3. W ramach projektu powstała również wygenerowana z chmury punktów interaktywna wycieczka po kompleksie kopalnianym.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Inwentaryzacja XVII-wiecznego drewnianego kościoła w Michałicach na Opolszczyźnie (również 3Delling) jest przykładem połączenia różnych technik: unikalne polichromie o pow. ok. 300 m² zadokumentowano techniką fotogrametryczną, z kolei do bryły świątyni zastosowany został skaner laserowy o dokładności ± 10 mm. • Skanning 3D kombinowany z fotogrametrią stał się bazą dla projektu „Multisensoryczne UNESCO. Digitalizacja materialnego i niematerialnego dziedzictwa Lipnicy Murowanej” (2018 r.). W jego ramach przeprowadzono wieloletapowe skanowanie średniowiecznych kościołów pw. św. Leonarda i św. Andrzeja oraz sanktuarium św. Szymona z Lipnicy, przy czym trójwymiarowe wizualizacje tych budowli uzupełnione zostały fotogrametrycznymi modelami dekoracji rzeźbiarskiej. Efekt finalny został udostępniony użytkownikom urządzeń mobilnych poprzez aplikację wirtualnej rzeczywistości VR. • TLS jest na szeroką skalę wykorzystywany w USA do szybkiej rejestracji reliktyw osadnictwa rdzennych mieszkańców Ameryki. Za przykład mogą posłużyć prace, przeprowadzone w 2015 r. na stanowisku Keet Seel kultury Anasazi (XII w.) na terenie parku Navajo National Monument w Arizonie. Jest to kilkukondygnacyjny kompleks 150 pomieszczeń kamiennie-ceglanych, położony w trudno dostępnej niszy skalnej na zboczu klifowym. Na potrzeby wykonania dioramy osady w skali 1:50, przeprowadzono skanowanie z użyciem dwóch aparatów, z których mniejszy służył do zadokumentowania szczególnie małych przestrzeni oraz dachów. Pomimo trudności logistycznych, uzyskano chmurę przestrzenną z 10 milionów punktów, a średni błąd georeferencji nie przekraczał 6 mm.

LIDAR		
Opis techniki	Funkcje w ochronie dóbr kultury	Przykłady, zastosowania
<p>Lidar (LIDAR – Light Detection and Ranging, zbitka angielskich słów <i>light</i> i <i>radar</i>) jest chronologicznie najnowszą z technologii uwzględnionych w niniejszym zestawieniu. Innymi spotykanymi określeniami są <i>aircraft remote sensing</i> bądź skrót ALS (<i>Airborne Laser Scanning</i>), choć ten ostatni może odnosić się też do procesu pobierania danych przestrzennych za pomocą tego typu urządzeń, zamontowanych na różnego rodzaju platformach latających. W Polsce używa się zamiennie terminów „lotniczy skaning laserowy” albo „aktywna teledetekcja laserowa”, które trafnie oddają istotę metody, będącej połączeniem skanowania 3D z aerofotografią.</p> <p>Powstanie ALS nie byłoby możliwe, gdyby nie szereg osiągnięć technicznych XX w., począwszy od sonarów i radarów (działających na podobnej zasadzie, choć wykorzystujących inne długości fal), skonstruowania lasera do skanowania optycznego, który po raz pierwszy NASA zamontowała na pokładzie samolotu w 1967 r., aż po udostępnienie satelitarnych systemów nawigacyjno-lokalizacyjnych (GPS-Navstar i GLONASS), dzięki którym można namierzać prędkość lotu i pozycję maszyny względem powierzchni Ziemi.</p> <p>Lidar należy do aktywnych metod teledetekcji, korzystających z promieniowania elektromagnetycznego: aparat skanujący emituje impuls świetlny o zakresie od ultrafioletu poprzez światło widzialne po podczerwień (najbardziej przydatną dla pomiarów topograficznych). Pojedynczy impuls mieści się w zakresie 4–10 nanosekundy (do ok. 150 tysięcy impulsów na sekundę). Pomiar odległości oraz kąta zawartego pomiędzy urządzeniem a namierzanym obiektem określa lokalizację tego ostatniego w obrębie współrzędnych geograficznych. Dla uzyskania większej precyzji na badanym obszarze rozlokowuje się dodatkowe, nazwane stacje GPS. Namierzając z powietrza od 10 do 80 punktów na metr kwadratowy, przy dobrej przezroczystości powietrza i odpowiednio wysokim pułapie chmur można dziennie przeskanować nawet dziesiątki tysięcy hektarów. Nowe generacje skanerów typu <i>Full-Waveform</i> oferują jeszcze większą wydajność, bowiem pojedyncza wiązka promieni jest w stanie odczytać nieskończoną liczbę punktów zamiast kilku.</p> <p>Szczególną zaletą lidar, stanowiącą o jego przewadze nad innymi metodami, jest specyfika promienia laserowego,</p>	<p>Prace archeologiczne i konserwatorskie wykorzystują możliwości skanowania lotniczego w bardzo szerokim zakresie: od rozpoznania i ewidencjonowania dóbr kultury po popularyzację nauki i upowszechnianie idei ochrony spuścizny kulturowej. Lidar, choć bezużyteczny na obszarach silnie zurbanizowanych, pozwala wkroczyć w miejsca pozostające poza zasięgiem tradycyjnej prospekcji lądowej, a nawet fotografii lotniczej, jakimi są choćby kompleksy leśne, tereny bagienne, zbiorniki śródlądowe i płytsze strefy akwenów morskich. Dzięki specyficznym warunkom środowiskowym zlokalizowane w ich granicach relikty kulturowe podlegają niewielkiej dynamice przeobrażeń, stąd zachowują się w dobrej kondycji.</p> <p>Wydajność i dokładność systemów teledetekcji laserowej pozwala na pozyskiwanie informacji geoprzestrzennych nie tylko dla samych zabytków, ale i dla rozległych krajobrazów, które stanowią ich kontekst, co wpisuje się we współczesne postrzeganie aktywności ludzkiej jako splotu wzajemnych powiązań z otoczeniem. Z kolei ograniczenia skuteczności lidar, wynikają najczęściej z błędów metodycznych (źle skorygowane parametry, błędna redukcja anomalii pomiarowych) lub utrudnień technicznych (np. zbyt gęsta roślinność). Częstym powodem nieścisłości wyników okazuje się korzystanie z zasobów informacyjnych, z założenia opracowanych dla innych celów (geologii, hydrologii itp.).</p> <p>Użycie technologii ALS w ochronie spuścizny kulturowej w pierwszej kolejności dotyczy dwóch zasadniczych aspektów:</p> <ul style="list-style-type: none"> • identyfikacja obiektów pradziejowych i historycznych o mniej lub bardziej czytelnej formie (grodziska, zarysy domostw, drogi) – powiększa znane zasoby kulturowe i przyspiesza objęcie ich ochroną prawną; • weryfikacja wcześniejszych wyników prac inwentaryzacyjnych oraz monitoring zarejestrowanych obiektów – uszczegóławia wiedzę nt. ich topografii, zasięgu czy stanu zachowania. <p>W obu wymienionych przypadkach teledetekcja jest narzędziem skutecznego nadzoru nad dzie-</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Konsekwencją coraz większej dostępności technologii ALS są duże programy archeologiczno-konserwatorskie, nastawione na identyfikację zasobów kulturowych właśnie przy wykorzystaniu lidar. Kilka amerykańskich ośrodków naukowych odnosi spektakularne sukcesy w badaniach obszarów lasów tropikalnych Ameryki Środkowej. Najgłośniejszego z ostatnich odkryć dokonano w 2020 r. w rejonie Aquada Fenix, w meksykańskim stanie Tabasco, gdzie archeolodzy z University of Arizona zidentyfikowali platformę ceremonialną o długości 1500 m z czasów kultury Olmeków (X-VIII w. p.n.e.). W Gwatemali od roku 2016 w ramach projektu PACUNAM prowadzona jest regularna prospekcja 2100 km² dżungli, dzięki której wykonano dokumentację kompleksu miejskiego w Tikal (na Liście Światowego Dziedzictwa), a także zarejestrowano pozostałości ponad 60 tysięcy domów i innych struktur, połączonych siecią dróg. W tym samym 2016 r. zespół z National Center for Airborne Laser Mapping na Florydzie w lesie koło Caracol (Belize), przy pomocy sensorów spektralnych, rozpoznał z pułapu ok. 500 m ślady rozległych terenów uprawnych z Okresu Preklasycznego (VI-X w.), w tym liczące dziesiątki kilometrów długości kanały irygacyjne. • W Polsce pierwsze próby korzystania z ALS wiązały się z poszukiwaniami pradziejowych cmentarzysk kurhanowych na Mazurach, a także z projektem lotniczego skanowania Puszczy Noteckiej w okolicach Piły (2008 r.). W latach 2015–2016 na terenie nadleśnictwa Sarbia w Wielkopolsce teledetekcja laserowa wykazała obecność kilku skupisk kurhanów (Miroslaw, Wyzyny), których pradziejową chronologię (kultura: wielbarska – II w. n.e. i jastorfska – III/II w. p.n.e.) potwierdziły weryfikacyjne prace wykopaliskowe. • Projekt realizowany na północ od czeskich Budziejowic (2012–2013) ilustruje przydatność skaningu powietrznego w krajobrazie górskim. W rejonie lasu Velečhvin i miasta Lišov zarejestrowano, nieczytelne pod szatą roślinną, relikty opuszczonych wsi Prochod, Žďár i Přivořany z XIII i XIV w., a także beziemna osadę określoną kodem

Opis techniki	Funkcje w ochronie dóbr kultury	Przykłady, zastosowania
<p>który (w przeciwieństwie do obiektywu fotograficznego) jest w stanie osiągnąć powierzchnię skorupy ziemskiej, przenikając przez większość przeszkód ponad nią, jak woda czy pokrywa roślinna. Dzięki zasadzie podwójnego echa część sygnału odbija się od tych elementów, część jednak dociera – jako tzw. drugie echo – do podłoża i dopiero tam ulega odbiciu. Precyzja odczytu zależy od ilości barier na drodze wiązki, toteż wskazane jest prowadzenie prospekcji lidarowej w okresach słabszej wegetacji i braku pokrywy śnieżnej.</p> <p>Echo zostaje wygenerowane w postaci punktów, które z kolei poddawane są kalibracji, filtrowaniu i klasyfikacji w ramach odpowiednich kategorii (np. „wysoka roślinność”, „grunt”) za pomocą odpowiednio sformułowanych algorytmów. Powstaje wówczas cyfrowy szkielec obszaru, złożony z siatki trójkątów lub kwadratów (odpowiednio: TIN lub GRID), na który nakłada się cienie, podkreślające elementy rzeźby terenu (cieniowanie typu <i>Hillshade</i>, pod kątem 45°, dla rejonów umiarkowanie połaďdowanych, bądź też oświetlenie wielokierunkowe <i>Sky-view Factor</i> dla stref górzystych). Dla uzyskania pełniejszej czytelności stosuje się dodatkowe metody wizualizacyjne, jak np. analiza lokalnych deniwelacji terenu (<i>Local Relief Model</i>).</p> <p>W ostatnim etapie obróbki danych powstaje NMT – Numeryczny Model Terenu (<i>Digital Elevation Model</i>), przedstawiający właściwie nagą powierzchnię gruntu z wirtualnie usuniętą szatą roślinną, a przy tym ujawniający dosłownie każdą deniwelację terenową z dokładnością do ok. 20 cm.</p>	<p>dzictwem kulturowym, pozwala bowiem dostrzec szereg czynników, które nie są rozpoznawalne przy tradycyjnych metodach i w normalnych warunkach, jak erozja, spływy błotne czy intensywna eksploatacja terenów leśnych.</p>	<p>Vlkov I. Po odpowiednim filtrowaniu udało się zidentyfikować zarysy domostw i gospodarstw skupionych wokół regularnych placów lub dróg wiejskich (<i>holweg</i>), a także studnie, stawy z zaporami i pozostałości instalacji górniczych.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Udostępnienie zdjęć satelitarnych i rezultatów lotniczego skanowania terytorium Polski w oficjalnym serwisie Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii geoportal.gov.pl zapewniło szeroki dostęp do tych danych przestrzennych niekomercyjnym odbiorcom. O ile instytucje odpowiedzialne za dziedzictwo narodowe dopiero przekonują się do ich potencjału badawczego i promocyjnego, walory te od kilku już lat wykorzystują historycy-amatorzy i regionaliści, a także środowisko detektorystów. W ramach kilku społecznych inicjatyw badawczych (np. laserowiodkrywcy.pl), prowadzone są w różnych regionach kraju amatorskie poszukiwania relikwów historycznych, do których włączają się rzesze internautów. Dzięki ich zaangażowaniu tylko w ostatnich latach doszło do kilku spektakularnych odkryć, jak ślady wyrobisk górniczych w rejonie Miedzianki i Wielkiej Izery czy dziesiątki średniowiecznych i nowożytnych struktur na terenie Kielecczyzny.

Źródło: oprac. własne

Wybrana literatura⁴:

- *3D Laser Scanning for Heritage. Advice and Guidance on the Use of Laser Scanning in Archaeology and Architecture*, Swindon 2018, <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/3d-laser-scanning-heritage/heag155-3d-laser-scanning/> (dostęp: 24.10.2021);
- *Afghan Heritage Mapping Partnership (AHMP)*, <https://oi.uchicago.edu/research/camel/afghan-heritage-mapping-partnership> (dostęp: 16.09.2021);

⁴ W niniejszym zestawieniu dokonano jedynie wyboru najważniejszych publikacji, poświęconych poszczególnym technikom i przykładom ich zastosowania.

- Ł. Banaszek, *Lotniczy skaning laserowy w polskiej archeologii. Czy w pełni wykorzystywany jest potencjał prospekcyjny metody?*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” 2014, nr 19, s. 207–251;
- Ł. Banaszek, *Przeszłe krajobrazy w chmurze punktów*, Poznań 2015;
- Ł. Banaszek, W. Rączkowski, *Potencjał danych ALS w badaniach archeologicznych*, [w:] *Podręcznik dla uczestników szkoleń z wykorzystania produktów LiDAR*, red. P. Wężyk, Warszawa 2015, s. 192–200;
- E. Bar, J. Fałdrowicz, *Dokumentowanie zabytków architektury metodami fotogrametrycznymi i skaningu laserowego*, „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis” 2010, nr 34, s. 5–14;
- M. Baścik, *Kopalnia soli w chmurze punktów*, „Geodeta. Magazyn geoinformacyjny” dodatek 2013, nr 3 (214), s. 36–38;
- R. Bewley, *Endangered Archaeology in the Middle East and North Africa (EAMENA). Approach and Possible Solutions*, [w:] *Post-Conflict Archaeology and Cultural Heritage. Rebuilding Knowledge, Memory and Community from War-Damaged Material Culture*, red. P. Newson i R. Young, Nowy Jork 2017, s. 123–137;
- R. Bewley, D.L. Kennedy, *Historical Aerial Imagery in Jordan and the Wider Middle East*, [w:] *Archaeology from Historical Aerial and Satellite Archives*, red. W.S. Hanson, I.A. Oltean, Nowy Jork 2014, s. 221–242;
- R. Bewley, W. Rączkowski (red.), *Aerial Archaeology. Developing Future Practice (NATO Science Series 337)*, Amsterdam 2002;
- E. Boak, *From conflict archaeology to archaeologies of conflict: remote survey in Kandahar, Afghanistan*, „Journal of Conflict Archaeology” 2019, nr 14, s. 143–162;
- A. Boroń, A. Rzonca, A. Wróbel, *Metody fotogrametrii cyfrowej i skanowania laserowego w inwentaryzacji zabytków*, „Roczniki Geomatyki” 2007, t. 5, z. 8 (specjalny), s. 129–140;
- E.F. W. Bowen, B.B. Tofel, S. Parcak, R. Granger, *Algorithmic Identification of Looted Archaeological Sites from Space*, „Frontiers in ICT” 2017, nr 4, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fict.2017.00004/full> (dostęp: 12.07.2021);
- N. Brodie, D. Contreras, *The economics of the looted archaeological site of Bâb edh-Dhrâ’: A view from Google Earth*, [w:] *All the Kings Horses: Looting, Antiquities Trafficking and the Integrity of the Archaeological Record*, red. P.K. Lazrus, A.W. Barker, Waszyngton 2012, s. 9–24;
- J. Budziszewski, J. Wysocki, *Nowe możliwości detekcji materialnych śladów historii terenów leśnych – lotnicze skanowanie laserowe (LiDAR)*, [w:] *Archaeologia Hereditas. Konserwacja zapobiegawcza środowiska 1*, red. Z. Kobyliński, J. Wysocki, Warszawa-Zielona Góra 2012, s. 117–126;

- E. Bunsch i in. (red.), *Cyfrowa fotografia w dokumentacji muzealnej*, Warszawa 2013;
- T. Burda, *Archeologiczna apokalipsa. Wykorzystanie fotografii lotniczej w ocenie zniszczeń na stanowiskach archeologicznych w Iraku*, [w:] *Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*, red. J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski, Poznań 2005, s. 263–268;
- J. Casana, *Satellite Imagery-Based Analysis of Archaeological Looting in Syria*, „Near Eastern Archaeology” 2015, nr 78, s. 142–152;
- J. Casana, J. Cothren, *The CORONA Atlas Project: Orthorectification of CORONA Satellite Imagery and Regional-Scale Archaeological Exploration in the Near East*, [w:] *Mapping Archaeological Landscapes from Space*, red. D.C. Comer, M.J. Harrower, Nowy Jork 2013, s. 31–41;
- J. Casana, J. Cothren, T. Kalayci, *Swords into Ploughshares: Archaeological Applications of CORONA Satellite Imagery in the Near East*, „Internet Archaeology” 2012, nr 32, <http://intarch.ac.uk/journal/issue32/2/toc.html> (dostęp: 13.08.2021);
- J. Casana, E.J. Laugier, *Satellite imagery-based monitoring of archaeological site damage in the Syrian civil war*, „PLOS ONE” 2017, nr 12, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0188589> (dostęp: 11.09.2021);
- J. Casana, M. Panahipour, *Notes on a Disappearing Past: Satellite-Based Monitoring of Looting and Damage to Archaeological Sites in Syria*, „Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies” 2014, nr 2, s. 128–151;
- F. Chen, N. Masini, R. Yang, P. Milillo, D. Feng, R. Lasaponara, *A Space View of Radar Archaeological Marks: First Applications of COSMO-SkyMed X-Band Data*, „Remote Sensing” 2015, nr 7, s. 24–50, <https://www.mdpi.com/2072-4292/7/1/24> (dostęp: 12.07.2021);
- A. Ciołkosz, J. Miszalski, J.R. Olędzki, *Interpretacja zdjęć lotniczych*, Warszawa 1999;
- D. Comer, M. Harrower, *Mapping Archaeological Landscapes from Space*, Nowy Jork 2013;
- D. Cowley (red.), *Remote Sensing for Archaeological Heritage Management* (EAC Occasional Paper No. 5), Bruksela 2011;
- A. Crawshaw, *Oblique Aerial Photography – Aircraft, Cameras and Films*, [w:] *Luftbildarchaeologie in Ost- und Mitteleuropa* (Forschungen zur Archaeologie im Land Brandenburg 3), red. J. Kunnow, Poczdam 1995, s. 67–76;
- S. Crutchley, P. Crow, *Using Airborne Lidar in Archaeological Survey: The Light Fantastic*, Swindon 2018;
- E. Cunliffe, *Remote Assessments of Site Damage: A New Ontology*, „International Journal of Heritage in the Digital Era” 2014, t. 3, nr 3, s. 454–473;

- E. Cunliffe, *Satellites and site destruction: an analysis of modern impacts on the archaeological resource of the ancient Near East*. Ph.D. Dissertation, Durham 2013, <http://etheses.dur.ac.uk/8472/> (dostęp: 28.11.2017);
- E. Cunliffe, W. Pedersen, M. Fiol, T. Jellison, C. Saslow, E. Bjørge, G.B. Disclaimer, *Satellite-Based Damage Assessment to Cultural Heritage Sites in Syria*, Genewa 2014, http://unosat.web.cern.ch/unosat/unitar/downloads/chs/FINAL_Syria_WHS.pdf (dostęp: 12.07.2021);
- L. Čapek, *Lotniczy skaning laserowy i opuszczone średniowieczne wsie południowych Czech*, [w:] *Archaeologica hereditas. Lotnicze skanowanie laserowe jako narzędzie archeologii*, red. M. Gojda i Z. Kobyliński, Warszawa 2018, s. 143–158;
- M. Danti, S. Branting, S. Penacho, *The American Schools of Oriental Research Cultural Heritage Initiatives: Monitoring Cultural Heritage in Syria and Northern Iraq by Geospatial Imagery*, „*Geosciences*” 2017, nr 7 (4), s. 95;
- *Documenting Destruction of Cultural Heritage in the Middle-East and Central Asia. Archaeology of Conflict/Archaeology in Conflict. Proceedings of the International Conference Held In Paris, Inha, 2nd & 3rd November 2017*, red. J. Bessenay-Prolonge, J. J. Herr, Paryż 2019;
- A. Dolatowska, M. Lemiesz, K. Sałaciński, *Z ładu i z powietrza... Babilon i inne stanowiska archeologiczne Centralnego Iraku w fotografii lotniczej. Zagrożenia, szanse, wyzwania...*, Poznań 2005;
- *Endangered Archaeology in the Middle East and North Africa*, <http://eamena.arch.ox.ac.uk> (dostęp: 16.05.2017);
- *Finding the past frame by frame – Aerial Photographic Archive for Archaeology in the Middle East*, www.apaame.org/ (dostęp: 19.09.2017);
- A. Franik, *Lipnica Murowana kompleksowo zdigitalizowana*, „*Ochrona Zabytków*” 2018, s. 195–197;
- T.G. Garrison, B. Chapman, S. Houston, E.G. Roman, J.L. Lopez, *Discovering ancient Maya settlements using airborne radar elevation data*, „*Journal of Archaeological Science*” 2011, nr 38, s. 1655–1662;
- A. Gruen, F. Remondido, L. Zhang, *Photogrammetric Reconstruction of the Great Buddha of Bamiyan*, „*The Photogrammetric Record*” 2004, nr 19 (107), s. 177–199;
- *Italian Carabinieri and the Protection of Iraq’s Cultural Heritage*, [w:] *Antiquities under siege. Cultural heritage protection after the Iraq war*, red. L. Rothfield, Lanham/Nowy Jork 2008, s. 135–140;
- J. Jachimski J., *Fotograficzna dokumentacja obiektów zabytkowych*, „*Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji*” 1997, nr 7, s. 53–60;
- D. Jaskanis (red.), *Archeologiczne Zdjęcie Polski – metoda i doświadczenia. Próba oceny*, Warszawa 1996;
- D. Kennedy, R. Bewley, *Ancient Jordan from the Air*, Londyn 2004;

- D. Kennedy, R. Bewley, *Archives and aerial imagery in Jordan: Rescuing the archaeology of greater Amman from urban sprawl*, [w:] *Landscapes Through the Lens: Aerial Photographs and the Historic Environment* (Occasional Publication of the Aerial Archaeology Research Group 2), red. D. Cowley, R. Standring, M. Arbricht, Oksford 2010, s. 193–206;
- Z. Kobyliński, *Archeologia lotnicza w Polsce: osiem dekad wlotów i upadków*, Warszawa 2005;
- Z. Kobyliński, K. Misiewicz, D. Wach, „Archeologia niedestrukcyjna” w północno-wschodniej Polsce, [w:] *Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*, red. J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski, Poznań 2005, s. 205–236;
- R. Lasaponara, N. Masini, *Satellite Remote Sensing: A New Tool for Archaeology*, Berlin 2012;
- R. Lasaponara, B. Murgante, A. Elfadaly, M.M. Qelichi, S.Z. Shahraki, O. Wafa, W. Attia, *Spatial Open Data for Monitoring Risks and Preserving Archaeological Areas and Landscape: Case studies at Kom el Shoqafa, Egypt and Shush, Iran*, „Sustainability” 2017, nr 9 (4), s. 1–25, <https://www.mdpi.com/2071-1050/9/4/572> (dostęp: 12.07.2021);
- A. Lauricella, J. Cannon, S. Branting, E. Hammer, *Semi-automated detection of looting in Afghanistan using multispectral imagery and principal component analysis*, „Antiquity” 2017, nr 91, s. 1344–1355;
- R. Linck, T. Busche, S. Buckreuss, J.W.E. Fassbinder, S. Seren, *Possibilities of archaeological prospection by high-resolution X-band satellite radar – a case study from Syria*, „Archaeological Prospection” 2013, nr 20, s. 97–108;
- National Geographic News. *Cultural Assessment of Iraq: A Helicopter Inspection of Endangered Southern Sites*. May 2003, http://news.nationalgeographic.com/news/2003/06/0611_030611_iraqlootingreport4.html (dostęp: 16.06.2004);
- S.H. Parcak, *Archaeological Looting in Egypt: A Geospatial View (Case Studies from Saqqara, Lisht, and el Hibeh)*, „Near Eastern Archaeology” 2015, nr 78, s. 196–203, <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.5615/neareastarch.78.3.0196> (dostęp: 12.04.2021);
- S.H. Parcak, *DOD Satellite Archaeology Manual for the Middle East* (U.S. Air Force ORCHID Series, Reports of Investigations 3), 2012;
- S.H. Parcak, *Satellite Remote Sensing for Archaeology*, Nowy Jork 2009;
- S.H. Parcak, G. Mumford, C. Childs, *Using Open Access Satellite Data Alongside Ground Based Remote Sensing: An Assessment, with Case Studies from Egypt’s Delta*, „Geosciences” 2017, nr 7, s. 94;
- Project ORCHID Publication Series, <http://cchag.org/index.php/the-project-orchid-series> (dostęp: 23.09.2015);

- L. Rayne, J. Bradbury, D. Mattingly, G. Philip, R. Bewley, A. Wilson, *From Above and on the Ground: Geospatial Methods for Recording Endangered Archaeology in the Middle East and North Africa*, „Geosciences” 2017, nr 7, s. 1–31, <https://www.mdpi.com/2076-3263/7/4/100> (dostęp: 12.07.2021);
- L. Rayne, R. Bewley, *Using satellite imagery to record endangered archaeology*, „Remote Sensing and Photogrammetry Society Archaeology Special Interest Group Newsletter” 2016, s. 15–20;
- W. Rączkowski, *Archeologia lotnicza – metoda wobec teorii*, Poznań 2002;
- F. Remondino, *Heritage Recording and 3D Modeling with Photogrammetry and 3D Scanning*, „Remote Sensing” 2011, nr 3, s. 1104–1138;
- F. Remondino, S.F. El-Hakim, A. Gruen, L. Zhang, *Turning Images into 3-D Models: Developments and performance analysis of image matching for detailed surface reconstruction of heritage objects*, „IEEE Signal Processing Magazine” 2008, nr 25(4), s. 55–65;
- H. Rüter, *Documenting Africa’s Cultural Heritage*, [w:] *VAST 2010: The 11th International Symposium on Virtual Reality, Archaeology and Cultural Heritage*, red. A. Artusi, M. Joly-Parvex, G. Lucet, A. Ribes, D. Pitzalis, Paryż 2011;
- H. Rüter, C. Held, R. Bhurtha, R. Schröder, S. Wessels, *Challenges in Heritage Documentation with Terrestrial Laser scanning*, [w:] *AfricaGEO 2011 Proceedings*, Cape Town 2011, https://zamaniproject.org/transfer/Challenges_in_Heritage_Documentation_with_Terrestrial_Laser_Scanning_2011.pdf (dostęp: 1.10.2021);
- W. Stępień, *Fotografia lotnicza w ochronie krajobrazu archeologicznego*, [w:] *Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*, red. J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski, Poznań 2005, s. 373–377;
- E. Stone, *An update on the looting of archaeological sites in Iraq*, „Near Eastern Archaeology” 2015, nr 78, s. 178–186;
- *System Informacji Przestrzennej. Muzeum Pałacu Króla Jana III Sobieskiego w Wilanowie*, <https://gis.muzeum-wilanow.pl/> (dostęp 28.09.2021);
- R. Szczepanek, *Systemy informacji przestrzennej z QGIS*, Kraków 2017;
- D. Tapete, F. Cigna, *Appraisal of Opportunities and Perspectives for the Systematic Condition Assessment of Heritage Sites with Copernicus Sentinel-2 High-Resolution Multispectral Imagery*, „Remote Sensing” 2018, nr 10, s. 1–22, <https://www.mdpi.com/2072-4292/10/4/561> (dostęp: 12.07.2021);
- D. Tapete, F. Cigna, *Detection of Archaeological Looting from Space: Methods, Achievements and Challenges*, „Remote Sensing” 2019, nr 11, s. 1–43, <https://www.mdpi.com/2072-4292/11/20/2389> (dostęp: 11.10.2021);
- D. Tapete, F. Cigna, D.N.M. Donoghue, *‘Looting marks’ in space-borne SAR imagery: Measuring rates of archaeological looting in Apamea (Syria) with TerraSAR-X Staring Spotlight*, „Remote Sensing of Environment” 2016, nr 178, s. 42–58;

- D.C. Thomas, F.J. Kidd, S. Nikolovski, C. Zipfel, *The Archaeological Sites of Afghanistan in Google Earth*, „Aerial Archaeology Research Group Newsletter” 2008, nr 37, s. 22–30;
- D. Thomas, C. Zipfel, *A new look at Bust: Google Earth and archaeological sites of Afghanistan*, http://www.wac6.org/livesite/posters/poster_files/WAC_065_Thomas_Zipfel.pdf (dostęp: 23.10.2014);
- S. Tyszczyk, *Mechaniczny proces dokumentacji – zagrożenie czy szansa dla interpretacji?*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003–2004*, red. E. Tomczak, Katowice 2006, s. 259–273;
- J. Ur, *Spying on the Past: Declassified Intelligence Satellite Photographs and Near Eastern Landscapes*, „Near Eastern Archaeology” 2013, nr 76, s. 28–36;
- D.R. Wilson, *Air Photo Interpretation for Archaeologists*, Stroud 2000;
- M. Wiśniewski, K. Zeman-Wiśniewska, *Photogrammetric documentation of archaeological artefacts: The current state of the art and future prospects*, „Central European Journal of Social Sciences and Humanities” 2019, nr 14, s. 167–176;
- S. Wolfenbarger, J. Drake, E. Ashcroft, K. Hanson, *Ancient History, Modern Destruction: Assessing the Current Status of Syria’s World Heritage Sites Using High-Resolution Satellite Imagery*, „American Association for the Advancement of Science” 16.08.2014, <https://www.aaas.org/page/ancient-history-modern-destruction-assessing-current-status-syria-s-world-heritage-sites-using> (dostęp: 16.11.2017);
- Zamani Project, zamaniproject.org (dostęp 3.09.2021);
- R. Zapłata (red.), *Cyfryzacja w naukach o przeszłości i ochronie zabytków – digitalizacja i nieinwazyjne badanie dziedzictwa kulturowego in situ*. Publikacja okolicznościowa związana z konferencją „Cyfryzacja w naukach o przeszłości i ochronie zabytków – analiza potencjału i zagrożeń”, Warszawa 24 listopada 2015 r., Warszawa 2015;
- R. Zapłata, *Nieinwazyjne metody w badaniu i dokumentacji dziedzictwa kulturowego – aspekty skanowania laserowego w badaniach archeologicznych i architektonicznych*, Warszawa 2013;
- U. Zottin, *Italian Carabineers and the Protection of Iraqi Cultural Heritage*, [w:] *The destruction of cultural heritage in Iraq* (Heritage Matters Series 1), red. P.G. Stone, J. Farchakh Bajjaly, Woodbridge 2008;
- L. Żuk, *W poszukiwaniu salomonowego rozwiązania, czyli o tym, kto powinien interpretować zdjęcia lotnicze – słów kilka*, [w:] *Biskupin... i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*, red. J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski, Poznań 2005, s. 125–144.

ISBN 978-83-963739-8-4

9 788396 373984